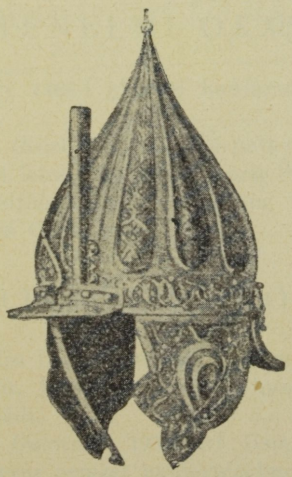
HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

ÉVNEGYEDES FOLYÓIRAT
A MAGYAR HADI TÖRTÉNETIRÁS
FEJLESZTÉSÉRE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
HADTÖRTÉNELMI BIZOTTSÁGÁNAK MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI:
GYALÓKAY JENŐ

(1935. ÉVFOLYAM. XXXVI. KÖTET.)

A GRÓF VIGYÁZÓ SÁNDOR- ÉS FERENC-VAGYON
JÖVEDELMÉNEK FELHASZNÁLÁSÁVAL
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
BUDAPEST. 1935.

TARTALOM.

Oldal

Gyalókay Jenő: Erdély várai 1736-ban 234
Dr. Hodinka Antal: Ami a karlócai békekötésből kimaradt és következményei 159
Kalmár János: Az első magyar hátultöltő puskáról 298
Maggiorotti Leone Andrea: A hadiépítészet Magyarország történetében 1
Markó Árpád: Herbeville marsall útja Erdély felé, 1705-ben 41
Markó Árpád: II. Rákóczi Ferenc háborújának kezdete 214
Dr. Rédvay István: Az 1736 és 1739 közötti törökországi háborúk 63, 255

TÁRCA.

Banfi Florio: Az utolsó Zrinyi 101
Kovács József: A bujdosó Dante otthonában 301

HADTÖRTÉNELMI OKMÁNYTÁR.

Emlékirat Mátyás király 1488-i glogaui hadjáratáról (Közli Florio Banfi) 305
Az 1697-i kuruc felkelés (Közli dr. vitéz Kárpáthy-Kravjánszky Mór) 317
Erdély katonai helyrajzi leírása 1822-ből (Közli Pilch Jenő) 107
Lebstück Mária honvédfőhadnagy emlékirata 1848—49-ből (Közli Dr. Hegyaljai Kiss Géza) 130

HADTÖRTÉNELMI IRODALOM.

Abel Kornel: „Karst". Ein Buch vom Isonzo. (Ism. Suhay Imre) . . 345
Ajtay Endre: A m. kir. kassai 5. honvéd-huszárezred története, (Ism. Markó Árpád). 339
Archivio Storico per la Dalmazia. 1934. évf. (Ism. —y). 155
Bánlaky József: A magyar nemzet hadtörténelme. VII—IX. r. (Ism. Markó Árpád) 142, 333
Bolletino dell' Istituto Storico e di Cultura dell' Arma del Genio. 1935. I. és pótf. (Ism. Gyalókay Jenő) 346
Ehrenbuch unserer Artillerie. (Ism. Suhay Imre). 344
Horváth Jenő: Magyarország és a világháború. (Ism. Rédvay István) 152

Oldal

József nádor iratai: III. k. 1807—1809. (Ism. —y.). 330
Kertész János: A Habsburg-irodalom bibliografiája, 1218—1934. (Ism. Rédvay István) 154
Markó Árpád: A liptói kuruc hadjárat 1709 augusztusában. (Ism. —y.). 341
Markó Árpád: II. Rákóczi Ferenc. (Ism. A. E.). 343
Miklósy Zoltán: A magyar király tengeri hajóhada a középkorban. (Ism. Markó Árpád). 151
Montù Carlo: Storia dell'Artiglieria Italiana. I. rész, I. és II. k. (Ism. Gyalókay Jenő). 143, 334
Pio Paschini: La flotta di Callisto III, 1455—1458. (Ism. Florio Banfi) 349
Viszota Gyula: A Széchenyi-híd története az 1836. XXVI. T. C. megalkotásáig. (Ism. Sz—ő). 340

DUNÁNTÚL PÉCSI EGYETEMI KÖNYVKIADÓ ÉS NYOMDA R.-T. PÉCSETT

A hadiépítészet Magyarország történetében.

I. Római- és népvándorláskori erődítmények.

Közép- és Nyugateurópa hadiépítészete annál fejlettebb formában bontakozik ki előttünk, minél polgáriasultabbak voltak az egyes népek. A földrajzi tényezők hatása se tagadható, de még kevésbbé azoké a műszaki ismereteké, amelyeket a tovavándorló népek — Ázsiában és Egyiptomban elsajátítva — magukkal hoztak új hazájukba.

A történelemelőtti idők védőműveinek legősibb alakja — ott ahol se barlangról, se az úgynevezett „terramare"-ről nem lehetett szó — a homerosi korszaknak az az erődítménye volt, amelyet mi olaszok a „castelliere" szóval jelölünk. Ezt, kör vagy ellipszis alakban, terméskőből rakott, 5-6 méter magas kerítés fogta körül; ezen belül tartották családjukat és nyájukat a pásztorok. Az ilyenfajta építményeknek igen sok nyoma maradt Spanyol-, Francia- és Olaszországban, továbbá a Dunától délre, különösen a Balkánfélszigeten. Nagyon hasonlítanak ezek Sardinia és a Baleáriszigetek „nurag"-jaira, Puglia „specchio"-ira s más kevésbbé általános példákra is.

A történelmi idők hajnalán, a Földközi-tenger európai partjain, már sokkal nagyobbszerű védőművek épültek, tudniillik a cyklops-falaknak is mondott bámulatos pelasgépítmények, szembeötlő ázsiai hatások nyomán. Hatalmas kőtömbök alkották magas falaikat s itt-ott még meglevő maradványaik ma is megdöbbentik és csodálattal töltik el a szemlélőt.

A civilizáció továbbfejlődésével karöltve járt a védőművek fejlesztése is. A haladást ezen a téren a mészhabarccsal kötött tornyos körfal jelzi, főként Ázsiában, míg ellenben Rómának Servius Tullius építette falait, kötőanyag nélkül rakott kőtömbök alkották. Ezt a falat csak századok múltával pótolták más szerkezetűvel. A latin-világ határain túl is sokáig ragaszkodtak az ősi mintához. Amidőn Julius Caesar Galliát meghódította, szárazon rakott és vastag gerendákkal áthálózott falakra bukkant.

A Duna medencéjében vert földből és cölöpökből készült, nagyobbára kerek „pogányvárakat" találunk. Ilyen alakúak voltak az avarok úgynevezett „ring"-jei is, melyek közül talán legnagyobbszerű a Temes-Zsadány melletti hármas avar gyűrű. Az aradmegyei Ujszentanna határában levő „ring" ellipszis alakú. Mindezek általábanvéve a már említett „castelliere" alaprajzára emlékeztetnek. Van a pogányvárak között olyan is, amelynek kőből rakott körgátját földdel borították be. Ilyen például a „Mén-Marót vára" néven is emlegetett kétes eredetű bihari pogányvár.

Tovább kelet felé, a Szarmata-síkságon, „Kreml" néven összefoglalt különféle, de többnyire szabálytalan alaprajzú, föld- és cölöpgát alkotta védőművekkel találkozunk.

Az erődítés ujabb formáit a római hadak terjesztették európaszerte. Mihelyt a légiók megvetették valahol a lábukat, tüstént megerősítették a megszállott helyet. A legelső védőmű, amelyet építettek, a „castrum" volt. Alakja négyzet, vagy derékszögű négyszög, de akadt szabálytalan formájú is, mint például Szilágymegyében a szentpéterfalvi castrum. Az ilyen „állótábor"-nak akkora volt a terjedelme, hogy közepén jól elfért a „praetorium" épülete. Ebben volt a parancsnokság s ebben helyezték el az istenek és a császár szobrát s itt kapott helyet a hadipénztár is. A praetorium köré a védőcsapat barakjai csoportosultak. A castrumnak rendszerint négy kapuja volt, még pedig a Porta praetoria, Porta decumana, Porta principalis dextra és sinistra. Mindenik a négyszög egy-egy oldalának közepén nyílott, de rajtuk kívül gyakran még más kaput is találunk.

Azonban voltak a rómaiaknak másfajta erődítményei is. Igy első sorban a megerősített határvonal, a „limes", amely legtöbbnyire összefüggő földgátak mérföldekre nyúló vonalából s az előtte húzódó árokból állott. Ezt a védővonalat — egymástól néhány száz méter távolságban — tornyok szaggatták meg. Ilyen folytonos védőmű volt például a háromszor is megujított Limes britannicus, a Duna és a Rajna közötti Limes germanicus, továbbá a Limes pannonicus és dacicus is. Ilyeneket találunk az allobrogok földjén, úgyszintén Ázsiában is. Ezeken a vonalakon védekezett Róma, a limesen túl lakó barbárok betörése ellen.

A kisebbszerű erődítések közé sorolhatók a fontosabb pontokon emelt magános tornyok. Ezeket „burgus"-nak is szokás nevezni, ha a torony egyúttal egy köréje épült kis lakótelep oltalmára is szolgált.

Amikor egy-egy castrum már valamelyik légiónak állandó állomáshelye lett, bizonyos távolságban templom, színház, fürdő, csapszék és boltok keletkeztek körülötte s itt alakult

a polgári lakosság telepe vagy városa is. Ha azután az ilyen település nagyobb fontosságra tett szert, itáliai mintára tornyos fallal vették körül. Így rendszerint négyszögű, a castrumhoz hasonló, de annál jóval nagyobb terjedelmű és néhol díszes kapukkal áttört védővonal támadt. Ezeknek a kapuknak nagyszerű példájaként maradt meg a torinoi Palatina di Augusta s a trieri Porta nigra.

Az 1919-előtti Nagymagyarország területéből már Domitianus császár uralkodása alatt (Kr. u. 81—96.) meghódítják a rómaiak a Dunántúlt (Pannoniát), majd Traianus császár (98—117.) leigázza a dákokat a mai Erdélyben. Pannonia határait egyelőre nem szándékoztak a Duna vonalán túl terjeszteni s így a Nagyalföld továbbra is a barbárok kezén maradt, bárha a légiók a Tisza völgyén s észak felé a Magyar Középhegység alján is megfordultak. Marcus Aurelius császár (161—180.) állandó római megszállást készített elő a marcomannok, hermundurok, quadok és jazygok lakta területen, de ennek a tervnek megvalósulását egyrészt korai halála, másrészt utódának, Commodusnak (180—192.) hitványsága megbuktatta. Diocletianus császár (284—305), bár megpróbálta, nem vihette messzire a római sasokat a Duna balpartján. Valentinianus (364—375.) követte Diocletianus példáját de ő se merészkedett a Nagyalföld sűrű erdőségei és mocsarai közé.

Valentinianus korából két feliratot találtak Solva[1] és Aquincum között, amelyek két építészről emlékeznek meg. Az egyiket Augustianusnak hívták, a másik pedig Toscanus volt, „praepositus legionis Martiorum". Az utóbbi 44 nap alatt építette fel a „Commercium" nevű burgust a szentendrei szigeten, Váccal szemben. Ez a burgus 19.4 méter átmérőjű kerek alkotmány, 2 méter vastag fallal s közvetlen környékének védelmén kívül, a folyamon való átkelés biztosítására is szolgált.

Bárha ezeken a tájakon a castrumok egy része csak alkalomszerű s így gyorsan is pusztuló épület volt, a rómaiak kivonulása után mégis jó menedékül szolgált a többékevésbé kóbor pásztornépnek és nyájainak. De volt olyan castrum is, amely századok folyamán továbbfejlesztve, az ott keletkezett vár legelső nyomjelzése lett. Például a székelyudvarhelyi „Csonkavár"-ról bizonyosan tudjuk, hogy a hajdani castrum helyére épült.

A mai Magyarország, azután hogy a rómaiak elhagyták, a népvándorlás zavaros korszakában, az egymásután gomolygó népek prédája lett. A hunokat a gepidák és longobardok, ezeket pedig az avarok követték. Az avar birodalom

[1] Esztergom-víziváros.

bukása után, a IX. század utolsó évtizedében, a magyarok szállották meg ezt a területet.

Az uj honfoglalók itt találták az avargyűrűk rendszerét és magukkal hozták a Szarmata-síkságon látott „Kreml"-typus ismeretét is. Ennek aránylag egyszerű szerkezete kielégítő védelmet nyujtott az akkori támadó fegyverek ellen. De ezenkívül — ahol lehetett — bizonyára felhasználták a magyarok a római uralom idejéből megmaradt erődítményeket is: de ezek a sok módosítás és rombolás következményeként, idők múltával nagyobbára eltűntek a föld színéről. Luigi Ferdinando Marsili, aki Magyarország történetére, föld- és helyrajzára annyi fényt derített, sok római maradványról számol be kéziratainban, de — az aldunai határvonalat leszámítva — nem szól különleges hadiépítményekről.

Azonban az ujabb kutatások és ásatások számos római erődítmény alapfalait hozták napvilágra. Ilyenek, hogy csak néhányat említsünk, Ószőny (Bregetio), Pilismarót, Aquincum Dunapentele, (Intercisa), Keszthely, (Mogentiana) castruma és Siimeg castelluma. Erdélyben Gyulafehérvár (Apulum), Alsóilosva, Kissebes (Resculum), Mojgrád (Porolissum), Marosvécs és Vecel (Micia) castrumai. Meg kell említeniink a hunyadmegyei krivádiai őrtornyot s az északnyugati „Limes dacicus" 25 őrtornyának maradványait is. Ilyen római eredetű torony volt *állítólag* Fraknón és Visegrádon, sőt a szájhagyomány úgy tudja, hogy Trencsén várának 1275-ben épült öregtornya római alapon áll s Terentius római vezér nevét tartotta volna fenn.

A múlt évben Nógrádverőce közelében, saroktornyos, 2.80 méter vastag római falakat találtak, alkalmasint a Krisztus utáni IV. századból. Két évvel ezelőtt pedig Steierországban fedezték fel a hajdani Noreia védelmére szolgált római erődítményeket. Az agyagos földdel töltött, 1.75—2.50 méter vastag cölöpgát 200 méter oldalhosszúságú négyzetet fog körül. Tornyai földdel töltöttek s a kapukat is tornyok oldalozzák. Az effajta erődítmények általánosak lehettek a pannoniai végeken. Legujabban a budapesti Eskű-téren, tehát a Duna balpartján, tárták fel egy római castellum maradványait.

Vannak egyes írók akik azt állítják, hogy a „huszárvár" alakjában a XVI. sőt a XVII. században is sűrűn szereplő ring- vagy kremlfajtájú palánkvár, különleges magyar találmány. Ezzel szemben a valóság az, hogy ez a rendszer Európában mindenütt, de főként északkeleti részeiben, otthonos volt, sőt az utóbbi tájakon tökéletesített formában jelenik meg. Vincenzo Scamozzi, XVI. századbeli velencei építész, aki úgyszólván egész Európát beutazta, ezt írja:

„Nella Moscovia, oltre alla Polonia et Hungheria più alta, perchè le pietre cotte (cioè mattoni) sono di grandissimo costo, però fanno le loro fortezze di legnami grossissimi et robusti dei quali hanno abbondanza e li mettono in piedi et altri incrociati et conficcati insieme e da poi riempiono il terreno molto all' indentro e nella parte di fuori mettono le lotte (cioè zolle) di terra bene assettate, laonde a questo modo le loro fortezze resistono più ai tormenti delle Artiglierie che non fanno quelle di muro."

Marsili a XVII. század végén azt mondja, hogy Magyarországban a vastag ágakkal összefont cölöpgátat „palanka"-nak hívják, ellenben „Kalai" a neve akkor, ha a cölöpgát mögött földhányás van s a tornyok is földdel vannak töltve, hogy ágyút lehessen reájuk állítani, amint az Kanizsán, Szigeten[2] és Temesváron is látható.

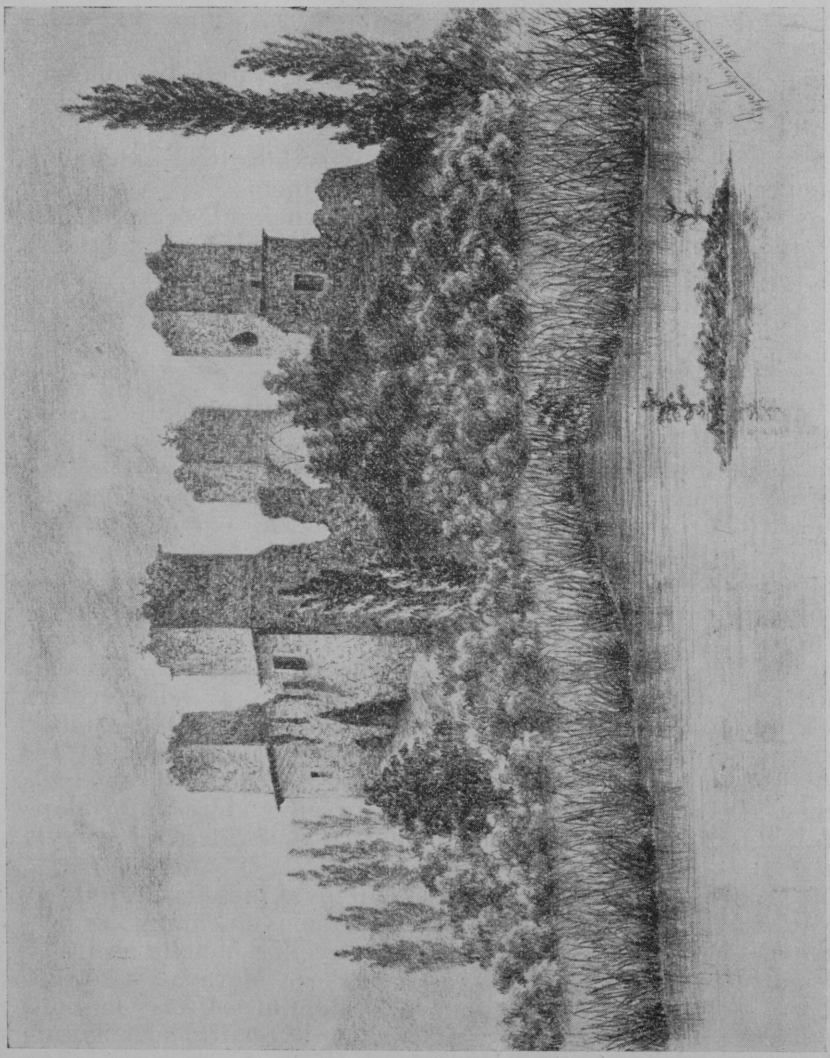
II. Templomvárak

A nyugati keresztény egyháznak a X. századtól kezdve egyre sűrűbben bevándorló szerzetesei, magukkal hozták Magyarországra, az Itáliában vagy egyebütt látott minták nyomán, egy akkor már elterjedt állandó erődítő rendszernek, tudniillik a templomvárnak, ismeretét.

Minden nagyobb egyházközségnek elsősorban is templomra volt szüksége, amelyet azonban meg is kellett védeni a pogányság támadásaitól. A templom épületén fejtették ki akkoriban a legnagyobb díszt s így az egyházi művészet fellendülése már magábanvéve is szükségessé tette a kellő védelmet is.

Nem meglepő tehát, hogy a kereszténnyé vált Magyarországon éppen a papok lettek az állandó erődítés úttörői, akik, a történelem tanusága szerint, sok századon át szorgalmasan fejlesztették mindenütt az erődítés művészetét. A Domokos-rendiek, majd később a jezsuiták köréből, a hadiépítészetnek igen sok mestere került ki. Ilyen hírneves mester volt például Guglielmo di Volpiano lombardiai püspök is. Egyes szerzők szerint ő honosította volna meg Bretagneban a csúcsíves stílust. Számos, védhető, saroktornyokkal ellátott egyházat épített s alkotóművészetének hatása Észak-Spanyolországig terjedt. A XIII. század derekán Egidio Colonna, római szerzetes, a várépítés tudományát tanította Szép Fülöp francia király udvarában. De sok szerzetes foglalkozott még azután is ezzel a tárggyal, egészen Ambroginiig, aki

[2] Szigetvár.

5. ábra. A diósgyöri várkastély romjai 1880-ban (Gyalókay Kálmán rajza).

1700 körül Bécsben tanított. Azonban valamennyi közül legjobban kitűnt a híres Maculano biboros. Ő a XVII. században Genovát, Rómát és Máltát erősítette meg. Az utóbbi szigeten sűrűn olvashatjuk nevét a szerencsétlen La Valletta körfalaiba illesztett feliratokon, tehát azon a helyen, ahonnan most az angolok akarják kiirtani azt a nemzetiséget, amely Isten és Itália jóvoltából települt oda.

A magyarországi legrégibb templomvárak alkalmasint akkor keletkeztek, amikor Szent István az első tíz püspökséget alapította. Ezek közül a legkiválóbb a székesfehérvári volt, amely az Árpád-ház királyainak temetkezőhelye is lett. A székesfehérvári románstílű templom hosszúkás négyszögalakban épült: előbb csak két, később négy toronnyal, úgy amint azt Petrizziben (Catanzano mellett) Szent Bazilius egyházán, továbbá a Templomos-lovagok tortosai székesegyházán (Sziriában) és sok más példán is láthatjuk.

A székesfehérvárihoz hasonlóan épült több más egyház is, amelyek várszerű jellegüknél fogva, templomkastélyoknak is volnának mondhatók. Azonban a hadi- és egyházi építőelemek ilyen egyesítése, sok visszaélésre adott okot, miért is később szabály lett, hogy a templomépület csak vallási célra szolgáljon s a voltaképeni védelem feladatát külső védőmű, vagyis tornyos körfal vegye át.

Ezt a szabályt fokról-fokra a szerzetes rendházakon is végrehajtották: így például a III. Béla alapította leleszi premontrei monostoron, ahol egy János nevű (állítólag olasz) építész alkotta meg a védőműveket, 1562-ben. A rendházak közül legfontosabb volt azonban a bencések 998-ban alapított pannonhalmi anyaegyháza és kolostora. Ezt az 1241—42-i mongoljárás után megújították s részben még ma is fennálló fallal vették körül.

Természetes, hogy egyházi és politikai fontosságuknál fogva, elsősorban a püspöki székhelyek megerősítése volt a feladat. Ezeket többnyire már a természettől is védett helyre építették, amint azt az esztergomi érseki székhely esetében is látjuk. Hasonlóképen a nyitrai püspöki székhely is hegyre települt s a város a hegy lábát fogja körül. Ellenben Nagyváradon a síkság szélén, vízfolyásokkal barázdált helyen, a Sebes-Körözs egyik szigetén keletkezett a püspökség székhelye.

A templomváraknál rendesen az volt a szokás, hogy a védőöv kör- vagy sokszögalakban vette körül annak az emelkedésnek tetejét, amelyen az egyház állott. A körfal bejáratához majdnem mindig kapu épült, többnyire fából összerótt és szuroköntővel is ellátott védőerkéllyel. Ilyeneknek maradványai ma is láthatók a szászok Nagyszeben-környéki

templomvárain, így például Doborkán, Alcinán és Keresztényszigeten. Van kettőskerítésű templomvár is, például Holcmányban, ahol a belső öv magát az egyházat védte, a külső pedig az odamenekülő lakosság befogadására szolgált. Ezt a rendszert különben megtaláljuk Itáliában, Francia- és Spanyolországban is.

A nagydisznódi templomvárnak most is meg van a belső kerítése és kaputornya. Az egyház főhomlokzatának közepén emelkedik a díszes bejárattal áttört nagy torony; nem egyszerű harangtorony, hanem valóságos védőmű. Öt emelete van s falának vastagsága, alulról felfelé, emeletenkint csökken. De talán valamennyi közül legjellegzetesebb a szászkézdi templomvár, amelynek tornyát ma is párta koronázza, továbbá a brassómegyei Prázsmár templomvára, amelynek egyik részletét az 1. ábrán mutatjuk be.

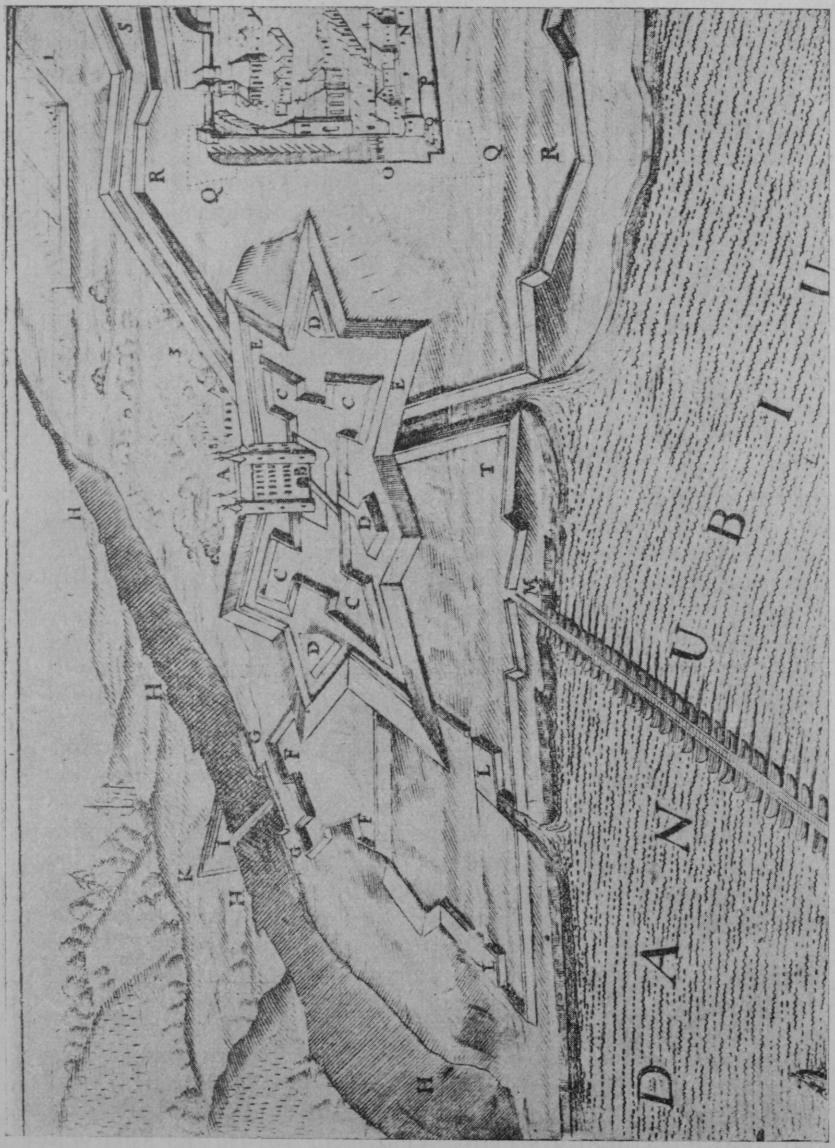
A legérdekesebb templomvárak egyike Nagyváradon állott, a Nagyalföld keleti szélén. Szent László király a XI. század utolsó negyedében előbb társaskáptalant alapított a Sebes-Körözs egyik szigetén, majd ide tette át a bihari püspökséget s a „Várad"-nak nevezett uj település székesegyházát sírhelyéül jelölte ki. A templomot mintegy 160—180 méter átmérőjű, s néhány toronnyal is megerősített falkerítés övezte. A tornyok felső része fából készült, amint az akkor a középkori védőöveknél szokásos volt.

A mongolok 1241-ben megtámadták, bevették és elpusztították a várost és a várat. Dúlásuk történetét, „Carmen miserabile" című művében, a pugliai származású Ruggero (Rogerius) váradi kanonok, később spalatoi érsek, írta meg. († 1266.) A mongolok kitakarodása után, nagyobb és díszesebb alakban támadt fel a város. Kerítését megujították s négy négyzetes toronnyal látták el. A templomvár helyreállított védőövén belül, két tornyos fallal választották el a püspöki székházat a vár többi részétől. Az így kialakult „püspöki udvar" példáit Magyarország, Itália, Francia- és Spanyolország számos apátságában és püspöki székhelyén láthatjuk.

Mindezekre a hadi-egyházi építkezésekre nyilvánvalóan nagy hatással voltak a mi olasz honfitársaink, bárha nagy részüknek nem tudjuk a nevét.

Idézzük a veszprémi püspökség különösen érdekes történetéből azt a részt, amely Barabás-Holik László fejtegetése nyomán kimutatja, hogy milyen szoros volt ott az olasz-magyar kapcsolat.

Veszprémben, ahol már Szent István alapított püspökséget, erős vár állott a XV. század elején, fenn a hegyen, díszes csúcsíves egyházi épületekkel, melyek köré a szokásos tornyos védőfal épült. XXIII. János pápa Branda Castiglione

2. ábra. Pozsony-vára 1665-ban (Budapest, Szépművészeti Múzeum).

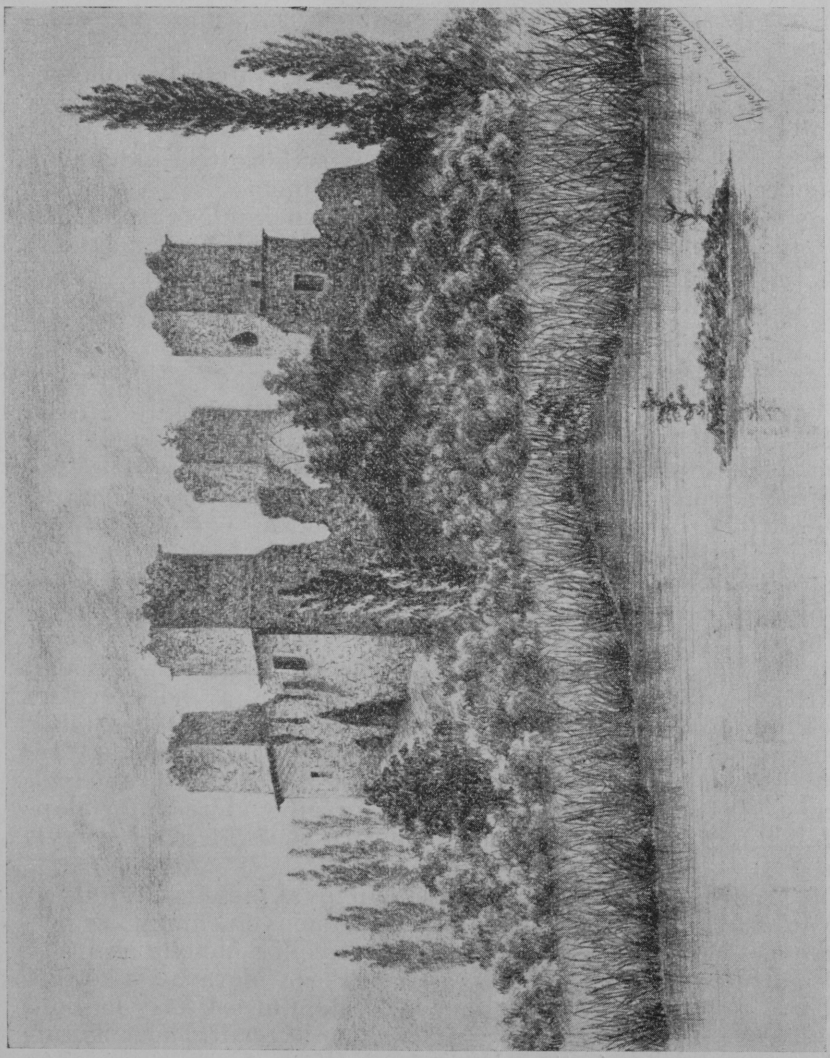
bíborost küldötte Magyarországba követül. Zsigmond király 1412 szeptember 10-én őt állította a veszprémi püspökség élére. Ezt a méltóságot 12 évig töltötte be s ezalatt természetesen Veszprém-megye főispánja is volt. A bíborosnak mindkét minőségében elég alkalma kínálkozott arra, hogy megfelelő módon szaporítsa a püspökség épületeit, amelyekhez, a Szent Mihályról nevezett székesegyházon és a püspöki palotán kívül, Szűz Mária plébánia-egyháza és a Mindenszentek kápolnája járult: mindkettőnek védőöve is volt. A krónikák csak nagy általánosságban szólanak róla, hogy a bíboros sok erődített épületet emelt, amelyeknek az ő ottani működése előtt nem volt nyoma.

Ebben az időben volt temesi főispán Filippo Scolari, aki olyan fényes szerepet játszott Magyarország történetében. Scolarit bizalmas barátság fűzte a bíboroshoz s éppen Branda beszélte rá, hogy bár nagy betegen, levitesse magát a Galambócnál álló hadsereghez, hogy megvívja utolsó harcát a törökkel.

Temesvár, Ozora és Lippa erődítésére, továbbá egyéb (egyházi és világi) építkezésre, igen sok, nagyobbára firenzei művészt és munkást hívott Magyarországra Scolari; ezek egy része Branda bíborosnak is dolgozott. Megemlítjük közülök Masolino da Panicale mestert. Ezt magával vitte Branda, amikor 1424-ben visszatért Itáliába s ott azzal bízta meg, hogy lássa el falfestményekkel azokat az épületeket, amelyeket a bíboros Castiglione-Olonában emelt. Masolino megfestette tehát a Szent Jánosról nevezett keresztelőkápolna számára Herodes lakomáját, megörökítve rajta Branda, Scolari és Hunyadi János alakját is. Azután a prelátusi palotában festett egy tájképet, amelyen a veszprémi püspökvár is látható. Egyelőre ez ennek a várnak legrégibb képmása.

Guido Cagnola a „Rassegna d' Arte" 1904. évfolyamában tanulmányt írt erről a falképről, mondván, hogy: „a bérces tájék ormait különös várkastélyok koronázzák, amelyeknek hegyes tetőiről zászlók lengenek: az egész inkább az északi országok, semmint Itália építkezésére emlékeztet". Hozzáteszi még, hogy ezen a festményen Masolinonak valamely Magyarországra való visszaemlékezését kell látnunk. Ez a megemlékezés nagyon természetesnek is látszik annak a bíborosnak palotájában, aki olyan sokat építkezett Veszprémben. Határozottabban nyilatkozik Masolinoról szóló tanulmányában Schmarsow: azt írja ugyanis, hogy ez a tájkép, régi hagyomány szerint, Veszprém városát és környékét ábrázolja.

Kár, hogy Branda várépítő munkásságának részleteit nem ismerjük. Bizonyára állott Veszprémben már korábban

5. ábra. A diósgyöri várkastély romjai 1880-ban (Gyalókay Kálmán rajza).

is valami palánk: de amidőn a város már az egész fennsíkra kiterjedt, a bíboros építette uj kerítését, részben beléje foglalva a házak külső falait, részben pedig uj fallal zárva el a házak közötti hézagokat. Legalább is ez tűnik ki Veszprém legrégibb térképeiből.

Masolino falképe nyilván a Branda építette védőműveket mutatja, amelyek, megfelelő kiegészítésekkel, tisztán láthatók a különféle távlati képeken is.

A templomvárak és a várkastélyok között, a katonailag szervezett lovagrendek (főleg a Templomosok) várai az összekötő láncszemek. A Templomosoknak Magyarországon is több rendházuk épült: köztük a legrégibb és legnagyobb a székesfehérvári volt.

III. Várkastélyok

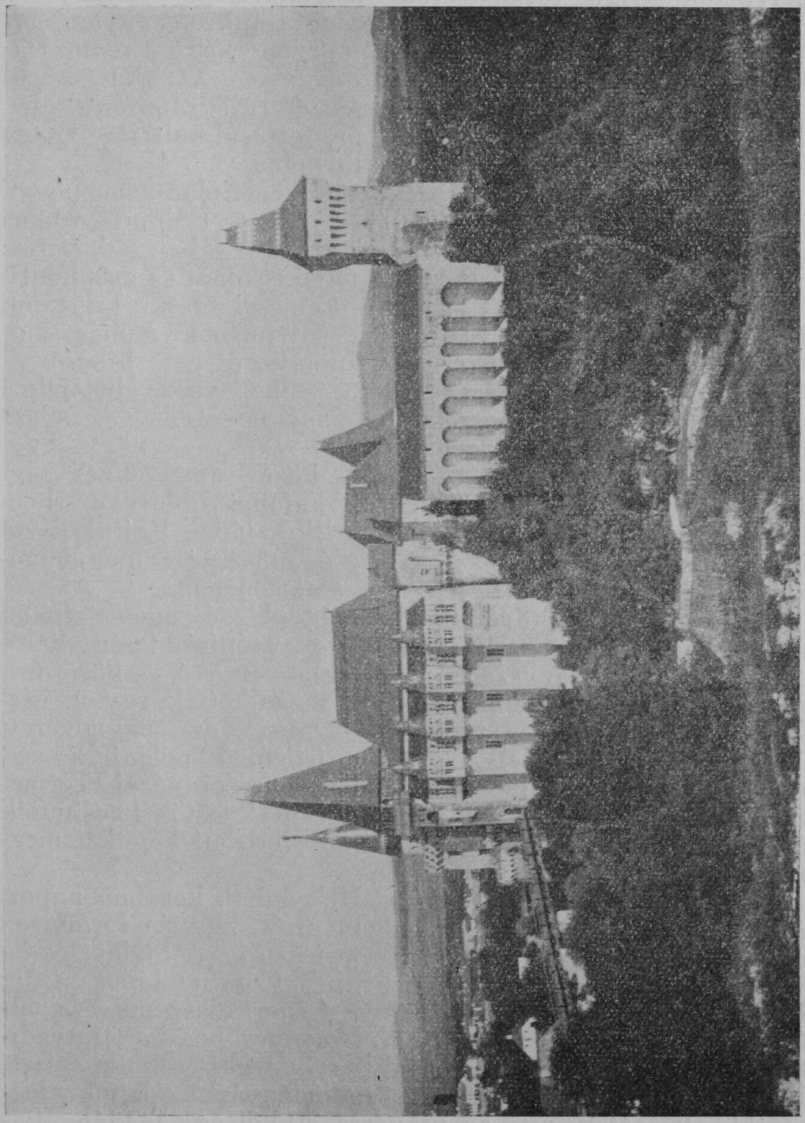
Mint tudjuk, a várkastélynak — teljes kifejlettsége fokán — három főrésze volt: tudniillik a külső körfal, a mentsvárul szolgáló öregtorony és a palota, vagy lakóház. Mint Európa többi részében, azonképen Magyarországon is, kezdetben csak körfal és az egyúttal lakásul is szolgáló öregtorony alkotta a várkastélyt. A legrégibb kerítés itt is a palánk volt, amelyet a síkságon földdel, hegyvidéken kővel töltöttek meg. A régi krónikák már a XIII. századból is említenek ilyen, csupán két részből álló várkastélyokat.

A magyar várkastélyok első nagy fejlődése Zsigmond király korára esik, arra az időre, amikor a déli végeken Filippo Scolari parancsolt. Minél fenyegetőbbé vált a török szomszédság, annál több várkastély épült. Azonban nagy részük tönkre is ment a hosszú háborúk során. Romjaik, amelyek még sok helyen láthatók — bárha régibb időre való alapfalakon állanak — többnyire megujításuk idejéből, vagyis a XV. és XVI. századból valók.

Európa déli és nyugati részein gyakran alakították át várkastéllyá a rómaiak hatalmas építményeit, amint az például Rómában Hadrianus császár, Cecilia Metella és a Plautiusok mauzoleumával, a trieri Porta nigrával, a torinoi Porta Palatinával és Fibellonával, valamint sok más hasonló épülettel történt. Magyarországon az ilyesmire nem kerülhetett a sor, mert itt, a IX. század alkonyán, a római világ alkotásainak már csak omladékai voltak meg.

A kezdetben csak egyetlen toronyból állott várkastély példáiként idézhetjük Palotát, Pápát, Visegrádot és Tokajt. A magyar felvidéki legrégibb várkastélyok is eleinte csak falazott öregtoronyból és palánkból állhattak.

Mindezek továbbfejlődését sok esetben kedvezőtlenül

4. ábra. A vajdahunyadi várkastély 1897-ben (Sprang György felvétele).

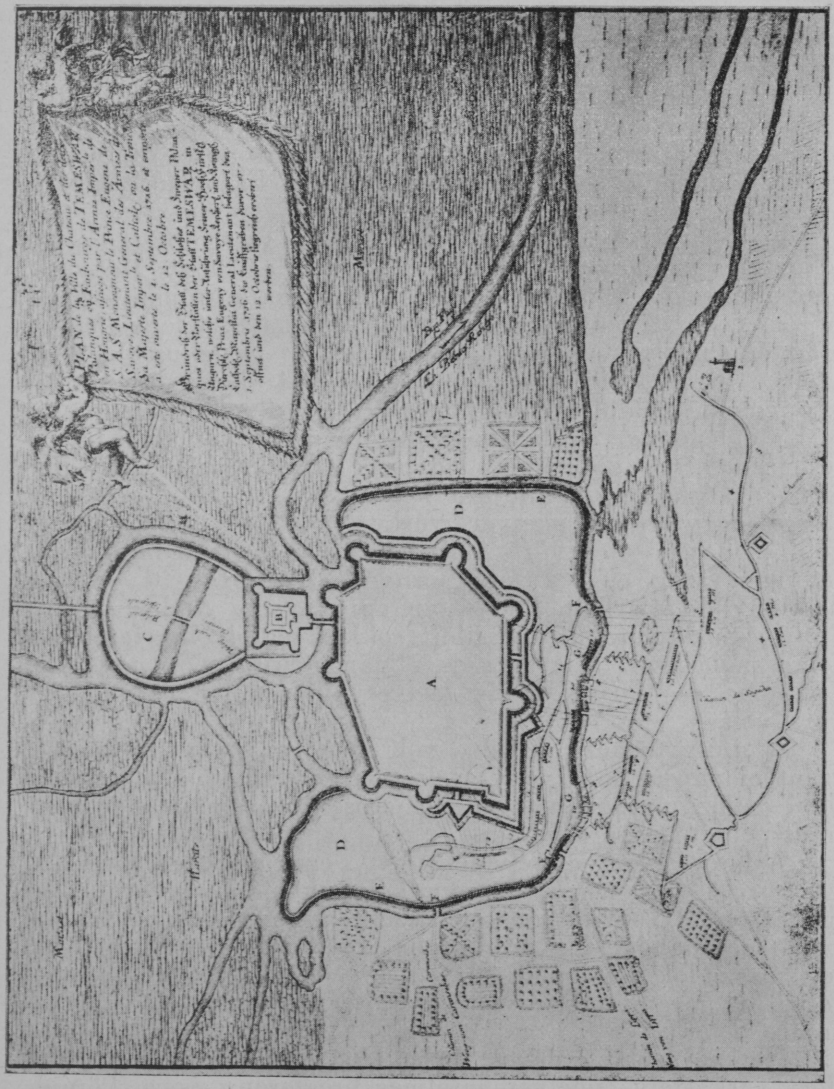
befolyásolta az akkori államszervezet. A különben is csupán helyi fontosságú várkastélyok magánkézben voltak; az uraság a maga zsebéből gondoskodott róluk, de anyagi eszközei igen gyakran elégtelenek voltak, úgy hogy a fenntartás költségeit a minimumra kellett szorítania. A XVI. század derekán a bécsi kormány sok várkastélyra is rátette a kezét, anélkül azonban, hogy a jókarban tartásukkal járó nagy kiadást is teljesen magára vállalta volna.

A magyar várkastélyok jókora részénél nem lehet tagadni az olasz hatást. Említettük már, hogy Filippo Scolari megerősítette Temesvár, Ozora, Orsova és Belgrád várát; de rajta kívül sokat tettek ezen a téren rokonai és más honfitársai is. Így például Carmiano kalocsai érsek, Giovanni Buondelmonte, Andrea Scolari váradi püspök, a már szintén említett Branda Castiglione, Ippolito d' Este bíboros és Giovanni Milanesi. Érdekes, hogy Stibor vajda bolondóci várkastélyában is kétségtelen nyomai látszanak az olasz izlésre valló építkezésnek.

Az olasz származású családok közül, amelyeknek tagjai Magyarországban fejtették ki katonai tudásukat, nem hagyhatjuk ki az Onofri és a Monelli családot. Rajtuk kívül is nagyon sok olyan olasz művész és műszaki ember dolgozott itt, akinek nevét feljegyezte a történelem.

Erdélyben, a műveltségnek már eléggé magas fokán állott szászok működtek sikeresen a várépítés terén. Városaik — például Nagyszeben, Szászsebes, Brassó — köré, tornyos falakat emeltek s azonkívül megalkottak egy a várkastélyhoz közelálló erődítmény-typust, az úgynevezett „községi várat", amelynek igen jellemző példái Barcarozsnyó, Szászhermány és Kőhalom községi várai. Természetes, hogy az idők folyamán módosították és tökéletesítették őket s így manapság már bajos volna eredeti képüket megrajzolni.

Filipo Scolari halála után, a Hunyadiak korában kapott újabb erős lendületre a várkastélyépítés. Mátyás király, az olasz kultúrának nagy híve és terjesztője, a budai és a visegrádi királyi palotát fejezte be, Corvin János pedig Likava várát építette. Mindketten számos olasz művészt alkalmaztak ezeknél a munkáknál. Ismeretes, hogy a Hunyadiházat szolgálta annak a kornak egyik leghíresebb építésze, Paolo Santini, aki a várépítés tudományának egyik legrégibb atlaszát hagyta az utókorra. Ebből egy példány Párizsban, egy pedig Velencében van. Ez a Santini, Hunyadi János és capistranoi Szent Ferenc oldalán, részt vett Belgrád 1456-i védelmében. Kétségtelenül ő volt a puskaporral töltött aknák feltalálója s ezeket alkalmazta ennek a várnak védelmére is.

5. ábra. Temesvár 1716-ban (Bécs, Hadilevéltár).

Rá akarunk most egy typusra mutatni, amely mind Magyarországon, mind más országokban gyakran fordul elő; ez a négyzet, vagy derékszögű négyszög alaprajzú várkastély, mindenik sarkán egy-egy toronnyal. Ilyen például Pozsony,[3]) Diósgyőr,[4]) Tata, Gyula, Körmend, Pápa, Küküllővár, Fogaras stb. várkastélya. Valamennyi hasonlít az olaszországi mintákhoz, aminők: Verzuolo, Cinzano, Mantova, Cafaggiolo, Castello delle quattro torri di Siena, Forli, Vignale, Celano, Zungolo stb. Ilyen Franciaországban Vincennes vára is.

Egyes írók olyasmit állítanak, hogy a fentemlített typus jellegzetesen magyar. Azonban a valóság az, hogy Magyarországnál sokkal előbb született és határozottan római forma. A régi codexekben láthatjuk, hogy a rómaiak telepei (coloniái) éppen olyan négyszögűek, mint a castellumok. Az „Aureo di Augosto"-ban, amely távlati képen mutatja egy colonia alapítását, láthatunk egy ilyen castellumot is. Különlegessége okából megemlítünk egy Pompeiben talált réz szenesserpenyőt, amely teljesen a négyszögű és saroktornyos várkastély mintájára készült.[5])

A négytornyos magyar várkastélyok egyik legjellemzőbb példája a diósgyőri. Alakja 55 és 45 méter oldalhosszúságú négyszög. A négyzetes tornyok szélessége 10 méter. Nagy Lajos korában, 1373 táján építette egy Ambrus nevű építész, bizonyára az ott állott sokkal régibb vár falainak felhasználásával. Nagy Lajos, Mária királynő, továbbá Zsigmond és Mátyás király kedves pihenőhelye és vadászvára volt.

A diósgyőrihez hasonló volt Magyarországon valami száz; manapság már vagy csak romjaik láthatók, mint például a pozsonyinak, vagy pedig erősen át vannak alakítva, mint például a sárospataki.

A hegyes-völgyes felvidéken sok, ezektől eltérő formájú várkastély volt. Olasz szempontból különösen érdekes Bajmóc. Ez a XII. században keletkezett s később a XIV. században Toscanából Magyarországba vándorolt Onofri-családé lett. Századok folyamán teljesen kivetközött eredeti formájából, de megmaradt egy díszes toscanai-renaissance folyosója.

Nemkevésbbé érdekes Felső-Magyarországon a bolondóci várkastély, amelyet hatalmas öregtorony és a köréje csoportosult kisebb épületek alkotnak. Ez is a XII. század-

[3] 2. ábra.
[4] 3. ábra.
[5] Rajzát közli *Carlo Calzecchi Onesti*, „Il Castello Visconteo di Pavia" c. tanulmányában. (Atti dell'Istituto di Architettura Militare Italiana: 1934. Fasc. VI. 10. l.)

ban épült és Zsigmond király uralkodása alatt jutott Stibor vajda birtokába. Stibor jó barátja volt Filippo Scolarinak s vagy neki vagy építészeinek is lehetett valami része a bolondóci építkezésben.

Innen nem messze, Hont-megyében, van a csábrági várkastély. Ezt egy még Szent István idején bevándorolt olasz család építette, amely később a Hont-Pázmán nevet vette fel.

A felvidéken egész csoportját lehet találni az olyan váraknak és várkastélyoknak, amelyek a hajdani olasz-magyar kapcsolatok bizonyságai (Végles, Murány, Munkács, Szepes stb.) A Dunán túl Somlyón és Sümegen dolgoztak olasz építészek. Dévényt Canalettonak egy pompás festménye örökítette meg. Baranya-megyében találjuk a siklósi várkastélyt, amelyet 1686-ban a bolognai Enea Caprara gróf, tábornagy, kapott adományul.

Erdély legszebb és egyúttal leghíresebb várkastélya a vajdahunyadi, amelyet Hunyadi János már mint Magyarország kormányzója kezdett építtetni.[6] Hunyadi tanítványa volt Filippo Scolarinak s ennek révén került képe a már említett falfestményre Castiglione Olonában. A várkastély sziklás hegyfokra épült, két egymásba torkoló patak közé. Délnyugati szárnyán díszes csúcsíves erkélyfolyosó húzódik végig. Ugyanebből az időből való a barbacan-szerű „Ne bojsza-torony," amelyet fedett folyosó kapcsol a főépülethez. Mátyás király (mások szerint: Corvin János), Bethlen Gábor, végül pedig Zólyomi Dávid építkezései folytán, a várkastély, mai alakjában, szabálytalan négyszögű udvart zár körül. A Hunyadi János építette szárnyban két lovagterem van egymás fölött. Az alsóban ezt a felírást olvashatjuk: „Hoc opus fecit fieri magnificus dominus Joannes de Hunyad, regni Hungariae gubernator A. D. 1452."

Ebben az időben szolgálta Hunyadit a duccioi Paolo Santini hírneves olasz építész. Mivel pedig az eszes és művelt nagy magyar hős jól ismerte Itália építőművészetét és annak sokféle műemlékeit, talán megengedhető az a feltevés, hogy — legalább is az első építkezésnél — akár Santini, akár másvalaki útján, akár közvetve, akár közvetlenül, olasz hatás érvényesült.

Valószínűbb azonban Santini közreműködése, a magyar történelemben 1278 óta szereplő Solymoson,[7] amelynek várkastélyát 1446 és 1456 között, teljesen ujjáépíttette Hunyadi. Még meglevő, de mindinkább pusztuló építészeti részletei nagyon gyakorlott tervező és építő művészre vallanak.

[6] 4. ábra.

[7] Lippával majdnem szemben, a Maros jobb partján.

Különösen érdekes módon bizonyítja a hadiépítészet terén, Itália és Magyarország között fennállott szoros kapcsolatot Temesvár, amelynek vára hajdanában a Vaskapuhágón át Erdélyből, továbbá Orsova felől a Cserna és a Temes völgyén a Nagy Alföldre vivő útat biztosította.[8]

Ezt a helyet állítólag már a dákok is megerősítették. A magyarok várispánság székhelyévé tették s már a XIII. században állott itt egy torony, a várispán lakása.

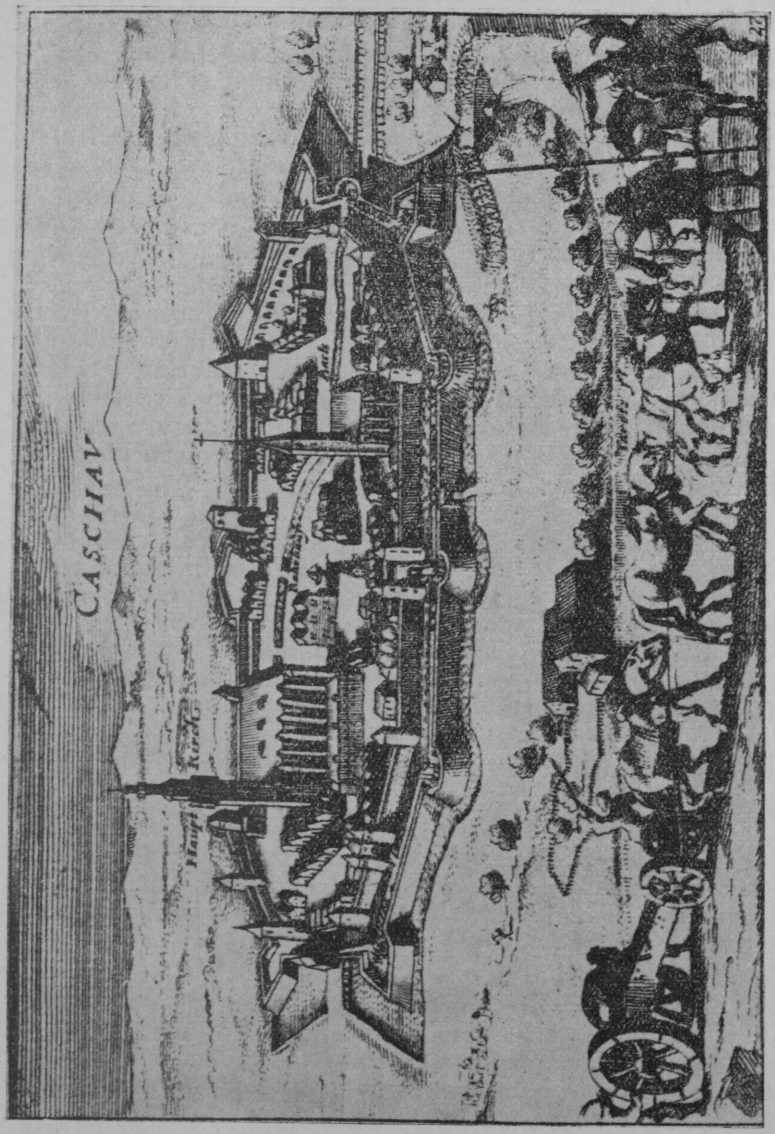
1308-ban a nápolyi Anjou- (olaszosan: Angio-) ház egyik tagja — Caroberto — I. Károly néven Magyarország királya lett. Nagyon sokat tett az olasz kultúrának itteni meghonosítása érdekében s ő volt az, aki Temesvárott négyszögű, falazott védőművet épített, meghagyván annak délnyugati sarkán a régi tornyot. A hagyomány szerint, maga a király dolgozta volna ki a terveket: de ez alig hihető, mert a megoldandó feladat nehézsége különösen jártas építészt kívánt.

Mivel Temesvár a Temes és a Béga vizével táplált egykori nagy mocsárvidék északi szélére épült, egészen különleges építő eljáráshoz kellett folyamodni, aminőt csak a velencei lagunákban alkalmaztak, tudniillik a cölöpös alapzathoz (Platea palificata), amelynek — abból a korból — Temesvár az egyetlen magyarországi példája.

A várkastély 1307 és 1315 között épült s az 1903-ban történt ásatások azt bizonyítják, hogy a falak alapzatát hat- és nyolcszög harántmetszetű cölöpök sorai alkották. A sorok párhúzamosak voltak, de a cölöpök feje nem volt egyazon vízszintes síkban, hanem fokozatosan emelkedett, olyanformán, hogy a legkülsőbb és legalacsonyabb sor feje állandóan víz alatt volt. Ezeket a cölöpsorokat egymást minden irányban keresztező vízszintes kötések tartották össze: tudniillik hosszanti, haránt és átlós irányban. A cölöpök közeit durva kővel töltötték ki s az így elkészült alapot jól kiegyenlített kőlapokkal fedték be. A rendkívül erős és széles alapzatra építették azután a falat. Az alap szélessége háromszorosan, vagy négyszeresen is, meghaladta a rajtaálló fal vastagságát.

Temesvár nagyon sok viszontagságon esett át. Az 1396-i török rajtaütés csaknem elpusztította: de Filippo Scolari visszaverte a támadókat s az erődítményeket helyreállította. De a XV. század ottani legfontosabb építkezései Hunyadi János nevéhez fűződnek. Őt szolgálta a már említett toscanai építész, Paolo Santini. Hunyadi megujíttatta és a tűzifegyverek alkalmazására is berendeztette a várkastélyt, hogy ilyenformán a tűzérség támadásának is ellenállhasson. Természetesen felhasználta és kibővítette az Anjou-kori védő-

[8] 5. ábra.

6. ábra. Kassa a XVII. században (Budapest, Szépművészeti Múzeum).

műveket is. De mindez — alkalmasint idő hiányában — nem történt olyan mintaszerű szabatossággal, mint a korábbiak, sőt inkább rögtönzöttnek volt mondható.

A török háborúk hullámai, főként Konstantinápoly eleste óta egyre jobban fenyegették Magyarországot s Temesvárig is többször elhatoltak. Olasz mérnökök azóta is ismételten erősítették és nagyobbították a temesvári várkastélyt, amelyet azonban Losonczy István és a várőrség minden hősiessége se tudott 1552-ben megmenteni. Maga Losonczy is elesett s Temesvár 1716-ig a török kezében maradt. A visszavétel után teljesen ujjáépült, amiről később még szólunk.

Idővel a most említett várkastélyok legnagyobb része gyökeresen átalakult. Egyesek, csakúgy mint Európa egyéb országaiban, eltűntek; soknak pedig csak romjai állanak még. Akad egynehány, amely nagyjában megtartva kezdetleges alakját, udvarházzá változott át. (Például a cseszneki.) De van olyan is, amely utóbb új külső díszt kapva, várpalotává alakult. Ilyen a fricsi kastély Sáros-megyében, amelyet 1630-ban ujították meg.

A várakat a tűzifegyverek elterjedése előtt, leginkább nyillal, közeli harcban pedig a gátról ledobott kővel és mindenféle égő anyaggal védelmezték. A lövészek oltalmára szolgált a falat koronázó rovátkás vagy fogas párta (merlatura), amelynek egyes fogaiban lövőrések voltak. Hogy a fal tövét lövéssel, vagy dobással is el lehessen találni, a fal belső oldalán, kellő magasságban, íveken vagy gyámköveken nyugvó, fából vagy kőből épült védőkarzat vonult végig, lefelé és kifelé nyíló „maschikuli"-val, vagy szuroköntővel, amelyekből követ, forró olajat, olvasztott szurkot stb. lehetett a támadóra zúdítani.

Az ilyen pártát „merlatura italiana" néven is szokás emlegetni. Különben a közép- és újkori várépítésnek több olasz mesterszava átment a magyar nyelvbe és egyik-másik ma is él benne. (Loggia, cortina, casamatta, rondella, cittadella stb.). Ezek is olyan nyomok, amelyeket a sokszor ismeretlen mesterek hagytak itt.

Az olyan épületekre, amelyeknek olaszos díszítőelemeik is voltak, azt mondották: „innalzate al grado italiano". Később a középkori hadiépítésnek úgyszólván valamennyi eleme: a torony, a párta, a padmaly stb. mindenféle köz- és magánépületen használatos lett. Magyarországon is lehet olyan középületeket találni, amelyek a toscanai „Palazzo del Podestà"-k, vagy „Palazzo del popolo"-kra emlékeztetnek. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy ezek mind felépítményükben, mind díszítésükben, megőriztek bizonyos magyar vonásokat.

7. ábra. Nagyszeben tornyai (Budapest, Műemlékek Orsz. Bizottsága).

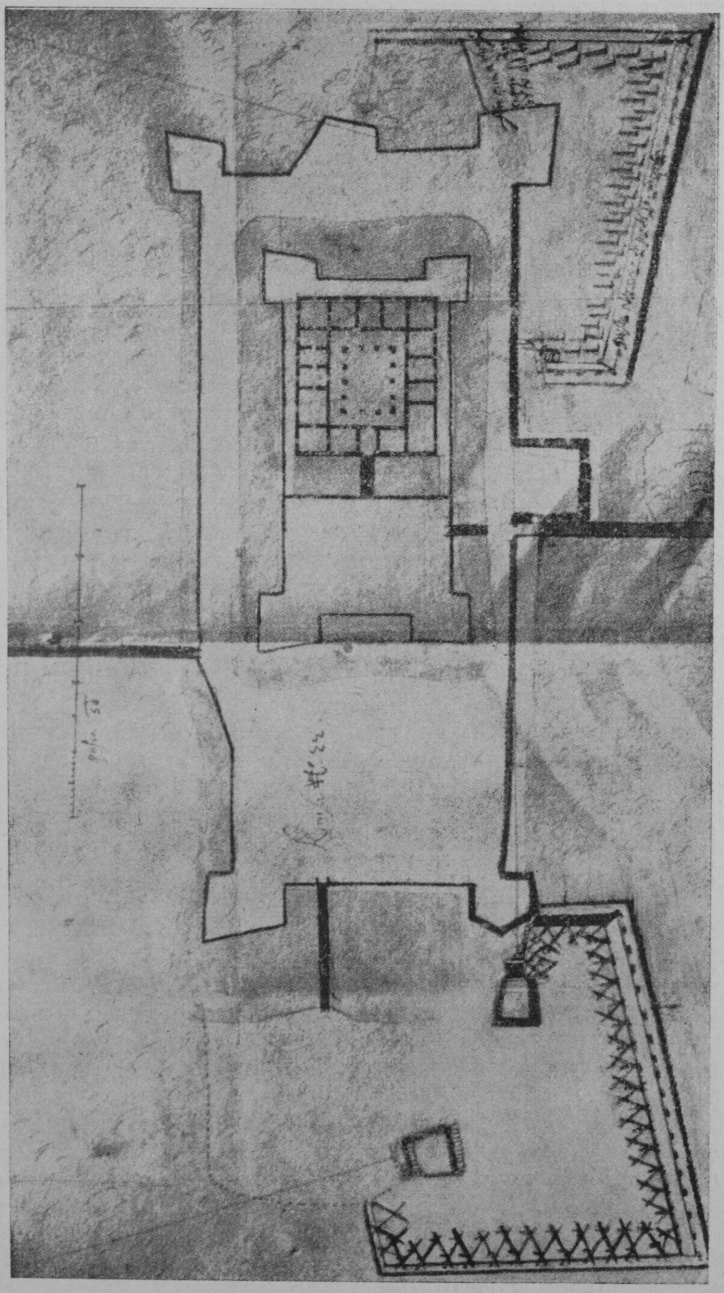
Sajnos, ennek a dolgozatnak szűk határai nem engedik, hogy hosszasabban foglalkozzunk a magyar várkastélyokkal, noha megérdemlik az alapos tanulmányozást. Megérdemlik, nem csupán a helyrajzi viszonyokból folyó sajátosságaik miatt, amelyeknek következtében a felvidéki várkastélyok sok részletükben különböznek az alföldiektől és a dunántúliaktól, hanem abból a szempontból is, hogy minő hatással volt fejlődésükre az a veszély, amely a mindenféle ellenség, mongol, huszita, török stb. támadása révén fenyegette őket.

Az ilyen események folytán mindenütt más és más volt a mindennapi élet s ez az eltérés a várkastélyok egyes csoportjaiban a többiekétől különböző elrendezést kívánt, amely alkalmazkodott ugyan a védőtechnika általános szabályaihoz, de részleteiben mégis elütő volt. Azonban egy közös uralkodó vonást mindezekben a középkori építményekben találhatunk s ez az individualizmus. Ez okozta, hogy úgyszólván minden várkastély a maga külön életét élte, merőben különbözve a rómaiak védőrendszerétől, amelyben a központi vezetés, valamint az egységes elrendezés volt az irányító eszme. Valóban, bárhol épült légyen is a római castrum, mindenütt kiütközik rajta a vezető gondolatnak s a latin imperializmusnak szigorú egysége.

Mivel a középkor védőtechnikája olyan nagy változatosságot mutat, tanulmányozása minden más korszakénál nehezebb. De az is igaz, hogy tág teret nyit a kutató tudósnak olyan következtetésekhez, amelyek eljuttatnak ezeknek a századoknak, illetőleg különleges civilizációjuknak, helyesebb megismeréséhez.

Magyarországon, csakúgy mint Itáliában, a templom és a várkastély viseli leginkább magán a középkor etikai és esztétikai bélyegét. De éppen ezért, történetük megismeréséhez nem elég a régészeti és műszaki szempontok kifejtése. Kutatni kell az egyes műemlékek eredetét, tanulmányozni a fejlődésükre hatással volt közelebbi és távolabbi tényezőket s mindezek taglalása során, nem csak a száraz történelmi, hanem egyszersmind a lélektani szempontokat is meg kell szólaltatni. Az ilyen módon készült munka nem csupán valamely hadiépítmény krónikája lesz, hanem ezenkívül a középkor magyar kultúrájának csodás képét is elénk tárja.

Meg kell állapítanunk, hogy ilyen alapelvekre épült szakmunkák, se Magyarországon, se máshol nincsenek még. Ebhardt Bodonak az itáliai várkastélyokról írott könyve grafikai szempontból értékes, de sok benne a történelmi tévedés; a várkastélyoknak csak egy részéről szól s különben is csonka és egyoldalú munka. Piper Ottónak az ausztriai, C. Sarthou Carreresnek a spanyolországi és Gottschalknak a németországi várkastélyokat tárgyaló művei, monografiák-

8. ábra. Nagykanizsa-vára 1572-ben (Bécs, Hadilevéltár).

ból vett érdekes gyüjtemények, de inkább valami történelmi és földrajzi lexikonhoz hasonlítanak. Ilyenfélék Viollet le Duc, De Quines, Du Cange, Könyöki József és másoknak az építészeti részletekre vonatkozó művei.

IV. A városok védőöve

A templomvár és a várkastély jellegzetes középkori védőmű; ellenben a városok köré épült védőöv, a történelem előtti időktől napjainkig szerepel.

Legrégibb fajtája, amelyről a történelem is tud, a korábban már említett „castelliere", a homerosi- időkből. Ez többékevésbbé köralakban övezte valamely középmagasságú hegy tetejét. A Délolaszországban látható pelasg-védőműveknek már változatosabb az alapformája, de egyébként ezek is nagyon egyszerű, torony nélküli alkotmányok.

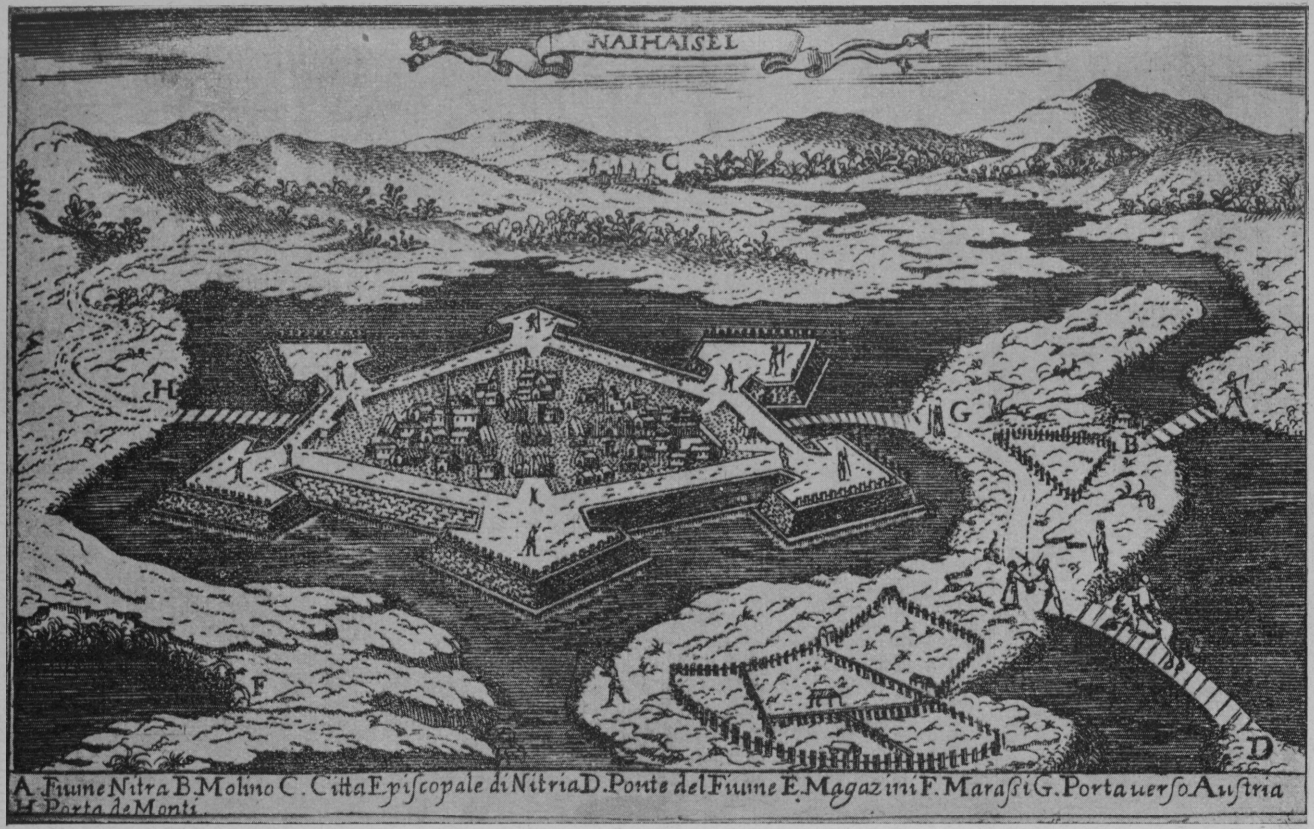
Utánuk időrendben az etruszk-korszak olaszországi védőművei következtek. Rajtuk s a velük egykorú görögországi emlékeken tűnnek fel az első tornyok. Ebből az időből valók Septempeda, a mai San Severino nelle Marche tornyai, a Krisztus előtt V. századból.

Szárazon, tehát minden kötőanyag nélkül rakott nagy kőtömbökből állott valamennyi. A rómaiak honosították meg a kötőanyaggal épült tornyos körfalakat, miután Itália népeit meghódították.

Vannak írók, akik azt állítják, hogy a legrégibb tornyok négyszögletűek voltak: ámde ez téves. A történelem előtti sardiniai „nuragok" és a pugliai „specchiok" hengeresek és a legrégibb védőövek tornyainak is kör vagy félkör az alaprajza. Ennek pedig az az oka, hogy a szárazon épült falak kiszögelései nem lettek volna eléggé szilárdak. Az imént említett septempedai tornyok is hengeresek: négy- vagy sokszögűek csak a kötőanyag (mészhabarcs) alkalmazása óta vannak.

A legrégibb tornyok csupán őrködésre szolgáltak: ezért jóval magasabbak voltak a kötőgátnál s a legalkalmasabb kilátópontokra épültek. Például Eger legkorábbi védőövét tanulmányozva, azt látjuk, hogy három tornya volt: az egyik a kapunál, a másik a déli, a harmadik pedig a nyugati oldalon. Egyikük se áll kiszögelés fölött, tehát csak vigyázótornyok lehettek. Az a kerek épület, amelynek alapfalait mostanában találták meg, valami nagy torony lehetett s a kápolnát és a püspök lakását foglalhatta magába. Az ilyen, templomul is szolgáló tornyok nem ritkák: Itáliában is eleget láthatunk belőlük. (Például a terracinai Santa Maria delle Grazie és mások Toscanában.)

A mai Magyarországon már csak a magyarok végleges

9. ábra. Érsekújvár 1686-ban (Budapest, Szépművészeti Múzeum).

letelepedése és a külföldi kalandozások megszűnése után keletkeztek védőművek az akkor épült városok köré. A kőnél sokkal könnyebben megmunkálható fa bőségesen lévén található, az első védőövek földhányással megtámasztott palánkok voltak. A magyarok a délorosz-síkság felől jöttek. Hosszas vándorlásaik közben mindenütt láthatták a fából és földből készült „kreml"-erődítményeket, amelyeknek emlékét megujította és fenntartotta a lengyelekkel és oroszokkal való sokszoros összeköttetésük. Érthető tehát, hogy még sok század elmúltával is sűrűn alkalmazták a földdel töltött palánkot, különösen az úgynevezett „huszárvárak" kerítéseként.

A magyarok itt találták mostani hazájukban az avargyűrűket is, de ezeknek hatását a magyar hadiépítkezésre bajos volna kimutatni. Van magyar történetíró, aki — mások véleményével szembeszállva — a bihari „földvár" építését a honfoglalóknak tulajdonítja. Itt tehát esetleg avar hatásról is lehetne szó.

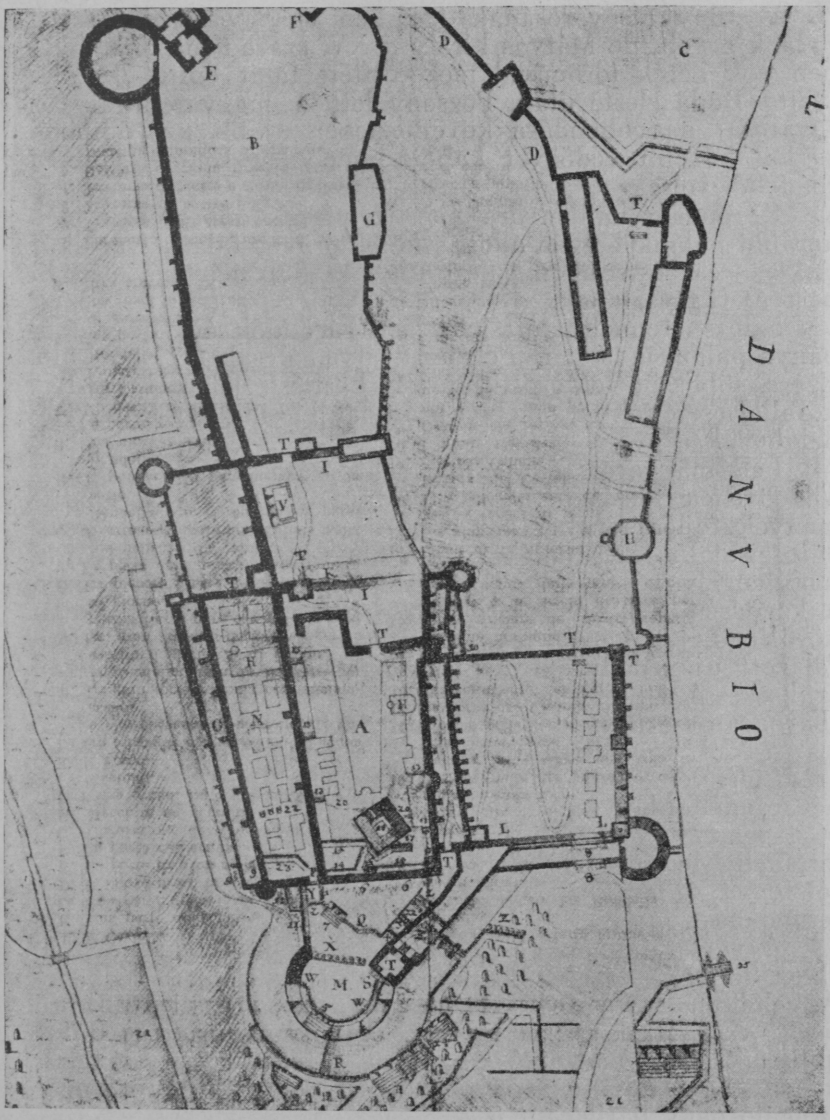
A XIII. században, a mongoljárás után, már kőből épült körfalak is voltak Magyarországon, de ezekről nem sokat tud a történelem s létezésükre csak egyes maradványaikból lehet következtetnünk. A legrégibbek itt is torony nélkül épültek, vagy pedig csak vigyázótornyaik lehettek.

Mivel a földgátak és palánkok sötétszínűek, a mészkőfalak pedig fehéresek voltak, a lakosság az utóbbiak révén magát a várost is „fehér" („alba") jelzővel látta el. Igy kapta a nevét Itáliában Alba Pompeia, Torre Alba, a sok Albacilla, Albanova és Albanella: Magyarországon Székesfehérvár, Gyulafehérvár, és Nándorfehérvár.

A XIV. századtól kezdve, már oldalozó tornyokat is találunk a védőfalak mentén. Ez a typus Itáliában a rómaiak korától kezdve általános volt s az olasz építészek, már a középkorban, külföldön is alkalmazták. Mind e mai napig fennáll a spanyolországi Avilának a XI. század utolsó negyedében épült nagyszerű körfala, amelyen Cassandro, a római „maestro di geometria" is dolgozott; és szinte érintetlenül állanak a provencei Acquemorte (Aiguesmortes) védőművei, a genovai Simone Boccanegra kiváló alkotásai.

Már volt róla szó, hogy a toronyból oldalazható magyarországi városfalak nem régebbiek a XIV. századnál; de ebből az időből már több példát ismerünk.

Nagyszombatnak egyik XVI. századbeli képén tisztán láthatók a négyszögletes tornyokkal megszaggatott rövid kötőgátak. Az egész védőöv XIV. századvégi nagyon alapos munkára vall. A következő században (1553) itt dolgozott Francesco da Pozzo; lehet, hogy ő csináltatta a falak mögötti földhányást is. Később Pietro Ferabosco. Pietro da Spezia.

10. ábra. Budavára 1686-ban (Budapest, Szépművészeti Múzeum).

Gianbattista Rosso, Pietro Conti és több más olasz hadiépítész is működött itt.

Pozsony alsóvárosának 1243-ben még csak egyszerű palánkja volt, de Mátyás király a XV. század második felében, sok kerek toronnyal megerősített falat építtetett helyette. Buda eleste után, Pozsony lett a magyar királyság fővárosa: nagyobbodása következtében ujabb, az eddiginél sokkal bővebb védőövet kapott, amelynek földdel töltött rondellái voltak.

Korpona templomvára már igen régi időben, egy még korábbi palánk helyén állott s kerektornyos falai a városkát is körül zárták. Ehhez a kerítéshez később még két ötszögű bástyát függesztettek.

Szintén fennállhatott már igen régi idők óta Besztercebánya palánkja is, bárha első írott nyoma csak 1473-ból való. Ezt a többször toldozott-foltozott kerítést, 1586-tól kezdve, kőfallal cserélték ki, amelyet aránylag kicsiny kerek tornyok oldaloztak.

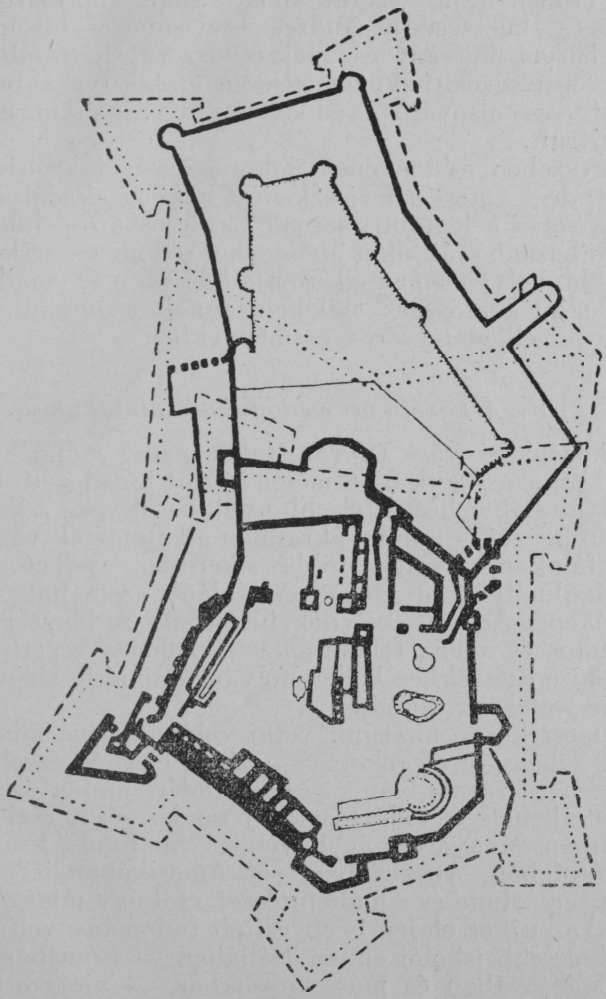
Felsőmagyarország legfontosabb városa Kassa volt.[9] Védőövének története kitűnő példája az ilyen városerődítmények fejlődésének. A XIV. század elején még csak ellipszisalakú erős palánk vette körül, egy-egy kapuval a nagytengely végén. Mivel a város lassacskán túlnőtt ezen a kerítésen, Zsigmond király 1404-ben elrendelte a régit körülfogó, kis kerek vagy négyzetes tornyokkal ellátott, falazott uj védőöv építését. Majd, ujabb erődítések válván szükségessé, 1484-ben a most említett öv köré, egy harmadik (barbacan-szerű) védővonal épült, nagy rondellákkal.

A XVI. században sok javítás és módosítás történt Kassa erődítményein. Felice da Pisa, Ottavio Baldigara és mások, a hét rondella helyére ugyanannyi bástyát építettek. Végül, 1671-ben, Montecuccoli javaslatára, a déli oldalon ötszögű cittadella létesült. Azonban a szatmári béke után — 1713-tól fogva — megkezdődött a kassai erődítmények fokozatos lerombolása is.

A városfalaknak Erdélyben is vannak érdekes példái. Ilyen többek között Beszterce és Nagyszeben védőöve. Az előbbinek falazott kerítése volt, igen régidivatú apró tornyokkal. Itt a XVI. században egy bizonyos Petrus Italus működött; alkalmasint ő készíttette a földhányást a falak mögött, úgyszintén a védővonal déli részének megerősítésére szolgáló nagy barbacant is.

Nagyszebennek a mongoljáráskor elpusztult védőműveit csakhamar megujították a szászok. Ez az öv a város legmagasabb részét vette körül. A XIV. század folyamán el-

[9] 6. ábra.

11. ábra. Eger-vára. Ottavio Baldigara terve (Bécs, Hadilevéltár).

készült az uj védővonal, mind a felső,-mind az alsóváros köré, harminc, részben még ma is fennálló szép toronnyal.[10] A XVI. században itt dolgozott „Antonius Bufalus in toto regno Transilvania Sacratissimae Suae Maiestatis architectus" és két segédje Andrea Trevisano és Francesco da Pozzo, három kötőgát és olaszrendszerű, hátratoltszárnyú bástyák építésével csaknem teljesen átalakítva a felsőváros kerítését. Az alsóváros védőövéhez ugyanakkor két nagy bástya járult.

Nagyszeben védőövének jókora része fokról-fokra elpusztult; de — mert a terjeszkedést nagyon akadályozták — ez lett a sorsa a legtöbb magyar „kulcsosváros" falainak is. Azonban lerombolták őket ott is, ahol semmi ok se követelte. Ma legtöbb helyen már csak romjaikat vagy nyomaikat láthatjuk, mint dicsőséges emlékeit annak a kornak, amely annyira bővelkedett véres eseményekben.

V. A középkori védőművek átalakulása.

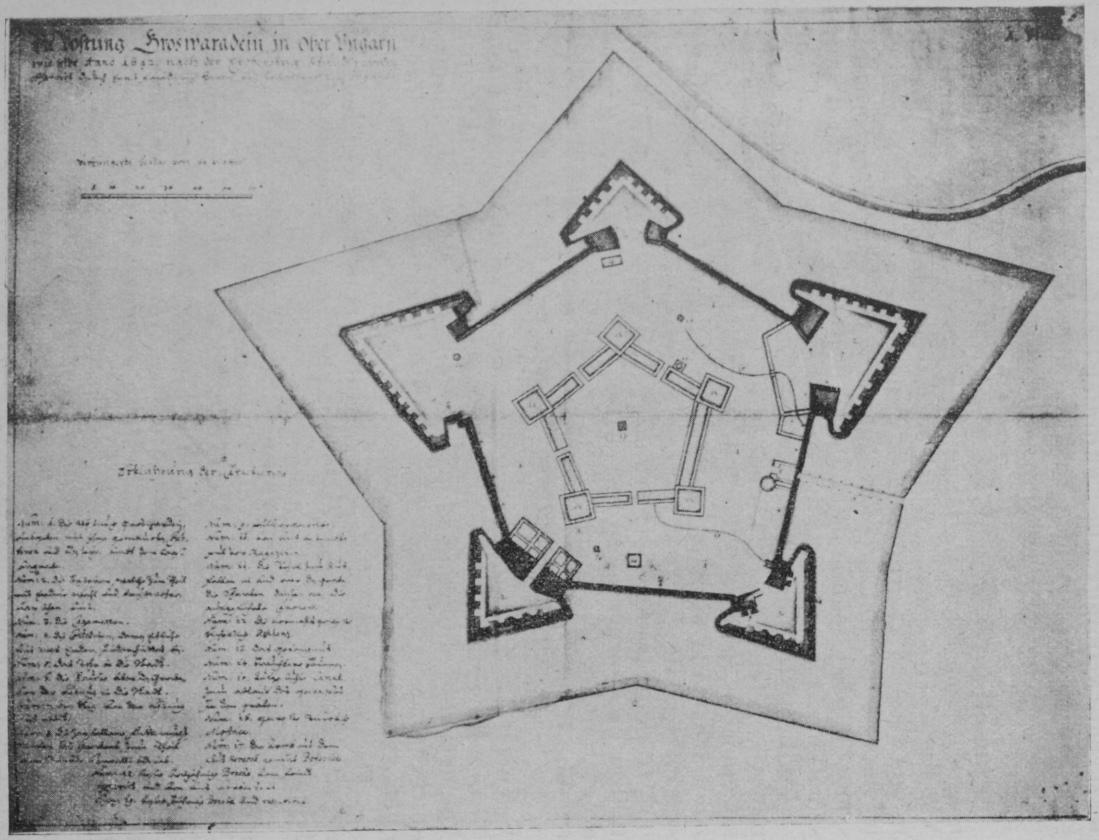
A középkori vár- és városfalak nem voltak nagyon vastagok: magasságuk 6—8 méter között ingadozott, azonban tornyaik általában jóval feljebb nyúltak. Mivel a XV. században a tűzérséget is mindgyakrabban alkalmazták várvívásra, ezek a falak nem voltak többé sikeresen védhetők, mert magasságuknál fogva kitűnő céltáblául szolgáltak, viszont ellenállóképességük csekélynek bizonyult. A korszerű átalakítás fontos és nehéz feladatának megoldása végett, nagyon gyakorlott építészekhez kellett folyamodni, akik eleinte csaknem mind olaszok voltak.

Itt most közbe akarunk vetni valamit. Nem mindig látjuk elég világosan megokolva — bárha eléggé kézzelfogható, logikus magyarázata van, — hogy miért éppen az olaszok honosították meg a védőművek új rendszerét a régi helyett, nem csupán Magyarországon, hanem Spanyol-, Francia- és Németországban, Ausztriában, sőt Amerikában is?

A tűzérszakma és a hadiépítészet, csakúgy mint a régebbi időkben, az ujkor elején is egyesített tudomány volt, amelynek leghíresebb iskolái éppen Itáliában — Rómában, Firenzében, Mantovában és más városokban — virágzottak legjobban. Ezekben született az uj, „bástyás" védőrendszer, amelyet éppen ezért a XVI. század elején, speciálisan „olasz"-nak mondottak.

Ez az új rendszer kiküszöbölte a vár védelméből a középkorban szokásos, felülről lefelé irányuló lövést s az aránylag alacsonyan felállított tűzifegyverek vízszintes lö-

[10] 7. ábra.

12. ábra. A nagyváradi cittadella 1692-ben (Bécs, Hadilevéltár).

vését tette helyébe, hogy egyrészt tűzbefoghassa a vár előtti térszínt, másrészt pedig oldalozó lövéssel védhesse az árkot. Évégből előbb „baluardo", később „bastione"-(bástya-)nevű kiszögelő védőművekbe állították a tüzifegyvereket; sőt gyakran a régi elé még egy alacsonyabb védőövet is építettek. Ezt hívták „barbacane"-nak, ami „erősítőművet" jelent.

Annak bizonyságául, hogy az erődítés művészete milyen magas fokon állott Itáliában, elég egy pillantást vetnünk a XV. és XVII. század közötti műszaki irodalomra. Mellőzzük mindazokat a kéziratos olasz munkákat, amelyek a könyvnyomtatás feltalálása előtt európaszerte közkézen forogtak s most is nagy számmal találhatók különféle könyvtárakban; szorítkozzunk csupán a nyomtatott munkákra.

Alberti (Firenze, 1485.), Valturio (Verona, 1472.) és Cornazzano (Velence, 1493.) műveitől kezdve, a XVII. század közepéig, a védőtechnika köréből több mint 80, olasz szerzőtől származó munka jelent meg, a többi (más nemzetbeli) szerzőtől pedig együttvéve csak valami harminc. Még pedig: hét francia (Langétől Furnierig, 1550—1649.) nyolc német (Dürertől Goldmannig, 1528—1645.); nyolc spanyol (Colladotól Sandar y Tapiáig, 1586—1644.) és hat németalföldi (Stevintől Dögenig, 1594—1644).

A műszaki nyomdatermékek legnagyobb műhelye Velence volt, itt látott napvilágot az említett 80 munkának körülbelül a fele, míg a többi, 18 más városban készült. Velence volt abban az időben Európa leggazdagabb állama, amelynek véres harcok egész sorozatával kellett a török ellen védenie keleti birtokait.

De most végezzünk ezzel a talán nem szükségtelen és nem érdektelen kitéréssel s forduljunk ismét a magyar várak felé.

Mihelyt szükségessé vált a várak és városok védőműveinek átalakítása, számos olasz hadiépítészt hívtak ujból Magyarországba. Nem akarván ezzel a kérdéssel bővebben foglalkozni, elég lesz arra hivatkoznom, hogy Dr. Pataki Vidor „A XVI. századi magyarországi várépítés" című tanulmányában már alaposan kifejtette az olasz építészek közreműködését ezekben a munkákban.

A régi védőművek átalakítása súlyos feladat elé állította a haditechnikusokat, mert ez a művelet nagyon költséges, a pénzügyi helyzet pedig többnyire vígasztalan volt. A megoldásnál két változatról lehetett szó. Az olcsóbbik az volt, hogy csak átformálják és megerősítik a már meglevő védőműveket; a másik, sokkal gyökeresebb, eljárás szerint pedig teljesen újjá kellett volna építeni az elavult erődítményeket, a bástyarendszer szabályainak megfelelően.

A leggyorsabb és leggazdaságosabb eljárás háromféle munkát kívánt. Legelőször is földdel kellett feltölteni a szabadonálló gyönge falak belső oldalát, hogy ott, könnyű és közepes ágyúk számára megfelelő padokat készíthessenek. A második feladat a néha tévesen. törpegátnak (falsabraga) mondott barbacanok megépítése volt. Ezeket a főgátnál ala-

13. ábra. Arad-vára 1849-ben (Bécs, Hadilevéltár).

csonyabb barbacanokat széles földgáttal látták el, hogy erős tűzérséget állíthassanak reá. Azonban a legfontosabb megerősítés az volt, hogy a régi tornyos falhoz előbb rondellákat (baluardokat), később már csúcsban végződő bástyákat ragasztottak. A bástyák a kiszögeléseken, vagy — hosszú és egyenes kötőgátak esetén — az utóbbiaknak közepén is állottak.

De az építész nem mindig választhatta szabadon az egyik vagy másik megoldást. Ott, ahol a török terjeszkedése

miatt stratégiai jellegű központokra volt szükség, a teljes ujjáépítéshez folyamodtak. Ez történt például Kanizsán, Komáromban és Érsekujváron. De ha a fenyegető háborús veszedelem miatt, gyorsan kellett a szükséges védelemről gondoskodni, akkor a legelőbb említett eljárást alkalmazták, tudniillik földdel töltötték fel a régi falakat és kis bástyákat és barbacanokat építettek hozzájuk.

Meg kell azt is említenünk, hogy egyik-másik vár meredeklejtőjű magaslaton állott, amelynek peremét a védőöv foglalta le; a falakon belüli térség pedig lakóházakkal és más épületekkel volt tele. Szabályszerű bástyás öv építése esetén, hátrább kellett volna az uj védővonallal menni, lerombolva az útjába eső házakat. Mivel ez nem volt mindig lehetséges, részleges átalakítással kellett beérni. Igy történt például Veszprémben is.

Lássunk most még egynéhány példát.

Kanizsát, négyszögű palánk védte, amelynek földdel töltött hat kis bástyája volt. Azonban a török veszély fokozódásával alaposan átalakították. Pietro Ferabosco 1566 és 1572 között két hatalmas bástyát kezdett építeni, a tervezett ötszögű uj védőöv alkotórészeiként. Sokat vitatkoztak rajta, de azért a munka tovább folyt, azzal a különbséggel, hogy az ötszögűre tervezett védőövből végül is négyszögű lett.[11]

Még fontosabb volt a Csallóköz keleti végén levő Komárom, amelyről tehát különösen gondoskodtak. Az első tervet itt is Pietro Ferabosco készítette, a sziget csúcsának alakjához alkalmazkodva. A vár torokhomlokzata a sziget belseje felé fordul. Ennek a homlokzatnak végpontjaiból indul ki a másik kettő s a víz partján haladva, a sziget csúcsán egyesül. A torokhomlokzat végpontjain egy-egy nagy bástya, a másik kettőnek közepetáján pedig egy-egy „piattaforma" épült. Nagyon szellemesen van megoldva a kapu kérdése; ez ugyanis a torokhomlokzat kötőgátjának déli végén kapott helyet s most is úgy áll, ahogyan Ferabosco építette.[12] A föléje falazott felíratos kőtábla I. Ferdinand királyról emlékezik meg. Ez volt az „ó-vár", amelynek nyugati oldala elé — Francesco Vimes tervei szerint — az „uj-vár"-nak nevezett koronaerőd épült, 1666 és 1673 között.

Annakidején Európa egyik legerősebb várának a győrit mondották.[13] Egynémely — Francesco de Spazio és Sforza Pallavicini őrgróf nevéhez fűződő — kezdő munka után, Pietro Feraboscot bízták meg az uj védőöv tervezésével. A

[11] 8. ábra.

[12] Alaprajza a Hadtörténelmi Közleményekben: 1932. évf. 173. l.

[13] Alaprajzai a Hadtörténelmi Közlemények 1933. évf. 5. 11. 16. 18. 21. 24. 29. 32. ll.

14. ábra. Komárom 1849-ben (Bécs, Hadilevéltár).

terv, hosszabb fontolgatás és több módosítás után, szabálytalan négyszög alakjában valósult meg, hét homlokzattal. Kettő a Dunára néz, kettő kelet-, kettő délfelé; egy pedig a nyugati oldalon, a Rába mentén halad s a Sforzáról elnevezett félbástya szakítja meg.

1553-ben már javában folyt a munka és két év múltával annyira haladt, hogy a vár meg tudta volna a netalán támadó ellenséget állítani. Nagyon sok olasz hadiépítész, művész és munkás dolgozott itt is. A török 1594-ben elfoglalta ezt a várat is, amelyet a négy év mulva történt visszavívás után magára hagytak. Végül Montecuccoli, a teljesen hiányzó külső védőművek nagyszerű tervét készíttette el az olasz Francesco Vimes építésszel, teljesen a XVII. század második felének követelményei szerint. Ámde ez a terv is csak részben valósulhatott meg. A török kiverése után romlásnak indult védőművekből ma már csupán egyes maradványok láthatók.

Most pedig Magyarország legszebb bástyás erősségéről. Érsekújvárról, akarunk szólani.[14] Azért mondjuk, hogy „legszebb", mert ez közelíti meg leginkább annak a rendszernek az elméletét, amelyet az olasz építészek gondoltak ki és valósítottak meg. Érsekujvár a Duna mentén Vácról Pozsonyba vivő útat és a Nyitra-folyón való átkelést zárta el. A XVI. század közepén még csak apró sarokbástyákkal ellátott négyszögű védőöve volt, kétségkívül az első olasz rendszer alkotásaként, talán Felice da Pisa, „Magister aedificiorum", tervei szerint. De még ugyanennek a századnak második felében, két híres olasz építész — Giulio és Ottavio Baldigara — kapott megbízást egy merőben új vár építésére. Ez nem volt messze a régitől s befogadta annak lakosságát is, a két Baldigara szabályozó terve alapján épült lakótelepre.

Az uj védőöv szabályos hatszögalakú lett, hat — egyenkint 230 méter hosszú — homlokzattal. A bástyáknak hátratolt szárnyai voltak. A két kapu közül az egyik „bécsi", a másik „esztergomi" nevet viselt. A két Baldigarán kívül, a német Muregger, majd 1590 után Giangiacomo Gasperino, Claudio Cogorano és még több más olasz is dolgozott rajta. Az építkezés évtizedekig tartott s bárha teljesen sohase készült el, a vár keményen ellenállott 1663-ban a törököknek, akik azonban mégis bevették. Az 1685-i visszavívás után, Luigi Ferdinando Marsili grófot küldötték Érsekujvárra, az erődítmények helyreállítása végett. A vár 1711 után elvesztette fontosságát s így III. Károly király elrendelte lerombolását.

[14] 9. ábra.

A magyar városok legnagyobb része, ahelyett, hogy teljesen ujjáépítette volna, a már előbb említett módokon erősítette meg védőövét. Nem könnyű minden esetben megállapítani, hogy kik és mikor dolgoztak rajtuk, mert az idevágó okmányok és krónikák bizonytalanul szólanak róluk. ennélfogva csak szigorú kritika alapján lehet itt is a történelmi igazságot megállapítani.

A legrégibb módosítások egyike a barbacanok alkalmazása volt. Ezzel a rómaiaknál is már használatos védőművel, a késő középkorban gyakran találkozunk. Igy például a XV. században Rhodos falait erősítették meg velük· ugyanez történt a nápolyi Castel-Nuovoval és más várakkal is. Már mondottuk, hogy Kassa egész védőövére kiterjedt a barbancanok alkalmazása, amint azt egy XVII. századbeli képe mutatja. A levéltári adatok tanusága szerint, 1530 és a század vége között, Felice da Pisa és Ottavio Baldigara dolgozott Kassán. Itt ezek a barbacanok új, második övet alkottak s hét bástya oldalozta őket.

Budavárának északi, vagyis leggyöngébb oldalát második, sőt harmadik övvel erősítették meg; azonban az első és a második között levő teret feltöltötték földdel s így a harmadik maradt meg barbacanként. Ez az építkezés 1534 és 1540 között, János király uralkodása alatt folyt, az olasz Domenico da Bologna vezetése alatt. Ő építette a vár déli szögletére a nagy rondellát, hosszú torokkal és kazamattás szárnyakkal:[15] az ő műve továbbá, a vár egész védőövén végzett különféle munkákon kívül. az úgynevezett „Esztergomi-rondella" is.

Az előbbihez hasonló volt Erdélyben Beszterce barbacanja, ahol a régi, majdnem négyszögű védőöv déli oldala előtt húzodott a második öv, Petrus Italus műve. aki Andrea Trevisano alárendeltjeként dolgozott itt a XVI. században. Ilyen erősítőművei voltak Nagyszebennek is.

Pozsonyban idők múltával annyira megsokasodtak a házak a barbacanok előtt, hogy egészen elfödték a falakat és a kapukat. Ennek folytán, az eddigieknél jóval kijebb tolt kapuk és felvonóhidak építésével, ujra kellett rendezni a bejáratok kérdését. Pozsonyban 1530 és 1540 között több De Spazio testvér, majd a második felében egy bizonyos Grazioli, Francesco di Giorgio, Giulio Licino, Ulisse Macciolini, valamint Pietro Ferabosco is dolgozott.

Eger vára különösen érdekes példája annak, hogy miként lehet valamely középkori védővonalhoz bástyát illeszteni. A XV. század előtt régidivatú, azaz egymástól távolálló tornyokkal megszakított fal vette körül ezt a fontos püspöki

[15] 10. ábra.

székhelyet. A XVI. század közepetáján, Dobó István kapitánysága idején, a két északi kiszögelésre két kicsiny bástyát ragasztottak, a nyugati oldal közepére pedig az úgynevezett Dobó-bástyát építették. Azonkívül a déli oldalra egy ötszögű nagy torony is épült, ott ahol a Varkócs-kapu nyilik. Mindez Alessandro da Vedanónak és olasz segítőtársainak műve volt. Valami 20 évvel utóbb, a már többször említett Ottavio Baldigarát hívták Egerbe. Ez kétféle tervet is dolgozott ki, melyek szerint a meglevő védőműveknek nagyszabású bástyás várrá kellett volna átépülniök.[16] De a súlyos költség itt is megakasztotta az építkezést.

Egészen különleges és Magyarországon aránylag ritkán alkalmazott védőmű a cittadella. Ez kisebbméretű zárt erőd s a XVI. századtól kezdve közvetlenül a városok védőövéhez volt csatolva. Rendeltetése szerint, a városi lakosságot kellett, felkelés vagy lázadás esetén fékentartania. Ezzel a célzattal építette Francesco Paciotto 1564-ben az anversi cittadellát. Ezért épült a császár parancsára a kassai 1670-ben, a friauli Germanico Strassoldo vezetése alatt. Ezt a szatmári békekötés után rombolták le.

De volt olyan eset is, hogy a cittadella a város védőinek utolsó mentsvárául szolgált, mint például Torinoban, Alessandriában. Ez volt a hivatása Nagyszebenben és Nagyváradon is. Mindezek a cittadellák ötszögűek voltak.

A nagyszebeninek 1702-ben Visconti ezredes terve alapján megkezdett építése, csakhamar végleg abbamaradt.

A nagyváradit 1569-ben kezdette építeni Ottavio Baldigara, öthomlokzatú bástyás övvel véve körül a középkori püspöki várat. Az építkezés itt is évtizedekig tartott; résztvett benne többek között Simone Genga, Domenico Ridolfini camerinoi herceg, Gian Marco Isolani és Achille Tarducci. Ez volt az az erőd, amely 1660-ban 45 napig védekezett a 20 ezer főnyi s tűzérséggel is jól ellátott török sereg ellen. Ebben a viadalban Balog Máté kapitány 900 főnyi kis védőcsapatát, a várbeli asszonyok és leányok is hősiesen támogatták. A cittadella, kissé módosított alakban most is áll, de az idő mindent megőrlő vasfoga nagyon kikezdte.[17]

A XVIII. század elején már jórészt megszűnt az a folytonos veszedelem, amely a török birodalom részéről fenyegette Magyarországot. Ez az oka, hogy a felszabadító háborúk után, csak három fontos vár épült Magyarországon: a temesvári, az aradi és a gyulafehérvári, mindenütt eltűntetve a korábbi védőműveket.

---

[16] 11. ábra.
[17] 12. ábra.

A temesvárinak alapkövét 1723-ban tette le III. Károly király; de a nyolchomlokzatú vár építése valójában csak 1732-ben indult meg s 1739-re nagyjában el is készült. A külső védőművek falazását már csak Mária Terézia rendelte el, s ez a munka 1756-ig tartott. A nagy s a maga idején igen erős várat, ennek a századnak első évtizedében bontották le.

Arad uj várának első tervét 1715-ben dolgozta ki Cosa tábornok: de se ebben, se 1725-ben módosított alakjában, nem valósult meg.

1764-ben készítette Gróf Harrsch táborszernagy azt a tervet, amelyet az Udvari Haditanács kivitelre elfogadott. A következő évben hozzáfogtak az építéshez s 1776-ban nagyrészt készen is volt az új vár.)[18]

Alapformája hatbástyás szabályos hatszög, törött kötőgátakkal. A kötőgátak elé pajzsgátak, ezek mindkét oldalára pedig kis lunetták épültek s az egész várat még egy „enveloppe" veszi körül.

1790-ben teljesen bevégződött az építkezés.

Gyulafehérvárott se lehetett többé meghagyni a teljesen elavult, részben még középkori erődítményeket. Az akkori idők követelményeinek megfelelő uj vár tervét 1714-ben készítette Giovanni Morando Visconti s még ugyanabban az évben meg is kezdődött a munka. A szabálytalan hétszögű főgát 1736-ra el is készült, de a fedett út, a glacis valamint a külső védőművek még 1763-ban is csak részben voltak meg s a contre-escarpe falazása is nagyobbára hiányzott.

Ezeket a hiányokat 1812-ben kezdették pótolni, de a munka csakhamar abbamaradt. Gyulafehérvár és Arad vára ma is fennáll.

Teljesség kedvéért megemlítjük, hogy Komárom várához[19]) 1809-ben az úgynevezett „Nádor-vonal", a „Vág-vonal", „Vág-hídfő", továbbá a Duna jobb partján a „Duna-erőd" járult. Ugyancsak a folyam jobb partján épült 1850 és 1871 között a „Monostor"-nevű erőd,[20] végül 1877-ben elkészült az „Igmánd"-nevű is.

Komárom volt Magyarországon az egyetlen erősség, amely legalább némileg megközelítette a „táborvár" fogalmát.

Ugyancsak 1877-ben, az orosz-török háború alatt, az erdélyi határszorosokban is épült néhány kezdetleges völgyzáró, részben az 1854-ben készült védőművek felhasználá-

[18] 13. ábra.
[19] 14. ábra.
[20] Még ma is inkább „Sandberg" néven ismeretes.

sával. Természetes, hogy ezek se felelnek meg többé a mai kívánságoknak.

Uj fegyverek tűntek fel a haditudomány terén: a vegyi és a légi fegyverek. Vajjon minő hatásuk lesz az erődítés művészetére? Sajnos, csak Manzoni szavait idézhetjük: „Az utódoké az ítéletmondás nehéz feladata."

Roma *Leone Andrea Maggiorotti.*

Herbeville marsall útja Erdély felé 1705 őszén.

II. Rákóczi Ferenc felkelésének harcaiban, az Erdélyben elhelyezett császári csapatok sorsa mindenkor nagy gondot okozott a bécsi Udvari Haditanácsnak. Ez a hadszintér feküdt legtávolabb Bécstől s az ott folyó eseményekre az Udvari Haditanács már csak azért sem gyakorolhatott állandó befolyást, mert a Dunántúl és a nagy Alföldön folyó kurucharcok miatt, közvetlenül érintkezni Rabutin marsallal, az erdélyi császári csapatok parancsnokával, nem lehetett. A felkelés első két esztendejében (1703, 1704-ben) bár rendszeres hadműveletek Erdély földjén még nem folytak és Rákóczi oda rendes sereget nem is küldhetett, Rabutin helyzete mindjobban tarthatatlanná vált. Állandóan és folytonosan kért ugyan az Udvari Haditanácstól csapatokat, pénzt, de hasztalan. Kezdetben Bécs nem is nagyon törődött az erdélyi eseményekkel, mert fontosabb volt neki az osztrák és morva határhoz közelebb lejátszódó, tehát Bécset közvetlenül fenyegető harcok irányitása. Amikor azonban az erdélyi rendek 1704-ben Rákóczit fejedelemmé választották, az Udvari Haditanács politikai szempontból sem hagyhatta Erdélyben elszigetelve táborozó seregcsoportját oltalom nélkül, mert Rabutin 1704 végén már csak igen kis területen (Nagyszeben, Fogaras, Brassó) tudta megóvni a császár hűségén maradt részeket a mindjobban szaporodó kurucok támadásai ellen.

1705 tavaszán Bécsben már komolyan elhatározták azt, hogy Rabutint felszabadítják szorongatott helyzetéből. Ezért a Heister utódjául kinevezett Herbeville Lajos gróf tábornagynak az Udvari Haditanács határozottan megparancsolta azt, hogy Budán keresztül sürgősen vonuljon Nagyvárad felé s ha azt a kurucok körülzárásától felszabadította, siessen Erdélybe s egyesüljen ott Rabutin seregével.

Herbeville marsall nem szívesen vállalta ezt a megbízást s alkalmat keresett arra, hogy nélkülözhetetlenségét a felvidéki hadszíntéren bebizonyítsa. Javaslatát egy, Lipótvár felmentését célzó expedició érdekében, az Udvari Haditanács ugyan elfogadta, de továbbra is fenntartotta azt a parancsát, hogy Herbeville minél előbb vonuljon Erdélybe.

Lipótvár felmentését Herbeville 1705 augusztus első napjaiban sikeresen végrehajtotta, azután pedig augusztus 11-én széjjelverte azt a felvidéki kuruc sereget, amely Rákóczi személyes vezetése alatt Pudmeric községnél vele szembeszállt.

Rabutin általánosan ismert kétségbeesett helyzete a nyár folyamán még válságosabbá vált. A kurucok Dévát, Medgyest bevették, Forgách Simon gróf Rabutin kis seregét Szebenig visszaszorítva ott körülzárta, Orosz Pál pedig az Olt völgyében hatalmába kerítette a Vöröstoronyi-szorost.[1] Ezzel megsemmisítette Rabutin utolsó közlekedési lehetőségét Bécs felé. E szorosban volt ugyanis egy jelentésközvetítő állomása, amelynek segítségével Oláhországon keresztül, bár nagy kerülővel, de mégis küldhetett helyzetjelentéseket. Amikor tehát a Haditanács Herbeville jelentését pudmericzi győzelméről tudomásul vette s ezért őt megdicsérte, ugyan e levélben most már határozottabban megparancsolta neki: „den projektirten Zug nach der Theiss möglichst zu beschleunigen und Grosswardein und Siebenbürgen noch in diesem Monat von dem bevorstehenden Verlust Luft zu machen . . ."[2] Ugyanakkor Schlik Lipot lovassági tábornok a hosszú menetelés anyagi kérdéseinek rendezésére Herbevillehez csatlakozott. A dán segédcsapatok is megérkeztek, így hát a Csallóköz közepén összegyülekezett császári sereg kelet felé indult és augusztus 23-án a Vágduna partján, Vízvár puszta mellett, Komárom közvetlen közelében, szállott táborba. A Vágon és Dunán hídat vertek és 25-én Komárom mellett átkeltek a déli partra.[3]

---

[1] Az erdélyi állapotokat 1705 és 1704-ben lásd R. Kiss István „II. Rákóczi Ferenc erdélyi fejedelemmé választása" Bpest 1906. és a Hadtörténelmi Közlemények 1933. évfolyamában „Az 1704-ik évi kuruc hadjárat" című közleményemben.

[2] Bécsi Kriegsarchiv Hofkriegsrat Registratur 1705 August — 205.

[3] Herbeville erdélyi útjának legfontosabb összefoglaló forrása, a marsall hadműveleti naplója, amelyet a Wienerisches Diarium 1705. 220. számától kezdve időszakonként szószerint folytatólagosan közölt. Egyes részleteire fényt derít külön, Diarium című jelentése (Kriegsarchiv Feldakten Ungarn 1705—10—6 c.), továbbá budai táborából szeptember 11-én kelt jelentése a császárhoz (u. o. 1705—9—6), végül Thiellnek az Udvari Haditanács tagjának jelentése Eugen hercegheez (u. o. 1705—8—13.)

Összefüggő kuruceredetű forrásaink nincsenek. Rákóczi terveiről emlékirataiban (V. kötet 259 és következő oldalak) és Arch. Rákóczianum I. kötet 429 és köv. old. Károlyi és Bottyán működéséről az Arch. Rákóczianum IX. köt. 241. és köv. oldalak, továbbá Károlyi oklevéltár V. kötet 295 és köv. old. találunk adatokat. A szakirodalom részletesebben ezzel az érdekes hadművelettel nem foglalkozott. Szalay, Márki leírásaiban általában az osztrák hivatalos munka (a Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen VII. köt. 444. és köv. old.) nyomait követik, amelynek megállapításai azonban több tekintetben tévesek. — Ismertetésemben a császári sereg vonulására vonatkozó adatokat, — ha csak külön nem útalok másra, — Herbeville idézett Diariumából vettem.

Herbeville marsall nagyon nehéz szívvel indult útjára. Irtózott az ismeretlen, elpusztított, ellenséges földön keresztül vezető kockázatos útazástól. A távolság Komáromtól Kolozsvárig légvonalban kb. 450 km. A hosszú út első fele — a Dunától a Tiszáig — jórészt lakatlan, mocsaras vagy terméketlen szikes földön át vezetett, ahol egy, poggyászszekerekkel súlyosbított menetoszlop csak lassan mozoghat. Élelmiszerkészleteket, már csak a vonulás titokban tartása miatt sem lehetett az útvonal mentén előre összehalmozni, a lakosság támogatására pedig alig számíthatott. Azt is tudta, hogy a kurucok főfegyverneme a lovasság, amelynek működésére éppen az Alföld sík földje a legalkalmasabb. Ha sikerül neki a Tiszát elérni és azon átkelni, a helyzet csak annyiban javul, hogy lakottabb vidékre ér, de hosszú menetoszlopát a kopár, fákban szegény térszínen a kuruc portyázók ép úgy szemmel kísérhetik, mint a Duna-Tisza között. Fürge lovasságuk itt is mindenütt megelőzheti őt s harcra kényszerítheti olyan időben és helyen, amely neki a legalkalmatlanabb.

Érthető, hogy a különben sem rugalmas gondolkodású és kockázatos vállalkozásoktól félő öreg marsall még azután is folyton igyekezett kibúvót keresni e terhes feladat alól, amikor már a Hofkriegsrat határozott parancsának engedelmeskednie kellett és csallóközi védett helyzetéből kimozdulva útban volt kelet felé. A Vágdunán is azért veretett hídat, hogy talán egy demonstratióval odavonja a felvidéki kuruc sereget s ezzel bebizonyítja serege ott maradásának szükségességét. Tudjuk azonban azt, hogy Bercsényi akkor még a morva betöréssel volt elfoglalva, a Vágduna körüli kuruc erők (Károlyi, Bottyán, Esterházy) pedig nem sokat törődtek ezzel a hídverési kísérlettel, mert tudták azt, hogy Herbevillenek Erdélybe kell menni.

Rákóczi még a pudmericzi csatát megelőző napokban, augusztus elején értesült a Bécsből békekövetként táborba érkező Szirmay István nádori ítélőmestertől arról, hogy az Udvari Haditanács feltétlenül ragaszkodik Herbeville erdélyi útjához. Mindaddig azonban, amig Herbeville a Duna-Tisza közére nem ért, a fejedelem nem bízott abban, hogy valóban eltávozik egész seregével a Felvidékről. A szécsényi gyűlés előtt és alatt kelt levelezéséből állapíthatjuk meg azt, hogy egyelőre legfőbb gondja az volt, hogy központi helyzetből, Nógrádmegyéből, Vác, Pest, Hatvan környékében összpontosított seregével figyelje meg Herbeville cselekedeteit. A Csenkevárnál és Garam torkolatához közel, Kéménd-nél, vigyázó Bottyánt, Károlyi alá rendelte, akinek augusztus utolsó napjaiban az esztergommegyei Muzslán volt főhadiszállása. Esterházy Antalt a lovassággal szeptember 5-én

Garamhídvégről Vadkerthez küldte. Károlyi feladata volt a Komáromnál átkelt Herbevillet nyomon követni, főleg pedig Glöckelsperg tábornok Buda körül táborozó hadait megfigyelni.[4]

De szemmel tartotta a fejedelem az Erdély határán lefolyó eseményeket is s állandóan összeköttetésben volt a Tiszántúl portyázó báró Andrássy István hadaival és id. gróf Barkóczy Ferenc Szolnok vidéki portyázóival is.

Az Udvari Haditanács azonban nem feledkezett meg arról, hogy Herbeville távozása esetén Ausztria határai valóban védtelenek maradnak. Hogy az országot a kurucok betöréseitől mentesítsék, a nyugati határok védelmét és a kelet felé vonuló Herbeville háta mögötti terület biztosítását ideiglenesen gróf Huyn lovassági tábornokra bízták. Neki a Varasd vidékéről előnyomuló Heister Hannibal tábornokkal kellett egyesülni és lehetőleg az egész Dunántúl zavartalan birtokát biztosítani.[5] Herbeville Komáromba való érkezése után Pálffy Jánost 3 lovas ezreddel a Dunántúlra küldte, azzal a feladattal, hogy a csallóközi kivonulásának hírére mozgolódni kezdő dunamelléki községeket lecsendesítse és hogy serege számára pénzt és élelmiszereket harácsoljon és azokat Budára vigye.[6]

Herbeville augusztus 26-án és 27-én Komáromban haditanácsot tartott, amelyben az erdélyi út alapvető intézkedéseit megbeszélték. Abban állapodtak meg, hogy a Duna mentén Budára mennek, ott átkelnek a folyón s egyelőre Pest környékét szállják meg. 28-án Neszmélybe és sok pihenéssel 31-én Esztergomba értek. Bottyán csenkevári ágyúi 30-án erősen lőtték ugyan a tulsó partról Herbeville menetoszlopát és az azt kisérő, élelmiszerekkel megrakott hajókat, de nem sok eredménnyel. A meleg tűrhetetlen volt, a pilisi hegyek vízben szegény volta miatt Herbeville Esztergomból nem a legrövidebb úton, a hegyeken át, hanem továbbra is a Duna mentén haladt Buda felé, még pedig éjjeli menetben. September 2-án Óbuda alatt szállt táborba. Itt csatlakozott hozzá seregével Glöckelsperg, valamint a Buda környéki helységekből (Pomáz, Szentendre, Kálozd, Ercsi, Adony) toborzott 3000 rác katona.[7]

A császári sereg Buda alatt, majdnem 2 hétig pihent. Ezalatt a környékben szanaszét portyázó seregrészeket magához vonta, tűzérségi felszerelését és élelmiszerkészleteit ki-

[4] Károlyi oklevéltár V. köt. 282—3. old. és Arch. Rák. IX. köt. 214. old.

[5] Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen VII. k. 444. old.

[6] Bécsi Kriegsarchiv Feldakten Ungarn 1705—8—15.

[7] Hornyik János: A rácok elleni forradalom. Századok 1868. évfolyama 632. old.

egészítette, lovakat, szekereket szedett össze, szóval seregét olyan állapotba hozta, hogy képes legyen lehetőleg fennakadás nélkül eljutni a Tiszáig.

Előrelátóan már most gondoskodott arról, hogy a Tiszán való átkelést is zavartalanul hajthassa végre. Arnold alezredes vezetése alatt egy kis evezős flottillát állított össze, azt gyalogsággal, hídanyaggal megrakta s azzal a paranccsal indította el a Dunán, hogy Péterváradon, Ujvidéken át Titelnél evezzenek be a Tiszába s azután Óbecse, Zenta mellett elhajózva, egyelőre Szegedig igyekezzenek feljutni. Ha pedig az idő engedi, akkor még feljebb jöjjenek a Tiszán, hogy a császári seregnek minél rövidebb útat kelljen az Alföldön a két nagy folyam között megtennie.

A Buda alatti kéthetes pihenőnek azonban más célja is volt. Herbeville be akarta várni a dunántúli portyázásra küldött Pálffy Jánost s titokban még mindig azt remélte, hogy ezalatt a felvidéken olyan fordulat állhat elő, amelyre hivatkozva mégis csak bebizonyíthatja a Hofkriegsratnak, hogy erdélyi útjánál fontosabb lenne itt maradása. Ugylátszik, Eugen hercegnek is ilyen értelemben tett jelentést nézeteiről, de nem sok eredményt ért el. A herceg bár udvariasan de erélyesen tudtára adta azt, hogy ellenvetéseit nem fogadhatja el.[8] „Euere Excellence wissen sattsam, woran es am meisten gelegen sei; denn solange man nicht gegen und über die Theiss zu penetriren trachtet, solange sehe ich weder Mittel noch Hoffnung, Ober-Ungarn, Siebenbürgen und enfin das ganze Königreich Ungarn vor dem letzten Untergang zu retten..." Levelét azzal végzi, hogy most már nagyon várja a legközelebbi híradást a hadsereg továbbvonulásáról.

A marsall tétovázásának oka szerintem nem az lehetett, mint az osztrák hivatalos munka írja,[9] hogy a dunántúli ujból fellobbanó mozgalmak és Bercsényi morvaországi betörései miatt nem tartotta tanácsosnak ezt az országrészt sorsára bízni, mert ezt a helyzetet Bécsben is ép oly jól tudták s mégis erőltették az erdélyi expeditiót. Cunctátorságának elég magyarázatát találhatjuk a marsall szellemi és testi állapotában. Egy ilyen merész anabasis megszervezéséhez s erélyes véghezviteléhez valóban fiatalos lendülettel és szívós, fegyelmezett vezetés kellett. Eugen herceg félre nem magyarázható utasítására, mintegy maga igazolására — ha az expeditió nem sikerülne úgy mint azt Bécsben remélik — már csupán azt válaszolta, hogy ő továbbra is fenntartja nézetét és azt tartaná helyesebbnek, ha a hadműveletek súlypontja továbbra

[8] Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen VII. kötet Suplement-Heft 345. old.

[9] U. o. 445—6. old.

is a Vág vidékén maradna, — „allein ich habe müssen des Hofes Intention nachleben".[10]

Pálffy lovassági tábornok szeptember 16-án bevonult a budai táborba. Magával hozott 20.000 forintot és 15 kifosztott falu élelmiszerkészletét. Érkezésével egyidőben kapta azonban Herbeville az Udvari Haditanácsnak azt a parancsát is, hogy Pálffyt az Althan-dragonyosezreddel küldje azonnal Pozsonyba, mert reábízták a nyugati határszél védelmét, közelebbről Pozsony és Bécs megóvását, és a nyugati Felvidéken és a Dunántúl nyugati részén várható kuruc hadműveletek megakadályozását.

Herbevillet ez a parancs nagyon lesujtotta. Környezetéből így éppen az a tábornok távozott, aki a magyarországi viszonyokat a legjobban ismerte, kinek hadvezéri kiváltságáról már eddig is ismételten meggyőződött. Tollat ragadott és hosszú jelentésben kiöntötte szívét a császár előtt, kérve a Pálffynak adott útasítás visszavonását.[11] Seregének állapotáról siralmas képet fest e jelentésben. Az elmult félév hadműveletei alatt ezredeinek létszáma a sok veszteség és a lovak között dúló járvány miatt ijesztően leapadt. A dániai ezredek létszáma is folyton fogy, sok közöttük az ujonc, igy hát lovassága alig 4.000, gyalogsága pedig alig 1400 fő, valóban fegyverfogható harcosból áll, és éppen az Althan-ezred az, amelynek a létszáma a legteljesebb és ez a legfegyelmezettebb is. Ha tehát ezt is elveszik tőle, seregének harcértéke válságosan csökken. Az ellenség ellenben általános felkelést hirdet mindenütt, tehát a katonai kvalitásokat a tömeggel fogja ellensúlyozni és arra kényszeríteni őt, hogy a helyenként feltétlenül szükséges helyőrségek hátrahagyásával seregét felaprózza. Segítséget sehonnan sem várhat, a félig üres raktárakból nem sokat remél, a megyékben elrendelt harácsolástól még kevesebbet. Ezért tehát arra kéri a császárt, hogy ne engedje seregének létszámát tovább is csökkenteni. Ha azonban az Udvari Haditanács ezt a neki sérelmes parancsot meg nem változtatja: „so will ich im voraus entschuldiget sein, wann die operationes nicht also von statten gechen, wie man sye gehoffet hat, oder gar ein unglükh darauß entspringet."[12]

Herbeville jelentésének csupán az volt az eredménye, hogy az Althan-ezredet nála hagyták és a gyengébb létszámú Darmstadt-lovasezredet vitték el tőle, de Pálffy visszarendelése érvényben maradt. Ez utolsó próbálkozás után a mar-

[10] Közli a Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen VII. kötet Supplement-Heft 446. old.
[11] Bécsi Kriegsarchiv Feldakten Ungarn 1705—9—6.
[12] Bécsi Kriegsarchiv Feldakten Ungarn 1705—9—6.

sall szeptember 10-án hajnalban resignáltan adta ki a parancsot a Dunán való átkelésre és seregét a pesti oldalon a Rákos mezejére vezette.

Rákóczi és alvezérei eléggé jól voltak tájékozva a császári sereg helyzetéről. Bottyánnak a fejedelem már szeptember 2-án elküldte útasítását, hogy a Garam vidékéről vonuljon Hatvan felé, csatlakozzék Károlyihoz.[13] Többi seregeire nézve pedig szeptember 10-én Szécsényi táborából disponált Károlyihoz intézett levelében következőképen:[14] „ha az ellenség a Duna mellül kilyebb nyomul, maga corpusával Kegyelmed eleit s oldalát distrahálja csipdesse. Mélt. gróf Barkóczy Ferencz ur penig háta megett agáljon, szakassza el az ellenségnek Budára való szabados correspondentiáját, passusát: mely végre is ő Kegyelme mellé commendéroztatik több had. — Más oldalárul, a hegyek felül, mélt. gróf Esterházi Antal uri kedves Atyánk fia az keze alatt lévő haddal csípdessi . . .“ „Az mit penig az jó correspondentia s hadaink serény forgolódások által Kegyelmetek elkövethet azon ellenségnek distractiójába. tovább való orderünk nélkül kövesse el“.

Károlyinak ezen felül még egy kellemetlen feladat jutott osztályrészül. Rákóczi útasítására neki kellett elpusztítani a Duna-Tisza közének azt a részét, amely Herbeville várható előnyomulásának útjába esett, a lakosságot kitelepíteni, a marhákat elhajtani, az élelmiszerkészleteket elhordani, vagy megsemmisíteni, úgyhogy a császári sereg sehol senkit és semmit se találjon. E rendelkezés, a Duna-Tisza köz három legnagyobb városát Ceglédet, Kecskemétet és Nagykőröst sujtotta a legérzékenyebben. Elkeseredve fordultak segítségért a fejedelemhez, aki azonban a föltétlenül szükségesnek ítélt parancsot nem vonta vissza, sőt szívét szokatlanul megkeményítve, a városra üzent: „A három városiak nagy magok ajánlása, nem egyébre való“, — írja Károlyinak“ — hanem csakhogy szín mutatás alatt maradhassanak otthon és az ellenség ingrualván, attul vegyék magok protectióját. Azért Kegyelmed őket in tempore csak szállíttassa“. Néhány nap mulva — szeptember 22-én — Rákóczi enyhítette ezt a drákói rendelkezését és ezt írta Károlyinak: „Ha Kegyelmed csak azt tapasztalhatja, hogy két-három napra az ellenség magát megprofontozza és nagyobb gonoszt nem remélhetünk, azért maradhatnak. De ha praevideálhatna Kegyelmed olyat, hogy az ellenség az ő megmaradásukkal szaporodni fog, tanácsosabb nékiek elpusztúlni“. Kecskemét nem nagyon hálálta meg ezt a fejedelmi kegyet, mert az október első nap-

[13] Arch. Rák. IX. köt. 216. old.
[14] Károlyi oklevéltár V. kötet 288. old.

jaiban ott átvonuló császári sereget nemcsak eleséggel látta el, és pénzzel is — természetesen Herbeville erőszakos haracsolására — hanem néhány kuruc portyázót, akik a közeledő császári sereg előtt a várost fel akarták gyujtani, a lakosság leölt. Nagykörös úgylátszik szintén hasonló helyzetbe került, mert Rákóczi szeptember 23-án Károlyinak megparancsolta: „Ha a német Kecskemétet elhagyja, tétesse porrá Kegyelmed azon várost, úgy Köröst is". Károlyi azonban kegyelmet kért számukra: „lehet büntetések, de oly idő fordulhat, hogy még az pusztában bujdosó magyaroknak kéntelenségbül sok hasznára lehetnek. Ezzel Kegyelmes Uram pártjokat nem fogom. vétkeztek, de nem mindnyájan, — azért büntetést is nem mindnyájan érdemelnek. Karóztassék fel minden városbó! kettő-három, elég példa leszen". Erre azonban nem került sor. mert a császáriak elvonulása után a kecskeméti és körösi fegyverforgató lakosság oly nagy számban gyülekezett Rákóczi zászlaja alá, hogy a fejedelem e városoknak oltalomlevelet adott.[15]

Herbeville serege 3 napig pihent Rákos mezején, hogy a 400 lovassal harácsolásra küldött Globen alezredes visszatérését bevárja. Ekkor 8 napra való kenyérrel és élelmiszerrel gazdagodva, tábort bontott s szeptember 19-én alig pár kilométernyi menet után, Rákoskeresztur és Rákoscsaba között a patak partján szállott újból táborba. 20-án hajnalban felkerekedve s a nagy forróság miatt sokat pihenve, Gomba községig (Nagykáta és Monor között) jutottak, a nélkül, hogy a kurucok megzavarták volna őket. Csupán néhány, Gödöllő Hatvan felé túlmesszire elkalandozott császári portyázó került a kurucok kezére.

Ezekben a napokban — szeptember 19—21-e körül — a kuruc sereget a következő helyzetben találjuk: Esterházy Antal Vadkert vidékéről hatvan felé közeledve elérte Szirák környékét; Bottyán Gödöllő, Károlyi pedig Hatvan vidékén táborozott. Arra a hírre azután, hogy Herbevilleék a Rákos patakhoz értek, Károlyi Hatvanból elindult, Bottyán pedig szintén útrakelve, szeptember 22-én már Bag községből, Aszód mellől jelentette, hogy 6 lovas ezreddel odaérkezett, Esterházy Antal ugyanakkor a gyalogsággal a Hatvan vidékére beérkező gr. Barkóczi Ferenchez csatlakozott.[16]

Rákóczi Szécsényben hamar értesült arról, hogy a császári sereg már a pesti parton van, de még mindig nem volt tisztában azzal, hogy az egész sereg ott van-e vagy csak egy része, élelemszerzés céljából. A fővezéri tisztet a most már

[15] Az idézett utasításokat közli Szalay VI. kötet 296—97. old. és Arch. Rák. I. 419. Károlyi közbenjárását lásd Arch. Rák. IX. kötet 248. old.

[16] Arch. Rák. IX. köt. 164. old.

Hatvan-Aszód vidékén összegyűlt három seregcsoport (Károlyi, Esterházy A. és Bottyán) felett még nem akarta átvenni s a gyűlésről különben sem távozott még, ezért Károlyira bízta, hogy minden további parancs bevárása nélkül „kitanulván útját az ellenségnek, valamit árthat és eltehet ellene, csak elkövesse". Következő nap (szeptember 20-án) pedig úgy intézkedett, hogy Esterházy Antal a gyalogsággal Szolnok felé egyenesen a Tiszához menjen, lovasságával pedig erősítse meg Károlyi seregét.[17] Részletes haditervét még nem árulta el. Mivel azonban Herbeville 22-én seregével tovább ment Ceglédig, s ebből nyilvánvaló lett, hogy Pest vidékéről mind jobban eltávolodik kelet felé, Rákóczi részletesebb utasítást volt kénytelen adni Károlyinak, e hadműveletekben helyettesének, anélkül azonban, hogy a távolabbi hadműveletekre, és stratégiai céljaira vonatkozóan ekkor még tájékoztatta volna. Az az utasítása, azonban, amelyet szeptember 22-én küldött neki, pontos képet nyujt szándékairól. „Jóllehet eddig is Kegyelmednek kivántuk volna megirnunk, de vártuk az informatiókat: in illo casu ha az ellenség ugyancsak Szeged felé veszi útját, micsoda operatiókhoz fogjon Kegyelmed; hanem most kijelentjük immár pro illo casu szándékunkat. Tudniillik, tapasztalván Kegyelmed az ellenségnek Szeged felé való meneteit, Kegyelmed rendeljed utánna valamely két vagy három ezerbül való corpust, aki untalan infestalja. Maga penig Kegyelmed mind azon hadakkal is, melyeket Bottyán úr magával együtt viszen Kegyelmedhez (ki vevén Csáki Mihály, Rétei, Géczi és Ebeczki ezereit) egy corpussal Szolnoknál menjen által, és ott Gyürki Pál hat vagy hét ezerbül álló corpussal lévén, (kinek vagyon parancsolatja) Kegyelmeddel fogja magát conjungálni. Mely conjuctiót ha Kegyelmed lát szükségesnek, hamarább lenni maga levele által is megírván Gyürki Pálnak, admaturáltathatni fogja. Az említett hátul rendelendő corpus többire arra fog deserviálni, hogy ne talám az ellenség ha vissza térne is, minden motusit kitanulhassuk".[18]

A fejedelemnek erre az alapvető útasítására indult meg a császári seregnek az a, párhuzamos útakon való követése és üldözése, amely Herbeville napjait megkeserítette és seregének igen nagy csorbítását okozta. A kuruc alvezérek eddigi inkább tapogatózó hírszerző portyázásai élénk tevékenységgé változtak át. Károlyi és Bottyán szokott aktivitásukkal most már arra törekedtek, hogy Herbeville menetelét minden áron gátolják, akadályozzák s ha lehet elébe vágva, a Tiszánál feltartóztassák. Károlyi azt következtette Herbeville út-

[17] Levelei Károlyihoz. Károlyi oklevéltár V. kötet 294—5. old.
[18] Károlyi oklevéltár V. kötet 297—8. old.

irányából, hogy Szolnok mellett készül átkelni a Tiszán. Ezért Kókán, Tápiógyörgyén keresztül oda vezette seregét. Útközben Cegléd irányában, Törtel felé kitérve, onnan küldte 25-én a másnap szintén odaérkező Bottyán elé a következő részletes útasítást: „Mivelhogy Kegyelmes Urunk ő Nga kegyelmes parancsolatja szerint egy corpusban nem járhatni ezen hadat, hanem egynehány felé szaggatván, az németet szüntelenül infestalni és csípdezni szükséges".

Azért Tekintetes és Nemzetes Bottyán János Generalis Uramnak commandója alá maga ezere, Bezerédi Uramé, Eszterház Dániel Uramé, Gunderfingeré, Budai István Generális Uramé és ugyan az jászoké, kunságbeliekkel Cseplési (Cseplész) alatt s az szegedi had adattatnak, olly véggel tudniillik:

1-mo. Valamerre ezen német tábor fordul: mindenütt környöskörül infestaltassa véllek, csípdesse minden lépten, kivált futrázsolásában.

2-do. Étszakának idején is, ha valami olly alkalmatos sikon találna megszállani, igyekezzék ő Kglme azon, hogy Hazájáért, maga böcsületiért nevezetes próbát tehessen, ezer vagy kétezer emberrel megcsapatván táborát, strázsáit béhajtogattatván.

3-tio. Mellesleg s előtte is járva, hahogy az bácskasági rácznak bizonyos hollétét hallja, — kinek gyülekezetinek bizonyos hire vagyon, — az német mellett menjen el és verje széjjel Isten segitségébül aztat, hogy könnyű hada ne szaporodhasson.

4-tő. Ha az német ezen városokrul elmegyen: Kglmd nagy vigyázással legyen reájok, hogy tábora után semmi élést ne vigyenek; ha vinnék pedig, rajta kapván, — mindene az vitézlő rendé leszen nyereségül.

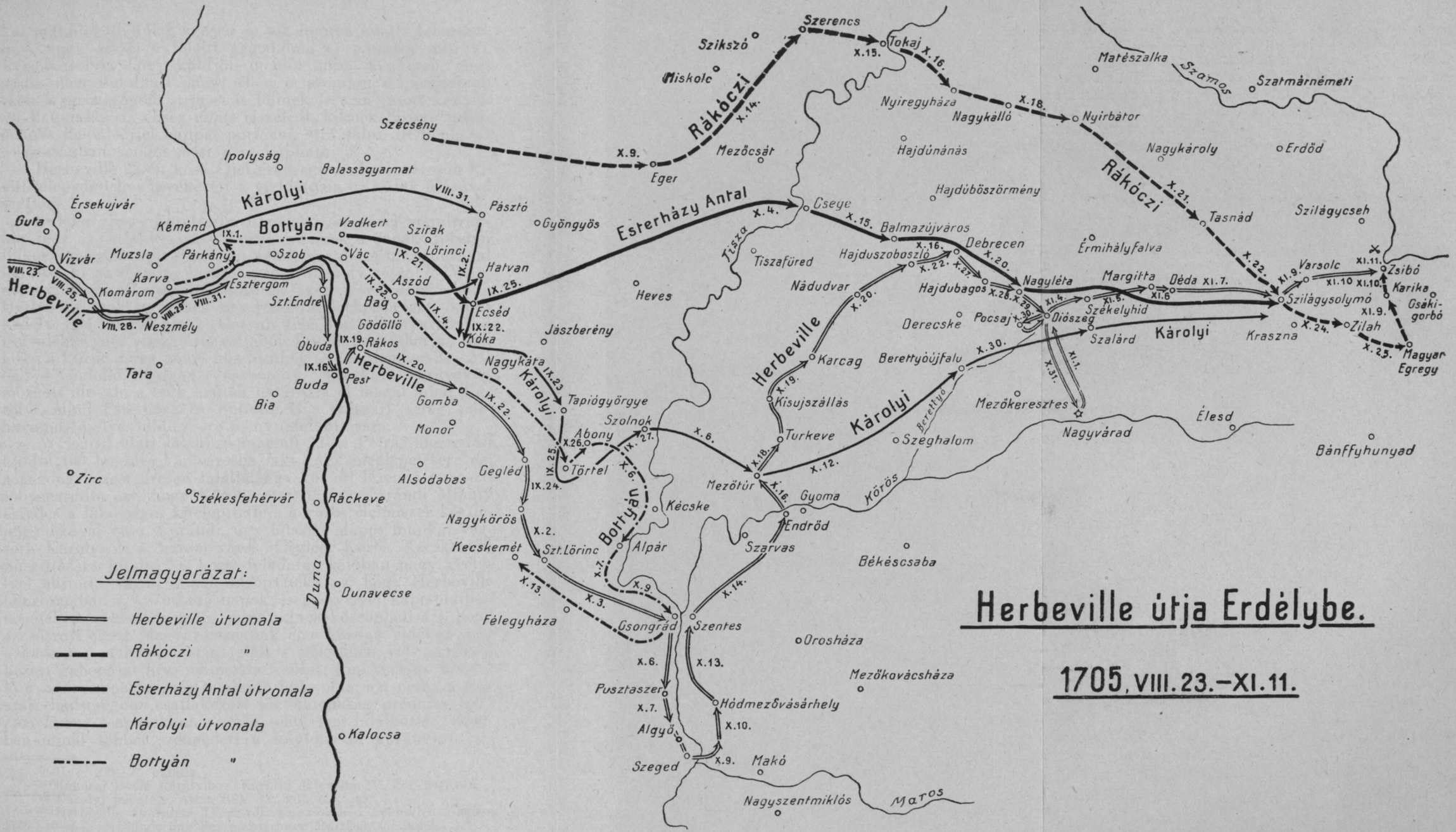
5-to. Az szegedi hadat is igyekezzék Kglmed hova-hamarabb keze alá venni.

6-to. Mindennap kétszer tudosítsa Kglmed az Méltóságos Fejedelmet hollétérül, progressussárul, városokról, német factióirul és az szegedi hadrul is, — tovább várván Kegyelmes Urunk dispositioitul ugy, hogy ha mit ezen városok felől és az Tisza-oldalon levő falukrul fog ő Nga parancsolni, mindazokban ahhoz alkalmaztassa magát.

Ezeken kivül is bizattatnak mindenek Kglmednek dexteritására: valamint árthat az ellenségének, — ártson! Nekem irandó leveleit pedig csak Szolnokhoz expediálja."[19]

Bottyán a tőle telhető serénységgel igyekezett a neki kiosztott feladatot elvégezni, bár Dunaföldvárnál kapott sebe kiujult és „nyavalyás állapotban" volt. Serege szintén so-

[19] Arch. Rák. IX. kötet. 223. old.

Herbeville útja Erdélybe.
1705, VIII. 23.–XI. 11.
Jelmagyarázat:
Herbeville útvonala
Rákóczi "
Esterházy Antal útvonala
Károlyi útvonala
Bottyán "
Guta
Érsekujvár
Vizvár
Komárom
Neszmély
Muzsla
Karva
Párkány
Kéménd
Ipolyság
Balassagyarmat
Esztergom
Szt. Endre
Szob
Vác
Vadkert
Szirak
Lőrinci
Pászto
Hatvan
Ecséd
Kóka
Aszód
Bag
Gödöllő
Jászberény
Óbuda
Rákos
Pest
Buda
Tata
Bia
Gomba
Monor
Nagykáta
Tapiógyörgye
Szolnok
Abony
Törtel
Alsódabas
Geglèd
Zirc
Székesfehérvár
Ráckeve
Duna
Dunavecse
Kalocsa
Nagykörös
Kecskemét
Szt. Lörinc
Alpár
Félegyháza
Csongrád
Szeged
Algyö
Pusztaszer
Hódmezövásárhely
Szentes
Oroshàza
Mezökovácsháza
Békéscsaba
Makó
Nagyszentmiklós
Maros
Körös
Szikszó
Miskolc
Szécsény
Eger
Mezöcsát
Szerencs
Tokaj
Nyiregyháza
Nagykálló
Nyirbátor
Matészalka
Szamos
Szatmárnémeti
Hajdúnánás
Nagykároly
Erdöd
Hajdúböszörmény
Tasnád
Szilágycseh
Ermihályfalva
Cegléd
Tiszafüred
Tisza
Heves
Balmazújváros
Debrecen
Hajduszoboszló
Hajdubagos
Nádudvar
Karcag
Kisujszállás
Turkeve
Mezötúr
Gyoma
Endröd
Szarvas
Berettyó
Berettyóújfalu
Derecske
Pocsaj
Diószeg
Székelyhid
Szalárd
Mezökeresztes
Nagyvárad
Élesd
Szeghalom
Bánffyhunyad
Margitta
Déda
Varsolc
Zsibó
Karika
Csáki-gorbó
Magyar Egregy
Szilágysolymó
Zilah
Kraszna
Nagyléta
VIII. 23.
VIII. 25.
VIII. 28.
VIII. 29.
VIII. 31.
IX. 1.
IX. 2.
IX. 4.
IX. 16.
IX. 19.
IX. 20.
IX. 21.
IX. 22.
IX. 23.
IX. 24.
IX. 25.
IX. 26.
X. 2.
X. 3.
X. 4.
X. 6.
X. 7.
X. 9.
X. 10.
X. 12.
X. 13.
X. 14.
X. 15.
X. 16.
X. 18.
X. 19.
X. 20.
X. 21.
X. 22.
X. 24.
X. 25.
X. 29.
X. 30.
X. 31.
XI. 1.
XI. 4.
XI. 5.
XI. 6.
XI. 7.
XI. 9.
XI. 10.
XI. 11.

kat nélkülözött, főleg kenyér és víz hiánya miatt. Jelentéseinek nagy részét e feletti aggodalma és panasza tölti ki. Kéri Károlyit, hogy küldjön mentől több kenyeret, mert addig nem indulhat: „mert éhen is szomjan is meghalnak ezen a pusztaságon... most is felinek is nem jutott kenyér. Az katonaság az éhség miatt elszéledt, kiknek bizony nehéz is üres hassal éjjel nappal portázni, strázsálni, itt penig az pusztaságban semmi élést nem kaphatni."[20]

Herbeville 22-én késő éjjel ért Cegléd alá, a városon kívül telepedett le s igyekezett a vízhiányon uj kutak ásásával segíteni.

Érdekes, hogy bár Herbeville egész seregével vonult ekkor már az Alföldön át, a kuruc vezérek s ennek folytán Rákóczi mégsem volt tisztában azzal, hogy „egész corpusaval indult-é ki az ellenség, avagy csak valamely része?"[21] Valamennyiük intézkedéseiből kitűnik az a téves nézet, hogy Herbeville csak seregének egy részét, Glöckelsperget, küldi Erdély felé, maga pedig Hatvan felé fog elkanyarodni, a Felvidékre való visszatérés céljából. Igy magyarázhatjuk azt, hogy a kuruc sereg zöme mindezideig — szeptember 24—25-én — Gödöllő, Hatvan, Jászberény, Nagykáta környékén mozgott ide-oda s csak azután határozta el magát mind Károlyi, mind Esterházy és Bottyán is a császári sereg párhuzamos erélyes üldözésére és nyugtalanítására.

A Cegléd alatt táborozó marsall 22-én Petrás alezredest küldte 100 huszárral a városba, aki nagy meglepetésére ezt a gazdag várost üresen találta. Egy-két ott lézengő parasztól megtudta azt, hogy Károlyi utasítására Kárándi Mihály ezredes a lakosságot kitelepítette s a város élelmiszer készleteit magával vitte. Kárándi, úgy látszik, alapos munkát végzett. Károlyi őt a három város (Cegléd, Körös, Kecskemét) pusztítására küldte,[22] s hogy feladatát valóban nagy erélyel hajtotta végre, annak bizonyitéka az, hogy Herbeville Diariumában a következő napok eseményeivel kapcsolatban ismételten megemlíti nevét, mint akinek köszönheti azt, hogy a császári sereg Magyarországnak eme gazdag vidékén még üzemképes malmokat sem talált s kénytelen volt magával hozott gabonáját kézi malmokon őrölni. Ami csekély készlet ló és szarvasmarha még található lett volna, azt pedig a császári hadsereghez csatlakozott rác katonaság prédálta fel.[23] Zárt kuruc csapatokkal a sereg sehol sem találkozott, ellenben annál többet szenvedett a folytonosan körülötte „csi-

[20] U. o. 225—27. oldalig.
[21] Rákóczi levele Károlyihoz. Károlyi oklevéltár V. köt. 294. old.
[22] Károlyi jelentése. Arch. Rák. IX. köt. 144. old.
[23] Herbeville Diariuma IX./22-ről. Kriegsarchiv. Feldakten Ungarn 1705—10—6 „... Plünderung des meisterlosen Rätzisch Gesindels..."

ripelő" portyázóktól. Különösen azok a kisebb osztagok szenvedtek sokat. amelyeket élelemszerzésre küldtek szanaszét, mert rendszerint Bottyán fürge lovasainak karmai közé kerültek, akik őket vagy „Istenhez bocsátották — vagy rabul fogdosták," — mint Károlyi jelentései mondják. Bottyánnak ekkor kb. 3.000 lovasa s 6—7000 gyaloghajduja volt.[24]

Herbeville ily körülmények között nem tartotta tanácsosnak csekély seregével Cegléd város házai közé vonulni, csupán a Salm-ezred egyik zászlóalját küldte Langlet alezredessel oda. aki a temető kőfalainak oltalma mögött tábort ütött. Azután egy parasztot küldött protectionális levéllel Kecskemétre és Nagykőrösre, felszólítva a lakosságot, hogy maradjanak nyugodtan otthon, nem lesz bántodásuk. Ez az ember másnap Körös városának egyik megbizottjával tért vissza, aki arról biztosította Herbevillet, hogy bár a kurucok erőszakkal hajtanak mindenkit ki a városból, ők hajlandók Herbevillet bevárni és tőlük telhetően támogatni. Erre a marsall Moltenberg alezredest 500 lovassal odaküldte, de nem sok eredményt ért el, mert megjelenésére a városon kívül elrejtőzött lakosságának csak kis része tért vissza a teljesen kiürített városba.

Szeptember 24-én Herbeville is odaérkezett seregével, s október 2-áig ezen a vidéken tartózkodott, hogy mindig válságosabbá váló anyagi helyzetén könnyítsen. Erős csapatokat küldött szét a környékbeli tanyákra, akik azonban minden erőszakosságuk ellenére is csak kevés élelmiszert tudtak összeharácsolni. Közben néhány hevesebb összecsapásra is került sor, így 27-én, amikor egy erős kuruc csapat az egyik dán ezred soraiban okozott nagy pusztítást. Az eddigi tapasztalatokon okulva, Herbeville, menetvonalának következő állomására Kecskemétre. most már Glöckelsperg altábornagyot küldte 1000 lovas élén. Ezen különítmény éppen akkor érkezett a város alá, amikor a Karándi parancsára a lakosságot erőszakkal kitelepítő kuruc csapatok és az emiatt elkeseredett földnépe és a Szeged vidékéről odaszökött katonák, török és örmény kereskedők között véres verekedés kezdődött. Glöckelsperg közeledtére a kurucok elmenekültek és a város felgyujtása után a Tisza felé hátráltak.

Herbeville továbbmenetelét azért sem siettette, mert Budáról már szeptember 8-án leúsztatott hajói a tiszai hídverésre szükséges anyaggal, hírei szerint még nem érkeztek a Tisza torkolatáig sem, Ő a Tiszán eredetileg Szolnoknál készült átkelni, mert Budáról itt vezetett a legrövidebb út Nagyvárad felé. Azt remélte, hogy Arnold alezredes hajói

[24] Esterházy Antal jelentése. Károlyi-Oklevéltár: V. köt. 296. old.

szeptember végére már ott lehetnek, s akkor a Tisza-hídat védő szolnoki várat ostrommal beveheti. 28-án kapta végre az első lesújtó hírt arról, hogy az úszó különítmény 26-án még csak Pétervváradra érkezett. Ugyanekkor kapta azt a jelentést is Nagyváradról, hogy a vár őrsége a végső szükség napjait éli, mert Rabutint a kurucok mindjobban beszorították Nagyszeben vidékére. E hirek hatása alatt Herbeville a 28-án, tábornokaival tartott haditanácsában tervet változtatott s elhatározta, hogy lemond Szolnok ostromáról és Csongrád felé siet, nélkülözhetetlen hajóskülönítménye elé s ott. ahol azzal a Tisza mentén találkozik, azonnal átkel a folyón és siet Nagyvárad felé. Hogy lelket öntsön a váradiakba, naponként küldött oda futárokat, közeledésének hírével biztatva a végsőkig elcsüggedt várőrséget.

De a Nagykőrös alól való elindulás nem ment könnyen. Szeptember 30-án éjjel Glöckelsperg altábornagynak. október 1-én pedig Caraffa gróf tábornoknak kellett heves harcokat vívni Bottyán lovasaival. Végre október 2-án elindult a császári sereg s Kecskemétet kikerülve. este Szentlőrinc pusztára, 3-án pedig Csongrádra érkezett abban a reményben, hogy ott csónakokat, tutajokat fog találni. Ebben csalódott, mert a kurucok itt is alapos munkát végeztek és az összes hajókat felgyujtották. Herbeville serege Csongrádon három napig pihent, amely alkalmat a garázda rác katonaság egy része felhasználta arra, hogy seregétől elszökjék. De pórul jártak. Amikor ugyanis Kecskemét körül a tanyákról marhákat akartak magukkal vinni, a kuruc portyázók kezébe kerültek, akik felkoncolták őket. Herbeville kénytelen volt belátni azt. hogy itt is hiába várja az Arnold-féle vízi különítmény beérkeztét. Néhány lebontott ház anyagából tutajokat készíttetett, azokat a Tiszán Szeged felé leeresztette és seregével október 6-án maga is elindult oda. Az éjjelt Pusztaszer mellett töltötte és másnap 7-én már Szeged felett. Algyő községnél szállt táborba, azon a helyen, amely a legalkalmasabbnak látszott a hídverésre, mert Szegeden túl semmiképen sem akart már menni.

Szeptember utolsó napjaiban a kurucok helyzetéről a következő adataink vannak. Károlyi 25-én Abony mellett Törtelen volt, azután Szolnokra ment, hogy ha Herbeville ott akarna a tulsó partra átkelni, azt megakadályozza. Bottyán 26-án Abony vidékéről intézte a Nagykőrös körüli zaklató portyázásokat, Esterházy Antal pedig Hatvan felett Ecséd környékén táborozott azért, hogy a Szécsényben még folyó tárgyalásokat az ellenség meg ne zavarhassa.

Amikor azután Herbeville Ceglédről is tovább indult a Tisza felé, tehát elmúlt az a veszély, hogy visszafordul-

hasson, Rákóczi meghagyta Károlyinak, hogy a szolnoki átkelőre vigyázzon ugyan, de mindaddig, amig az ellenség valóban át nem kelt a Tiszán, ne menjen át a túlsó partra, mert attól tartott, hogy Herbeville fortélyos szándékkal csak át akarja csalni a kurucokat a Tisza túlsó partjára, hogy ezen az innenső parton szabadabban operálhasson.[25] Károlyinak azonban az volt az érzése, hogy a császári sereg feltétlenül tovább fog menni Erdély felé s azért nemcsak Szolnoknál köttette át a Tiszát a maga céljaira, hanem a fejedelem előre várható útvonalán Tokajnál szintén hidat veretett.

Rákóczi türelmetlenül várta a híreket a Tisza mellékéről. Amikor megbizonyosodott a felől, hogy Herbeville valóban Erdély felé megy, a szécsényi gyülés berekesztése után, Forgách Simon gróf tábornagyot sürgősen visszaküldte erdélyi hadai élére azzal az útasítással, hogy azokat a hegyszorosokat, amelyeken az út Erdélybe vezet, Herbeville odaérkezése előtt torlaszoltassa el, szorítsa az erdélyi kormánytanácsot arra, hogy a kuruc sereg bejövetelét előkészítsék s a császári sereg bevonulása elé minél több akadályt gördítsenek. Forgách véleménye szerint, Herbeville legkönnyebben a Szamos völgyén juthat Erdély szívébe, ezért a legfontosabbnak tartotta annak elzárását, Zsibó környékén. Rákóczi tehát megparancsolta neki, hogy gyűjtsön oda sáncoláshoz és erődítő munkálatokhoz értő embereket, erősítse meg a zsibói és karikai völgyeket és a beérkező kuruc sereg számára gyűjtsön biztos helyeken élelmiszereket. A fejedelem most már elhatározta, hogy személyesen is Erdélybe siet. November 4-ére országgyűlést hirdetett[26] Gyulafehérvárra, hogy az 1704 évi fejedelemválasztógyűlés folytatásaképen magát erdélyi fejedelmi székébe beiktassa. Mivel a Forgách Simon tábornagy parancsa alatt álló erdélyi haderejét nem akarta eredeti feladatától — Rabutin szorongatásától — elvonni, Herbeville seregét kizárólag magyarországi haderejével akarta feltartóztatni. Talán seregének a császáriakénál jóval nagyobb létszámában bízakodva, szinte bizonyosra vette győzelmét s e tekintetben nála szokatlan optimizmussal emlékérmeket veretett, amelyen ő mint Herkules levágja a császári hídra fejeit.[27] Most már Károlyit utasította, hogy csak addig vesztegeljen a Tiszán innen, amig bizonyossá nem válik az, hogy Herbeville hídat veret Szegednél, azután pedig siessen ő is kelet felé. Esterházy Antalnak pedig még Szécsényből való indulása előtt, október 4-én megparan-

[25] Levelei Károlyihoz szeptember 25-tól szeptember 29-ig.
[26] Márki: II. Rákóczi Ferenc I. köt. 464. old. és Rákóczi emlékiratai. V. köt. 260. old.
[27] Márki: id. helyen.

csolta, hogy a gyalogsággal Csege mellett keljen át a Tiszán, azután siessen Nagyvárad felé, úgy azonban, hogy a Tiszántúl portyázó császári osztagok előtt útja titokban maradjon. Október 7-én azután még egy parancsot küldött Esterházynak és Károlyinak is.[28] Ez utóbbihoz intézett leveléből kitűnik végre haditerve. Különféle útvonalakon kelet felé vonuló seregeivel Herbevillet megelőzni és Nagyvárad előtt harcra kényszeríteni akarta. Udvari hadai élén Tokaj alatt Tiszalúcnál átkelt a Tiszán és október 16-án Nyiregyházára érkezett. Esterházy Antal október 4-én érte el a Tisza partját Csegénél. Körülbelül ugyanakkor kelt át Károlyi Szolnoknál. Mindez abban az időben történt, amikor Herbeville Csongrádról Szeged felé közeledett.

Mindaddig, amig Herbeville serege a Tiszán innen maradt, legfőképen Bottyánnal volt dolga. A szűkszavú jelentéseket nem szívesen írogató öreg huszár, annál serényebb volt a cselekvésben.[29] Szolnok vidékéről a Tisza partján követte Herbeville nyomát. Október 6-án Kécske, 7-én Alpár községeket érintve, 9-én ért Csongrád alá, akkor, amikor Herbeville serege Szeged alatt átkelni készült. Ezekben a napokban úgylátszik nyugodtabb órái lehettek, mert mégis küldött írásbeli jelentéseket a fejedelemnek és Károlyinak. Tudatja, hogy az ellenség Szegedhez szállott: ... „az portásim szüntelen utána és körüle forgolódnak, már négyszer csapták meg éjtszaka, dehogy szekerekkel igen békeriti magát, sebtést rajta nem mehetek, hanem az strázsákat béverték és le is vagdalták ... Mi Istennek hála mindennap csipjük huzzuk, vágjuk, most is mindenütt nyomában és mellesleg járunk." Arra az esetre pedig, ha Herbeville átkelt a Tiszán figyelmezteti Károlyit, hogy ő maga (Bottyán) szívesen átmegy utánuk, de a Dunántúlról származó ezredeit, mert fizetetlenek, rongyosak s haza szökdösnek, nem tudná átvinni.[30] Régi sebe azonban úgylátszik kiujult, mert október 9-én már azt volt kénytelen jelenteni, hogy „beteges állapottal lévén, az ágyat nyomom, magam — ha csak jobb egészségem nem lészen, által nem mehetek."[31]

Rákóczi nem is akarta Bottyánt a Tiszántúl is foglalkoztatni, mert az erdélyi hadműveletektől függetlenül, még ez évben a Dunántúl visszafoglalását célzó hadműveletek vezetésével őt bízta meg, ezért október 12-én e hadszíntérről visszarendelte. Bottyán erről azonnal értesítette Káro-

[28] Arch. Rák. I. köt. 429—431. old.

[29] Károlyi mentegeti Bottyán e hibáját Rákóczi előtt: „Bottyán Kegyelmes Uram valóságos, hogy rest az írásban de szorgos az szolgálatban." (Arch. Rák. IX. köt. 249. old.)

[30] Jelentései okt. 6—9-éig. Arch. Rák. IX. köt. 231. és köv. old.

[31] U. o. 238. old.

lyit. Rákóczitól és Bercsényitől is: „két rendbéli ordert is vettem. melyben, ha az német az Tiszán által költözik kegyelmesen parancsolják, hogy bizonyos 7 regimenttel Pest elire visszamenjek, ottan alkalmas helyet keresvén, az Dunán által költözzem." Károlyi nagy meglepetéssel hallotta ezt." Felette csodálkozom — „írja a fejedelemnek" — „alkalmasint általlátom a conceptust, de Kegyelmes Uram egy Istenem nem nyerünk benne... nem kicsiny csonkulás 7.000 ember, Nagyságod az erdélyi sok hadban ne bizzék."[32]

Botttyán seregéből Gundelfingen és Deák ezredeit a Tiszán átküldte, hogy Károlyi seregéhez csatlakozzanak, maga pedig ezredével Balogh Ádám, Bezerédj Imre ezredeivel, október 13-án Kecskemétre érkezett, hogy onnan a Dunántulra induljon.[33]

Mielőtt Herbeville szegedi átkelésével foglalkoznék, állapítsuk meg mindkét fél haderejét.

A kuruc sereg erejét, pontos létszámát a hadjárat alatt csakis olyan hadműveletek vagy harcselekmények idejében lehet egészen pontosan megállapítani, amelyek korlátozott területen és rövid időn belül zajlottak le. (füvellő táborok, nagy csaták, stb.) Teljesen lehetetlen azonban pontos adatokat gyűjteni a mozgásban lévő kuruc hadoszlopokról, különösen ha azok, mint itt, Herbeville lemenetelénél, portyázó különítményekre felaprózva, nagy területen működnek. E tekintetben a seregcsoport — vagy ezredparancsnokok gyér jelentéseire sem lehet teljes biztonsággal támaszkodni, különösen a nyári és őszi hadjáratok alatt, amikor a legénység nagy része mezei munkák, szüret, stb. miatt könnyen elszéledt. Volt kezemben nem egyszer egy és ugyanannak a parancsnoknak létszámkimutatása, amely egy héten belül ezredenként 100—200 fő ingadozást mutatott olyan időszakban, amikor harcról egyáltalában szó sem volt.

Rákóczi és Herbeville ez időszakbeli hadműveleteinél csupán azoknak a csapatoknak lehet pontos létszámát megállapítani, amelyek a november 11-i zsibói csata idejében állottak egymással szemben. Míg azonban Herbeville seregének létszáma a Pesttől való elindulástól egészen Zsibóig alig változott (rác ezredek ugyan elszöktek tőle, de jöttek helyettök mások), Rákóczi seregének nagyságát már csak azért sem tudjuk meghatározni, mert seregrészei különböző útakon, különböző időben vonultak végig az Alföldön.

Egy, a császáriakhoz visszaszökött német zsoldos vallomása szerint szeptember havában Rákóczi környezetében 7.000, Károlyi alatt 6.000, Esterházy Antal alatt 7.000, Boty-

[32] Mindkét levél Arch. Rák. IX. köt. 252—3. old.
[33] U. o. 261. old.

tyán alatt 2.000 katona állott, vagyis Rákóczi hadinépének száma összesen 22.000 fő lehetett.[34] E hadműveleteket befejező zsibói csata után egyik adatunk szerint közel 24.000, másik hitelesebb forrás szerint 15.500 főből állott a sereg.[35] Ez utóbbi — a csatára vonatkoztatva — valószínűbb. Mivel azonban addig az időpontig, amig Rákóczi serege a Dunától a Szamosig ért, úgy az ellenség miatt, mint a nagy fáradalmak, nélkülözések következtében, valamint az őszi szökések folytán, a létszám erősen apadt, valószínűnek tartom azt, hogy 20—22.000 ember volt az a haderő, amellyel a fejedelem ezekben a hónapokban rendelkezett. A seregcsoportok hadrendje is állandóan változott. A levonulás első időszakában Rákóczi és Esterházy Antal csoportjai még nem kerültek a németekkel érintkezésbe. Károlyi és Bottyán csoportjainak ezredei azonban gyakran cseréltek hadrendi kötelékeket. Amikor pedig Bottyán a Dunántúlra ment, Esterházy Antal ezredei keveredtek az előnyomulás során össze Károlyi csapatrészeivel. Meg kell tehát elégednünk azzal, hogy felsoroljuk azoknak az ezredeknek neveit, amelyek az akkori jelentésekben sűrűbben szerepelnek. Ezek: Bottyán, Károlyi, Esterházy Antal, Buday István, Forgách Simon, Sennyey István ezredei, azután Ilosvay Imre, Bezerédj Imre, Esterházy Dániel, Gundelfingen Dániel, Szekeres István, Dobis István, Zana György, Géczy Gábor, Baranyai Ferenc, Pikó Demeter, Szabó Máté, Deák Ferenc, Szücs János, Kárándy Mihály, Nyuzó Mihály, Kaszás Pál, Boné András, Bessenyei Zsigmond, Gencsy Pál, Esze Tamás, Kajdi István, Komlossy Sándor, Pongrácz Gáspár ezredei. Ezekhez számíthatjuk még Gyürky Pál 6 ezredből álló csoportját, amely szeptember végén Boros-Jenő, majd Nagyvárad vidékén portyázott,[36] végül báró Andrássy István tábornok alatt Arad vidékén táborozott, ismeretlen összetételű és erejű hadcsoportját. Cseplész alá tartoztak a jászok és kunok seregei.

A fejedelem udvari hadai a szokásos részekből állottak. Ezzel a seregcsoporttal vonultak: Ezelder Orbán ezrede, a német zsoldosokból álló Bremer ezred és a francia gránátosok.

Herbeville seregének tagozódásáról Bécsben pontos kimutatás készült.[37] E szerint seregében a következő magasabb

[34] Wienerisches Diarium 1705. okt. 2. 226. száma.
[35] Ezekről részletesebben a csata leírásánál emlékezem meg.
[36] Károlyi-Oklevéltár: V. köt. 301. old.
[37] Egykorú másolatát a Magyar Nemzeti Múzeum levéltárában találtam meg. Törzsanyag 851/b—1705—Fasc.—116. lapján. Ugyanezt közli a Wienerisches Diarium 1705—252. száma október 25-i kelettel, táblázat alakjában. Schlacht Ordnung der Anno 1705 in Hungarn agirenden Kayserl. Armée.

rangú tábornokokat találjuk: Schlik gróf lovassági tábornok, br. Glöckelsperg és Cusani altábornagyok, Harboe dán altábornagy, gróf Ronow (a táblázat tévesen Fanow-nak írja), gr. Caraffa, gr. Löwenburg, báró Gersdorff (dán, és báró Virmond tábornokok. A nevesebb ezredesek közül az expeditióban résztvettek Viard, Wachtendonk, gróf Croix, De Wendt, gr. Altheim és Faber, továbbá három dán ezredes, Osten, Emden és Maltzan.

A sereg zöme lovasságból állott, 36 századból. Gyalogsága pedig 31 zászlóaljból. Létszáma kb. 16.000 fő lehetett,

Herbeville lassú előrehaladása miatt Bécsben nagy volt az elégedetlenség. Eugen herceget is nyugtalanította ez a körülmény,[38] pedig a marsall az adott körülmények között gyorsabban nem haladhatott, s még ha hamarébb is ért volna a Tiszához, a túlsó partra át nem juthatott, amig úszó hidanyaga Szeged alá nem érkezik. Igazolására Szegedről részletes jelentést is küldött az Udvari Haditanácsnak,[39] amelyben újból hangsúlyozta azt, hogy nem vállalhatja a felelősséget Nagyvárad esetleges elvesztéséért, mert hajói még nem érkeztek meg s bár Schlik lovassági tábornok mindent elkövet a sereg kellő élelmezése érdekében, csapatai mégis éheznek, nyomorognak. Sőt a Budán hozzá csatlakozott rácokat is okolja a késedelemért, mert fegyelmetlen és garázdálkodó magaviseletükkel még jobban nehezítették seregének sorsát. Helyzetéről különben állandóan tájékoztatta Rabutin marsallt és Nagyvárad várparancsnokát Fels gróf ezredest.

Az algyői táborban volt a császári seregnek először alkalma kissé pihenni és Schlik előrelátása folytán Szegeden összegyűjtött élelmi készletből magát némileg felfrissíteni. A Duna-Tisza között elszéledt rácok pótlására itt csatlakozott Herbevillehez egy Eszék vidékéről jövő, kissé jobbnak látszó és jól felszerelt rác csapat. Október 8-án reggel Herbeville már attól félt, hogy várva várt hajói valahol útközben végleg megfeneklettek. Ezért Szegeden tutajokat készíttetett, hogy híd hiányában valahogy ily módon szállítsa seregét a Tisza túlsó partjára.

Estére azonban végre megérkeztek a hajók Szegedre. Október 9-én a Csongrádról szintén Algyőre érkezett hídanyag segítségével, korán reggel megkezdték a hídverést. Mivel kevés hajója volt, kombinált hídat építtetett; a part szélén bakokra fektették a híd pallóját. Délig elkészült a híd

[38] „Ich bekenne, dass dieser Zug bei dieser späten Jahreszeit, wo in Ungarn das üble Wetter gar bald einzufallen beginnt ziemlich gefährlich sei, und daher um so geschwinder ausgeführt werden müsste, was man zu thun vorhat." Közli a Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen VII. kötet 448. old.

[39] Kriegsarchiv Feldakten Ungarn 1705—10—ad. 2.

és Herbeville seregének eleje 2 és 3 óra között átkelt a folyón. 10-én reggelig átszállították a poggyász egy részét, azután átkelt a sereg másik fele, végül a parancsnokság. Délután 4 órakor, az utóvéd átkelése után, lebontották a hídat. A hídverést és átkelést a kurucok nem zavarták, úgyhogy a németek 10-én délután Hódmezővásárhely alatt nyugodtan táborba szálltak. A lakosság ugyan innen is elmenekült előlük, de a község bőséges élelmiszerkészlete a császáriak kezébe jutott. A sereg innen október 13-án Szentesre, majd a szokatlan forróság és vízhiánytól sokat szenvedve. 14-én Endrődre a Körös partjára érkezett. Itt kénytelen volt egy napot vesztegelni, hogy az előző napi fáradalmak miatt lemaradt gyalogságot bevárja (ezeket parasztszekereken szállították a sereg után), és hogy a Körösön a szekereken magukkal hozott csónakok segítségével hídat veressen.

Herbeville október 16-án csak Mezőtúrig tudott továbbjutni s ott ujból kénytelen volt kenyérsütés miatt egy napra megállapodni. Csongrád óta itt találkoztak először ujból ellenséggel. Károlyi 4 nappal előbb hagyta el ezt a helyet, de ott maradt portyázói a környéket ezen a vidéken ép úgy elpusztitották, mint a Duna-Tisza közét. Herbeville csak rövid menetekben tudott e miatt továbbhaladni. Kisujszállás, Karcag, Nádudvar érintésével. 20-án ért Hajduszoboszló alá. Miután ezt a helyet is kiürítve találta, 22-én Debrecen felé indult abban a reményben, hogy ott Szegedhez hasonlóan pihenést és élelmikészleteket fog találni. Óvatosan menetelt. Az erős elővédet Schlik lovassági tábornok vezette egy napi járófölddel Herbeville fő serege előtt. Debrecen előtt Herbeville egész seregét ujból egy táborba gyűjtötte és mivel azt tapasztalta, hogy a hajdúvárosok lakossága a németek közeledtére rendesen korán reggel szokta a községeket kiüríteni, ebbe a városba meglepetésszerűen hajnalhasadta előtt vonult be. De a hajdúság e gazdag székhelyét is már teljesen üresen találta. A németek elől menekülő lakosságot a kurucok egy távolabbi erdőbe hajtották s ott körülfogták, nehogy valaki közülük Debrecenbe visszatérhessen addig, amig a császári sereg ott tartózkodik. A reményeiben csalatkozott Herbeville négy napig pihent az üres városban, azután október 27-én elindult Nagyvárad felé. Hajdubagason át 28-án érkezett Nagylétára s itt megosztotta seregét. Parancsnoksága a lovasság élén Diószegre, gyalogsága és ágyúi Pocsajra mentek, ahol használható híd vezetett a Berettyón keresztül.

Rákóczi nem volt kellően tájékozva Herbeville helyzetéről és szándékáról. Tudjuk azt, hogy seregével megakarta előzni a császáriakat és Herbeville útját állani, mielőtt

Nagyváradra érkezik. Amikor tehát október 16-án Tokaj alatt átkelt a Tiszán, azt hitte, hogy Károlyi, akit ő teljhatalmú intézkedési joggal ruházott fel a már a Tiszán átjutott kuruc hadak felett — e szándéka megvalósulása érdekében már minden lehetőt elkövetett. A helyzet azonban mást mutatott. Igaz ugyan, hogy úgy Károlyi, mint Esterházy Antal mindenütt a császáriak serege előtt jártak, mint azt a kiürített városok szemléltetően bizonyították, de semmiféle olyan intézkedésnek nyomát nem találtam, amelyből arra lehetne következtetni, hogy Károlyinak valami talpraesett gondolata lett volna Herbeville útjának végleges megakasztására. Úgy ő mint Esterházy, még mindig a Duna-Tisza között bevált csipkedő, csiripelő, aprólékharcban látták feladatukat, holott az Erdély felé való versenyfutásnak most már utolsóelőtti állomásához érkeztek, úgy ők, mint a németek. Debrecen után pedig gyökeresen megváltozott a helyzet. A különféle vonalakon menetelő 3 harccsoportnak (Rákóczi, Károlyi, Esterházy A.) ebben az időben már feltétlenül egyesülnie kellett volna a döntő csapásra, vagy legalább is egymáshoz elérhető távolságban, oly módon gyülekeznie, hogy Herbevillet közrefogják. Abban az időben amikor a császári sereg Debrecent elhagyta, a fejedelem udvari hadaival Nyiregyházán, Nyírbátoron, Tasnádon keresztül október 22-én Szilágysomlyóra érkezett. Itt csatlakozott hozzá Esterházy serege, míg Károlyi valahol Nagyvárad és Szilágysomlyó között portyázott anélkül, hogy Nagyváradot erősebben körülzárta volna.

Károlyi úgylátszik, azt szerette volna, ha a fejedelem udvari hadai élén egyenesen Erdélybe vonul. Erre azonban Rákóczi nem vállalkozott. A Tiszán való átkelés után, október 16-án, levelet küldött Károlyinak, amely fényt derít szándékaira.[40] Ezt írja: „Én megvallom repülnék, ha repülhetnék, de sok gondolkodásaim között alig tudok magamban determinálnom tanácsos legyen-é Erdélybe Kegyelmed nélkül való bemenetelem vagy sem, mivel az mellettem lévő had, ha sietek, lehetetlen, hogy elérkezzék. Midőn leginkább ezen elmélkedtem volna, érkezék az Kegyelmed levele, melybe tudósit az ellenség még az elmult szombaton való által költözésérül. Csudálom, megvallom, hogy azon költözés alkalmatossága mind Bottyán s mind pedig az Kegyelmed részérül oly csendesen mene véghez. Veszem most Esterházy Antal uram levelét is, melybe tudósit Debreczenhez való érkezésérül, de semmi hire az ellenség felől nem lévén és az földnek csinyát nem tudván, úgy látom sok féle gondolkodási vannak. Kegyelmed azért, ne csak tudósítson, de opinióját

[40] Károlyi-Oklevéltár: V. kötet 513—14. oldal.

is az conjucturákhoz képest alkalmaztatván, adja ő Kegyelmének; mivel van parancsolatja, hogy mindenekbe követője legyen.

Én megvallom még most is alig tudom azon ellenségnek állandó szándékát fel vennem, de akármit akarjon..... jónak látnám,..... hogy Esterházy Antal uram Somlyó felé venné utját, az hol Kegyelmed is velem megegyezvén bemehetnénk, és Isten szent kegyelmébül ott is operálhatnánk az ellenség ellen. Ha pedig Várad felé gyüne, in illo casu is ha nem impediálhatná útját Kegyelmednek, jobb volna ugyan csak Esterházy Antal urnak felém Somlyó felé gyüni, Kegyelmed pedig az lovas egy részével vigyázna az ellenségre. Forgács uram nekem ir Kolozsvárrul, jó, de mihaszna, nem bizhatni az erdélyi dispositiókhoz. Ha csak Kegyelmed levelei által nem kormányozza Antal ur elméjét, igen hamar desperál; valamely kemény' az föld csinnyát tudó embert kellene melléje küldeni. Én mind ezek iránt elvárom az Kegyelmed tudósitását."

Hogy Károlyi e fejedelmi parancs után miképen intézkedett, nem tudjuk. E napok hadieseményeinek reconstruálására igen nagy hiányt jelent az, hogy Károlyi levelei ezekből a napokból eddig nem kerültek elő. Pedig az a körülmény, hogy a fejedelem november 1-étől kezdve jóformán naponta küldött hozzá levelet, azt mutatja, hogy nem volt vele egy táborban, Esterházy Antal pedig, miután seregét október 22-e körül Szilágysomlyó vidékén Rákóczi táborába vezette, egy időre távozott az események színteréről. Arról értesült ugyanis, hogy felesége halálosan megbetegedett. A fejedelem engedélyével hazautazott s november 5-én már Szatmárról értesítette Károlyit, hogy Forgách Simon gróf tábornagy is csatlakozott már Rákóczihoz, igy az összes csapatok Magyar-Egregy és Karika táján táboroznak.[41]

Herbeville serege október 29—30-án Pocsaj és Diószeg környékén telepedett le. 30-án jelentkezett táborában Becker ezredes, akit ő még Szegedről küldött előre Nagyváradra pénzzel és közeledésének hírével. Becker akadálytalanul a várba jutott, mert a kurucok már egy héttel azelőtt elvonultak Nagyvárad alól. Herbeville ezután fényes kíséret élén, 31-én Nagyváradra bevonult és következő napon odaérkeztek társzekerei is, a vár élelmezésére szánt készletekkel. A marsall tehát feladatának első részét teljesítette és rövid pihenés után, a Szamos földje felé indult, hogy Erdélybe betörjön.

Rákóczi 1705 november 11-én a Zsibói-szorosban akarta

[41] U. o. 320. oldal.

útját állni de vereséget szenvedett.[42] Herbeville e csata után most már akadálytalanul tovább vonulhatott s november 26-án Gyulafehérváron találkozott a Nagyszebenből elébe sietö Rabutinnel. A marsall tehát feladatának második részét is teljesítette, az összeköttetés az eddig magára hagyatva tengödő kis erdélyi császári sereg és a magyarországi fősereg között létrejött.

Markó Árpád.

[42] A zsibói csata előzményeinek és lefolyásának leírását lásd: „II. Rákóczi Ferenc a hadvezér" című könyvem, Magyar Tudományos Akadémia kiadása; Bpest, 1934. 289. és következő oldalain.

Az 1736 és 1739 közötti törökországi háborúk. Az első (1737.) hadjárati év.

Bevezetés.

Az 1736 és 1739 közötti háborúkat, melyeket Ausztria szövetségestársával, a cári Oroszországgal vállvetve viselt a Törökbirodalom ellen, az a császári külpolitika készítette elő, mely a félhold európai terjeszkedésének Bécs felszabadításával beállott megtorpanása után, dél, illetve kelet felé igyekezett hatalmát növelni.

A bécsi diplomácia Buda visszafoglalása s az ezt követő győzelmek után, a kezdet sikerein felbuzdúlva, egyszeriben az Égei-tengerig szerette volna előreküldeni a kétfejű sasos lobogókat. Már-már úgylátszott, hogy vágya valósággá válik. Az 1718-i passzarovici béke Ausztriának Szerbia és Boszniából elég tekintélyes sávot juttatott, a Havasalföldnek hozzávetőleg az Olt folyóig terjedő szakaszával egyetemben. A Duna, ez a fontos hadműveleti alap, jelentékeny részben császári kézbe került, s most már nyitva állott az út távol kelet felé, a császári seregek előtt.

A nagyvonalú külpolitikai elgondolásnak azonban szárnyát szegte egy végzetes körülmény: Savoyai Jenőnek 1736-ban bekövetkezett halála. Ennek az istenadta tehetséggel megáldott vezetőnek elmúlása pótolhatatlan veszteséget jelentett. Véle együtt mélységbe esett a császári seregek dicsősége is. Vereség vereséget követett. Hiába volt a legnagyobb szigor alkalmazása: a vesztes császári vezérek elmozdítása, fogságbavetése, meghurcolása. A császári fegyverek sorozatos balsikereit nem tudta megakadályozni az udvari igazságszolgáltatás kíméletlenül lesújtó ökle. A három éven át tartó háború mindvégig a félhold győzelmének jegyében zajlott le. A Savoyai Jenő csatáiban megtépett török sereg, minden erejét összeszedve, dühösen védekezett. Sikereit főleg két körülménynek köszönhette. Az egyik az volt, hogy a császári és az orosz szövetséges hadak között nem volt meg a kölcsönös együttműködés. A két hadsereg nem támogatta

tervszerűen egymást. A másik körülmény a déli hadszíntér sajátságos viszonyaiban kereshető. Bosznia és Szerbiának ezidőben még majdnem szűz, sűrűn átszeldelt terepe, pompás működési területe volt a kezdetlegesebben felszerelt, de gyors, könnyű török lovasságnak. Úttalan volta és természetes torlaszai annál inkább akadályozták az amúgyis nehézkes császári csapatok mozgását. Az utánpótló vonalakhoz, élelmező telepekhez kötött, nehézfegyverzetű császári hadak csak óvatosan, lassan nyomulhattak be Szerbia hegyes-erdős rengetegei közé, ahol ezer veszély lesett rájuk. A könnyűmozgású török lovastömegek viszont, ügyesen kihasználva a terepnyújtotta előnyöket, a legtöbbször meglepetésszerűen csaptak le a betolakodó ellenségre.

Az állandó veszedelmek tudata és a törökök különben is kíméletlen harcmódja lassan, de annál biztosabban morzsolták szét a császári katonaság harcképességét. A hadifáradalmak s a vélük járó izgalmak legjobban a nehéz császári lovasságot, e kor legtekintélyesebb fegyvernemét viselték meg. Úgyhogy III. Károly, a háboruskodás harmadik esztendőjében, 1739-ben mindenekelőtt azért kért békét a töröktől, mert a császári hadak akkori fővezére, Wallis tábornagy, egyik bizalmas jelentésében a német nehéz lovasság szellemének tökéletes megrendüléséről számolt be.[1]

A szokatlanúl nehéz harcviszonyok között, a magyar huszárok bizonyultak a legszívósabbaknak. Fürgeségükkel, leleményességükkel aránylag könnyen alkalmazkodtak e hadszíntér sajátosságaihoz. Önálló vállalkozásokra hajló virtuskodó kedvük, egyéni harcmódjuk pompásan érvényesülhetett. Az alkalmat ki is használták. Ahol csak módjuk volt rá, megcsillogtatták harcratermettségüket. Hasznavehetőségüket olyan megkapó példákkal bizonyították be, hogy a hadjárat vége felé, majdnem valamennyi főbb császári parancsnok a magyar huszárezredek szaporítását sürgette.[2]

Végűl volt még egy jelentősebb körülmény, amelyik szintén elősegítette a török fegyverek győzelmét, illetve a császáriak vereségét. Bár ez tisztán politikai természetű volt, de így is említésreméltó. III. Károly föltétlen számított a törökországi keresztény alattvalók támogatására. A háboruskodás elején hozzájuk intézett kiáltványában magára, mint

[1] *Bécsi Staatsarchiv:* Turcica 1739: F. 105. b.

[2] Többiek között. 1739-ben Wallis tábornagy például a következőket írta egyik harcjelentésében: „...Es seye wohl zu bedauern, dass man so wenig Hussaren habe, indeme noch kein Regiment seine Rimonten erhalten und deren nicht mehr dann 160 vorhanden seyen, die den Feind verfolgen könnten...“
(*Bécsi Kriegsarchiv:* Feldakten Ungarn. 1739—415; 1739—13—83.)

a keresztény egyház legfőbb védő urára s ebből származó kötelességére hivatkozott.[3]

Előzőleg valóban voltak olyan jelek, melyek arra engedtek következtetni, hogy a török uralom alatt élő keresztények szívesen fogadnák a császári fennhatóságot. Schnepper ezredes, Jagodina katonai kormányzója, már 1736 őszén jelentette az Udvari Haditanácsnak, hogy bizalmasan nyert értesülése szerint a Novibazár környékén lakó albánok, egy esetleges osztrák-török háború esetén Ausztriához akarnak csatlakozni.[4] A háború kezdetekor ezek a keresztény törzsek részben fegyvert is ragadtak s mindent elkövettek, hogy a császári sereggel egyesüljenek. Ez azonban csak kivétel volt. A szerbek és a havasalföldi oláhok többsége nyilvánvaló ellenszenvvel és ellenséges érzülettel fogadta a keresztény császár hadait. A falvakat elhagyta s a közeli erdők rengetegeibe vetette magát. Nem is szólva Bosznia mohamedán lakosságáról, amely a félhold első hívó szavára lelkesülten szállt táborba s mindvégig fanatikus gyűlölettel harcolt a császári csapatok ellen.

Általában Szerbia népének hangulatára jellemző az, amit például a passzarovici béke után osztrák uralom alá került szerb terület egyik császári hivatalnoka jelentett 1724-ben Bécsbe: „A lakosság babonás — írta többek között — papjait istenként tiszteli; még mindig jobban szereti a török önkényuralmat, mint a keresztény kormányzatot, főként azért, mert gyilkosságra és rablásra hajlamos és semmiképp sem tetszik néki az, hogy ezekért a bűnökért a törököknél szokásos vérdíj helyett, halállal kell lakolnia."[5]

Nagyjában ezek voltak azok a lényegesebb körülmények, melyek a három évig tartott háború sorsát már eleve meghatározták.

A Savoyai Jenő diadalmas csatáiban világhírt szerzett császári fegyvereket ez alkalommal kemény csapások érték. Sorozatosan elszenvedett vereségeiket súlyossá teszi az, hogy a porta egyszerre kétfelé viselve hadat, e hadszintéren csak a Fekete-tenger mentén időnként felszabadult erőt

[3] „... Zudem verbindet uns Unsere beý übernehmung des Kayserthums freiwilligst gegebene Allerhöchste Zusage, die demselben entrissene provincien und Länder der möglichkeit nach zu recuperiren, imgleichen als Obrister Schirmherr der christl. Kirche und Apostolischen Glaubens, selbigen kräfftigst zu vertheidigen, denen bedrängten und unter dem Verfolgungsjoch seufzenden Christen mit nachdrücklicher Hülfe beýzustehen..." (*Bécsi Kriegsarchiv:* Feldakten Ungarn. 1737—390; 1737—5—ad 2.)

[4] *Langer:* Nord—Albaniens und der Herzegovina Unterwerfungs Anerbieten an Oesterreich 1737—1739.

[5] *Langer:* Serbien unter der kaiserlichen Regierung 1717—1739. (Hivatkozás a Reichs—Finanz—Archiv „Serbien" Fasc. 15573-ra.)

s a hozzá hű harcias lakosságból összeverődött önkéntes csapatokat állíthatta csatasorba. Különösen az első, 1737-i hadjárati évben hanyagolta el a Száva és dunamenti tartományait. Ezeket a távolabbfekvő országrészeket — mondhatnók — sorsukra bízta. A védelmet az itt állomásozó török kormányzók, eleinte kizárólag önmagukra utalva, a saját erejükből szervezték meg. A török központi hatalomnak, Boszniáért való nemtörődömsége példáúl mindvégig annyira ment, hogy három éven keresztül maga is a legnagyobb bizonytalanságban volt e tartományának hovátartozandósága felől.[6]

I. Általános helyzet.

1736 tavaszán a lengyel örökösödési háború befejezéséhez közeledett. Ausztria a franciákkal már 1735 október 3-án megkötötte az előzetes békét. Mivel azonban ehhez, másik két ellenfele — Spanyolország és Szardinia — még nem járult hozzá, a béketárgyalások tovább folytak s az esetleges meglepetések elkerülése végett, a császári seregek teljesen hadrakészen állottak Itáliában és a Rajna mellett.

Ebben a meglehetősen bizonytalan helyzetben érte a bécsi udvart a cári birodalom felhívása, mely Törökországgal bekövetkezett háborúja miatt, az 1726 augusztus 6-án kötött védő- és támadószövetségre hivatkozva, szövetségestársa fegyveres támogatását követelte.

Bécset annak ellenére, hogy déli, illetve keleti határainak kibővítése titokban szive vágya volt, pillanatnyilag kellemetlenül érte a nemvárt orosz felszólítás. Eltekintve a kétes külpolitikai helyzettől, maga a hadsereg sem volt alkalmas arra, hogy minden átmenet nélkül újabb, hosszabb lélekzetű hadjáratba fogjon. Az előzőleg egymástkövető háborúskodások alaposan megviselték. A császári gyalogság megszemlélésére később kiküldött Seckendorf tábornagy tapasztalatai teljesen igazolták az aggodalmakat: „A muskétás éveken keresztül éhezett, — írta jelentésében — télidőben nem pihenhetett meleg szobában, úgyhogy már kedve és ereje sincs továbbszolgálni."[7]

A cseh nemzetiségű legénység között napirenden volt

[6] E hadjárat egyik török forrásművének névtelen korabeli fordítója megjegyzésében a következőket írta: „Ich habe hierüber mit vielen bosnischen Türken worunter manche vom Ansehen und Verstande waren öfters gesprochen, und alle bekannten es einmüthig, daß die Unbesorgheit der Pforte um dieses ihr Vaterland in dem 37-er Krieg so weit gieng, daß sie gegen drei Jahre nicht wusste, ob Bosnien noch ihre, oder schon die kaiserliche Beherrschung erkennte? (*Kádi Omer Effendi:* Die Kriege in Bosnien in den Feldzügen 1737, 1738 und 1739.)

[7] *Bécsi Kriegsarchiv:* Feldakten Ungarn. 1736—389; 1736—11—5a.

a szökés, a horvát és rác határőrök pedig komoly vállalkozásra alig jöhettek számításba. Ugyancsak Seckendorf egyik jelentésében panaszkodva a szerb határőrökre, akik csak rablonak és semmiféle szolgálatra nem alkalmasak, az összes irreguláris csapatok feloszlatását és hazaküldését javasolta, azzal a megjegyzéssel, hogy sokkal jobb volna ezek helyett egy párszáz magyar huszárt felszerelni.[8] III. Károly egyik levelében a császári fővezért különösen arra figyelmeztette, hogy a görögöket, rácokat és a zsidókat hadicélokra csak a szokott módon és kellő óvatossággal vegye igénybe.[9]

Mindezeknél a jelenségeknél jóval több aggodalomra adhatott okot a tisztikar szelleme. Főleg azért, mert a betegség kórokozói felülről terjedtek szerte. A császári hadvezérek soraiban egyenetlenkedés ütötte fel fejét. A főbb vezetők közötti széthúzást mindenekelőtt a vallási ellentétek szították. Tudnunk kell ugyanis, hogy e kor császári hadseregének 271 tábornoka közül csak 52 volt osztrák származású és kevés kivétellel katolikus. A többi idegenből szakadt és jobbára protestáns volt.[10] Ez utóbbiak, javarészt a csábító katonai siker reményében, még Savoyai Jenő alatt gyűltek Európa négy égtája felől a császári lobogók alá, s idővel befolyásra tettek szert a katolikus császári udvarban. Érezhetően növekvő hatalmuk természetesen nem maradhatott ellenhatás nélkül. A császár közvetlen környezetébe szinte észrevétlenül ágyazta be magát a féltékenység, s szerteágazó szálai a hadsereget is befonták.

III. Károly jól ismerte tábornokai erkölcsi fogyatékosságait. A főparancsnokhoz, Seckendorf tábornagyhoz 1737 május 27-én intézett utasításában, külön felhívta figyelmét azok szemmeltartására, akik a hadseregben a széthúzás magvát hintik szerte.[11]

Ez a türelmes és belátó uralkodó, minden tőle telhetőt elkövetett, hogy a hadvezérei között elharapódzott ellentéteket megszüntesse. 1737 június 1-én vejéhez Lotharingiai Ferenc herceghez, aki a hadsereggel önként vonúlt hadba.

[8] *Bécsi Kriegsarchiv:* Feldakten Ungarn. 1737—401; 1737—8—21.

[9] „... denen Grichen, Raitzen und Juden aber ihrer angewohnten art nach nur mit aller Vorsichtigkeit und Argwohn etvass zutrauen wollest, auf daß du deine Kriegsoperationen darnach mit desto mehrerer Verlässlichkeit einzurichten dich im stande Befinden mögest..." (*Bécsi Kriegsarchiv:* Feldakten Ungarn. 1739—3—9.)

[10] *Mitteilungen des k. k. Kriegsarchivs:* Jg. 1881., 242. old. jegyzet.

[11] „... Absonderlich ist sorgfältigst auf die jenige obacht zu geben, welche um Sich da oder dorten angenehm zu machen, durch allerhand erdichtungen die gemüther. Von einander zu entfernen suchen. An derley leuten manglet es nie. Ich bin aber fest entschlossen, scharffe Bestraffungen gegen Sie zu Verhengen..." (*Bécsi Kriegsarchiv:* K. A. 1737—390; 1737—5—6.)

leíratot intézett, amelyben arra kérte őt, hogy a tábornokok és tisztek között egyetértést honosítson meg. Figyelmeztesse őket arra a parancsra, hogy a pártok alakulásáról, mely fájdalom túlságosan lábrakapott, a császárnak beszámoljon. „... Azt sem akarom — írta többek között — hogy örökös tartományaim katolikus és a birodalomból származó protestáns vallású alattvalóim különböző elbírálásban részesüljenek, mert engem mindegyik egyforma hűséggel tartozik szolgálni..."[12]

III. Károly bármennyire is igyekezett azon, hogy lehetőleg minden befolyástól mentesen, pártatlan kézzel igazgassa hadserege kormányrúdját, mégsem tudta megakadályozni azt, hogy a széthúzás fő értelmi szerzői közelébe ne férkőzzenek. Sőt — úgylátszik, hogy a hadseregben elterjedt intrikus szellem éltető szálai a császári udvar melegágyából táplálkoztak. Erre kell következtetnünk abból a körülményből, hogy a például olyan fontos és kétségtelenül bizalmas ügyről, mint a hadsereg fővezérének elmozdítása, egyesek, akik az udvarhoz közel álltak, meglehetős pontosan és még a rendelet megjelenése előtt tudomást szereztek. A kedvezőtlen lefolyású 1737-i hadjárat végén, a császári seregek főparancsnokát, Seckendorf tábornagyot csak október második felében mentették fel teendői alól s szólították felelősségre vonás végett Bécsbe; az udvar egyik bizalmasa azonban már október 2-án, tehát hozzávetőleg két héttel előbb értesítette erről a bekövetkező eseményről, meglehetősen gúnyos és kárörvendő hangú levélben a hadseregnél tartózkodó Waldeck tábornokot.[13]

Egyébként egyes jelek arra mutatnak, hogy a bajok gyökerei még ezeknél is mélyebben húzódtak meg. A dunai hajóhad ellenőrzésére kiküldött egyik császári tábornok

[12] „... Um Einigkeit und Einverständnis zwischen denen Generalen und Officiers zu stiften und zu unterhalten und gelegentlich Ihnen zu erkennen zu geben, wie ich Euer Liebden noch vor dero Abreis schrift und mündlich ersuchet, hierauf ein absonderliches obachtsames Aug zu tragen, und mir zu hinterbringen, wo fractionen und Partheÿen solten geschmiedet werden wollen, dieselben haben leider mehr als zu viel überhand genommen, und will gleichsam zwischen meinen Erbunterthanen, und denen aus dem Reich, den Catolischen und Protestierenden kein Unterschied gemacht werden, wo mir doch ein jeder gleiche Treue schuldig..." (*Bécsi Kriegsarchiv:* Feldakten Ungarn. 1737—391; 1737—6—10.)

[13] „... Es scheint es gehen die augen beÿ hoff je länger, je mehr auf, und will verlauten, als wann in petto schon resolvirt seÿe, den Feld-Marschallen von Seckendorf anhero oder nacher Presburg levoviren, diesem guten Herrn wird kein Mensch wegen den aspecten die er finden wird neÿdig seÿn." (*Bécsi Kriegsarchiv:* Feldakten Ungarn. 1737—393; 1737—10—21.)

Belgrádban olyan kirívó jelenségeket észlelt, melyekből csak anyagi természetű visszaélésekre következtethetett.[14]

Ez időből többek között az Udvari Haditanácsnak egyik bizalmas rendeletére akadunk, mely császári parancsra hivatkozva, az ezredtulajdonosoknak szigorú büntetés terhe alatt tíltotta meg azt, hogy a tiszti rendfokozatokat rokonszenvből, vagy haszonlesésből adományozzák.[15]

Tehetség dolgában ugyanilyen sivár képet mutat e kor császári hadserege. Savoyai Jenőnek 1736 április 21-én bekövetkezett halála után, nem akadt igazán vezetésre termett a tábornokok között. A nagy haditapasztalatokkal rendelkező s kétségtelenül tehetséges magyar hadvezért, Pálffy János tábornagyot, aki eleinte a törökországi hadjárat vezénylő tábornokának volt kiszemelve, később valószínüleg szintén titkos udvari kezek mozdították el fővezéri helyéről.

Az eredmény természetesen ennek megfelelő volt. A három évig tartott háború alatt három császári fővezér hagyta el magas állását s a megpróbáltatások sorozata szakadt a császári seregre.

Az utóbbi, tisztán katonai vonatkozású bajokon kívül, melyek nem csupán elszórt jelenségek voltak, s amelyek legnagyobb része általánosan ismert lehetett, a belső politikai viszonyok sem voltak kedvezők. A bekövetkezhető hadjárat felvonúlási területébe eső magyar Délvidék és Erdély közállapotai adhattak nyugtalanságra okot. E területrészek lakosait a két évtized leforgása után is még mindig izgalomban tartotta a kuruc szabadságharc emléke. A nagy fejedelemnek 1735 tavaszán bekövetkezett halála s a külföldön élő bújdosok sorsa, főként a köznép lelkében talált visszhangra. Az idegenbe menekült magyarok különben maguk is gondoskodtak arról, hogy a szabadság reményét életben tartsák. A hazai magyarsággal titkos utakon tartották fenn

[14] „... Beÿ dem Schiff—Armement ist die Unordnung so gross, dass bis nun zu auf den Grund nicht kommen kann, wo der fehler und die confusion herrühret. A 1724. hat man von Wien einen Schiffbaumeister York-Gert genannt hieher geschückt, welcher ohne weitere Anfrage 4 grosse Schiffe zerschlagen, ohne dass eine Berechnung vorhanden, wo die materialen hinkommen. A. 1725 hat man diesem Mann dem Vernehmen nach 41.000 f. zur reparatur der noch übrigen 6 Kriegs-Schiffe gegeben, aber auch darüber finde keine Rechnung, das Geld aber glaube um deswegen übel angewendet, weil diese auf so grossen Kosten reparirte Schiffe insgesamt nunmehro auch zerschlagen worden ..." *(Bécsi Kriegsarchiv:* Feldakten Ungarn. 1737—398; 1737—1—ad 10. b.)

[15] „Anbeÿ Ihrer kaÿs. Maÿ. allergnädigster willen und ausdrücklicher befehl, das die Regiments—Inhabern beÿ Vergebung deren Staabs und anderen Officiers Chargen nach gutten wissen und gewissen ohne einiger gemüths neigung, noch argennutz nach der billigkeit und genauester Justiz fürzugehen haben. *(Bécsi Kriegsarchiv:* Feldakten Ungarn. 1737—398; 1737—2—14.)

az összeköttetést s különösen Erdélyt hálózták be az összeesküvések szerteágazó szálai.[16] Jórészt ezek lobbantották fel az elégületlenség lángjait, melyek, mint a megelőző 1735. évben, véres lázadást szültek.

Mindezeket érezve és tudva, a bécsi császári udvar a kényes helyzetből egyelőre egérútat keresett s az orosz felszólításra azzal válaszolt, hogy a két ellenséges hatalom között közvetítő félként lépett fel. Ezzel kettős célja volt. Egyrészt időt akart nyerni, másrészt pedig titokban abban is reménykedett, hogy ezúton fegyveres beavatkozás nélkül is sikerülni fog a sarokbaszorított töröktől területi engedményeket kapni.

II. Az osztrák-orosz szövetség.

Ausztria, az 1736 május 28-án megtörtént török-orosz hadüzenet[17] következtében, most már forma szerint is háborúskodó két ellenséges hatalom közötti közvetítést elsősorban arra használta fel, hogy az orosz szövetség kérdését alaposan fontolóra vette.

A bizonytalan külpolitikai helyzeten s a hadseregben mutatkozó belső bajokon kívűl, az új háború ellen szóltak a pénzügyi viszonyok is. A nemrég lezajlott lengyel örökösödési háború a kincstárt alaposan kimerítette. E körülmények együttes mérlegelése után, Bécsben először az a vélemény kerekedett felül, hogy az orosz felhívásnak semmi esetre sem szabad eleget tenni. Az különben is jogosan visszautasítható. Még pedig annál az egyszerű oknál fogva, mert az 1726-ban kötött osztrák-orosz szövetség a kölcsönös támogatási kötelezettséget csak valamelyik harmadik hatalom részéről történő támadás esetére kötötte ki. Már pedig ebben az esetben Oroszország volt a támadó fél.

A kérdés alaposabb megvitatásánál azonban később olyan szempontok merültek fel, melyek az előbbi felfogást lassan aláásták. Ilyen volt többek között a szentszék megigért pénzbeli támogatása s főként az az aggodalom, hogy az orosz kérés teljesítésének megtagadása esetén, Ausztria szövetségestárs nélkül marad. Ez esetben minden oldalról ellenségtől körülzárva, súlyos helyzetbe juthat. Oroszország mellett vi-

[16] *Bécsi Kriegsarchiv:* Feldakten Ungarn. 1737—8—105.

[17] A két hatalom közötti ellenségeskedés, melyre orosz részről, a török fennhatóság alatt élő tatároknak Ukrajnába történt ismételt betörése adott okot, már 1735 őszén megindult. Az orosz hadsereg egyik része — minden előzetes hadüzenet nélkül — a Törökbirodalomhoz tartozó Krimi-félsziget legfontosabb erősségét, Perekopot, a másik pedig Azovot vette ostrom alá.

szont reménye lehetett arra, hogy régi vágya valóra válhat és Törökország testéből újabb területtel növelheti hatalmát.

Mindezeken a megfontolásokon kívül legsúlyosabban a szövetséges Oroszország Fekete-tenger menti terjeszkedési politikája esett mérlegre. A bécsi diplomácia főként attól félt, hogy a cári hadsereg Krim elfoglalása után Moldva és a Havasalföld török része felé fordul és e két tartományt örök időkre elhalássza az orra elől. A császári udvar még ezzel az utóbbi súlyos eshetőséggel is megbarátkozott volna, ha ez egyszersmind nem jelentette volna az Oroszbirodalom közvetlen tőszomszédságát is. Az a gondolat azonban, hogy ebben az esetben a két hatalmat mintegy 60—70 mérföldes közös határ választja majd el egymástól, Bécsben teljesen elviselhetetlennek látszott. Mindenekelőtt azért, mert tisztában voltak azzal, hogy a nagy szláv hatalom közvetlen közelsége Magyarország görögkeleti vallású lakosaira alig maradhat hatás nélkül. A multra való emlékezés is jogosúlttá tette az aggodalmat. Ismeretes volt, hogy már Péter orosz cár is megpróbálkozott azzal, hogy Ausztria délszláv alattvalóit könyvek és ajándékok osztogatásával a maga számára megnyerje.[18]

Ezekkel a távolabb eső lehetőségekkel való számvetés után, a hangulat egyszeriben megváltozott. Most már az a felfogás kerekedett felül, mely az új háborúban való részvételt elkerülhetetlennek vélte.

Az előrelátás azonban óvatosságra intett. A bécsi udvar a végleges döntés előtt Ostein gróf szentpétervári császári követ útján, alkudozásba fogott. Támogatása feltételeként mindenekelőtt azt kívánta, hogy az orosz hadsereg a Krimi-félsziget elfoglalása után ne forduljon Moldva illetve Oláhország felé, és igyekezzen Lengyelországot is a szövetséghez való csatlakozásra bírni. Ez utóbbi feltétel be nem vallott oka az volt, hogy a bécsi udvar Lengyelországgal szeretett volna Moldván osztozkodni, s ekkor már komolyan elhatározta, hogy Legyelország semlegessége esetén lemond keleti hódító szándékáról és ezt a tartományt inkább török kézben hagyja.

Ezek után az esetleges támogatás nagyságának kérdése került sorra. Az 1726-ban megkötött orosz-osztrák szövetséges egyezmény a kölcsönös segítségnyújtást 30.000 főnyi segélycsapatban állapította meg. Jogában állott azonban bármelyik

[18] „... wie dann nicht unbekannt ist, was der Caar Peter vor Missiones in unseren Grenzen unter denen Raitzischen Unterthanen herum gesendet, ihnen Bücher und Geschenke austheilen lassen um darin Gemüther zu gewinnen." (*Bécsi Kriegsarchiv:* Manuscripte 1737, 3—1—16. 15. old.)

félnek, hogy teljes hadseregével is közreműködjék. Ez alkalommal újra a bizalmatlanság s a hatalmi féltékenység esett latba. Bécsben jól tudták azt, hogy ily kisebb császári erőnek a cári hadsereghez történő csatlakozása csak Oroszország előnyét szolgálná. A háború sikeres befejezése esetén nem képviselne kellő súlyt ahhoz, hogy Ausztria egyenrangú osztozkodó félként léphessen fel. Éttől eltekintve Törökországot ellenséggé tenné, anélkül, hogy az egészből haszon származna. E megfontolások a teljes erővel való közreműködés mellett szóltak.

Mindent egybevetve mivel a békeközvetítéssel megbízott törökországi császári követ, Talman báró eddigi fáradozása eredményt nem hozott, Bécsben 1736. év októberében Oroszország fegyveres támogatása mellett döntöttek.

A cári udvarhoz intézett hivatalos értesítés azonban kikötötte azt, hogy az orosz hadsereg a császári erőket minden esetben támogatni tartozik és a békekötés csak mindkét hadviselő fél közös megegyezése alapján jöhet létre.[19]

Érdekes, hogy a bécsi diplomácia még mindig korainak vélte, hogy a másik oldalon is nyílt kártyával játszék. Oroszország értesítésével egyidejűleg a török portához intézett átíratában csak célzott arra, hogy a tárgyalások teljes eredménytelensége esetén kenyértörésre viszi a dolgot. Arra is gondja volt, hogy eljárása déli szomszédja előtt olyan színben tűnjék fel, mintha ez utóbbi esetben is csak az Oroszországgal szemben vállalt szövetséges kötelezettségéből kifolyólag, a kényszer hatása alatt nyúlna fegyverhez.[20]

III. Előkészületek. Hadműveleti tervek.

Bécs az utolsó szót a cári Oroszország felé csak 1736 év őszén mondta ki. A háború és béke kérdése azonban lényegében már ez év nyarán eldőlt. Legalább is erre mutat az, hogy az Udvari Haditanács már július 18-án útbaindította Magyarország felé az Itáliában s a Rajna mellett állomásozó csapatok nagyobb részét.

A déli hadszintér részére kijelölt erő zöme, Pálffy János gróf tábornagy parancsnoksága alatt, Bács és Futak környékén gyülekezett. Rajta kívül Erdélyben és Horvátországban.

---

[19] „... mit dem Beding jedoch, dass die Russische Armee in solcher Situation wäre die Kayserliche in allen fällen zu Secundiren, imgleichen daß Keine ohne der andern Hülffe, sich einiger Gefahr exponirte, fürnehml, aber, daß keiner von beyden Theilen ohne des andern Einbegriff Frieden schließen ..." *(Bécsi Kriegsarchiv:* Feldakten Ungarn. 1736—387; 1736—10—1.)

[20] *Bécsi Kriegsarchiv:* Feldakten Ungarn. 1736—387; 1736—10—1.

a határok biztosítására, több kisebb-nagyobb csoport alakult.[21]

A csapatösszevonások célja egyelőre csak az volt, hogy a törökökkel még mindig tartó alkudozásoknak megfelelő súlyt kölcsönözzön. A hadműveletekre vonatkozólag még nem alakult ki határozott vélemény, s ezért a gyülekező seregrészek csak azt az utasítást kapták, hogy a török határmenti eseményeket figyeljék meg.

A császári sereg felvonulása közben teljes erővel folytak a szükséges hadikészülődések. A hadsereg megritkult sorait újoncozással egészítik ki. Tárgyalások indulnak meg egy kb. 8000 főnyi lengyel-szász segélycsapatnak császári zsoldba való fogadásáról.[22] Sebtiben új hadihajókat építenek. A csapatok átkelésének megkönnyítésére a Dunán, Pétervárad mellett hajóhidat vernek. A tábori tűzérséget lövegekkel szaporítják. A határ mentén fából készült hadikórházakat emelnek s rendeznek be. A gyalogság részére a fegyverfogások és hadi-gyakorlatozások egyöntetűségét szolgáló szabályzat készül, melyet a következő, 1737. évben a csapatok között tényleg ki is osztottak.[23]

Végül Seckendorf tábornagyot teljes hatalommal felruházva, a hadikészülődések ellenőrzésére s a hadsereg megszemlélésére küldik ki.[24]

A Pálffy János gróf parancsnoksága alatt álló főerő időközben gyülekezését befejezte. Első állomása azonban olyan egészségtelen vidékre esett, hogy a csapatai között fellépő járványszerű betegség helyváltoztatásra kényszerítette. Az Udvari Haditanács hozzájárulásával hadseregét a Péter-

[21] *Bécsi Kriegsarchiv:* Feldakten Ungarn. F. VII. 1736—7—4.

[22] *Bécsi Kriegsarchiv:* Feldakten Ungarn. 1737—390; 1737—4—19.

[23] „Regulament und ordnung Nach welcher unsere gesambte unmittelbahre Kays. Infant. in denen handgriffen und Kriegs- Exertitien alss in denen Kriegsgebräuch gleichförmig sich zu achten haben." (*Bécsi Kriegsarchiv:* Feldakten Ungarn. 1737. 402; 1737—3—1.)

[24] E kor katonai szellemére és életére érdekes fényt vet az Udvari Haditanácsnak ez alkalommal Seckendorfhoz intézett leírata, mely többek között a múlt békeéveinek szomorú tapasztalataira hívta fel a tábornagy figyelmét: „Denen Officieren so wenig Tractament geben können dass solche hiedurch in den elendsten Standt gerathen, viele und offt Bey dem gemeinen Mann Geldt und Nahrung Borgen müssten, dadurch dann den Respect verlohren haben und also die ehemalig so heilsam eingeführte Subordination und Disciplin völlig zu Grunde gegangen ist..... Die Militär Disciplin anlangend, hat man is so vielen Friedens-Jahren den gemeinen Mann und Officier wenig, oder gar nicht exerciret dergestalt, dass manche Regmtr. nicht einmahl gewusst, das Lager zu schlagen, sondern man ihnen Biss auf die geringsten Kleinigkeiten Instructiones geben müssen, der gemeine Mann ist wenig mit Pulver exerciret worden, woraus entstanden ist, dass in denen Actionen ganze Bataillonen von alten Regimentern auf einmahl Salve gegeben, viele Officiers und Cameraden einander selber Todtgeschossen haben." (*Bécsi Kriegsarchiv:* Feldakten Ungarn. 1736—387; 1736—11—5.)

várad melletti hajóhídon át, szeptember 19-én Szemendriáig vezette elő.

Itt akként kellett elhelyezkednie, hogy a szükséghez képest Zvornik, Nis, Viddin, vagy a Havasalföld felé fordúlhasson. Parancsot kapott arra is, hogy a cári hadseregheZ összekötő tisztet küldjön, aki a császári csapatok erejét el nem árúlhatja s az orosz hadműveletek kezdetét idejében jelenteni tartozik. Pálffy ez utóbbi útasítás értelmében Pratta gróf[25] lovaskapitányt küldte Münnich tábornagyhoz, az orosz főSereg parancsnokához. A cári fővezérhez intézett kísérő levelében többek között már most világosan és tömören foglalta össze a két szövetséges hadsereg kölcsönös támogatásának alapelveit.[26]

A császári hadsereg azonban az idő előrehaladottsága miatt ebben az évben már további szerephez nem jutott. mert novemberben téli szállásába vonúlt.

Az 1737-re forduló telet a császári hadvezetőségnek kettős tevékenysége tette mozgalmassá. Az egyik az osztrák és orosz hadseregek együttműködését igyekezett közös hadműveleti tervvel szabályozni, a másik a tavasszal megindúló támadás célját és irányát akarta előre meghatározni.

A szövetséges cári hadsereggel való együttműködést illetőleg, a bécsi vezető körök felfogását legnagyobbfokú bizalmatlanság jellemezte. Attól tartottak, hogy Oroszország e hadjárat folyamán nem igen lesz tekintettel szövetségestársa érdekeire. Sőt —ha a saját érdekei megkívánják — a különbékétől sem fog visszariadni. Időközben tudomást szerezve Oroszország háborús célja felől, mely mindenekelőtt a Fekete-tenger északi partvidékének elfoglalását tűzte ki, Bécsben tisztában voltak azzal, hogy a két hadsereg hathatós kölcsönös támogatásáról már csak a nagy távolság miatt sem lehet szó. Ha egyrészt, a már említett belpolitikai okokból megnyugvással látták a cári hadseregnek távol keleten való alkalmazását, másrészt aggódva gondoltak arra a veszélyre, melyet a két hadseregnek egymástól elhajló hadművelete okozhat. Arra, hogy a török sereg nagyobb része egy szép napon a császári erőkre veti magát. S mivel ezzel a veszéllyel, főleg Törökország közelsége miatt kellett számolniok, a közös hadműveleti tervek megtárgyalása alatt elsősorban erről az oldalról igyekeztek magu-

[25] Később Bärenklau ezredes váltotta fel.

[26] „... damit dem Feind wann selber auf der einen Seiten angegriffen wird, auf der andern divertiret, und solchemnach beständig in der Mitten gehalten, und beunruhiget, mithin selbem miemahlen Zeit gegeben werden möge, dass er seine Macht auf einmahl gegen die Röm. Kays, oder die Russische Armee wenden könne." (*Bécsi Kriegsarchiv:* Manuscripte 1737: 3—1—16.)

kat biztosítani. Ennek pozitív feltétele azonban a szövetséges cári hadseregnek az osztrák, illetve a magyar határ felé történő előnyomulása lett volna, amitől viszont politikai okok miatt tartottak.' Érthető tehát, hogy ezek a tárgyalások nem végződtek megnyugtató eredménnyel. A kettősarcu császári politika beérte azzal, hogy az 1737 január 9-én Oroszországgal kötött titkos egyezményben csak nagy általánosságban, arra az esetre kötötte ki magának a cári hadsereg támogatását, ha a török főerő Ausztriát fenyegetné.[27]

Ha számbavesszük egyrészt a török seregek mozgékonyságát, másrészt a cári hadsereg nehézkességét és azt a nagy távolságot, mely a két szövetséges hadsereget egymástól elválasztotta, éreznünk kell, hogy ez a megállapodás, mely a császári és az orosz seregek közötti együttműködést az események fordulásától tette függővé, kevés reális értéket képviselt.

Az egyezmény megkötése után pár nappal — valószínűleg megnyugtatásúl — azzal az óhajjal fordúlt ugyan a bécsi udvar a cári hadvezetőséghez, hogy az orosz hadsereg főereje a Krimi-félsziget helyett lehetőleg a Dnyeszter felé forduljon, vagyis a magyar határhoz közeledjék, ez azonban olyan kérés volt, melynek teljesítése valószinűleg kellemetlen meglepetést jelentett volna. Ezt támasztja alá annak a titkos haditanácsnak döntése, mely később, március 3-án, az orosz haditerv közlése után ült össze a császárvárosban. Ez alkalommal szögről-végre megvitatták azt a tervet, mely szerint 1737 tavaszán a cári főserég Münnich tábornagy parancsnoksága alatt Ocsakov elfoglalására fog sietni, míg Lacy tábornagy egy kisebb csoporttal a Krimi félszigetre tör. A kérdés az volt, hogy ez a haditerv megfelel-e az osztrák érdekeknek, vagy pedig jobb volna, ha az orosz hadsereg a közelebbeső dnyesztermenti Chotint venné ostrom alá? A császári tábornokok az orosz tervet egyhangúan elfogadták. Közös véleményük az volt, hogy az oroszok e kettős támadásukkal föltétlen magukra fogják vonni a törököket. Ettől eltekintve abban is megegyeztek, hogy politikai okokból is helyesebb ha Chotin vára nem kerül orosz kézre.[28]

A császári hadműveleti tervre vonatkozólag sem alakult ki egységes felfogás. Már magát a hadjárat célját ille-

[27] *Bécsi Kriegsarchiv:* Feldakten Ungarn. 1737—390; 1737—1—3.

[28] „... auch über dieses eine politische Frage zu formieren wäre ob es kayserlicher Seits nützlicher seye wenn Chotzin in russischen Händen wäre?" (*Bécsi Kriegsarchiv:* Feldakten Ungarn. 1737—390; 1737—1—1.)

tőleg is eltértek a vélemények. Talman báró, a konstantinápolyi császári követ, egészen az Égei-tengerig szerette volna kiterjeszteni az osztrák ház fennhatóságát. Javaslatát azonban elvetették. Hosszú megfontolás után délen hozzávetőleg a Drin folyó szakaszát, a Timok völgyét és a Dunát, keleten pedig a Prút folyót jelölték ki a hódítás határvonaláúl.

A hadműveleti tervre vonatkozólag előterjesztett tábornoki vélemények is eltérők voltak. A többség a császári fősereg hadműveletét a Morava völgyében történő előnyomulással és Nis elfoglalásával akarta kezdeni. Az ezzel ellentétes véleményt a már ekkor fővezérűl kiszemelt, Seckendorf tábornagy képviselte, aki a Duna mentén való előnyomulást és mindenekelőtt Viddin várának elfoglalását javasolta.[29]

Az ellentétes véleményeket nem próbálták összehangolni. Erre — tekintettel a még bizonytalan helyzetre — nem is vetettek különösebb súlyt.

A döntés csak annyit tartalmazott, hogy a császári fősereg, melynek parancsnokságát Pálffy helyett Seckendorfra ruházták át, május hó közepéig Zimony, illetve Új-Palánka mellett egyesüljön és addig ne mozdúljon, míg az oroszok előnyomúlásáról biztos hírt nem kap. Ebben az esetben azonban minden habozás nélkűl törjön ellenséges területre.

A többi csoportoknak ugyancsak május közepéig kellett a határ mentén felvonúlniok.[30]

IV. A császári sereg csoportosulása és ereje.[31] *Seckendorf tábornagy intézkedései.*

1737 május hó közepén a császári sereget ugyanolyan csoportosulásban találjuk, mint az előző év őszén, azzal a különbséggel, hogy a Seckendorf tábornagy parancsnoksága alatt álló derékhad Szemendria helyett Zimonynál és Új-Palánkánál megosztva vonúlt fel.

Részletes összetétele a következő volt:[32]

---

[29] „So gehet weiter meine Meynung dahin, das Euer Kayʃs. May. aus oben angeführten trifftigen Ursachen nirgends anders als an der Donau mit der gesamten Armee zu agiren, und nach beschaffenden Umständen den Anfang der ruptur mit Belagerung von Viddin machen müssten." *(Bécsi Staatsarchiv:* K. A. 1737, F. 321.)

[30] *Bécsi Kriegsarchiv:* Feldakten Ungarn. 1737—402; 1737—4—2.

[31] Lásd a mellékelt vázlatot.

[32] *Bécsi Kriegsarchiv:* Feldakten Ungarn: 1737—399; 1737—4—13.

Zimony mellett:

a) Tábornokok.

Seckendorf	tábornagy	Chanclos	„
Khevenhüller	„	Doxat	„
Philippi	„	Waldeck	„
Wuschletitz	altábornagy	Lersner	„
Wallis	„	Daun	„
Petrasch	„	Schulenburg	„
Styrum	„	Pallavicini	„
Batthyányi	„	Mercy	„
Kavanagh	„	Riedesel	„
Pálffy K.	tábornok	Königsegg	„
Löwenwalde	„	Engelshofen	„
Ciceri	„		

b) Lovasság.

7	század	a	Pálffy J. vértesezredtől	
7	„	a	Hamilton	„
4	„	a	Caraffa	„
7	„	a	Lanthieri	„
7	„	a	Seher	„
7	„	a	Batthyányi dragonyosezredtől	
7	„	a	Philippi	„
7	„	a	Savoya	„
5	„	a	Dessewffy I. huszárezredtől[33]	
5	„	a	Splényi	„ [34]

c) Gyalogság.

2	zászlóalj	és	1	gránátos	század	a	Vilczek gyalogezredtől
2	„	„	1	„	„	az	Ogilvi „
3	„	„	2	„	„	a	Max Hessen „
3	„	„	2	„	„	a	Schmettau „
2	„	„	2	„	„	a	Königsegg „
2	„	„	2	„	„	a	Thüngen „
2	„	„	2	„	„	a	Würtenberg S. „
2	„	„	2	„	„	a	Seckendorf „
2	„	„	2	„	„	a	Marully „
2	„	„	2	„	„	a	Göldy „
2	„	„	1	„	„	a	Wolfenbüttel „

[33] Cs. és kir. 3. huszárezred.
[34] Később feloszlott.

d) Tűzérség.

212 különböző fajtájú löveg.

Új-Palánka mellett:

a) Tábornokok.

Schmettau	táborszernagy	Salm	tábornok
Wurmbrand	„	Broune	„
Leutrum	altábornagy	Berlichingen	„
Thüngen	„	St. Ignon	„
Miglio	„	Linden	„
Stein	„		

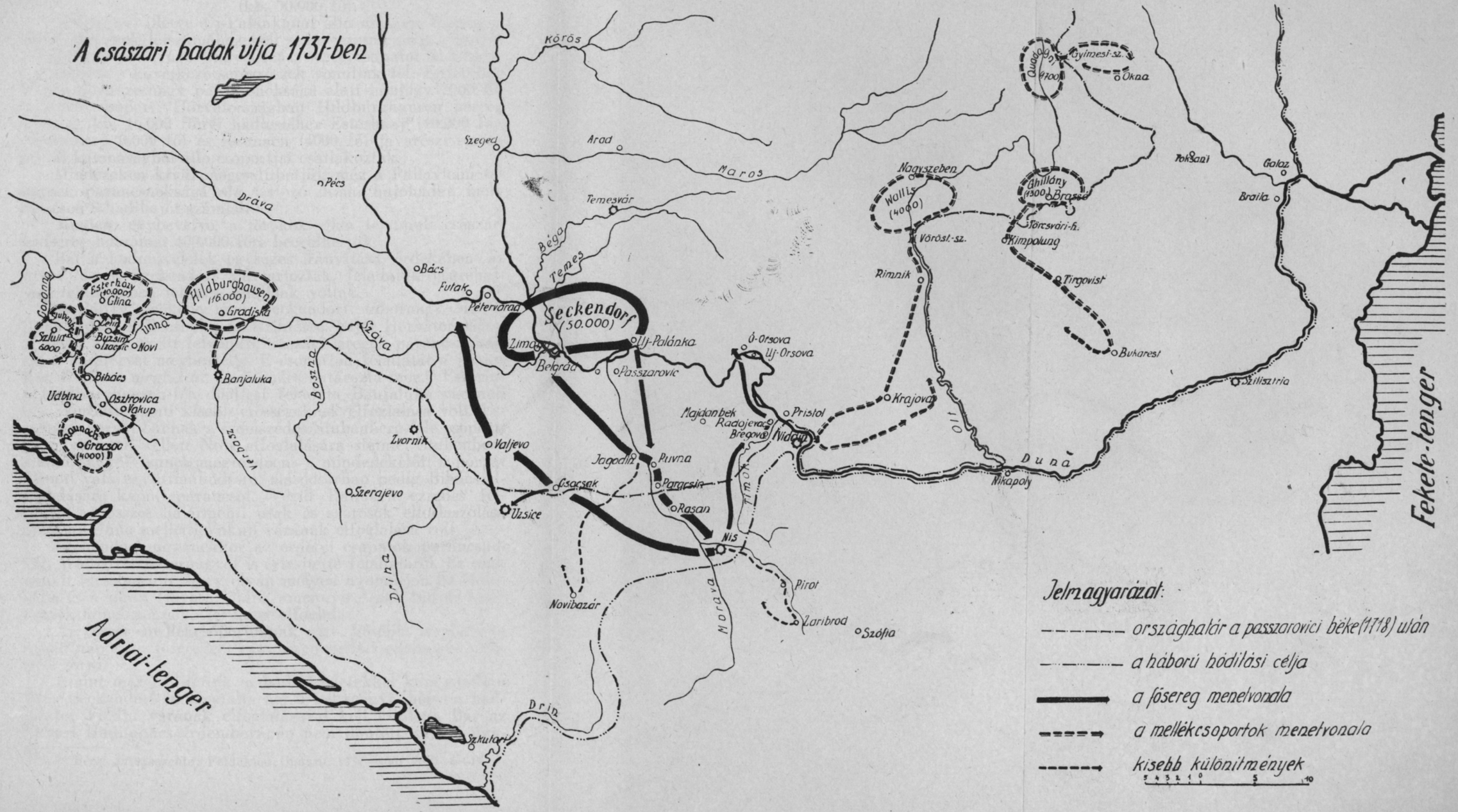
b) Lovasság.

7	század	a Portugal	vértesezredtől
7	„	a Cordua	„
7	„	a Lobkovitz	„
7	„	a Hohenembs	„
7	„	a Wurmbrand	„
7	„	a Hohenzollern	„
7	„	a Bayern	dragonyosezredtől
7	„	a Pálffy K.	„
7	„	a Württemberg	„
7	„	az Althan	„
7	„	a Liechtenstein	„
5	„	a Csáky	huszárezredtől[35]

c) Gyalogság.

2	zászlóalj	és	2	gránátos	század	a Starhemberg	gyalogezredtől
2	„	„	2	„	„	a Schulemburg	„
2	„	„	2	„	„	a Lothringen	„
2	„	„	2	„	„	az O'Nelly	„
1	„	„	2	„	„	a Baden-Baden	„
1	„	„	2	„	„	a Harrach	„
2	„	„	2	„	„	a Vasquez	„
2	„	„	2	„	„	a Wallis	„
2	„	„	2	„	„	a Damnitz	„
1	„	„	2	„	„	a Fürstenbusch	„
1	„	„	2	„	„	a Bareuth	„
2	„	„	2	„	„	a Müffling	„
2	„	„	2	„	„	a Heister	„
2	„	„	2	„	„	a Wallis W.	„

[35] Cs. és. kir. 9. huszárezred

A császári hadak útja 1737-ben
Körös
Szeged
Arad
Maros
Pécs
Dráva
Temesvár
Béga
Temes
Bács
Futak
Petervárad
Seckendorf (50.000)
Lima
Belgrád
Új-Palánka
Passzarovic
Ó-Orsova
Új-Orsova
Hildburghausen (16.000)
Gradiska
Banjaluka
Száva
Bosna
Unna
Una
Esterházy 10.000
Glina
Szluin 6000
Bihács
Udbina
Osztrovica
Vakup
Raunach
Gracsac (4000)
Verbasz
Zvornik
Szerajevo
Valjevo
Jagodin
Ujvina
Csacsak
Paracsin
Rasan
Uzsice
Nis
Timok
Morava
Drina
Novibazár
Pirot
Zaribrod
Szófia
Drin
Szkutari
Adriai-tenger
Majdanbek
Radojerac
Bregova
Pristol
Vidin
Krajova
Duna
Nikapoly
Rimnik
Nagyszeben
Wallis (4000)
Vöröst.-sz.
Ghillány (4300)
Brassó
Törcsvári-h.
Kimpolung
Tirgovist
Bukarest
Quadrat (4700)
Gyimesi-sz.
Oknа
Pokszani
Galaz
Braila
Szilisztria
Fekete-tenger
Jelmagyarázat:
országhatár a passzarovici béke (1718) után
a háború hódítási célja
a fősereg menetvonala
a mellékcsoportok menetvonala
kisebb különítmények
5 4 3 2 1 0 5 10

A fősereg mindössze: 145 lovasszázad, 48 gyalogzászlóalj, 47 gránátosszázad és 212 löveg. (kb. 30.000 fő).

A Zimony, illetve Új-Palánkánál álló császári főseregen kívül, melynek létszámához kell számítanunk még a hozzávetőleg 8000 főre rúgó lengyel-szász segélycsapatot is, a határok mentén a következő seregrészek vonultak fel: Erdélyben Wallis táborszernagy parancsnoksága alatt mintegy 7000 főt számláló csoport; Horvátországban Hildburghausen herceg erősebb, kb. 16.000 főnyi hadtestéhez Esterházy (10.000 fő), Stubenberg (6000 fő) és Raunach (4000 fő) javarészt soronkívüli katonaságból álló csoportjai csatlakoztak.

Mindezeken kívül megemlíthetjük még a Pallavicini tábornok parancsnoksága alá tartozó dunai hajóhadat, mely összesen 8 hadihajót számlált.

Mindent egybevetve, a törökök ellen felvonult császári hadsereg létszámát 100.000 főre becsülhetjük.

Bár a hadműveletek egységes irányítása érdekében az egyes részek Seckendorf alá tartoztak, feladatuk végrehajtása tekintetében teljesen önállóak voltak.

A Pálffy örökébe lépő Seckendorf tábornagy május 30-án indult el Bécsből a hadszintérre. Útját Horvátországon át vette, hogy az itt felvonult császári seregek parancsnokaival a haditervet megbeszélje. E csoportok feladatát a június 5-én Eszéken megtartott haditanács határozta meg.[36] Eszerint a Hildburghausen-féle hadtest feladata Banjaluka várának és a Verbasz menti kisebb erősségeknek elfoglalása volt. Esterházy horvát bánnak a szomszédos Stubenberg-féle csoporttal együttesen kellett Novi elfoglalására sietnie. Stubenberg altábornagy — ennek megfelelően — mindenekelőtt a horvát bánnal való együttműködésre, másodsorban pedig Bihács elfoglalására kapott parancsot. Végül Raunach ezredes feladata, az összes határmenti utak és szorosok eltorlaszolása után, az Unna melletti Vakup várának elfoglalása volt.

Seckendorf ugyanekkor az erdélyi csapatok parancsnokát, Wallis táborszernagyot is értesítette feladatáról. Ez csak annyit tartalmazott, hogy olyan mélyen nyomuljon be Moldvába és a török Havasalföldre, amennyire csak tud és igyekezzék minél nagyobb területet elfoglalni.

Az összes mellékcsoportoknak egy később meghatározandó napon, a fősereggel egyidőben kellett ellenséges területre törni.

Amint már említettük, a hadműveletekkel kapcsolatban főleg Seckendorf hangoztatta azt a véleményt, hogy a hadjáratot Viddin várának elfoglalásával kell kezdeni. Bár az Udvari Haditanács érdembevágón nem döntött, idővel úgy-

[36] *Bécsi Kriegsarchiv:* Feldakten Ungarn. 1737—400; 1737—6—15.

látszik megbarátkozott ezzel a gondolattal. Ezt támasztja alá az a körülmény, hogy Gramlich alezredest már április közepén kiküldte a Timok folyóhoz Majdanpeken át vezető út szemrevételére, a dunai hajóhad két hadihajója[37] pedig ugyanekkor átkelt a Vaskapun s e fontos víziút biztosítására az alatt vetett horgonyt.

Seckendorf tábornagy Horvátországon át június 11-én ért a fősereghez. A helyszínen látottak alapján egyszeriben megváltoztatta eredeti tervét. Elhatározta, hogy Viddin helyett a Morava völgyén át először Nis várának elfoglalására fog előnyomúlni. Szándéka megváltozásáról azon melegében értesítette a bécsi Udvari Haditanácsot. Okúl azt hozta fel, hogy a nyári esőzések következtében kiöntött Duna Passzarovic környékét teljesen vízzel borította el s így lehetetlen a folyó partvidékén menetelni. Ugyanekkor jelezte azt is, hogy a hadműveleteket, a folyó áradása miatt, csak július 12-én kezdheti meg, amely napon az egész császári hadsereg egyszerre fogja a határt átlépni.[38]

Ezek után érthető, hogy Seckendorf új hadműveleti terve Bécsben megdöbbenést keltett. Az udvari körök véleménye az volt, hogy a császári fővezér maga sincs tisztában azzal, hogy mit akar. A felkavart hangulatra jellemző, hogy az Udvari Haditanács elnöke, Königsegg tábornagy hirtelenében teljesen új hadműveleti tervet dolgozott ki, mely a császári hadműveletek súlypontját Boszniába helyezte volna át. Az első napok felindúlása után azonban később megnyugodtak a kedélyek. S bár maga a császár is helytelenítette Seckendorf eljárását, erre csupán burkolt célzások estek.

V. A császári főssereg hadműveletei.

1. Előnyomúlás a Morava völgyében.

Miután a Morava völgyében történő előnyomúláshoz szükséges előkészületek megtörténtek, az időközben Zimony alól Belgrádig hatolt császári főssereg nagyobb része június 29-én Jagodina felé elindult. Az Új-Palánkánál lévő kisebbik csoportnak Ravnánál kellett a derékhad zöméhez csatlakozni. A két seregrész egyesülése a terv szerint július 11-én történt meg.

Ezt megelőzőleg, 10-én. Lotharingiai Ferenc herceg elnöklete alatt Jagodinán haditanács gyült egybe, hogy a közeljövő teendőit megvitassa. A haditanács tagjai elhatározták, hogy a császári sereg a határvonal átlépése után egye-

[37] A „St. Carl és St. Elisabeth" hadihajók.
[38] *Bécsi Staatsarchiv:* K. A. 322.

nesen Nis felé fordúl. A várat körülzárja és mielőbb elfoglalja. Utána az adott viszonyok fogják megszabni a további hadmozdulatok célját és irányát.

Seckendorf eredetileg az összes császári erőknek az ellenséges területekre való betörése napjáúl július 12-ét jelölte meg. A tűzéranyag és lövegek utánszállítása azonban a Moraván előre nem látott nehézségekbe ütközött, úgyhogy a császári főosereg pihenőt iktatott közbe s ezért csak 15-én ért Paracsinra, mely napon elsőnek az elővédként kikülönített „Dessewffy" huszárezred lépte át a határt. A huszárokat követte Miglió altábornagy parancsnoksága alatt 1600 német lovas és 12 gránátos század, míg a főosereg zöme Paracsinon maradt vissza.

A kezdet nehézségeivel természetesen az elől haladó huszároknak kellett megbirkózniok. Feladatukat derekasan oldották meg. Az útjukba akadt kisebb török megerősített helyeket lóról szállva rohanták meg. Úgyhogy az utánuk következő császári csapatok jóformán minden ellenállás nélkül érhettek Nis alá. A Festetics ezredes parancsnoksága alatt előnyomúló „Dessewffy" huszárok különösen Rasan elfoglalásánál tüntették ki magukat.

Az elöl járó csapatok a lakosság megnyugtatására a háború okát ismertető és szabad vallásgyakorlatot igérő,[39] latin és németnyelvű császári kiáltványokat vittek magukkal, melyekre érdemes lesz ez alkalommal, valamivel bővebben kitérnünk. Előzőleg azonban egy ezzel szorosan összefüggő korábbi eseményhez nyúlunk vissza.

A magyar Udvari Kancellária még az 1718 július 21-én megkötött passzarovici béke előtt bejelentette igényét azokra a déli területrészekre, melyek eredetileg a magyar Szentkoronához tartoztak, s melyek e béke következtében a török fennhatóság alól elszakadtak.

A kérés eldöntésére III. Károly elnöklete alatt összeült tanácskozás, tekintettel egyrészt a Magyarországon uralkodó zavaros belpolitikai helyzetre, másrészt a barátságtalan magyar-szerb viszonyra, a magyar kívánságot kereken elutasította és e tartományok igazgatásával az Udvari Haditanácsot bízta meg. Az Udvari Haditanács a döntésről azzal a megjegyzéssel értesítette Savoyai Jenőt, hogy a Magyar Kancel-

[39] „..... Cristianis sub duro Turcarum iugo iam dudum gementibus, opemque Nostram respicientibus, quam maxime auspicita ..... Illis enim sub ea, quã dictum est, lege non modo protectionem Nostram indulgemus, sed et liberrimum ac publicum religionis cultum iuxta ritum, quem profitentur, concidemus ..." — *(Bécsi Kriegsarchiv:* Feldakten Ungarn, 1737—391; 1737—6—40.)

lária ehhez hasonló és a császári érdekekre káros kezdeményezését a jövőben lehetőleg még csirájában fojtsa el,[40]

Ez volt a bécsi udvar hivatalos álláspontja a passzarovici béke idején. Közel két évtized múlva azonban, amikor a háború megindítására keresett jogalapot, Magyarországnak Boszniára vonatkozó ősi igényére támaszkodott. Arra, amit előzőleg megtagadott tőle.

III. Károly ez alkalommal Szerbia és Bosznia lakosságához intézett kiáltványában Zsigmondra mint elődjére hivatkozott, aki elsősorban magyar király volt, s aki ebben a minőségében. Boszniát kifejezetten Magyarország fennhatósága alá csatolta.[41]

2. Nis meghódolása (1737 július 25-én).

Az a tiszti járőr, melyet Seckendorf még 14-én Nis várába küldött előre, hogy a parancsnokló török basának a hadüzenetet átnyújtsa s a várat megadásra szólítsa fel, egy magasabbrangú török lovastiszt kíséretében 18-án érkezett vissza. A török kihallgatáson jelentkezett a császári fővezérnél, s nyíltan beszámolt arról a fejetlenségről, melyet a császári hadüzenet sorukban előidézett: A háború váratlanúl érte őket és egyébként sincsenek abban a helyzetben, hogy komoly ellenállásra gondoljanak. A vár elhanyagolt állapotban van; megszálló ereje alig 500 fő. Ilyen körülmények között valószínűnek tartja, hogy az egyetlen lövés nélkül is megadja magát; szükségük volna azonban 10 napi haladékra, hogy magatartásukra a portától utasítást kérjenek. Seckendorf a kérést udvariasan, de határozottan visszautasította s ki-

[40] „Das Gesuch der hungarischen Hofcancley auf die Orientalia und andere der orthen vorkommende Politica können wir umb so vil sicherer dilatorie tractiren, weillen Ihre Kays. Maytt. mit Ertheillung der von solcher yber ihr neues referat verlangenden resolution ein gleiches principium führen, und in der den 25. pass vor Ihrer Allerhöchsten Persohn gehaltenen Conferenz, das Sie darauf keine Reflexion machten, und sothanes Gesuch weder thunlich, weder gegründ anseheten, ganz deutlich zu erkennen gegeben. Wir seynt aber ebenfals der ohnmasgebige Mainung, das nach geendigten Friedenswerkh darvon formblichen zu reden und der dadurch von ernenter hungarischer Hofcanzley suchende Eingang zu einer dem allerhöchsten kays. Dienst nachtheilligen Erweitherung in primo limine ein für allemahl abzuhindern seye." — *(Langer:* Serbien unter der kaiserlichen Regierung 1717—1739. Hivatkozás a Hof- Kriegs-Raths- Registratur 1718, Juli No 156/1. Reg.-ra.)

[41] „... das Königreich Bosnien Unserm im Reich glorwürdigsten Vorfahrern, Kayser Sigmundo theils durch innerliche Unruhen, theils durch glücklichere Waffen des derzeitigen Gros-Sultans, Bajazets entrissen ..... um selbiges, und dem Kays. Scepter vormals unterthänige Königreich zu recuperiren, und unseren Erbländern wiederum einzuverleiben". — *(Bécsi Kriegsarchiv:* Feldakten Ungarn. 1737—390; 1737—5—ad 2.).

jelentette, hogy előnyomúlását tovább folytatja. „Mert — amint jelentésében írta — a háború lényege megköveteli azt, hogyha az ember 80.000 főnyi hadsereget állított fel, azzal nem ülhet tétlenül.".[42]

Hogy kijelentésének megfelelő súlyt kölcsönözzön, Philippi tábornagyot 2000 gránátossal, 6 löveggel és 7 német lovas ezreddel Nis felé küldte előre. Ez a csapat, útközben egyesülve az előzőleg kirendelt Miglio-féle különítménnyel, 23-án ért Nis közelébe. A török várparancsnok újból alkudozni kezdett, de Philippi csak 24 órai meggondolási időt engedélyezett, azzal a figyelmeztetéssel, hogy ennek lejárta után a várőrség közül senkinek sem fog kegyelmezni. Seckendorf közben tudomást szerezve a törökök vonakodásáról, 25-én Leutrum altábornagy parancsnoksága alatt még 4 gyalogezredet és a „Csáky" huszárokat küldte előre.

Fegyveres összetűzésre azonban már nem került sor. Ugyanaznap, vagyis 1737 július 25-én, mindkét fél aláírta a vár átadását tartalmazó egyezményt, mely a törököknek szabad elvonúlást biztosított. A vár parancsnoka ellenben kikötötte azt, hogy a várkapuk kulcsait csak akkor adja át, ha az egész császári sereg megjelenik a falak alatt.[43]

Ezek után, 27-én most már a fősereg visszamaradt része is megindúlt Nis felé. A vár ünnepélyes átadása másnap, 28-án történt meg. A császári csapatokat a vár északi kapuja előtt küldöttség fogadta, mely ősi török szokáshoz híven, beszéd kíséretében, fehér kendővel leborított tálcán nyújtotta át a vár kulcsait Lotharingiai Ferenc hercegnek.

A meghódolt erőd parancsnokságát Leutrum altábornagy vette át, akinek első dolga volt, hogy a vár előtti tereprész felderítése végett a „Dessewffy" huszárezredet Szófia felé küldte ki. A huszárok ellenséges lovasoktól körülnyüzsögve egész Zaribrodig jutottak s aránylag kevés veszteséget szenvedve tértek vissza.

Nis meghódolásának örömhírével Grünne császári ezredes lovagolt Bécsbe, ahol az első sikerre minden titkos aggodalom felhője eloszlott. Az udvar hangúlatára s arra a közvetlen viszonyra, mely e kor uralkodóit hadvezéreihez fűzte, jellemző az a levél, melyet ez alkalommal III. Károly intézett Seckendorfhoz. Ebben a császár többek között arra figyelmeztette a tábornagyot, hogy egészségére jobban vigyázzon és hogy a győzelem örömére legalább egy török

[42] *Bécsi Kriegsarchiv:* Feldakten Ungarn. 1737—400; 1737—7—37.
[43] „Capitulation von Nissa". *(Bécsi Kriegsarchiv:* Feldakten Ungarn. 1737—402; 1737—7—9.).

templomban tartasson szentmisét, a többit pedig romboltassa le.[44]

3. *A viddini vállalkozás.*

A Morava völgyében előnyomuló császári főssereggel többé-kevésbbé egyidőben, a többi császári erő is török területre tört. Vállalkozásukat azonban nemigen kísérte szerencse. Különösen a horvát határmenti csoportokhoz szegődött mindjárt kezdetben a balsors. Nis meghódolása után nemsokára Raunach ezredes vereségéről szóló hírek érkeztek meg a császárvárosba. A lesújtó hírek hatása alatt az Udvari Haditanács most már azt szerette volna, ha Seckendorf Nis alól egyenesen Bosznia felé fordúl. Az augusztus 6-án kelt, s a császári fővezérhez intézett leiratában ezt a kívánságát juttatta kifejezésre.[45]

A bécsi figyelmeztetés ellenben későn érkezett meg Nis alá. Seckendorf időközben már döntött. Nem feledkezve meg azokról a burkolt szemrehányásokról, melyeket nemrég még azért kellett zsebrevágnia, mert Viddin helyett Nis felé vezette csapatait, elhatározta, hogy serege egyrészét Viddin ostromára küldi, a többivel pedig a vár közelében várja be az eredményt. Ennek megfelelően augusztus 1-én Khevenhüller tábornagyot 2 gyalog, 14 lovas ezreddel, 100 „Csáki" huszárral, 20 gránátos századdal és 38 löveggel a viddini vár elfoglalására küldte. E csoport megerősítésére jelölte ki a még útban lévő lengyel-szász segélycsapatot és a Vaskapu közelében horgonyzó dunai hajóhadat is.

Khevenhüller hadteste a Timok folyó mentén előnyomúlva, augusztus 10-én ért Bregovára, ahonnan a várat megadásra szólította fel. Az elutasító válasz után pár napra, 14-én 8 lovas ezreddel a vár szemrevételére indúlt. Mindenütt a Duna partvidékén haladva, észak, illetve északkelet felől igyekezett a vár közelébe jutni. A császáriak első próbálkozását egy tragikus esemény tette emlékezetessé. Az élen haladó 300 német lovas elszakadt a főcsapattól s útközben egy szélesebb ingoványhoz ért, melyen csak keskeny, csapásszerű út vezetett keresztül. A törökök már messziről felismerve az ellenséges lovasokat, az ingovány rejtett mellékutain át hátukba kerültek. Váratlan felbukkanásuk nagy riadalmat okozott a szűk úton ügető császáriak között. A hátullévők

[44] „.... Fahret nun fort, um mich und mein Erzhaus euch verdient zu machen, und schonet anbey mehrers Eure Gesundheit..... dahero Sorge wird getragen werden müssen, dass wenigstens in einer Moschee die heilige Mess wird gelesen, und so also zum Gottes Haus gemachet, die übrige aber getilget werden müsse..." — *(Bécsi Staatsarchiv:* K. A. F. 322.

[45] *Bécsi Kriegsarchiv:* Feldakten Ungarn. 1737—401; 1737—8—22.

B
Grenadiers
Comandir Raizische Miliz
Königsegg 1 Batt.
Inelly 1 Batt
E
Vasquez 1 Batt.
Fr. Wallis 1 Batt.
G
D
Grenadiers
F
A

megszaladtak, az elöl haladók viszont a zajra visszafordították lovaikat. Csakhogy a nagytestű állatok a szűk ösvényen nem tudtak gyorsan megfordúlni. Keresztben elzárták az utat s ezért a reájuk rohanó császári lovasok keresztül estek rajtuk. Ebben a fejetlenségben a törököknek könnyű dolguk akadt. Sorjában kaszabolták le a földön fekvő, védtelen ellenséget s utána, a főcsapat közeledésekor a várba húzódtak vissza.[46]

Khevenhüller a balsiker után, melynél 224 német lovasa maradt a csatatéren, a főcsapattal körüllovagolta a várat s éjfél felé Bregovára tért vissza.

Innen, pár nap múlva, a nehéz tűzérség, valamint az ostrom előkészületekhez szükséges anyag (rőzse stb.) hiányára hivatkozva. Seckendorfhoz intézett előterjesztésében az ostrom elejtését javasolta.[47]

Bár az általa felhozott nehézségek tényleg fennforogtak, mégsem lehettek olyan súlyosak, hogy az ilyen, félig-meddig becsületbevágó elhatározását indokolttá tehették. A császári parancsnokot valószínűleg a kezdet balsikere és főként az kedvetleníthette el, hogy a várnak jól kiépített védelmi berendezéséről személyesen is meggyőződött.

Seckendorf kelletlenül helyt adott a javaslatnak, de mivel érezte, hogy valamit mégis tennie kell, mert a török erőd megadásra való felszólítása után nem állhat puszta kézzel tovább — egyébként is félve az udvar esetleges szemrehányásától — a vár bombázásának a gondolatát vetette fel. A császári fővezér ajánlata tábornoki haditanács elé került. Ennek egybehangzó véleménye az volt, hogy a vár bombázásáról már az idő előrehaladottsága miatt sem lehet szó; helyette helyesebb, ha az egész császári főserég Bosznia felé fordúl.[48]

A császári fővezérnek az ostrom elejtésével szemben táplált aggodalma helyesnek bizonyúlt. Az erről szóló jelentés az udvarnál élénk visszatetszést keltett. Nyomában a nyílt szemrehányások özöne zúdúlt Seckendorfra. Különösen azt vetették szemére, hogy Viddin megadásra vonatkozó felszólítása után, az ostrom elejtésével voltaképp a császári fegyverek tekintélyén esett csorba. Maga III. Károly is, — aki eddig a Seckendorf ellen időnként felülkerekedett véleményt tompítani igyekezett — meglehetős éleshangú, megrovólevelet intézett a fővezérhez.[49]

---

[46] „...der Feind hat deren gefangenen und mit Pferd gestürzt, oder sonst in seine Gewalt bekommenen nicht geschonet, sondern die Köpfe abgehaut und auf die Pfahl zu stecken". *(Bécsi Kriegsarchiv:* Feldakten Ungarn. 1737—401; 1737—8—76.)

[47] *Bécsi Kriegsarchiv:* Feldakten Ungarn. 1737—401; 1737—8—73.

[48] *Bécsi Kriegsarchiv:* Feldakten Ungarn. 1737—401; 1737—8—73.

[49] „...So gestehe ich gern dass mich eure Geheimer bericht vom 25. dieses M. ungemein betroffen habe. Die reputation meiner Waffen wird andurch einen nicht geringen anstoss leiden..." (*Bécsi Kriegsarchiv:* Feldakten Ungarn. 1737—401; 1737—8—126.)

A tábornagy hiába mentegetődzött válaszában azzal, hogy a császári fegyvereken csorba nem esett; a várostromhoz semmiféle előkészületek nem történtek és ezért a török várparancsnokhoz intézett felhívás nem tekinthető ünnepélyes felszólításnak.[50] A személyével szemben Bécsben felülkerekedett bizalmatlanságot nem tudta eloszlatni. Ettől kezdve — most már félig-meddig a császári kegyből is kiesve — minden ténykedését szigorú bírálat követte.

Viddin ostromának elejtése után, a további hadműveletek leszögezése céljából Pristolban, augusztus 29-én, Lotharingiai Ferenc herceg elnöklete alatt haditanács gyűlt egybe, mely a következőkép döntött: A császári főserég Nisalól Uzsice felé fordúl, a 6 lovas és 5 gyalogezredre csökkentett Khevenhüller hadtest pedig a Radojevácnál lévő élelmezőraktár biztosítására, ennek közelében helyezkedik el.[51]

4. Uzsice bevétele. (1737. október 2.)[52]

A császári főserég zöme jóformán egész augusztus havában Nis közelében vesztegelt. Innen két okból nem mozdúlt.

[50] „... An den Commandanten zu Viddin abgegebene Schreiben kann ich aus Mangel der nicht erfolgten Investirungs-Formalitaeten obenfalls für keine solemne Aufforderung ansehen und dahero auch nicht ermessen, daß diesfalls denen Kays. Waffen die mindeste Disreputation zugegangen wäre. (*Bécsi Kriegsarchiv:* Manuscripte 1737; 5—1—16.)

[51] *Bécsi Kriegsarchiv:* Feldakten Ungarn. 1737—401; 1737—8—122.

[52] 1. térkép.

MAGYARÁZAT:

1. A vár előtti palánkszerű erődítés a figyelőtornyokkal.
2. Figyelőtorony közvetlen a várkapu előtt.
3. } cölöpkerítések.
4. }
5. A várkapu előtti meredekfalú, sziklábavájt mélyedés.
6. A főkapu.
7. Régi, az ostrom alatt javarészt szétrombolt városrész.
8. A nagy torony a fedélnélküli körbástyával.
9. Oldalfal egy lőszerraktár céljául szolgáló toronnyal.
10. Figyelőtorony.
11. Két sziklába vájt kazamáta.
12. Sütőkemence.
13. Fából összetákolt figyelőtorony.
14. Malom.
15. A víztoronyba lefelé vezető lépcsősor.
16. A magaslaton épült víztorony.

A. 2—3 lábnyi magas kőből épült fedezékek.
B. Régi, szétrombolt malom (a térkép felső balsarkában).
D. } Császári lövegek.
E. }
F. Gyorstüzelő ágyú a vaskapu ellen.
G. Óvóárok a lőszerkocsik számára.

Egyik volt az, hogy szükség esetén Khevenhüllert Viddin ostromában támogathassa, a másik pedig, hogy a meghódolt Nis várát ellenállásra alkalmassá tegye. Az augusztus 29-iki pristoli haditanács azonban új feladattal bízta meg, ezért tovább itt nem maradhatott.

Seckendorf, az időközben Leutrum altábornagy helyébe lépő Doxat tábornokot a védelemre vonatkozólag megfelelő utasításokkal és megszálló csapatokkal ellátva Nis várában hagyta, ő maga pedig a főssereggel Uzsice felé fordult, hogy innen az Udvari Haditanács kívánságának megfelelően, Boszniába igyekezzék.

A császári főssereg szeptember 16-án ért Csacsakra, ahol a derékhad állva maradt, míg Philippi tábornagy 4 lovasezreddel, 12 zászlóaljjal és ágyúkkal Uzsice ostromára ment.

A vár maga, részint kopár, részint sűrűn benőtt hegynyúlványok kellős közepében, meredekfalú sziklatömb hátára épült. Tövében félköralakban gyorsfolyású hegyipatak sietett tova, mely a várbelieket vízzel látta el. Ez utóbbi célra két torony szolgált. Az egyik közvetlen a patak partján épült és hosszú lépcsősor vezetett le hozzá (15); a másik a sziklatetőn állt, ahonnan kötélen függő korsóval merítették a vizet (16).

A vár belsejébe csak a kapun (6) keresztül lehetett jutni, melyet egy sziklábavájt, hasadékszerű mélyedés választott el a külvilágtól (5). A várat ezen a nyitott oldalon széles várfal (9) és egy nagyobb, fedélnélküli körbástyával ellátott torony védte (8). Előtte egy félköralakú, megfigyelő tornyokkal és 2—3 láb magasságú kőfalfedezékekkel megerősített, palánkszerű védőművet találunk (1).

A vár őrsége hozzávetőleg 200 főre rúgott.

Miután a császári csapatok a vár körül elhelyezkedtek, 28-án maga Seckendorf vette kezébe az ostrom irányítását.

Mindenekelőtt, hogy a felmentő csapatok előnyomulását megakadályozza, a közeli szorosokat zárta le. Utána a várkapu elé két gyorstüzelő ágyút állított (F) és a környező magaslatokra szintén lövegek kerültek (D. E), melyek 30-án hatásos tüzelésbe fogtak.

Seckendorf október 1-ére tűzte ki a vár megrohanását. Időközben azonban kémek útján tudomására jutott, hogy a külső várkapu mögött még egy kővel eltorlaszolt vaskapu van, ezért 2 ácsnak és 3 szökevény rácnak azt a parancsot adta, hogy a támadással egyidőben a kapukat törjék be.

A megjelölt nap délelőttjén, 10 óra tájt a császári csapatok tényleg támadásba fogtak. A két szárnyon a gránátosok, középen pedig Waldeck tábornok vezetése alatt 4 gyalogzászlóalj indult támadásra. Amikor a törökök a falakon megjelentek, a tűzérség is lőni kezdett. Ezalatt a várkapukhoz kirendeltek is döngetni kezdték a szakadék széléről a külső

kaput. Ezt be is törték, de amikor a belső várkapu feszegetéséhez fogtak, a falakról olyan hatalmas kőzápor zúdult rájuk, hogy az egyik rác a mélyedésbe zuhant, a többi pedig megfutott.

Az első eredménytelen próbálkozás után a császáriak egy réstörő ágyút igyekeztek a kapu elé vonszolni, ami nagy ügygyel-bajjal — 60 halott és sebesült árán — estére tényleg sikerült is.

A támadás megismétlését Seckendorf másnapra tervezte, az ostromlövegek ellenben továbbtüzeltek.

Estefelé a várfalakon megjelenő törökök alkudozásba bocsátkoztak, mire Seckendorf tolmácsot küldött a várba, aki előtt a vár parancsnoka kijelentette, hogyha a tüzelés megszűnik, elfogadható feltételek mellett megadja magát. A tárgyalások eredményeképp másnap, október 2-án az egyezményt megkötötték. A törökök szabad elvonulása után Schengen százados parancsnoksága alatt mintegy 200 főnyi császári csapat vonult a várba.[53]

Utána az ostromló csapatok a főseregheż csatlakoztak s mivel ekkor már az összes Boszniába betört császári csoportok a határ mögé vonultak vissza, Seckendorf maga is egyenesen északnak fordult s hadifáradalmak által megviselt seregét a legrövidebb úton a Száva mögé vezette.

5. Lentulus ezredes kikülönítése.

A császári uralom alá kívánkozó s fegyveres felkeléssel biztató Novibazár környéki albánok támogatására Seckendorf a főseregtől még útközben Lentulus ezredest küldte ki a „Splényi" huszárezreddel, 200 német és 1000 rác lovassal.

Ez a császári különítmény augusztus 2-án ért Novibazár közelébe. Közeledésének hírére a vidék harcias keresztény lakosai, igéretükhöz híven fegyvert ragadtak s a közelben lévő török katonaságot elűzve, a császári csapatokhoz csatlakoztak.

A kezdet első sikere után azonban ez a magára hagyott különítmény csakhamar súlyos helyzetbe jutott. Lentulustól a „Splényi" huszárezredet, a Magyarországon kitört belső zavargások elfojtására elvezényelték. Csapata megcsappant. Ezzel szemben a törökök csakhamar ellentámadáshoz készülődtek.

Lentulus szorongatott helyzetében a főseregtől kért segítséget. Seckendorf először Pfefferkorn alezredest küldte 300 főből álló különítménnyel támogatására. Ezt az osztagot

[53] Seckendorf harcjelentése az ostromról. (*Bécsi Kriegsarchiv:* Feldakten Ungarn. 1737—401; 1737—9—71.)

azonban a törökök útközben meglepték és szétszórták. Utána Schmettau táborszernagy ment 2000 császári katonával segítségére. Ennek a nagyobb csoportnak sem volt szerencséje. Élelmezési nehézségek miatt félútról visszafordúlt.

Lentulus helyzete idővel teljesen tarthatatlanná vált, úgyhogy felsőbb parancsra, a felkelőket magukra hagyva, szeptember közepén Uzsice felé fordúlt, ahol a később odaérő főssereggel egyesült.

VI. Események a mellékhadszíntereken.

1. Boszniában.

A horvátországi seregrészeknek a császári főssereggel egyidőben, azaz július 12-én kellett ellenséges területre törniök. Közbejött akadályok azonban, ugyanúgy mint a főseregnél, itt is elodázták a határidőt. E területrészen felvonult császári csoportok legtekintélyesebbike, a Gradiska környékén gyülekezett Hildburghausen-féle hadtest is — a Száva kiöntése miatt — csak 15-én lépett török földre.[54] A többi kisebb seregrészek közül csak Raunach ezredes tartotta meg a támadás megjelölt napját. Amint látni fogjuk, vesztére. Vegyük sorra őket:

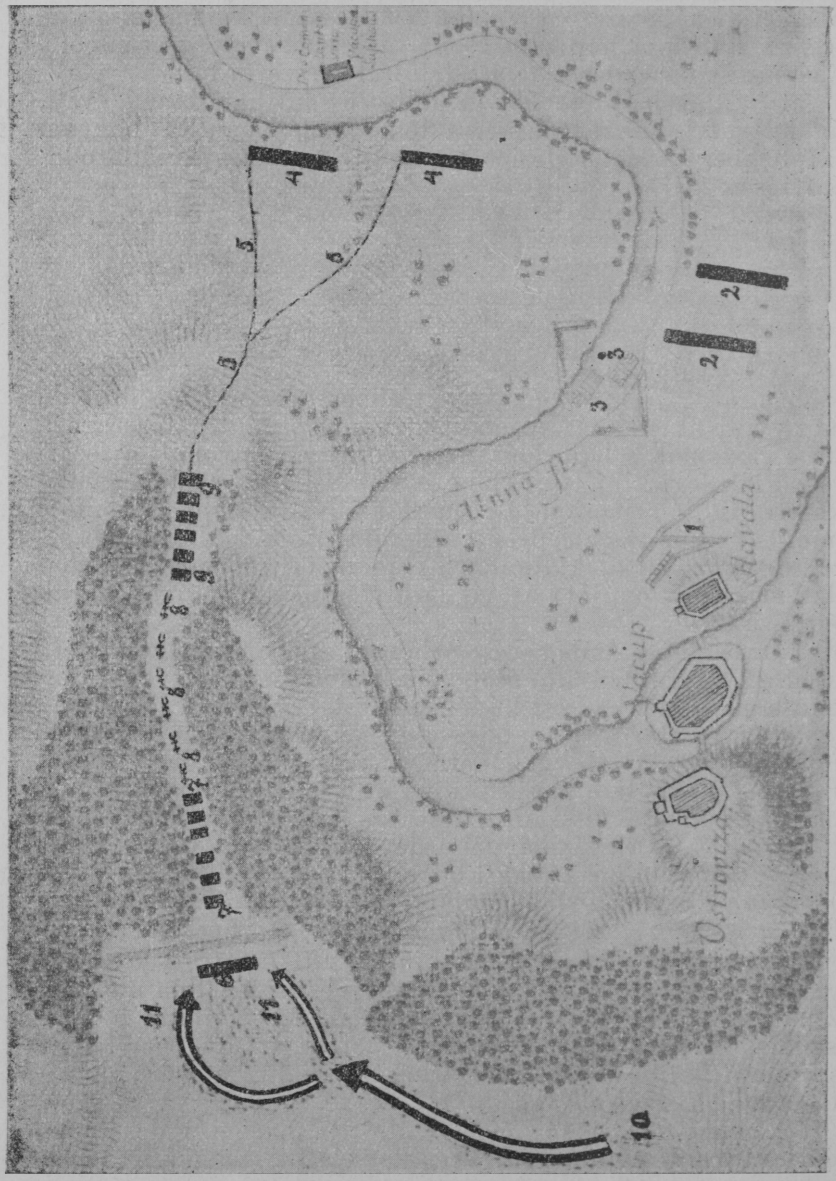
Stubenberg altábornagy Szluin közelében elhelyezkedett, mintegy 6000 főből álló csoportja, tudomást szerezve a Hildburghausen-féle hadtest késlekedéséről, csak 17-én hajnalban lépte át a határt. Feladata értelmében egyik része (kb. 2000 fő). Herberstein tábornok parancsnoksága alatt, Izacsicon át Bihácsig nyomúlt, a másik pedig Cetin felé portyázott. Nyomban rá mindkettő visszahúzódott. Kis lélekzetvétel után, 20-án Herberstein, a horvát bánnal való összeköttetés végett, újból Cetin felé fordúlt és ennek külvárosát felgyújtotta. Már a vár ostromához akart fogni, amikor Stubenberg, hírt szerezve Raunach vereségéről, a határvonal mögé parancsolta vissza.

Esterházy a hozzávetőleg 10.000 fő, javarészt irreguláris, horvát határőrökből álló seregével 20-án Glina alól Buzsim ostromára sietett s a várat megadásra szólította fel. Mivel azonban nehéz tűzérséget sürgetése dacára sem kapott s emellett Stubenberg csatlakozására is hiába várt, kénytelen volt visszafordúlni.

Egyedül a Gracsac mellett álló Raunach ezredes támadott a kijelölt napon.[55] Mit sem sejtve szomszédai késedelméről, mintegy 4000 főnyi seregével július 12-én török terü-

[54] Működésének részletes leírását lásd a Hadtörténelmi Közlemények 1934. évfolyam III—IV. füzetében.

[55] Lásd a 2. térképet.

2. térkép.

letre vonult. Miután az Ostrovica felé kiküldött felderítő különítménye e környéken ellenséget nem talált, 17-én csapataival az Unnán áthajozott s Vakup, illetve Havala közelében ütött tábort (2). Ugyanaznap a vár közvetlen közelében fútóárkokat vont (1) s 19-én az ostromműbe lövegeket állított.

A vár megvívásához már minden előkészület megtörtént, amikor a császári parancsnok kémei azt jelentették, hogy a közelben kisebb török erő gyülekezik. A kiküldött felderítő járőrök a hírt megerősítették, megjegyezve azt, hogy a törökök száma időközben 5000 főre szaporodott. Raunach erre attól félve, hogy az ellenség esetleg visszavonulási útját elzárja, az ostromot félbeszakította és seregét tutajokon a folyó túlsó partjára vitte vissza (3). 22-én már ismét a folyó balpartján állt (4). Mit sem sejtve a közel jövő eseményeiről, tábort ütött és nyugodtan étkezésre adott parancsot.

Időközben azonban a törökök szintén átkeltek a folyón s a császári tábor mögötti erdőségen keresztül vezető útszoros túlsó végét harapófogószerűen elállották (10, 11).

Raunach csak a hegyek mögül felszálló porfelhőre lett figyelmes. Most már rosszat sejtve, a sátrakat nyomban felszedette s a csapatok a szoros felé közeledtek(5). Az élén haladó német lovascsapatot (6) a gyalogság zárt sorai követték (7); utánuk a tűzérség és a málha (8), végül ismét gyalogosok sorolódtak (9).

Alighogy a lovas előcsapat, melyet Raunach ezredes maga vezetett, a szorosból kilépett, a síkságon már rendezett és támadásra kész törökökkel találta magát szemben. A császáriak jóformán fegyverükhöz sem kaphattak, amikor már nyakukba esett az ellenség. Pillanatok alatt szerteszóródtak. Míg egyrészük a közeli erdőségbe vetette magát, a lovasok többi része vad riadással vágtatott vissza s a szorosban menetelő gyalogság közé rontott. A megfutott császári lovasokat az ellenség természetesen nyomon követte s a szűk tisztáson eszeveszett öldöklés kezdődött.

Raunach ezredesen kívül 5 tiszt és 603 halott maradt a csatatéren.[56]

2. *Havasalföldön és Moldvában.*

Wallis táborszernagy hozzávetőleg 7000 főt számláló erdélyi hadtestének feladata — amint már említettük — minél nagyobb ellenséges terület elfoglalása volt. Ennek megfelelően nem egy csoportban nyomúlt elő, hanem három

[56] *Bécsi Kriegsarchiv:* Manuscripte 21/3; 3—1—18.

részre oszolva. különböző helyeken vonúlt fel s egymástól többé-kevésbbé függetlenül működött.

Egy nagyobb csoport, Wallis táborszernagy parancsnoksága alatt, a Vöröstoronyi-szorosnál, a második Ghillany tábornok vezetése alatt a Törcsvári-hágó közelében, végül a harmadik, Guadagni altábornagy csoportja, a Moldvába nyíló Gyimesi-szoros mellett gyülekezett.

Az egyes részek határozott támadási célt nem kaptak. Wallis az előnyomulás irányát is csak hozzávetőleg szabta meg. Feladatuk elsősorban az volt, hogy minél mélyebben hatoljanak Moldvába és a Havasalföld török részébe. Működésük ennek megfelelően zajlott le. Az egyes csoportok egymástól teljesen függetlenül, minden összeköttetés nélkül, jóformán a légüres térben hadakoztak, s amikor a fősereg Nis alól elvonult, ezek a csoportok is visszavonultak. Érthető, hogy épp ezért tevékenységükről kevés mondanivalónk lesz. Az események egyhangúságából egyedül a magyar huszárok hősies vállalkozásai, haditettei emelkedtek ki.

E hadszintérnek még egy különös jellegzetessége volt, amelyet márcsak azért is föl kell említenünk, mert aránytalanúl nagy méretet öltött. Szerbia népe is ellenségesen fogadta a császári csapatokat, az itteni lakosság azonban, amelyik az oláh pópák propagandája következtében, szíve szerint már régen az oroszokhoz húzott, a császáriak közeledésének hírére, tömegesen vonúlt ki falvaiból, s vetését is lábon hagyva, az erdők rengetegeiben húzódott meg.[57]

A császári csapatok napokon keresztül nem találkoztak élő emberrel. Helyzetüket ez természetesen különösképp megnehezítette. A különféle munkálatok elvégzésénél önmagukra voltak utalva és emellett élelmezésük is nehézségekbe ütközött.

A támadáshoz kijelölt erdélyi részeknek ugyancsak a Szerbiában előnyomuló fősereggel egyidejűleg, július 12-én kellett ellenséges területre lépniök.

Wallis táborszernagy hozzávetőleg 4000 főnyi erejével (16 lovasszázad és 9 gyalogzászlóalj) 18-án ért Rimnikre, ahol nyomban hídveréshez fogott, hogy az Olt folyón átkelve Bukarest irányában folytassa útját. A hídverés anyaghiány miatt meglehetősen nehezen haladt, úgyannyira, hogy még ezen a helyen ért hozzá Seckendorf parancsa, amelyik a Viddinhez kikülönített Khevenhüller-féle hadtest támogatására a Dunához rendelte.

[57] „Unterdessen seie es eine nicht geringe fatalität, dass sich aus der Österreichischen Wallachai durch einen auf einmahl unter das Volk gekommenen Schröcken fast alles in das Gebürg geflüchtet habe"... (Wallis jelentése. *Bécsi Kriegsarchiv:* Manuscripte 1737—3—1—16.)

Wallis az utasítás értelmében július 29-én indult el s Krajován át augusztus 16-án ért Viddin környékére, ahol a várral hozzávetőleg egymagasságban, a Duna balpartján helyezkedett el.

Jelenlétére e helyen azonban csak addig volt szükség, amig Seckendorf Viddin várának ostromát végkép el nem ejtette. Khevenhüller elvonulása után fölöslegessé vált és az augusztus 29-iki pristoli haditanács útasítása értelmében, Erdélybe tért vissza.

Ghillany tábornok a nevét viselő huszárezreddel[58] és egy gyalogos zászlóaljjal — kb. 1300 fő — a Törcsvári-szoroson át igyekezett Bukarest felé, azzal a céllal, hogy az itt székelő hoszpodárt fogságba ejtse. Szándéka azonban nem sikerült. Az oláh fejedelem rosszat sejtve, még idejében kereket oldott. Ghillanyi rövid bukaresti tartózkodása után; azon az úton, amelyen ment, állandó csatározások közben az erdélyi havasok mögé vonúlt vissza.

E csoport szereplését az egyik huszárkülönítmény fegyverténye tette számunkra emlékezetessé. Ghillany mindjárt előnyomulása kezdetén, Barkóczy alezredest küldte 250 huszárral előre Kimpolungra, ahol a törökök egy várszerűen megerősített kolostorba fészkelték be magukat. Barkóczy két oldalról indította támadásra lóról szállott huszárjait. A huszárok először a kolostor hatalmas kapuit törték be. Az udvarra rontva, az ellenségnek hűlt helyét találták. Az egyik huszár éber szeme azonban csakhamar felfedezte a törököket, akik időközben a kolostor templomtornyában torlaszolták el magukat. A huszárok most létrát támasztottak a torony oldalához és azon át férkőztek az ellenséghez, amelyet egy szálig felkoncoltak.[59]

Guadagni altábornagy a „Pestvármegyei" huszárezreddel,[60] 3 vértes századdal és 2 gyalogos zászlóaljjal Moldvába tört. Pár kilométerre a határtól elsáncolta magát és állását augusztus 22-ig tartotta, amikor egy ellenséges támadás visszavonulásra késztette.

E helyütt Kálnoky huszárkapitány vonult először ellenséges területre. Az egyik „Pestvármegyei" huszárszázaddal 16 törököt ejtett foglyúl, akiket egy tizedes és 10 közhuszár kíséretében küldött hátra. Útközben az egyik török a szállítmány parancsnokát orvúl lelőtte, mire a huszárok a törököket felkoncolták.[61]

---

[58] Később feloszlott.
[59] *Bécsi Kriegsarchiv:* Manuscripte 1737—3—1—16.
[60] Később feloszlott.
[61] *Bécsi Kriegsarchiv:* Manuscripte 1737—3—1—16.

VII. A törökök ellentámadása.

1. A radojeváci csata. (1737 szeptember 28.)[62]

A császári seregek fegyverét a hadjárat első fordulójában a szerencse és a balsors együttesen kisérték. Amig a fősereg jóformán minden nagyobb nehézség nélkül foglalta el Nis várát, addig a Boszniába betört részek olyan szívós ellenállásra akadtak, hogy rövidesen valamennyien a határ mögé húzódtak vissza.

A szerencse forgandóságát nem a sors szeszélye idézte elő. Oka az volt, hogy mivel a törökök minden erejüket az oroszok ellen vonultatták fel, a császáriak Szerbiában csak kisebb ellenséges csapatokra bukkantak, amelyek anyaországuktól távol, önmagukra hagyatva, az első pillanatok meglepetésében, jóformán minden ellenállás nélkül hódoltak meg. Boszniában ellenben más volt a helyzet. Az itt visszamaradt kevésszámú török sorkatonaság pompás fegyvertársra akadt e tartomány mohamedán lakosságában, amelyik az első hívó szóra lelkesen szállt táborba s vetette rá magát a betolakodó ellenségre.

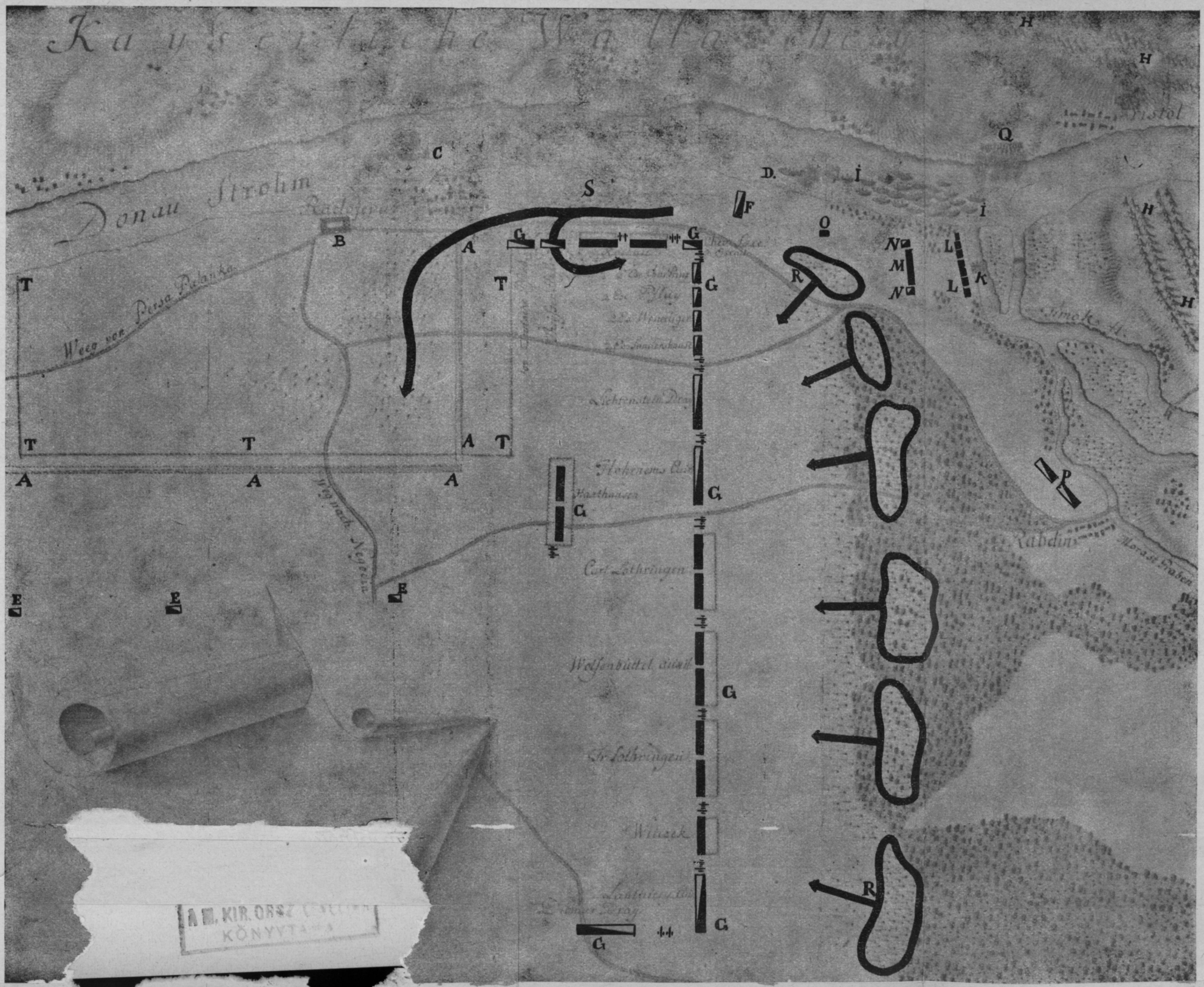
Amikor azután a török hadsereg a Fekete-tenger mellékén felszabadúlt s megjelent az Alsó-Duna mentén, a császári főseregtől is elpártolt a hadiszerencse. Csapás-csapás után érte s a végén minden hódítása veszendőbe ment. Ez a fordulópont szeptember első felére esett. Azokra a napokra, amikor Seckendorf Nis vára alól Uzsice felé fordúlt.

A fősereg elvonulása után a császáriak hadihelyzete pompás alkalomul kínálkozott egy erélyes kézzel vezetett és gyors török ellentámadáshoz. Khevenhüller Viddin alól Radojevácra igyekezett, Nis vára pedig magára hagyatva, könnyű zsákmánynak mutatkozott. A megoldás kézzelfogható volt: a császári sereg itt maradt részeit lehetőleg egymás után kellett megverni. A törökök ezt az útat választották. Mindenekelőtt, hogy Nis várának esetleges támogatását meghiusítsák, először Khevenhüller hadtestére vetették magukat.

Khevenhüller tábornagy kb. 5000 főt kitevő seregével Viddin környékét elhagyva, szeptember 9-én ért Radojevácra, ahol — a pristoli haditanács útasítása értelmében — a folyó jobbpartján lévő élelmezőraktár (B) közvetlen közelében ütött tábort (A) és kisebb lovasosztagok előőrsszerű felállításával biztosította magát (E).

Vele egy napon érkezett meg a Dunán Orsova felől Pallavicini is a dunai hajóhaddal, melynek azonban csak egyik

[62] Lásd a 3. térképet.

A M. KIR. ORSZ
KÖNYVTÁRA

török sereg a támadáshoz való felfejlödése után
a törökök támadási irányai

előreküldött hadihajója, a „St. Carl" horgonyzott le a császári tábor közelében (C), míg a többi visszamaradt. A hajót az ellenség felé valamivel lejjebb, egy könnyű ágyúkkal felszerelt csajka biztosította (D).

A császári sereg elhelyezkedése után a folyón nemsokára kisebb török hajók jelentek meg (I), melyek fölfelé evezve először a tábort vették tűz alá, azután pedig a „St. Carl" hadihajót támadták meg. A tűzharcnak 3 török csajka esett áldozatúl, mely után az ellenség visszavonúlt.

Az első csatározást hosszabb pihenő követte. Bár a császári sereg megérkezése után a kémek nemsokára mintegy 15—16.000 főnyi nagyobb ellenséges sereg közeledéséről számoltak be, a török előcsapatok a valóságban csak 28-án hajnal felé mutatkoztak a Timok folyó torkolata közelében.

Megjelenésük után azonban az események gyorsan követték egymást. Amig az ellenséges előcsapatok hídveréshez fogtak (K), a nemsokára beérkezett török derékhad Pristol magasságában, a Duna két partján ütött tábort (H).

Khevenhüller a hídverés megakadályozására Helfreich ezredest rendelte ki 6 gránátos századdal (L), egy gyalogzászlóaljjal (M) és két lovas karabélyos századdal (N). Ezeket követte egy ácsosztag (O), melynek feladata a Timok torkolata közelében lévő erdős rész kiirtása volt. Az ácsok mögött a híd közelében lévők erősítésére szánt tartalék helyezkedett el (F).

Helfreich ezredes gránátosai, kik közvetlen a folyóparton álltak, eredményes tüzükkel nemcsak a törökök hídverését akadályozták meg, hanem a már félig kész hídat is fel gyújtották. Sokat szenvedve azonban a Duna balpartján elhelyezett ellenséges ütegek tüzétől (Q), feladatuk sikeres megoldása után visszavonultak.

A törökök az első próbálkozás után a szárnyak felé terjeszkedtek ki és visszaűzve a Rabdin melletti híd biztosítására kirendelt császári lovasokat(P), a Timok balpartján a Duna felé hosszában elnyúló erdőben csoportosúltak a támadáshoz (R).

Khevenhüller — látva a törökök előnyomulását — hadtestét a tábortól mintegy 1000 lépésre előrevezette és az erdőszegéllyel szemben csatarendben állította fel (G).

A törökök délután 2 óra felé az egész vonalon támadásra indúltak. Első előretörésük a császári gyalogság és a lövegek tüzében megakadt. Ezt nemsokára nyomon követte egy második, átkarolással egybekötött támadásuk. Ez alkalommal az erdő széléről meginduló főtámadással egyidejűleg egy török lovas csoport a Duna mentén elhúzódó dombok oltalma mellett a császári hadtest balszárnyába tört s az itt

álló lovasok sorain áthatolva a „Rochau" gyalogezred-háta mögött bukkant fel (S). A meglepő támadás ellen az itt-lévő gyalogság két utolsó sora visszafordult és sortűzzel védekezett.

Ugyanekkor még egy kellemetlen esemény történt. A török átkaroló csoporttól útközben elszakadt kisebb lovascsapat az őrizet nélkül maradt császári táborba rontott és itt egypár sátort kirabolva, több visszahagyott gyengélkedőt felkoncolt.

A harc helyenként fellobbanva, alkonyatig tartott, amikor a törökök a Timok mögé vonúltak vissza. Khevenhüller estefelé szintén visszavonta csapatait, amelyek a tábor közelében harcrakészen várták be a reggelt (T).

Az éjszaka csendben telt el. Másnap, 29-én kora délelőtt azonban a császáriak a törökök táborában élénk mozgásra lettek figyelmesek. Kevéssel később Khevenhüller nyugat felől felszálló porfelhőből arra következtetett, hogy a törökök északnak tartva, visszavonulási útját akarják elvágni. Ezért hadtestével 10 óra felé elindult és mindenütt a Duna mentén haladva, Orsova közelében lépett magyar területre.[63]

A császári hadtest visszavonulása közben a Duna hátán is harciesemény zajlott le. Itt ugyancsak a „St. Carl" hadihajónak jutott az a feladat, hogy a Duna jobbpartján menetelő császári hadtest visszavonulását fedezze. A császári hajót a partmenti ellenséges lövegek támogatása mellett 19 török csajka támadta meg. A hajó génuai származású kapitánya, Merlo, hidegvérrel verte vissza a támadást. A közelébe férkőzött török csajkákat kartáccsal fogadta és elsülyesztette; a hajó állandó csatározás közben érte el Orsova szigetét.

2. Nis visszafoglalása. (1737 október 15.)

A Khevenhüller-féle császári hadtest visszavonulása után, a törökök Nis várának visszafoglalását tűzték ki célúl. Megtehették ezt annál nyugodtabban, mert október első napjaiban már a császári főssereg is elvonúlt Uzsice alól és a Száva felé közeledett. Kevés valószínűség szólt tehát amellett, hogy ez a nehézmozgású és a nagy menetelésektől egyébként is kimerült sereg, Nis várának fölmentésére esetleg visszafordúl. A császári seregek eltávozása után, Nis vára most már könnyű prédának igérkezett.

Seckendorf Doxat tábornok parancsnoksága alatt 7 gya-

[63] Khevenhüller harcjelentése. (*Bécsi Kriegsarchiv:* Feldakten Ungarn, 1737—392; 1737—9—84a.)

logzászlóaljat, 4 gránátosszázadot, és 2 huszárezredet,[64] számszerint kb. 3000 főt hagyott Nis várában.

Doxat a meglehetősen elhanyagolt várat, amennyire azt az idő és a körülmények megengedték, rendbehozatta. A vár előörsszerű biztosítására Piroton egy kisebb osztagot helyezett el. Khevenhüller hadtestével való összeköttetés fenntartása végett pedig, a Morava és Duna között elterülő fontos átjáróhoz, a Passo-Augustohoz egy gyalogzászlóaljat vezényelt.

A császári fősereg elvonulása után alig telt el egy pár hét és máris olyan jelek mutatkoztak, melyekből a törökök ellentámadására lehetett következtetni. Szeptember 20-án a Piroton lévő császári osztagot kisebb török erő támadta meg és a várba űzte vissza. Utána a törökök a Passo-Augustonál lévő császári zászlóaljat lepték meg és oly pusztítást vittek végbe soraiban, hogy a zászlóalj 300 emberéből csak 30 menekült meg.[65]

A Nis körüli helyzet mindinkább komolyabbra fordult. Doxat érezte, hogy nemsokára rákerül a sor, ezért a lovasságra szüksége nem lévén, a két huszárezredet és a várban lévő betegeket a fősereghez küldte.

Október 11-én délelőtt 9 óra tájt egy hozzávetőleg 12.000 főnyi török sereg jelent meg a falak alatt. Nyomban támadott és a helyőrség minden erőfeszítése dacára több helyen a várba tört. Délután 3 óra felé egy török tiszt jelent meg a déli várkapunál s a fogadására kiküldött Humbracht császári ezredes előtt a vár átadását követelte. Kijelentette azt, hogy a falak alatti török sereget Viddinből és Szófiából nagyobb erő fogja követni, mely esetben a helyőrség nemigen számíthat kegyelemre. Doxat válaszként magát a török sereg parancsnokát kérette a tárgyalásokhoz, aki este 8 óra felé személyesen nyújtotta át a vár megadására vonatkozó feltételeket.

Doxat tábornok erre haditanácsot hívott egybe, mely 14 napi halasztást és a török főseregnek a falak alatti megjelenését kikötve, egyébként a török feltétel elfogadása mellett döntött. A török vezér hivatkozva arra, hogy a szófiai fősereg pár napon belül úgyis megérkezik, csak 3 napi halasztást adott, mely időre a két fél között fegyverszünet jött létre.

Ezt a pár napot Doxat arra használta fel, hogy magatartására vonatkozólag Seckendorftól kért utasítást. A császári fővezérhez intézett jelentésében részletesen beszámolt a helyzetről. Hangsúlyozta, hogy a várat kezdetleges védelmi

[64] A „Dessewffy" és „Csáky" huszárezredet.

[65] *Bécsi Kriegsarchiv:* Feldakten Ungarn. 1737—396; 1737—13—161.)

berendezése és a huszárok elvonulása után 2037 főre apadt őrségével nem képes védeni.

A jelentésre Seckendorf válasza kitérő volt. Doxatnak magatartására vonatkozólag határozott útasítást nem adott, hanem annak jelentését az Udvari Haditanácshoz továbbította.[66]

Ekkor már a Száva mellett álló főseregtáborában és Bécsben egyaránt nagy volt az aggodalom Nis váráért.

III. Károly hangulatáról az udvar egyik bizalmasának baráti leveléből szerzünk tudomást. Eszerint a császárt már Pirot elestének híre is szokatlanúl leverte. Utána biztosra vette Nis várának és az osztrák Havasalföldnek török kézre jutását is. „Csak az ég segítsége vezethet ki minket ebből az útvesztőből," írta ez az udvari benfentes ezekben a napokban az egyik császári tábornoknak.[67]

Seckendorf táborában hasonló volt a hangulat. A császári fővezér először arra gondolt, hogy seregével a szorongatott vár felmentésére visszafordul. Ettől a szándékától később, részint csapatainak kimerültsége, részint az őszi, csapadékosra forduló időjárás miatt elállt. Egyideig még abban bízott, hogy Khevenhüller, aki ekkor már Orsova közelében táborozott, Nis felmentésére fog sietni. Ilyen tartalmú írásbeli parancsot is küldött hozzá. Reménye azonban nem teljesült. Khevenhüllert a radojeváci csata annyira megviselte, hogy semmi szín alatt se volt hajlandó újból előnyomulni.

Nis tehát teljesen magára maradt. Külső támogatásra nem számíthatott és ezért Doxat tábornok október 15-én, a falak alatt megjelent 80.000 főnyi török főseregnek, szabad elvonulás kieszközlése után átadta a várat.[68]

A várból kivonuló császári katonaság a fősereghez csatlakozott. Ezzel az utolsó, szomorú mozzanattal az 1737. hadjárati év végkép lezárult, mert kevéssel utána az összes császári csapatok téli szállásaikba vonultak.

VIII. Az első (1737.) hadjárati év mérlege. Következmények.

A bécsi Udvari Haditanács 1737 őszén, a császári seregek visszavonulása és Nis várának újból török kézre jutása után, az első háborús év eredményeként egyedül Uzsice várát könyvelhette el. Ezt is csak rövid ideig.

A törökök már 1738 kora tavaszán nagyobb hadsereggel jelentek meg Uzsice előtt és március 24-én ezt az utolsó császári kézben maradt erősséget is visszafoglalták.

---

[66] *Bécsi Kriegsarchiv:* Feldakten Ungarn. 1737—397: 1737—13—233.
[67] *Bécsi Kriegsarchiv:* Feldakten Ungarn. 1737—395: 1737—10—8½.
[68] *Bécsi Kriegsarchiv:* Feldakten Ungarn. 1737—395; 1737—10—38.

Az első háborús év mérlegét tehát nem nehéz beállítani. Az a nagyvonalú területhódítási cél, mely a császári fennhatóságot délen a Drin és Timok folyók szakaszáig, keleten pedig a Prutig szerette volna kiterjeszteni, csődöt mondott. A hadjárat első szakasza teljes kudarccal végződött és ezért a bécsi katonai körök joggal aggódtak az 1718. évi passzarovici béke összes eredményeiért.

A hadjárat sikertelenségéért természetesen elsősorban Seckendorf tábornagyot vonták felelősségre. Ekkor már egyébként is a mulasztások sora terhelte számláját. Az udvar hangulata, amelynek kialakulásában intrikus kezek is közrejátszhattak, ebben az időben már teljesen ellene fordult, III. Károly — bár fővezére intézkedésével sok tekintetben maga sem értett egyet — egyideig nagy önállóságra való határozottsággal utasította vissza környezete egyes tagjainak Seckendorf ellen irányuló támadásait.

Még egyik augusztus 24-én kelt és a hadseregnél tartózkodó Lotharingiai Ferenc herceghez intézett levelében is fővezére pártját fogta és a Seckendorf ellen elhangzott udvari vádakra vonatkozólag, vejétől kért felvilágosítást.[69] Később azonban ő is beadta a derekát. Október elején már 31 pontra nőtt a Seckendorf terhére írt mulasztások és bűnök sorozata. Rovásán szerepelt többek között nemcsak az, hogy erejét oknélkül szétforgácsolta és hogy Viddin alól szégyenteljesen elvonult, hanem ezeken kívül még az is, hogy alárendeltjeivel túlságosan szigorúan bánt és különböző anyagi természetű visszaéléseket követett el.

E súlyos vádak alapján október 17-én a fővezérlettől felmentették és Bécsbe rendelték, ahol letartóztatása után vizsgálat indult ellene.[70]

Nis átadója, Doxat tábornok még ennél is súlyosabban bűnhődött. Az ügyében összeült haditörvényszék 1738 január 10-én pallos általi halálra ítélte.[71]

[69] „... da sonst hir (glaub ohne Ursach wie zu geschehen pflegt) alles nun auch über Seckendorf schreyht, so hab nachdem in mein lieben herrn Sohn gäntzlich setzenden Vertrauen das wahre von Ihnen vernehmen wollen, massen Euer Liebden selber am besten erkennen ...“

[70] (*Bécsi Kriegsarchiv:* Feldakten Ungarn. 1737—392; 1737—8—112.)

[71] „... Dass weilen der General Doxat den 15 ten Oktöber 1737 ohne erwarteten Angriff, und gethaner Gegenwehr, auch ohne Noth und auf blosse feindliche Bedrohung die seinem Commando anvertraut gewesene Gräntz-Festung Nissa an den Feind übergeben, folglich andurch gegen seine Ehre, Pflicht und Gewissen gehandelt ingleichen Ihro May. nebst der ganzen Christenheit einen merklichen Schaden denen Kaiserlichen Waffen aber auch einen ungleichen Nachruhm zugezogen, und die Türken in ihrem Hochmuth gestärket hatte, so solle ermeldter General Doxat Demoret durch das Schwerdt vom Leben zum Todt hingerichtet.“ (*Bécsi Kriegsarchiv:* Feldakten Ungarn. 1738, 407; 1738—13—8.)

Az ítélet, melyet Doxaton Belgrádban 1738 március 17-én hajtottak végre, rajta kívül csapataira is — a huszárokat természetesen nem számítva — súlyos rendelkezéseket tartalmazott. Valamennyi törzs és főtisztet börtönbüntetéssel és rangvesztéssel sújtotta, a legénységre vonatkozólag pedig kimondotta azt, hogy a legközelebbi hadjáratban az első rohamot néki kell majd végrehajtani.

Mivel mindkét tábornok külföldről származott, protestáns vallású volt, III. Károly köriratban adta tudtúl a külföldi udvaroknak a Seckendorf ellen megindúlt eljárás indító okait. Ez a császári értesítés, felsorolva a Seckendorf terhére írt mulasztásokat, illetve bűnöket, tiltakozott azok ellen a gyanusítások ellen, mintha a tábornagy vallásának vagy idegen származásának a legcsekélyebb része is lett volna mindabban, ami őt érte.[72]

Dr. Rédvay István.

[72] „....Doch weilen in keiner begebenheit, wo wie gleich immer beschaffen seyn mag, es an leuthen gefehlet, welche die auch noch so offenbahr an Tag ligende wahrheiten verkehren, So müssen wür nicht mind in gegenwärttiger ganz unvermuthet vernemben, dass hir, und her aufgestreuet wurde, ob hätte haß, und missgunst welchem sich gf. Vom Seckendorf so wohl wegen religion, worzu er sich bekennet, als auch qua frembd zugezohen, an dem ihn betroffenden Unglück weith mehr als sein eigenes Verschulden theil....“ (*Bécsi Kriegsarchiv:* Feldakten Ungarn. 1737—403; 1737—13—5.)

T Á R C A

Az utolsó Zrinyi.

A hazai köztudatban kevéssé ismeretes, hogy a Zrinyi-család törzsökéről a XV. század végén leválott egy mellékág, mely *Sdrin* néven Itáliában napjainkig virágzott, mígnem utolsó férfisarja, gróf Giorgio Niccolò Sdrin, hősi halált halt a világháborúban.[1]

Midőn a nagydicsőségű, egyben tragikus sorsú család utolsó leszármazottjának emlékét kegyelettel felújítjuk, szükséges legalább futó pillantást vetni a Zrinyiek eredetére, hogy megértsük az olasz ág keletkezésének körülményeit.

Főleg Klaics és Kukuljevics nyomán, a hazai és külföldi közvélemény a Subics-nemzetségből származónak vallja a Zrinyi-családot, mely nézet, habár ellene Széchy Károly joggal tiltakozott, pártfogót talált Thallóczy Lajosban, miért is többé senkinek sem jutott eszébe kételkedni a horvát tétel valódiságában. Azóta azonban a zágrábi Akadémia Smicsiklas szerkesztésében közzétette a „Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae" tizenegy kötetét, melynek óriás oklevélanyagából napnál világosabban kitetszik, hogy a szláv Subicsoknak egyáltalán semmi közük sem volt a Zrinyi-ősökhöz, akik a brebiri antik római koloniából eredtek, s mint ilyenek dalmata-latin vérből származtak.[2]

A Zrinyi-ősök bölcsője a dalmáciai Brebirben ringott, s az oklevelek, melyek a XI. századtól kezdve nyomon kísérik szereplésüket, következetesen és kivétel nélkül De Breberio néven említik őket. Látnivaló, hogy a családnév ama helység nevéből keletkezett, melynek ez az indigena család örökös ura volt, s az maradt azután is, hogy a horvátok Dalmáciát is elözönlötték. A család hatalmi állása következtében, már Biborbanszületett Konstantin idejében, Brebir egyike volt a tizenkét horvát tribusnak, s zsupánjai kivétel nélkül a De Breberio-családból kerültek ki. Ezek egyike, Stephanus De Breberio, II. Endre magyar királytól 1223-ban elnyerte a

[1] A családot jelenleg Giorgio Niccolò Sdrin özvegy édesanyja és három nőtestvére képviselik, akik közül Ada Sdrin grófnő, gróf Mario Tommaso Gargallo neje végtelen szívességének köszönöm, hogy ezúttal felújíthatom hősi halott fivére dicső emlékét.

[2] V. ö. *Florio Banfi:* L'origine della famiglia Zriny, Különlenyomat az Archivio Storico per la Dalmazia XVI. és XVII. kötetéből, Róma 1934.

Zára városa és a Kerka folyó közt elterülő „megyét", melv adomány erejénél fogva, ő és utódai az örökös grófi cím birtokába jutottak, s ettől kezdve — mint Lucio bizonyítja — Trau városának szokásává lőn grófjait a De Breberio-családból választani. Az adományt, s az örökös grófi címet aztán IV. Béla is megerősítette, aki tudvalevőleg a tatároktól elűzetve, 1241-ben az említett István gróf fiánál, Stepco De Breberio traui grófnál keresett menedéket. Az Árpád-háznak a De Breberio-családdal való viszonya azonban nem csupán alattvalói hűségen, hanem vérségi kapcsolaton is alapult; ugyanis II. Károly nápolyi király tanúsága szerint, Stepco gróf fiai (Pál, Mladen és György) a király feleségének — Magyarországi Mária, V. István király leányának — vérrokonai („consanguinaei reginale consortis nostrae") voltak, amiből nyilvánvaló, hogy vagy István, vagy Stepco, Árpádházi királyleányt vett feleségül. Stepco fia I. Pál 1283-tól egész Dalmácia tényleges bánja volt, ezt a méltóságot III. Endre örökletessé tette a De Breberio családban. Az ő fia volt II. Pál traui gróf, akit 1314-ben, a velencei Signoria hercegi rangra emelt, s őt, valamint törvényes leszármazottjait, a köztársaság örökös állampolgárai közé iktatta, a patriciusokat illető minden joggal és kiváltsággal. Ettől a De Breberio II. Páltól számították leszármazásukat a későbbi Zrinyiek. Midőn ugyanis Nagy Lajos király II. Pál báttyában, II. Mladenben letörte az immár veszedelmessé vált dinasztia korlátlan hatalmát, abból már csak Ostroviza vára maradt meg, melyet II. Pál velencei herceg és traui gróf kiskorú fia, III. Pál gróf birtokolt, aki 1347-ben visszatért a magyar király hűségére, minek következtében Ostrovizáért a horvátországi Zrin várával kárpótoltatott, melyről utódai ettől kezdve, a De Breberio név mellőzésével nevezték magukat.

Ezzel szemben a Subicsok a De Breberio családtól teljesen különálló, független familiát alkottak. Első közülök, t. i. Subics Mormogna, 1102-ben tűnik fel, ki akkor a tizenkét horvát zsupán egyike volt, de semmiesetre sem Brebirben. Utána csak 1219-ben bukkan fel a család, mely egyelőre Spalatóban, Zárában, Scardonában és Veglia szigetén szerepel: majd 1311-ben Brebirben találkozunk egy Wilixa nevű hölgygyel, „de generatione Subichorum". Nyilvánvaló tehát, hogy a Subics-család Brebírben csak mint bevándorlott szerepelt s a XIV. századtól kezdve brebiri predikátummal írja magát. E predikátum miatt tévesztették össze századok mulva a De Breberio-családdal, amit az a körülmény is elősegített, hogy a két család rokonságba került, t. i. a XIV. század közepén De Breberio Katalint Subics János birta feleségül. A két családot tudatosan először Giovanni Lucio dalmata történetíró azonosította a XVII. században s az ő te-

kintélyéből a horvát történetírók tőkét kovácsoltak, hogy a Zrinyi-familiát, mint a délszláv vér és géniusz tüneményes kivirágzását, saját nemzetük dicsőségére írhassák.

Világos tehát, hogy a Subics-Zrinyi teoria semmi egyéb, mint egy késő, XVII. századi irodalmi koholmány s határozottan állíthatjuk, hogy Zrinyi Miklós költő és hadvezér még mitsem tudott róla, hogy ő a Subicsok ivadéka lett volna. Titkára, Forstall Márk, aki elsőül állította össze a Zrinyigenealógiát, csak gazdája halála után, 1667-ben értesült Lucio teóriájáról, melyet sietett felhasználni, hogy a Subics névből kimagyarázva Sulpitius Romanus nevét, a Zrinyiek római eredetét bebizonyíthassa.

Ellenben a családban kezdettől fogva élt latin származásuk és velencei állampolgárságuk eleven tudata. Ez az oka annak, hogy Zrinyi Márton a XV. század végén visszatért a velencei köztársaság szolgálatába. Atyja ugyanis 1493-ban a krbavai ütközetben hősi halált halt. Ez a körülmény boszszúra késztette Mártont, s ezért részt akart venni a nagy hadivállalatban, melyet Velence indított a törökök ellen, Cefalonia meghódítására. A vállalat vezére Benedetto Pesaro volt, akinek oldalán Zrinyi Márton oly érdemleges szerepet játszott a győzelemben, hogy a Signoriától jutalmul hatalmas kiterjedésű feudumot kapott ugyanezen szigeten. Ily módon Zrinyi Márton, mint De Breberio II. Pál törvényes leszármazottja, a velencei patriciusi méltóság örökös birtokosa, megalapítójává lőn a család olasz ágának,[3] mely az olasz fonetikának megfelelően Sdrin néven írta magát, ahogyan a Zrin név ma is hangzik olasz szájban.

Más alkalomra tartom fenn magamnak a Zrinyiek olasz ágának szakszerű genealógiai ismertetését, a család birtokában levő okiratok alapján. Ezúttal csak röviden jelzem, hogy a Sdrin-család fészke Cefalonia maradt 1776-ig, mikor is az imperiumváltozás miatt visszahonosodtak Velencébe. Birtokaik azonban azóta is gyarapodtak Korfu szigetén, minek következtében Itália egységesítése óta tekintély dolgában is egyre öregedtek, s ők látták el az olasz kormány képviseletét Görögországban. Így Gróf Elia Sdrin, Giorgo Niccolò édesatyja, előbb a Korfuban, majd az epirusi Prevesában levő olasz konzulátus élén állott, épp a török-olasz háború idején, mikor is személyes bátorsága miatt nem egyszer halálos veszedelemben forgott. E minőségben kapcsolatba kerülve görög arisztokrata körökkel, házasságra lépett a fanarióták legelőkelőbb sarjával. Biborbanszületett fejedelmi ősök büszke leszármazottjával, Konmenos Máriával. E házasságból született Prevesában 1888 november 23.-án egyetlen fiúgyerme-

[3] V. ö. *Giovanni De Pellegrini:* La famiglia dei Conti Zrin o Sdrin. Cenni storici genealogici. Venezia 1909.

kük, ki a keresztségben a legdicsőségesebb Zrinyiek emlékére Giorgio és Niccolò nevet kapott.

A család hagyományaihoz képest, ő is a diplomáciai pályát választotta. Tanulmányait Firenzében, az Alfieri-intézetben végezte, s az ottani egyetemen a politikai és társadalmi tudományok doktorává avattatott. Rövid társadalmi szereplése után, kedvező emléket hagyva Firenze, Róma és Velencia arisztokrata társadalmában, szép reményekkel tért vissza a görög földre, hol hivatva volt felváltani őrhelyén édesatyját, aki immár életének alkonya felé járt. Addig is azonban, bár benjaminja volt a korfui olasz kolóniának, egyéni kiválóságai a Dante Alighieri társaság élére állították, mely minőségben valósággal jószelleme lőn az idegenbe szakadt olasz géniusznak, s ébresztője a kolónia nemzeti öntudatának.

Közben kitört a világháború véres borzalma, de a Sdrin-familia, mely sohasem szünt meg ápolni a Zrinyiekkel való vérségi kapcsolat tudatát, kezdettől fogva exponálta magát a semlegesek táborában. Midőn azonban a háborús párt nyomása alatt az olasz királyság ágyúi is beleszóltak a nagy leszámolásba, gróf Giorgio Niccolò Sdrin sem ismert egyebet, mint a kötelességét. Bár, egyetlen fiúgyermek lévén, számot tarthatott a hadmentességre, szívében fölülkerekedett az egyéni jóléten a Haza érdeke s önként csapott fel katonának, az ősök atavizmusával, hogy beteljesedjék rajta családja jelszava: „Vincere o morire!" A Végzet szembeállította azzal a nemzettel, melyért a Zrinyiek vértanúk önfeláldozásával ontották vérüket; de az ő elhatározásában mégsem volt tragikai vétség, mert vállalt kötelességét bosszúként fogta fel azzal a hatalommal szemben, mely az ő véreit megsemmisítette.

Példáján fellelkesülve, Korfu olasz kolóniájának egész ifjúsága követte őt az anyaországba, hogy karjaikat és erejüket a Haza szolgálatára szenteljék.

És Giorgio Niccolò Sdrin, anélkül, hogy Prevesában haldokló édesatyjától elbúcsúzhatott volna, a kapott parancs értelmében Modenába utazott, hol a tiszti iskola gyorsított tanfolyamát elvégezve, hadnagyi rangot szerzett; majd a korfui önkéntesek élén, a 73-ik gyalogezred 6-ik századába osztották be. Már csak arra jutott ideje, hogy Siracusában férjezett nővérét, Aline grófnőt és sógorát üdvözölhesse, de görög földön tartózkodó családját már nem láthatta viszont. A menetszázad 1915 november 13-én indult a frontra, hol azonnal Oslavia falu és a 188. magaslat elfoglalására vezényelték. A meginduló támadásban Orlando Colombi főhadnagy november 23-án a déli órákban rohamra vezényelte a 6. századot, melynek első vonalában gróf Giorgio Niccolò Sdrin, az ellenség golyójától fején találva, halálos sebet kapott, s néhány óra mulva a hősies ütközet után, bajtársaitól

környezve, kilehelte nemes lelkét, születése 27-ik évfordulóján.

Hősi haláláról bajtársai pontos értesítéseit bírjuk.[4] melyek közül hű fordításban ide iktatjuk a nevezett századparancsnok levelét, melyet a halott testvérhugához, Aline Grande-Sdrin grófnőhöz írt.

„1915 December 14.

Méltóságos Asszonyom.

ezredünk elmúlhatatlan dicsőségére szolgál, hogy tisztjei sorában számlálhatta Giorgo Sdrin grófot, s nekem, mint a 6. század parancsnokának, melyhez az Ön Györgye tartozott, kedves kötelességem rámutatni arra a csodálatra, mellyel a tisztek és katonák őrzik az ő örök emlékét.

Miután sebet kapott a november 23-iki ütközetben, a bajtársak legfőbb gondja volt, hogy kezelésre alkalmas helyre szállítsák, hol bár sürgős segélyben és gyengéd ápolásban részesült, röviddel utóbb, 4 óra tájban megszűnt élni.

Az Ön Györgye, Méltóságos Asszonyom. megtette kötelességét és mi, bajtársai, akik körülötte állottunk, kialvó orcájának nyugalmában láttuk a lélek nagyságát és a szellem fenségét, mely annak tudatát tükrözte, hogy feláldozta magát a legtisztább és legszentebb eszményért, a Haza eszményéért.

Nem messze Giorgio Sdrin sírjától dúl a küzdelem és zengnek az ágyúk, de az ő lelke bizton őrködik Itália katonái felett, akik ugyanazon szent győzelemért küzdenek, melyért ő élete virágában oly szép és csodálatra méltó áldozatot hozott.

Mi pedig fegyvertársai az Ön Györgyének, emlékezve a küzdelem epikus mozzanataira, viszontlátjuk a hős ifjút, aki fittyet hány a veszélynek és az ellenségnek. és elvesztése felett érzett fájdalmunkat megédesíti az a tény, hogy az ő hősiessége követendő példaképen áll az erősek előtt.

Fájdalmát, Asszonyom. kísérje az a büszkeség, hogy testvérként bírta őt. és az a tudat, hogy Giorgio Sdrin neve arany betűkkel van beírva a (73-ik) ezred történetébe.

Fogadja, Méltóságos Asszonyom. az Ön hős testvére felett való csodálat őszinte kifejezésével. az én és Giorgio fegyvertársai mélységes bánatának nyilvánítását.

Orlando Colombi főhadnagy.
a (73-ik) gyalogezred 6. századának parancsnoka."

Igy teljesedett be a Zrinyiek utolsó sarján családja végzete. Meghalt, de hősi halála záloga lőn az ő szíve szerint való győzelemnek.

[4] Közölve a siracusai La Nuova Italia 1916 Február 24-iki számában.

Valóban, jól halt meg gróf Giorgo Niccolò Sdrin, mert a győzelemből annak a két testvér-nemzetnek történelmi barátsága fakadt, melynek géniusza oly csodálatosan tündöklött ugyanazon család két ágában, a magyarban és olaszban. És midőn Giorgio Niccolò Sdrin emlékének hódolunk, nemcsupán az olasz nemzet katonai erényei előtt hajtunk fejet, de tisztelgünk a Zrinyiek elenyészhetetlen érdemei előtt is, akik latin fajból, Szent István házának vérével nemesedve, a magyar nemzeti eszménynek korukban felülmulhatatlan kifejezőivé váltak.

(Róma.) *Florio Banfi.*

Erdély katonai helyrajzi leírása 1822-ből.

A világháború folyamán Budapesten 1917-ben elhalt *Palkovics József* cs. és kir. altábornagy hagyatékából vétel útján egy olyan kézirat került a Ludovika Akadémia könyvtárába, amelynek címe „*Topographische Beschreibung Siebenbürgens in militärischer Hinsicht*", szerzője pedig *Milanes Farkas* hadmérnökkari ezredes, aki azt 1822 március havában írta meg Nagyszebenben.

A kézirat jelenleg a Ludovika Akadémia könyvtára földrajzi szakában (F) a 334. folyószám alatt van.

Hogy a kézirat miképpen jutott Palkovics József altábornagy birtokába, azt megállapítani nem sikerült. Hitelességét és egykorúságát papirosának minősége és irályának modora eléggé bizonyítják.

Az sem állapítható meg, hogy mely alkalommal és miért, esetleg kinek a parancsára készült a kézirat, avagy javaslat, mert hisz ennek is minősíthető a kézirat, amelynek második fejezete katonailag igen érdekes, mert Erdély megerősítésének kérdésével foglalkozik. Különösen ki kell emelnem a Brassó környékére (Burzenland) vonatkozó leírásokat és ennek a vidéknek megerősítésére vonatkozó katonai fejtegetéseket. Mindent egybevetve, azt látjuk, hogy a szerző, Milanes Farkas mérnökkari ezredes, magas képzettségü és tehetséges katonája lehetett az akkori császári hadseregnek. Ezt bizonyítják a m. kir. hadilevéltárból beszerzett életrajzi adatai is, amelyek a következők:

1794—1797-ig az árkászoknál szolgált; 1798-ban mint százados a hadmérnökkarhoz került; 1813-ban Josefstadtban szolgált mint alezredes és ezredes; 1816—1821-ig Budán, 1822-ben Nagyszebenben, 1823—1825-ig Péterváradon, 1826—1835-ig Prágában az erődítési kerület igazgatója (Fortifications-Districts-Direktor), 1836—1838-ig pedig mint altábornagy, Pétervárad várparancsnoka volt; 1839—1848-ig Bécsben tartózkodott mint be nem osztott altábornagy.

A cikkünkhöz csatolt térkép szelvénye annak a térképnek, amelyet a m. kir. Hadilevéltár őríz anyagában B. IX. a. 500 szám alatt. A térkép címe Tabula Generalis Regni Hungariae, Croatiae et Slavoniae, nec non Magni Principatus Transylvaniae Conspectum Mappae Generalis in IX. Sectiones Moduli Majoris Distributae Civitates, Oppida, Stationes et vias Postales singillatim accurateque Exhibens, secundum Geometricas partium dimensiones, recentissimasque observationes astronomicas; kiadási éve 1810, tehát a legjobban megközelíti azt az évet, amelyben Milanes értekezése készült; a térkép készítője pedig Szedlicsnai Lipszky János.

Topographische Beschreibung Siebenbürgens in Militärischer Hinsicht.

Gebierge und Pässe. Das Carpatische Gebierge von dem Triple-Confinium von Ungarn. Bukovina und Siebenbürgen, oder von Ursprung des Viso Flusses, des Gross Számos und der Gold Bistritz, ist längst der Gränze der Moldau, und einen kleinen Theil der grossen Walachey, bis zum Bodzauer Pass, ungeachtet das Land hier am höchsten ist, ein Mittelgebirge — welches zwar wenig cultivirt, aber durch die vielfältigen Ausrottungen der Wälder, und dadurch enstandenen vielen Wiesen — bereits so gelichtet, — dass selbes durch den Borgoer nach der Bukovina — durch den Tölgyöser oder Piritsker, Csik Gyimeser und Ojtoser, nach der Moldau — und durch den Bodzauer Pass nach der grossen Walachey: überall mit Cavallerie, Infinterie und leichten Geschütz— zur Noth schon gegenwärtig — und nach einiger Herrichtung der bereits bestehenden Strassen — auch mit schweren Geschütz und Armee Fuhrwerk zu passiren ist.

Ausser diesen Haupt Commercial Pässen, sind in diesem Mittelgebirge noch einige Nebenpässe, als: der Rodneler, nördlich des Borgoer — dann der Belborer — und der Almás Mező oder Bekás Pass, der erste nördlich, und der zweite südlich des Tölgyöser, nebst unzähligen Schleichwegen und Fussstegen, welche mit leichten Truppen (die Winterszeit ausgenommen) immer gangbar sind. Von Bodzauer Pass oder respective von Piatra Laptye fangen die hohen Gebirge an, und ziehen in Verbindung mit Piatra Mare dem Schuller Gebirg (walachisch Cristianuluy) Batsest, Czernest in westlicher Richtungs bis zum Vulcaner Pass, und von da in Verbindung des grossen Mehadia Gebirgs an die Donau.

Der Theil dieser Gebiergskette vom Bodzauer bis zum Rothenthurmer-Pass besteht aus hohen schroffen Felsen, durch welche die Pässe Altschanz, Tömös, Törtzburg und Braza in die grosse Walachey führen. Die drey ersten Pässe sind Haupt Commercial-Strassen in die grosse Walachey, — und sind mit Infanterie, Cavallerie und leichten Geschütz practicable — für das schwere Geschütz und Armee Fuhrwerk, müssen sie vorher untersucht und theilweise ausgebessert werden.

Der Pass Braza bey Fogaras ist nur für leichte Infanterie und für Saumpferde practicable.

Ausser diesen Pässen sind noch unzählige Schleichwege und Fussstege — welche alle mit leichter Infanteriere, und Saumpferden zu passiren sind.

Der Rothenthurmer Pass nach der kleinen Wallachey, ist zu jeder Jahreszeit fahrbar. Zwischen diesem und dem Eisernen Thor Pass der in's Banat führt, ist das Gebirg ein Mittelding zwischen den hohen felsigen — und Mittelgebirgen. — Durch diesen Theil der Carpaten führen ausser mehreren Schleichwegen und Fusstegen, zwey Wege in die kleine Walachey, der eine über Zelistye oder Piatra alba, der andere über den Vulkan, ersterer ist blos mit leichter Infanterie und Cavallerie gangbar, der zweite über den Vulkan für Infanterie und Cavallerie und bey guter Jahreszeit auch mit Geschütz fahrbar.

Es liesse sich aber aus diesen Theil Siebenbürgens nach der kleinen Walachey, eine gute und zu jeder Jahreszeit fahrbare Strasse durch die Gebirgs Schlucht des Szyl Flusses (gleich den Rothenthurmer) ohne grossen Zeit und Geld Aufwand herstellen. Die das innere des Landes durchziehenden Gebirge, und das Grenzgebirg gegen Ungarn ist (ausgenommen jenen Theil am Ursprunge der Kleinen Szamos und der Aranyos) ein blosser Mittelgebirg welches durchaus bebaut ist und, fast überall mit Infanterie, Cavallerie und Artillerie zu passiren ist.

Thäler und Flüsse. Siebenbürgen kann füglich in drey Hauptthäler oder Flussgebiethe, nemlich der *beyden Szamos*, der *Maros* und der *Aluta* oder *Alt*, welche durch die Carpaten und deren Zweige gebildet, und von den obgenannten Wässern durchströmt, in welche alle die anderen Neben Thäler und Wässer einmünden, eingetheilt werden, als:

I. *Das Hauptthal der grossen und kleinen oder warmen Szamos.* — davon die erste in den Carpaten an der Südgränze der Bukovina, und die andere an der Oestlichen von Ungarn entspringt, — sich nächst Deés vereinigen, und dann nördlich fliessend, in Ober Ungarn in die Theiss ergiessen: In diesen Hauptthal, welches unmittelbar durch die Abfälle der Carpaten gebildet wird, ist auch noch besonders bemerkensweth das sogenannta Borgo-Thal, welches von der Bistritz (die an dem südlichen Ende der Bukovina entspringt, und sich bey Bethlen mit der grossen Szamos vereinigt) durchströmt wird.

II. *Das Hauptthal der Maros*, welche an der östlichen Gränze im 1-ten Szekler Regiments entspringt, ganz Siebenbürgen von Osten nach Westen durchströmt, und sich in Ungarn bey Szegedin die Theiss ergiesst. In diesem Hauptthale sind links der Maros vorzüglich die Thäler der Görgeny-der Nyarad-der klein und gross Kukkel, welche Wässer alle im Gebirge des Szekler Landes entspringen, und das erstere bey Szasz Regen, das zweyte unter Maros Vásárhely, und die beyden letzteren bey Balásfalva vereinigend, sich ober Carlsburg in die Maros ergiessen: diese Thäler, so wie das Hauptthal der Maros selbst werden nicht durch die Zweige gebildet, welche unmittelbar aus dem Hauptrücken der Carpaten entstehen, sondern sie enstehen von einen zweyten Gebirgsrücken, der pararelle mit den Gränz Carpaten läuft, und mit demselben quer durch Gebirgsrücken, der pararelle mit den Gränz Carpaten läuft, und mit demselben quer durch einen Gebirgsrücken verbunden ist, und so einerseits das Gyergyoer, und anderseits das Csik und Háromszéker Thal, welches durch den Fekete Fluss bevässert wird, bildet. An der linken Seite der Maros, und mit diesen Hauptthale in Verbindung stehend, ist auch noch das Hatzeger Thal in militärischer Rücksicht besonders bemerkenswerth; dieses Thal wird durch das Banater Gränzgebirg, und durch Abfälle der Carpaten, welche Siebenbürgen und die kleine Walachey bekränzen, gebildet, und durch das sogenannte Hatzeger Wasser und den Sztril-Bach bewässert; — davon das erste in dem Hochgebirg der Triple Confinium von Siebenbürgen, Banat und der Walachey, und der andere an den Gebirgsrücken, der dieses Thal von dem Szilthale trent, entspringt, — sich bey Sancta Maria vereinigen und ober Deva in die Maros ergiessen.

Aus dem Hatzeger-Thal gelanget man längst der Sztril und über den oberwähnten Gebirgsrücken, wo dieselbe entspringt in das am Fusse des Vulkaner Gebirgs gelangene Szyl Thal, — welches durch die sogenannte Ungarische und Walahische Szyl bespielt wird, die östlich und westlich in Gränzgebirge entspringt, und in diesem Thale vereinigter durch eine schmale und steile Bergschlucht. nach der kleinen Walachey fliesst.

Im Hauptthale rechts der Maros ist noch bemerkenswerth das beträchtliche Thal der Aranyos, welche an der östlichen Gränze Ungarns (nicht weit des Ursprunges der kleinen Szamos) entspringt und sich eine Station unter Thorda in die Maros ergiesst. — und

III. *Das Hauptthal der Aluta oder Alt.* welche unfern der Maros im 1-ten Szekler Regiments entspringt, einen Theil des südlichen Siebenbürgens von Osten nach Westen durchströmt und dann durch den Rothenthurmer Pass in die Walachey sich südlich wendet, dieses Land bis an die Donau durchfliesst und die Gränze zwischen der grossen Walachey bildet. Westlich des Rothenthurmen Passes läuft von den Hauptrücken des Gränzgebirges, ein Gebirgszweig bis Mühlenbach, aus dessen östlichen Abfällen der Cibin Fluss und aus den westlichen der Mühlenbach und der Kenyér-Viz entstehen, — welche letztere beide sich in die Maros ergiessen. — der erstere aber bey Hermannstadt vorüber. dieses Thal bewässert und sich eine kleine halbe Stunde ober Rothenthurm in die Alt einmündet; diese Flüsse sind unbedeutend und verdienen wenig Aufmerksamkeit.

Ausser diesen bereits beschriebenen Haupt und Nebenthälern, hat Siebenbürgen gegen Ungarn zu noch einige Segmente von Thälern, welche aber gegen dieses letzgenannta Land offen. und deren Flüsse und Bäche. auch dahin fliessen und daher der Topographischen Lage nach, mer nach Ungarn als nach Siebenbürgen gehören.

Die meister Thäler haben eine ansehnliche Breite, und sind nach allen Richtungen ,mit Infanterie, Cavallerie, Geschütz und Armee Fuhwerk (ausgenommen zur Zeit als der Schnee schnell aufgeht, oder eine anhaltende regnerische Witterung eintritt) practicaple.

Alle in den erwähnten Thäler laufenden Flüsse, sind zur Zeit ihres mittleren Wasserstandes, den Maroser unter Szasz Regen und den Alt Fluss unter Fogaras ausgenommen überall durchwadbar.

Diese Flüsse haben bei ihren Hauptübergangs-Punkten gegenwärtig nicht überall Brücken und die Übersetzung geschieht bey mehreren mittelst Pletten.

Im Gross Szamoser Thal, nemlich ist auf der Haupt-Comunication von Bistritz nach Deés bey Bethlen dur eine Pletten. bey Deés aber eine schlechte Brücke.

Im Klein Szamoser-Thal sind bey Szamos Ujvar—Szamos Falva und Clausenburg gute hölzernen Brücken. Im Maroser Thale sind auf der Hauptsrasse von Bistritz nach Maros Vásárhely bey Szász Regen, und auf der Haupt-Comunication von Clausenburg nach Hermannstadt bey Thorda über die Aranyos, und bei Maros Porto über die Maros nächst Carlsburg hölzerne Brücken, sonst aber auf der Strasse von Maros Vásárhely nach Thorda, bey Kutyfalva.

und nach der Strasse von Deva nach Körösbánya bei Solimos nur sehlechte Pletten. Im Gross Kukkel Thale sind nur bey Schässburg und in Alt-Thale bey Hidweg und Fogaras Brücken; auf dem Hauptübergangs Punkte von Fogaras nach Hermannstadt bey Girilsau aber nur Pletten; — auch sind im Hatzeger-Thal, über das Hatzeger Wasser und bei Hermannstadt über die Cibin Brücken, die aber bey den jeden grossen Wasser weggerissen werden.

Haupt Communicationen. Strassen und deren Beschaffenheit. Fast alle aus der Bukovina, Moldau und Walachey nach Siebenbürgen und von da nach Ungarn führenden Haupt Communicationen und Strassen vereinigen sich im Inneren des Landes grösstentheils bey Deés und Carlsburg oder Mühlenbach; nemlich:

I. Aus der Bukovina über den Rodnauer Pass, oder über den Berg Kukuraza in das Gross Szamoser Thal nächst Deés.

II. Aus der Bukovina über den Borgoer Pass, Simbroer Berg, Borgo Prund, Bistritz und Bethlen nach Deés

a) Von Deés über Nagy Banya,—Szathmar nach Munkács

b) Von Deés über Nagy Banya Erdöd nach Debrezin

c) Von Deés über Zilay, Somlyó nach Debrezin

d) Von Deés nach Szamys Ujvár. Clausenburg, Bánfy-Hunyad, Fekete-Tő, Telegd nach Grosswardein.

III. Von Tölgyöser Pass über Gyergyő Szent Miklós, Görgeny, Szász Regen und Maros Vásárhely, und so längs der Maros über Enyed nach Carlsburg oder von Maros Vásárhely in das Klein Kukkel Thal über Kükülő-Vár. Balásfalva nach Carlsburg.

IV. Vom Csik-Gymeser Pass über Csik Szereda und den Bergrücken bei Ohláhfalu nach Udvarhely, Szilás, Keresztur in das Gross Kukkel Thal, dann über Schässburg, Medias und Balásfalva nach Carlsburg oder über Hermannstadt nach Mühlenbach ½ Meile von Carlsburg.

V. Vom Csik Gymeser Pass über Csik-Szereda in das Alt Thal nach Cronstadt (allwo sich die Pässe Ojtos, Bodzau, Altschanz, Tömös, Törzburg concentriren) und von da über Fogaras und Hermannstadt nach Mühlenbach ½ Meile von Carlsburg.

VI. Vom Rothenthurm über Hermannstadt nach Mühlenbach ½ Meile von Carlsburg.

VII. Von Vulkaner Pass über Hatzek in das Maros Thal zwischen Déva und Szaszvaros zwey Stationen abwärts Mühlenbach oder Carlsburg. Diese bey Carlsburg oder Mühlenbach vereinigten Communicationen führen von da aus auf zwey Hauptstrassen nach Ungarn.

e) Die eine auf dem rechten Maros Ufer über Solymos, Soborsin, Maria Radna nach Arad; — oder von Solimos durch das Zarander Comitat über Körösbany nach Ungarn.

f) Die andere auf dem linken Maros Ufer über Deva, Dobra, Fasched und Lagos nach Temesvar. Alle diese von Osten nach Westen laufenden Haupt Communicationen werden nebst den vielen im inneren des Landes vorhandenen Landwegen, durch zwey Haupt Tranversale Communicationen, in der Richtung von Norden nach Süden durchgeschnitten und zwar:

Erstens von Rodnaer Pass, oder aus dem Gross Szamoser Thal — über Bistritz, Tekendorf, oder Datos, Szasz Regen, Maros Vasarhely, Schäsburg nach Cronstadt — oder von Maros Vasarhely über Schäsburg nach Fogaras.

Zweytens von Deés über Clausenburg, Thorda, Enyed, Carlsburg und Hermannstadt zum Rothenthurm, — oder von Carlsburg über Szászváros in das Hatzeger und Szyl-Thal, bis zum Vulkaner Pass.

Es sind nur zwey Pässe wodurch Kunsttrassen führen, nämlich: aus der Bukovina durch den Borgoer, und aus der Walachey durch den Rothenthurmer; — Im Inneren des Landes sind Kunstrassen:

1-tens im Bistritzer District
2-tens im 1-ten Szekler Regiment
3-tens in Cronstadter District
4-tens im Hermannstädter Stuhl bey Mühlenbach
5-tens bey Enyed ½ Meile auf und abwärts
6-tens von Thorda bis Telek nahe an Clausenburg
7-tens von Clausenburg über Szamos-Ujvar und Deés bis oberhalb Bethlen, zwar nicht durchaus, aber grösstentheils.

Die übrigen Theile der obbeschriebenen Communicationen können durchgehends nur als Landwege betrachtet werden, die in guter Jahreszeit sehr gut fahrbar, — aber im Winter, oder bey anthaltender Regenszeit, besonders im Gross- und Klein-Kukkel Thale, nur mit großer Schwierigkeit zu passiren sind.

Allgemeine Strategiesche Ansichten Siebenbürgens in Bezug auf dessen Befestigung.

Die allgemeine Strategischen Ansichten Siebenbürgens, so wie jedes andern Gränz Landes, in Bezug auf dessen Befestigung und Armee Operationen, müssen in zweifacher Hinsicht, nemlich: Angreifs- und Vertheidigungsweise betrachtet werden.

Angriffsweise. Will man von Seiten Siebenbürgens Angriffsweise gegen die Moldau oder Walachey, oder gegen beide Länder zugleich vorgehen: so ist die Operations Basis (in folge der bereits beschriebenen Topographischen Beschaffenheit Siebenbürgens und seiner Lage in Bezug auf diese beyden Gränzländer) gegen die Moldau zwischen Bistritz und Cronsadt, und gegen die Walachey Cronstadt und Hatzeg — zu suchen.

Um diesen durch die natürliche Beschaffenheit dieser Länder, und ihrer Gränzen vorläufig bestimmten Operations Basen, die nöthige Stärke, Sicherheit und Manoevrierungs-Fähigkeit, das heisst die bestmöglichsten militärischen Werth zu geben, müssten mehrere in diesen Linien besonders die End- oder Flügelpunkte, und solche, wo die meisten und vorzüglichsten Communicationen, sowohl von Aussen als Innen zusammentreffen, befestigt, oder zu Festungen gemacht werden, dann müssen alle Communicationen, Strassen und Wege, welche sowohl die Punkte oder Operations Basis untereinander selbst verbinden, als auch jene, welche von den vorzüglichsten besondere Flügel Punkten nach den fremden Provinzen, und nach dem Innern der eigenen Länder führen, un-

tersuch und für jede Waffengattung und Armee Fuhwerk practicable hergestellt werden: auch müssen hinter der Operations Basis an den Central Punkten der Hauptcommunicationen sichere und so weit es thunlich zu den wichtigsten Punkten der Basis gleichweit entfernte Haupt Depots angelegt werden.

Wenn daher die Operations Basis gegen die Moldau zwischen Bistritz und Cronstadt, und jene gegen die Walachey zwischen Cronstadt und Hatzeg angenommen wird, so ist (um den oben angeführten Grundsätzen zu entsprechen) nöthig, erstens, dass bei Bistritz, Cronsadt und Hatzeg Festungen von 2-ten oder 3-ten Range erbaut werden; — zweytens, daß auf der Communication zwischen Bistritz und Cronsadt, eine Stellung bey Szász Regen und Schaesburg, und auf der Communication zwischen Cronstadt und Hatzeg, — die Position bey Fogaras und Talmats vorwärts Hermannstadt nächt Rothenthurm bezogen, und die Schlösser von Maros Vásárhely und Fogaras in Vertheidigungs Stand gesetzt werden; — drittens die Haupt Communicationen oder Strassen von Bistritz über Szasz Regen, Maros Vásárhely, Schaesburg in die Gegend von Cronstadt, und von da über Fogaras, Hermannstadt, Mühlenbach in das Hatzeger Thal, — sowie von allen diesen eben gemannten Orten, durch die Pässe nach der Moldau und Walachey, und in das Innere des eigenen Landes besonders nach Deés und Carlsburg, und von diesen letzgenannten zwey Punkten nach Ungarn und Banat führende Wege zu jeder Jahrszeit, und für jede Waffengattung und Armee Fuhrwerk fahrbar herzustellen; — viertens, für den nördlichen Theil bey Deés und für den südlichen bey Carlsburg Haupt Depot anzulegen, die den nöthigen Nachschub von der Theiss oder aus der Gegend von Grosswardein, Arad und Temesvár zu erhalten hätten. Zur Beobachtung und Unterstützung der Pässe nach der Moldau, und Aufnahme ihrer allenfalls zurückziehenden Besatzungen, bis zum Anfange der offensiven Operationen, würde ein Corps von einigen tausend Mann in der Position bey Csik Szereda im obern Alt-Thale gute Dienste leisten, auch würde dieses Corps die Flanquen der Positionen und Aufstellungen im untern Alt-Thale decken.

Verzüglich wichtig, um befestiget zu werden, ist der Punkt bey Cronstadt oder eigentlich auf dem Platan zwischen Neudorf und Marienburg, wegen seinen auf der Haupt Communication nach dem Innern des Landes, — als wegen der von seiner Fronte fast auf gleichen Entfernung gelegenen 3 Pässe, und besonders wegen der in ausgehenden Theil des Landes vorzüglich guten Position, und daher auf die offensive Operation, nach beiden Provinzen Moldau und Walachey Einfluss nehmenden Lage.

Der Strategische Gehalt dieser und auf diesen Punkte befestigten, und mit den nöthigen Communicationen und Depots versehenen Operations Basis in Siebenbürgen, — würde dann in Bezug auf den nördlichen Theil Ungarns, durch die bey Eperies zu erbauende Festung, und die übrigen in diesen Carpaten fürgewählten Befestigungen, so wie durch die in südlichen Ungarn gelegenen Festungen Arad und Temesvar zur grösseren Vollkommenheit erhoben.

Vertheidigungsweise. Wenn man Siebenbürgen aus dem Gesichtspunkte der Vertheidung betrachtet, — so zerfällt solche in folgende Ansichten.

1-tens ob und wie die Pässe in den hohen Gebirgen befestiget und vertheidigt werden sollen?

2-tens ob Stellungen hinter den Pässen sind, welche die befestigten Pässe unterstützen, oder deren Befestigung entbehrlich machen könnten.

3-tens ob die in Offensiver Rücksicht zu erbauen als nöthig erachteten Festungen, — bey Bistritz, Cronstadt und Hatzeg nebst der bereits bestehenden Haupt Depots Festung Carlsburg, auch zur Vertheidigung des Landes vorzüglich geeignet, und hinlänglich sind.

4-tens ob die Erbaung und Existenz dieser eben genannten Festungen, und die im Innern des Landes nach Ungarn zunehemenden Stellungen, — die permanente Befestigung der Pässe, nicht entbehrlich machen.

5-tens ob nach Verlust der Pässe und Festungen, im Innern des Landes solche Positionen vorhanden sind, in welchen entweder mit Vortheil eine Schlacht geliefert werden, oder in welchen die Armee durch ihre feste Stellung selbst, oder durch Entsendungen dem Feinde das weitere Vordringen verwehren könnte, und endlich:

6-tens welche ihre Rückzugslinien sind?

Ich fange diese meine unmassgeblichen Untersuchungen oder Betrachtungen von der Bukovina an, und folge längs der östlichen Grenze Siebenbürgens nach der Moldau zur südlichen der Walachey.

Der Rodner und Borgoer Pass

führen, wie bereits oben erwähnt worden aus der Bukovina nach Siebenbürgen, der erste über Kukuraza und Rodna in das Szamoser Thal ist so beschwerlich, dass eine Haupt Operation mit Armeé darüber nicht so leicht denkbar ist: denn höchtens ist dieser Weg für leichte Detachirungen practicable — der andere oder eigentlich die Haupt Commercial Strasse aus der Bukovina und der nördlichen Moldau führt über den Simbroer Berg durch Tannenwälder auf der 2 ½ Stunde lange Franzensstrasse bis Borgo Maroschek (Marossény) oder bis zum Anfange des Bistrizer Thals, und von da bis Bistritz in 3 Stunden, ebenfalls auf einer neu erbauten Kunststrasse; — die Entfernung von Kukuraza bis Bistritz ist ungefähr die nämliche, wie die letz beschriebene aber äusserst schlecht: so dass der über Kukuraza eingedrungene Feind seine Richtung unmöglich nach Bistritz sondern über Rebrisora nach Deés nehmen würde. Wenn nun in Bistritzer Thale eine Festung wäre, so kann der über Kukuraza eingedrungene Feind selbe so nahe seiner Communication in seiner linken Flanque nicht lassen, er muss sie entweder belagern oder einem starken Corps bloquiren.

Um das Eindringen des Feindes durch die in unmittelbarer Verbindung stehenden zwey Communicationen des Rodnaer und

Borgoer Passes zu verhindern, sind die zur beabsichtigten Befestigung im Jahre 1820 bereits aufgenommenen Punkte, auf dem Gebirg der Kukuraza, und an dem Trennungspunkt der alten und neuen Strasse aus der Bukovina nach Bistritz der im Jahre 1812 schlechtgewählten und eben so schlecht ausgeführten Feldverschanzungen, und werden für diese, noch vielweniger zur permanenten Befestigung geignet; wollte man aber zu seiner Zeit, und dem jeweiligen Kriegsoperationen angemessen, das Eindringen in das Számoser Thal von der Bukovina aus sperren, damit dem Feinde durch das Vordringen in diesem Thale, nach Deés zu, das Umgehen der Befestigung im Thale der Bistritz verwehrt, wurde, — so ist dieser Punkt eine Stunde über Rodna, — bey der alten Contumatz oder Altschantz, allwo der eine Weg über die Kukuraza, und der andere durch das Dorf Kirlebaba aus der Bukovina zusammentreffen (und nicht auf der Kuppe der Kukuraza, die von allen Seiten umgangen werden kann) zu suchen, und mittelst Feldbefestigung zu bewerkstelligen.

Die Gränz oder Vorposten Sperrung an der Haupt Commercial-Strasse aus der Bukovina und der nördlichen Moldau nach Siebenbürgen, kann, durch ein zweckmässig erbautes Erdwerk, und durch von selben bestrichene Verhaue am besten zwischen der unmittelbare Gränze bey Priporu Kandre und dem Berge Mogura dort wo der Abfall dieses Berges gegen die Gränze durch die Schmäle seines Rückens, und durch die rechts und links begränzenden Abgründe nicht vielmehr Breite darbiethet, als die darüber führende Strasse bedarf, — erzweckt werden.

Diese Haupt Commercial Strasse führt durch das Thal der Tiha in das Thal der Bistritz (die bey Borgo Prund zusammen fliessen) und nimmt zwischen der Stadt Bistritz und Borgo Prund alle Hauptwege, die aus dem Szamos und Maros Thale kommen, auf; Um daher dem Eindringen eines Feindes aus dieser Haupt und besten Strasser des Landes, in das nördliche Siebenbürgen zu begegnen, — und die deffensiven Operationen in diesem Theile des Landes mit Nachdruck und Sicherheit zu leiten — auch bey weränderten Umständen die Offensive zu ergreifen, — ist ein starkes Fort, aber noch besser eine Festung 5-ten Ranges zwischen Bistritz und Borgo Prund unumgänglich nöthig, und selbe meiner unmassgeblicher Meinung nach, in Bezug auf die zu einer steten Befestigung vortheilhaften Localität, und zur grössmöglichsten Sicherstellung, der sich in diesem Thale vereinigenden Cummonicationen, am besten unmittelbar bey Borgo Prund zu erbauen und zwar auf den Plateau ober dem Dorfe (auf dem rechten Ufer des allda vereinigten Tiha und Bistritz Baches) welches sich successive bis an die Strasse herabneiget, das Thal und die Strasse bestreichet, und auf die nöthige Entfernung, der Beherschung der höheren Gebirge entzogen ist.

Bey dieser Gelegenheit muss ich bemerken, dass ich nicht überzeugt bin, ob die Aufnahme bey Borgo Prund die nöthige Ausdehnung erhalten hat, und dass ich besorge dass man vielleicht einige jenem Terrain-Theile welche vorzüglich zur Befestigung geignet sind, vernachlässiget hat. Ich konnte mich davon nicht voll-

kommen überzeugen, weil die aufgenommenen Pläne dieser Gegend nach vor meine Ankunft in Siebenbürgen bereits eingeschickt waren. — und der diese Aufnahme bewerkstelligenden Offizier nach seiner neuen Bestimmung ausser Landes, auch abgegangen war.

Die Erbauung einer Festung bey Bistritz, oder eigentlich die Stadt selbst zu einer Festung machen zu wollen: würde erstens den Vortheil, die Communicationen in diesen Thale zu decken, so wie bey Borgo Prund, nicht erfüllen: — indeme mehrere davon schon vor Bistritz in die Hauptstrasse kommen, oder ohne grossen Beschwerden eröffnet werden können, — und zweytens ist der die Stadt zu nächst beherrschender Bergrücken von einer solchen Beschaffenheit, dass die Batterien des Belagers sehr gut, und mit grossen Nachtheil für die Stadt und Festung, darauf erbaut und die Communicationen zu selben ohne von der Festung gesehen zu werden, dachingeführt werden können, und anderseits ist dieser Bergrücken zu schmal und zu klein um durch ein zweckmässiges Werk besetz und mit der untern Stadt und Festung verbunden zu werden, überhaupt ist die ganze Lage und Grösse von Bistritz und ihrer Umgebung nicht geignet, um aus selber eine Festung zu machen oder alldort zu erbauen.

Wenn die oben beschriebene Befestigung der Pässe Rodna und Borgo, und die Festung im Bistritzer Thale, entweder gar nicht erbauet oder vom Feinde bereits genommen werden: — so ist in dem einen wie in dem andern Falle die Position bey Deés, welche durch die Localität begünstigt, sehr gut zugerichtet werden kann, unverkennbar für das nördliche Siebenbürgen von grosser Wichtigkeit; — indeme durch diese Position, dem vordringenden feindlichen Armee Corps aus der Bukovina, die Strassen und Wege über Nagy Bánya nach Ober Ungarn, und über Debrezin und Gross Wardein in das Herz von Ungarn, gesperrt werden, und somit die beabsichtigte Vereinigung dieses Corps mit jenen durch die Marmaros, und mit der vermuthlich über Ducla und Eperies in das Innere von Ungarn vorrükenden feindlichen Haupt Armee, — an der Theiss oder Donau — verhindert wird. Eine Stellung bey Számos Ujvár gestützt aus das mit starken Mauern und Gräben erbaute alte Schloß (welches gegenwärtig für Siebenbürgens Sträflinge bestimmt ist) würde zur Deckung der Hauptstrasse von Clausenburg nach Deés, und des Fahrweges, welcher gerade von Bistritz kommend, daselbst sich der Hauptstrasse vereiniget, von doppelten Nutzen seyn: — erstens, um das Vordringen des Feindes von Bistritz nach Clausenburg, und derseits die Umgehung der Position bey Deés in ihrer rechten Flanque zu decken.

Auch kann das Schloss zu Clausenburg, so unbeutend es auch als Plou de Moment, wenn solches gut besetzt und gut vertheidiget wird; den Feind so lange aufhalten bis eine retirirende Armee sich über den sogenanntan Meszes und Szillah in das Somlyoer Thal hinabsenkt; auch kann in schlimsten Fall der Rückzug und das Vordringen des Feindes aus diesen Wege durch ein auf dem Meszes aufgestelltes Corps gedeckt werden.

Der Tölgyes Pass

führt aus der nördlichen Moldau, und zwar aus dem Thale der goldenen Bistritz längs den Butna-Bach hinauf in einen engen kaum 200 Klafter breiten Thale in 5 Stunden bis an den Fuss des Berges Tatárhágó, dann über denselben, und quer über ein schmales Thal nach den Berg Piritzke, und so über diesen und dessen Abstuffungen bis in das dem 1-ten Szekler Regiment gehörige Györgyöer Thal 6 ½ Stunden nach Szt. Miklos. Dieser Weg wird gegenwärtig nur geritten, kann aber in erforderlichen Falle auch zum fahren hergestellt werden; dieser Pass kann am füglichsten durch eine Feldverschanzung hinter der alten Contumatz am aussern Abhange des Piritzker-Berges gesperrt werden (nicht aber durch die alten Verschanzung, auf der höchsten Kuppe dieses Berges, die nichts sieht und nichts bestreichen kann) wird aber dennoch durch einen Saumweg, die sogenannte Baucaser Pley, welcher über die Gebirge gehet, und sich bey Szent Miklos erst mit dem Hauptweg vereinigt, in der rechten Flanque umgangen.

Die zwey Neben Pässe nördlich von diesem der Belborer und südlich der Almas Mező oder Bekás, welche ebenfalls aus dem Thale der goldenen Bistritz in das Györgyöer Thal führen, sind bloss für Packpferde und leichte Truppen, — und das nur zu guten Jahreszeit practicable.

Der Csik Gyimeser Pass.

geht von der Moldauer Gränze längs des Tatros Baches hinauf in einem in Durchschnitt beiläufig von 200 Klafter breiten Thale, bis an den Fuss des Berges Koval hágó in 3 Stunden, dann über diesen und den Rücken des Szephava Berges, und von da sich senkend über die Berge Bagarhava (Pogányhavas?), Szt. László und Tejérkő in 4 Stunden bis zum ganz am Fusse dieser Gebirge, in Ober Alt oder Csik Thale gelegenen und zum 1-ten Szekler Regimente gehörigen Markte Szepwitz: — dieser Weg ist gegenwärtig beschwerlich, liesse sich aber leicht für jede Gattung Fuhrwerk zur Sommerszeit practicable herrichten: — der andere Weg aus dem Tatros Thale über Szent Mihály nach Szepwiz ist um 2 Stunden kürzer, aber auch nur in sehr trockener Jahreszeit, oder bey grossen Frost zu befahren. Unmittelbar an der Gränze wird das Thal der Tatros bis auf 110 Klafter verengt, und an dieser Stelle ist solches mit gemauerten Blokhäusern, die mit Mauern oder Palisaden verbunden sind (wie diess in den im Jahre 1820 aufgenommen Plänen ersichtlich ist) befestiget. Diese Befestigung kann wohl für die zunächst erbaute Contumaz hinlänglich gut seyn! aber in militärischer Rücksicht ist solche gar nicht zu gebrauchen: indeme solche durch die in diesen Mittelgebirgen häufigen Saum und Fusswege überall umgangen und im Rücken genommen werden kann. Wollte man aber diesen Pass vertheidigen, und dem Feinde den Einburch in das Obere Alt- oder Csik Thal verwehren: so kann dieses durch Erbauung geschlossener Feld Verschanzungen am jenseitigen Hange des Cavalhágó Berges, welche das Tatroser Thal hinauf und herab betreichen, noch am besten erzielt werden. — aber dennoch muss der Weg welcher über Szt. Mihaly nach Szépwiz führt, gänzlich zerstört werden.

Der Ojtoser Pass

führt aus den Tatroser Thale der Moldau längs dem Ojtos-Bach hinauf, in einem kaum 100 Klafter breiten Thale bis zur Contumatz am Fuss des Solomás-Berges von der Gränze in drey Stunden, dann über diesen und den Magiroser Berg bis zu den am Fusse dieses Berges in Haromszeker-Thale gelegenen Markt Beretzke, ebenfalls in 3 Stunden. Dieser Weg ungeachtet er über das Gebirg sehr steil, und im Thale sehr schlecht ist, wird doch mit den Landwegen befahren.

Um diesen Pass nöthigenfalls zweckmässig zu sperren, würde eine befestigte Stellung auf der Höhe des Magyaroser-Berges, zwischen diesen und Csorja, wo die meisten Wege zusammen treffen, am entsprechendsten seyn.

Die sogenannte Rákóczy Schanze, eine Stunde vor der Contumatz in Ojtoser Thal kann als Vorpost dieser Stellung mit wenigen leichten Truppen besetzt werden; — aber keineswegs ist diese Verschanzung wegen ihrer von allen Seiten dominirenden und leicht zu umgehenden Lage, — zur Sperrung dieses Passes geeignet.

Wenn diese aus der Moldau nach Siebenbürgen führenden Pässe, auf denen oben beschriebenen Punkten, der Localität angemessen, auch auf das Beste befestiget werden; — so bin ich doch der unmassgeblichen Meinung, solche nie als selbsständige Punkte weder zu befestigen, noch zu vertheidigen, sondern sie selbst nur als Vorposten des in der Position bey Csik Szereda, und ihrer Entsendungen Gvergyö Szent Miklos und Kezdi Vásárhely zur Deckung der östlichen Gränze gegen die Moldau aufgestellten Corps zu betrachten; — so zwar, dass wenn der Feind einen dieser Pässe mit Macht anzugreifen droht, sich zur rechten Zeit, ehe man noch umgangen und in Rücken genommen wird (welches in diesen Mittelgebirg nicht zu vermeiden ist, und deren traurige Erfahrungen aus den letzten Türkenkriege noch im frischen Andenken der hierortigen Gegend sind): — auf das bey Csik Szereda aufgestellte Corps zurückzuziehen, allda den Feind zu empfangen zu schlagen, und in die Defileé zurückzuwerfen.

Dieses in der Position bey Csik Szereda, nebst seinen Detachirungen gegen Gvergyö Szent Miklos, und Kezdi Vásárhely zur Vertheidigung Siebenbürgens gegen die Moldau aufgestellte Corps, hat im erforderlichen Falle seinen Rückzug über den Bergrücken bey Olahfalu nach Udvarhely und Szitás Keresztur in das Gross Kukkel Thal zu nehmen, die Position bey Schäsburg zu beziehen, und die Schlösser von Fogaras und Maros Vásárhely zu besetzen: durch diese Stellung ist das rechte Ufer der Alt gedeckt: — das weitere Vordringen des Feindes von dieser Seite in das Innere von Siebenbürgen nach der untern Maros verwehrt und die Communication mit Carlsburg durch das Kukkel Thal sicher gestellt.

Der Bodzauer Pass

geht aus der Grossen Walachey über den Berg Tartarolui (worauf der Gränz Adler steht) in 4 Stunden durch ein enges Thal abwärts bis zur Vereinigung des Bodzauer und Töplen Baches, und von da, wo sich die Wege theilen, der eine über den Szasz Bertzen Berg in 5 Stunden zu dem Dorfe Zaizon, im Thale gleiches Nahmens,

SCALA

— und der andere längs der Bodzauer-Baches in 7 Stunden in dem Dorfe Nyeny, in das Thal von Cronstadt oder das sogenannte Burzenland. Dieser Weg über das Gebirg ist äusserst schlecht, wird aber doch von den Siebenbürgern und Walachen befahren.

Bey dem Zusammenflusse des Bodzauer und des Töplen Baches, ist der sogenannte Calvarie-Berg, der sich mit dem Tatarolui mittels eines offenen tiefern Rückens oder Platan vereiniget. Dieser Rücken war in Jahre 1788 verschanzt; — und so mühsam und weitläufig auch diese Verschanzungen angelegt waren; so hat es die Erfahrung bewiesen, dass die Türken ungehindert diese Verschanzung in Rücken genommen, erstürmt und die Besatzung niedergemacht haben. Für eine vortheilhaftere Befestigung und Sperrung dieses Passes ist kein anderer Punkt vorhanden, — daher es besser wäre, solchen entweder blos für Vorposten leicht zu versachanzen, oder gänzlich unpraktikabl zu machen.

Der Alt-Schanzer Pass

führt aus der grossen Walachey über den Berg Predalutz, von dem Gränz-Adler bis in das Tatranger Thal in 4 Stunden und von da bis zum Dorfe Hoszszufalu im Burzenland in 3 Stunden, — in dieser Strecke vereinigen sich mit dem Tatranger Thal die Thäler Dofran, Adinke und Gartschin; der Weg ist hier über das Gebirg, so wie bey den übrigen Pässen gleich schlecht, — es könnte aber derselbe, wenn er wieder hergestellt würde, zur offensiven Operation nach der Walachey der beste und kürzeste werden. An der Mündung des Tatranger und Gartschiner Thales, wo vor derselben alle Saum und Nebenwege zusammenkommen, ist die vortheilhafte Stelle (und nicht vorwärts bey Altschantz, allwo dieser Pass mittelst einer befestigten Stellung oder Verschantzung gesperrt und mit Vortheil vertheidiget werden könnte).

Der Tömöser Pass

führt aus der grossen Walachey über den Berg Predial (wo der Gränz Adler steht) in das Tömöser Thal, und längs diesen zwischen 80—100 Klafter breiten, von hohen felsigen Gebirgen eingeschlossenen Thale herab bis zum Dorfe Bácsfalva an der Ausmündung dieses in das Cronstädter Thal oder Burzenland in 4½ Stunden, und in 1½ Stunden von diesem eben genannten Dorfe nach Cronstadt. Der Weg im Tömöscher Thal geht auf lauter Schotter Grund, allso jederzeit fahrbar, auf dem Berge Predial ist er zwar steil, aber nicht lange; — und ist unter allen diesen bisher beschriebenen Pässen den Borgoer ausgenommen der fahrbarste. Vorwärts der Gränze sind noch zwey Wege, wovon der eine vom Wachtposten Wladitz zum Schiboser Posten (auf dem Schiboser Berg) und von da in das von Rosenau ½ Stunde entfernte Weidenbacher Thal, — also auch im Ebenen nach Cronsadt; der andere fängt ebenfalls bei dem Wachtposten Wladitz an, zweigt sich am Fusse der Schuller Gebirge vorbey, und kommt mit dem ersten Weg am Fuss des Schibos Berges zusammen. Diese beyden Wege, welche gegenwärtig ohnehin nicht fahrbar sind, können leicht ganz unpracticable gemacht werden.

Stellungen sind in diesem Passe keine, ausgenommen unmittelbar an der Gränze auf dem Berge Rodial, der sich gut verschanzen lässt; Drey Stunden von der Gränze ist das Tömöser Thal, durch eine Bergabrutschung (Lilienstein genannt) auf 20 Klafter verengt, wodurch den Einbruch eines Feindes auf dieser fahrbaren Strasse, lange Wiederstand geleistet werden kann.

Zum Törtzburger Pass

und Schloss gelangt man von Gränz Adler über den Berg La-Rua und dessen hereingreifenden Rücken in das Thal der Törtz bis zu dem auf einen 150 Schuh hohen Felsen gelegenen Schloss in 2½ Stunde und von hier, wo das Defileé aufhört, in 4 ½ Stunde nach Cronsadt: — der Weg ist theilweise gemacht und mit Lastwägen fahrbar, die schlechteren Stellen können leicht ausgebessert werden, indeme der Grund felsig ist. Das Törtzburger Thal kann von der Gränze auf einen Weg der mit leichten Fuhrwerk zu befahren ist, — umgangen werden; dieser Weg führt vom Gränz Adler durch die Schlucht Purarealiv bis zum Ort Csernest, und von da über Tohan gerade nach Cronstadt, oder links über das Gebirg nach Fogaras in das Alt-Thal: auf diesem Wege ist Thekely im Jahre 1690 herabgekommen und hat zwischen Csernest und Tohan den kaiserlichen General Heisler geschlagen. Stellungen in diesem Thale sind keine, aber der Gränzberg könnte befestiget werden, — und dies um so mehr, als sich allda die obenbeschriebenen Wege theilen und überhaupt diesen Pass nebst dem Tömöser einer der practicabelsten ist.

Aus der Lage und Beschaffenheit dieser letzt beschriebenen Pässe: Bodsau, Alt-Schanz, Tömös und Törzburg, kann ein aus der grossen Walachey nach Siebenbürgen durch diese Pässe eingedrungener Feind, sich nur in der Ebene bey Constadt vereinigen, und dann von hieraus seine ferneren Operationen beginnen. Auch ist sehr warscheinlich, dass das feindliche Armee Corps, welches gleichzeitig aus der Moldau durch die Pässe Tölgyös, Csik Gymes und Ojtos eindringt, und uns zwingt die Position bey Csik Szereda zu verlassen, und dem Rückzug nach Schaesburg anzutretten zwingt, uns keineswegs auf dieser Strasse verfolgen: — sondern längs dem linken Ufer der Alt nach Cronstadt marschiren, und sich allda in der Ebene mit der Haupt Armee vereinigen wird.

Es ist nach dem bereits ausgesprochenen und unten noch mehr erörterten Gründen ausser allen Zweifel, — die Gegend von Cronstadt, auch in Rücksicht der Vertheidigung Siebenbürgens, einer der wichtigsten und nach meiner unmassgeblichen Meinung der vorzüglichste Strategische Punkt dieses Landes: Es sey mir daher erlaubt von der örtlichen Lage dieser Gegend, in Bezug auf Befestigung, — Stellungen und Positionen folgendermassen ausführlich zu reden.

Von den südlichen Gränz Carpaten bey Cronstadt, namentlich von den Czernesten Gebirgen, fällt nordeinwärts ein Gebirgsrücken bis an den Alt-Fluss. Die letzten Abfälle dieser Gebirges bilden ein 3 Stunden langes, und 1 Stunden breites Plateau, welches westlich, durch das Dorf Wladein und Schnakendorf

(Szünyegszeg), nördlich durch den Griesbach und das Dorf gleiches Nahmens, — östlich durch den Marktfleken Marienburg (Földvár) — und südlich durch Neudorf (Újfalu) und den Homoroder Bach bezeichnet ist, und zwar so, dass die genannten Ortschaften theils am Rande des Plateaus und theils am Fusse desselben liegen.

Der Ursprung dieses Plateaus ist — dort wo der Griesbach aus dem Gebirg herauskömmt, — sich gleich oberhalb des Dorfes links wendet und so dasjenige Thal bildet, welches sich zwischen Rothbach und Marienburg im Alt-Thale ausmündet. Ausser diesem Thal sind wie es in dem aufgenommenen Plan ersichtlich ist, noch mehrere Schluchten deren concentrische Lage auf dem Ursprung oder Kehle des Plateaus gerichtet ist. Der kürzeste Fall des Plateaus ist von dessen Ursprung gegen Neudorf; — dasselbe fällt auch links gegen Marienburg und rechts gegen Schnakendorf; — nachdeme aber die Entfernung vom Ursprung des Plateaus bis Marienburg fast dreymal grösser als bis Schnakendorf ist, — so sind auch die von Neudorf links laufenden Schluchten länger, breiter und weniger tiefer als die von Neudorf rechts liegenden.

Der von Neudorf gegen Marienburg liegende Theil des Plateaus ist ein blosses Acker und Wiesenfeld, jener aber bis Schnakendorf ist abwechselnd mit Bäumen und Gesträuchen bewachsen. Von diesem Plateau ist die grössere Hälfte von Neudorf bis Marienburg mit Zuziehung des vom Lentscher-Bach — bey Neudorf rechst liegenden Plateaus, aufgenommen und nivellirt werden.

Eine bemerkungswerthe Eigenthümlichkeit dieses Plateaus ist dass unter allen Schluchten die einzige bey Neudorf wo der Lentscher-Bach fliesst, beständig Wasser hat; in den übrigen, wenn sich auch nach einer anhaltenden regnerischen Zeit einige Quellen zeigen, versiegen sie bald wieder, und im Sommer ist dann auf den ganzen Plateau (den Lentscher-Bach ausgenommen) nirgens Wasser — ja folge dieses Umstandes haben den die wohlhabenden Marienburger das Wasser zu ihrem täglichen und bequemen Gebrauche in einen Canal aus dem Griesbache gleich oberhalb des Dorfes, also ganz vom Ursprunge des Plateaus bis Marienburg geleitet.

Wenn man nun die concentrische Lage ... Schluchten und den Fall des Plateaus von dessen Ursprunge nach allen Richtungen betrachtet, so ist die Möglichkeit vorhanden, den nemlichen Griesbach nach jedem Punkt des Plateaus eben so hinleiten zu können, wie die Marienburger einen Theil davon bis an das äusserste Ende des Plateaus auf eine Länge von 6000 Klafter geleitet haben, hingegen ist der Fuss dieses Plateaus von drey Seiten reichlich mit Wasser versehen; nemlich:

1-tens durch den Homoroder-Bach der vor Zeiten am Fusse des Randes geflossen ist, gegenwärtig aber von dem Rande 30 Klafter mittlerer Entfernung in einem tiefen Bette fliesst, und bey Neydorf eine, bey Marienburg aber 2 Mühlen treibt.

2-tens durch den Griesbach, der gleich im Dorfe dieses Nah-

mens eine Mühle mit 2 Gängen treibt — der Mühle eine bedeutende Quantität Wasser für den Marienburger Canal abgiebt.

3-tens durch den Alt-Fluss, der zwischen Rothbach und Marienburg beyde erwähnte Bäche aufnimmt.

Dieses der Beschreibung der umliegenden Gebirge entzogene Plateau (zwischen Schnakendorf-Neudorf und Marienburg) ist über das Niveau der Cronstadter Ebene im Durchschnitt um 100 Schuch erhoben, und hat eine solche Lage, dass von der Höhe desselben die Deboucheén aller aus der Walachey nach Cronstadt führenden Pässe, so wie auch die Ebene und alle Strassen daselbst übersehen werden können. Der äussere Rand desselben ist aber die Ebene zwischen Neudorf und Marienburg circa 60 Schuh erhoben, und die zwischen den Schluchten auslaufenden letzten Abfälle bilden daselbst Bastionartige Vorsprünge, besonders bey Neudorf und Marienburg, welche untereinander längs des Randes in convexer Verbindung stehen: so zwar dass die Vertheidigung derselben durch das concentrische Feuer der daselbst aufzuführenden Werke leicht bezweckt werden kann.

Aus der Situation von Marienburg ist zu ersehen wie leicht dieser Punkt in Vertheidigungs-Stand gesetzt werden kann, indem in der Gestaltung der scharf bezeichneten und sehr steilen Ränder, die Grundzüge der Befestigung durch ein Spiel der Natur schon vorhanden sind: Dieser Vorsprung vom Marienburg beherscht das Alt-Thal die von Cronstadt in der Ebene dahin führende Strasse, und deckt die Brücke über die Alt bey Hidweg.

Die beyden Anhöhen am Lentscher Bach bey Neudorf bilden denjenigen Theil des Plateaus, der ungefähr aus der Mitte desselben vorspringt, und der hauptsächlich die von Cronstadt in das Alt Thal nach Fogaras führende Hauptsrasse beherrscht (vorausgesetzt, dass diese Strasse über Zeiden bis zum Zusammentreffungspunkt bey Wladein zur Kriegszeit zerstört wird) und deckt also im Fall einer defensiven Operation das Alt Thal mehr als jeder andere Punkt.

Bey Cronstadt concentriren sich die meisten (wie schon oben bereits gesagt worden) aus der Moldau und Walachey durch die Pässe nach Siebenbürgen führenden Strassen.

Von Cronstadt fährt man dann auf zwey Strassen in das Alt Thal Fogaras und Hermannstadt: die erste führt durch das Dorf und über den Berg Zeiden bis zu dem am Fuss dieses Berges gelegenen Ort Wladein, wo sie sich mit der zweiten, die über Helsdorf, Neudorf und Schnakendorf längs dem Fusse des oben beschriebenen Plateaus führt, — vereiniget.

Eine andere Hauptstrasse führt durch das am untern Ende des Plateaus gelegenen Markt Marienburg, und über die Alt Brücke bey Hidweg nach Schaesburg in das Gross Kukkel Thal, und dann längs diesem, wie bereits schon andern Orts gesagt worden, an die Maros nach Carlsburg oder über Maros Wasarhely und Szasz Regen bis Bistritz.

Nebst diesen Strassen sind noch zwey Wege vorhanden, welche über den von Czernester Gebirge gegen die Alt herabfallenden Rücken aus der Cronstädter Ebene (Burzenland) in das Alt Thal führen, nemlich der eine vom Dorfe Czernest und Tohan

über die Position bey Mundra nach Fogaras, und die andere von Marienburg immer längs den linken Ufer des Alt Flusses, ebenfalls nach Fogaras. Diese beyde Wege, sind zwar nur Landwege, welche zur schlechten Jahrszeit impraticable sind: selbe können aber jedoch, besonders der Weg von Tohan nach Fogaras in der Hinsicht nicht ausser Acht gelassen werden — weil dieser von dem Plateau bey Neudorf durch den Zeidener Berg getrennt ist; und der Feind, wenn er in Besitz des Debouché bey Czernest ist, auf demselben in das Alt Thal im Rücken des Plateaus gelangen kann.

Ausser diesen bey Cronstadt concentrirten Strassen und Wege, ist auch noch jene Strasse, welche durch den Csik Gymeser Pass über Csik Szereda und den Bergrücken bey Ohlahfalva, in das Gross Kukkel Thal nach Schaesburg führt und sich allda mit der von Marienburg über Reps kommenden vereiniget — mit dem Plateau zwischen Neudorf und Marienburg, oder respective mit der auf selben erbauten Festung in Strategischer Verbindung. Angenommen dass auf der Höhe bey Neudorf eine Festung wirklich erbaut und Marienburg verschantz wird, — so ist nebst der Strategischen Wichtigkeit dieser Gegend das Plateau mit der Ebene bis zum Homorader Bach, und das obere Homorader Thal, bis zum Zeidener Berg nicht nur eine feste, vorzüglich gute Position oder Stellung sondern es ist auch ein durch die Localität begünstigtes und mit allen Bedürfnissen gut versehenes Lager; denn es hat in Hinsicht des letztern: erstens für die dahin bestimmten Truppen hinlänglichen Raum in der Länge und Tiefe, — zweytens eine offene hohe und daher gesunde Lage, — drittens nach allen Seiten freye Bewegung und Communication, — viertens hinlänglich Holz und Wasser, — und endlich fünftens wird es durch die Nähe der Festung und der umliegenden wohlhabenden Ortschaften, mit allen nöthigen Kriegs und Lebensbedürfnissen hinlänglich versorgt.

In Hinsicht der Strategischen-Vorzüglichkeit dieser Position ist folgendes zu betrachten:

Bey der Vertheidigung Siebenbürgens kommt es besonders darauf an, in möglich gleicher Entfernung der bedrohenden und blos mit leichten Truppen als Vorposten zu vertheidigenden Pässe, Central Stellungen aufzusuchen, um den Feind in selben entweder abzuwarten, oder so wie seine Absicht bekannt wird, und er durch die Einschlagung eines bestimmten Weges oder Passes, die Freiheit verlohren, in einen andern zu übergehen, — angrifsweise gegen ihn vorzurücken, — sey es auf seiner eigenen Operations Linie, oder auf einer andern, sich bessern Resultate versprechenden. Hat man die Absicht des Feindes erfahren, dass er durch einen oder mehrere Pässe bey Cronstadt in das Land einbrechen will; dann ist die Position auf den Plateau von Neudorf die beste, so zu sagen die einzige Stellung, wo die Armee sich zusammenziehen, und wo man den Feind entweder abwarten, oder von wo aus man angrifsweise vorgehen kann. Dringt der Feind zugleich aus der Moldau ein, so kann er sich wie bereits schon seiner Zeit erwähnt wurde, mit diesem Theil seiner Armee entweder im oberen Alt Thal, oder mit der ganzen bei Cronstadt

versammeln, und im ersten Falle von Csik Szereda über Oláhfalu in das Gross Kukkel Thal, oder vereinigter von Cronstadt über den Zeidener Berg-Rücken in das Unter Alt Thal vordringen. Wählt er die erste Linie, so ist er aus der Stellung bey Neudorf über Reps (Kőhalom) nach Schaesburg (Segesvár) in seiner Flanque und über Cronstadt nach Csik Szereda in seinen Rücken, so wie auch seine Communication mit der Moldau bedroht. Bey dem Umstand, dass das Obere Alt-Thal sehr rauh und unfruchtbar, und die Strassen in das Kukkel Thal äusserst schlecht sind, — hingegen die reiche und cultivirte Cronstädter Ebene mit ihren zahlreichen und wohlhabenden sächsischen Dörfern für die Subsistenz einer Armee grosse Resourcen darbiethet, auch dem Feind wesentlich daran liegen muss, seine Communicationen mit Cronstadt in Verbindung zu setzen und zu erhalten: so ist sehr wahrscheinlich wenigstens mit einem richtig berechneten Operations Entwurf vereinbahrlich, — dass der aus der Moldau und der grossen Walachey nach Siebenbürgen eingedrungene Feind sich bey Cronstadt sammeln wird: nun hat er die Armee des Gegners in dieser Stellung vor sich, die er zuvor schlagen, die Festung bey Neudorf — den vershanzten Ort Marienburg, und den Brückenkopf bey Hidweg nehmen muss, bevor er mit Sicherheit seine ferneren Operationen gegen das Unter Alt Thal beginnen kann.

Die Stärke und Güte dieser nachfolgenden Position lässt dem Feinde wenig Hoffnung alles dieses mit guten Erfolg zu unternehmen; denn der rechte Flügel dieser Stellung bey Neudorf lehnt sich an den hohen Zeidener Berg, der linke an das verschantzt angenommene Marienburg oder respective an den Alt Fluss und an den Brückenkopf bey Hidweg. Das Centrum würde durch die bey Neudorf zu erbauende Festung gedeckt werden, oder in denen Abgang durch Verschanzungen, wozu — die Situation der ganzen Front längs dem Rande des Plateaus sehr günstig ist. Die Flanquen dieser Stellung konnten also geradezu nicht angegriffen werden. Die rechte scheint jedoch dadurch bedroht zu seyn, dass der aus der Cronstädter Ebene über Tohan, in das Unter-Alt Thal führende Weg durch den Zeidener Berg und Wald, von dieser Position getrennt ist, und daher der Feind diese umgehen kann

Gesetzt aber dass man diesen Weg unbesetzt liesse, oder ihn nicht zerstört habe, — und also der Feind die Position umgehen wolle, — so muss er den ganzen Bergrücken erst passiren und bis Presany marschieren, — bevor er im Stände wäre den rechten Flügel oder den Rücken der Position von Neudorf zu bedrohen. Jedoch die bewehrte Wahrheit, ver umgeht, ist auch umgangen, findet hier zum Nachtheil des Feindes statt, indeme derselbe sich auf einen Bogen bewegen müsste, während der Zeit ich nach dem Halbmesser mit überlegenen Kraft über ihn herfallen kann.

Die Fronte der Stellung gewährt überall hin freye Aussicht, um Beherschung — und ist von Schnakendorf bis an den Alt Fluss der ganzen Länge nach durch den Homoroder Bach gedeckt-Auf der ganzen Länge dieses Baches von Wladein bis zu seiner Einmündung in den Alt Fluss, ist bey Wladein eine, bey Neudorf auch eine, und bey Marienburg zwey Jochbrücken daher müss-

ten zu seiner Zeit ausser den vorhandenen noch mehrere Brücken erbaut werden, um im angreifenden Falle aus der Stellung in mehrerer Colonnen vorzumarschiren, oder bey einem Rückzuge sich auf selben in die Stellung zurück zu ziehen. Das versteht sich, wenn der Bach zur Zeit der Operation angeschwollen ist, — welches sehr häufig geschieht, — sonst kann er leicht durchgewadet werden.

Ist der Feind in dieser vor der Stellung gelegene Ebene geschlagen, so kann er in Folge einer kräftig eingeleiteten Verfolgung auch aufgerieben werden; — denn er hat in seinen Rücken keine Stellung die ihn aufnimmt, und schützt, und seine Rückzugslinien führen immer in der Ebene, wo also die verfolgende Cavallerie nach allen Richtungen bis an den Fuss der Gebirge verwendet werden kann, und der Feind sodann erst noch die schlechten Wege der Defileen und der Gebirge zu passiren hat.

Sollte in dieser Stellung dennoch eine Schlacht verloren werden, so dass die Armee sich aus dieser, — oder aus einer Strategischen nothwendige Ursache zurückziehen müsste; so würde sich der rechte Flügel auf der Hauptstrasse nach Fogaras in die Position bey Mundra zurückziehen — während als das Centrum unter der Protection der Festung bey Neudorf diesen deckte, und das Centrum selbst von der Besatzung der Festung gedeckt, den Rückzug ebenfalls dahin antretten könnte. Der linke Flügel hingegen würde der Rückzug über Hidweg und Reps entweder in das Kukkel Thal, oder nach Umständen ebenfalls über Hidweg und Reps nach Fogaras antretten, wo er sich dann mit der bey Mundra aufgestellten Armee vereinigen würde. Und sollte die Retirade noch weiter fortgesetzt werden müssen, dann würde ein Theil der Armee bey Fogaras über die Brücken marschiren, sich gleich jenseits der Alt in der vorhandenen sehr vortheilhaften Position bey Gallacz aufzustellen, — das Schloss und den daselbst errichteten Brückenkopf so lange behaupten, bis der andere Theil der Armee im Alt Thale fortmarschiren, die Alt bey Girilsau passiren, und bey Hermannstadt so lange stehen bleiben, bis der aus der Stellung bey Gallacz über Gross Schenk ebenfalls nach Hermannstadt marschirende Armee-Theil dahin komman kann, — und mit jenem Theil des linken Flügels, der sich aus die Stellung bey Neudorf über Reps nach Schaesburg in das Kukkel Thal zurückzog, in gleicher Höhe marschirend, — sich bey der Maros bey Deva Gänzlich vereinigen.

Ist eine Festung auf dem Plateau bey Neudorf erbaut, so bezieht die Armee dieser Gegend grössentheils die Lebensmitteln aus der Festung, die ohnehin für die angriffsweise operirende Armee als Depot für alle Kriegsbedürfnisse dient. — Ist diese Festung zur Zeit des Kriegs noch nicht erbaut: dann können die Hauptmagazine für den südlichen Theil Siebenbürgens bloss in Carlsburg, oder in der Nähe bey Maros-Porto und Deva organisirt werden, die den nöthigen Nachschub auf der Maros von Arad und Temesvar erhalten. Ausser diesen Haupt Depots können Colonnen-Magazine in Mühlendorf, Hermannstadt, Fogaras und Schaesburg errichtet werden, aus welchen dann die Armee in der Position bey Neudorf mit den nöthigen versehen werden kann.

Der Pass Braza

nächst Fogaras führt aus der grossen Walachey über das hohe Gebirg in das Alt Thal ist ein blosser Saumweg, und höchstens mit leichter Infanterie practicabel. Dieser unwichtige Pass kann etweder ganz ungangbahr gemacht, oder wenn es nöthig seyn sollte, mit einigen Gränzern und einer kleinen Verschanzung auf der Kuppe des Berges, wo der Adler steht, besetzt werden.

Durch den *Rothenthurmer Pass*

führt die Strasse aus der kleinen Walachey von Rimnik an, immer am rechten Ufer des Alt Flusses im Defileé welches sich bey Kinien dermassen verengt, dass die Strasse daselbst in der Felsenwand ausgehaut ist, erst bey Rothenthurm öffnet sich das Thal, und die Strasse daselbst führt von dem eigentlichen Thurme etwa 400 Klafter in der Ebene, dann steigt selbe sanft über einen Gebirgszweig Landskron genannt, bis zu dessen höchsten Punkt in ¼ Stunde — von da senkt sie sich etwas steiler in das Dorf Talmats, wo der Czoder Bach, mit den Cibin Flüsschen sich vereiniget, — und geht dann quer durch das Czoder Thal über eine sanfte Anhöhe in das Cibiner: wo sie sich am Fusse derselben mit der von Fogaras und Cronstadt kommenden Strasse vereiniget und nach Hermannstadt führt.

Der Gebirgszweig Landskron wendet sich gegen das Defileé des Passes dergestallt, dass der Rothenthurm am Ausgang dieses Passes, wie im Mittelpunkt der Wendung liegt: — wenn daher dieser Gebirgszweig mit Vortheil verschantzt und besetzt würde, so könnte der an dem Defileé herauskommende Feind theilweise angegriffen, und geschlagen werden.

Die mit diesem Gebirgszweig auf ½ Stunde Entfernung fast paralelle laufende Anhöhe bey Talmáts an der linken Seite des Czoder-Baches, beherscht dieses bei 1000 Klafter breite Thal, und die umliegende Ebene: Diese Anhöhe die im Jahre 1812 verschanzt wurde, biethet für ein kleines Armee Corps zur Deckung von Hermannstadt eine vortheilhafte Position. Der rechte Flügel dieser Stellung muss gut mit leichten Truppen besetzt, und gut gegen das Czoder-Gebirge verwahrt werden; indeme derselbe durch Saumwege welche unmittelbar aus der Walachey durch das Letra Thal und durch Neben Defileén kommen, und sich auf der Czoder Höhe concentriren, — in die Flanque genommen werden kann.

Der Pass Zilistye

oder Piatra Alba ist wie der Brazaer Pass ein blosser Saumweg; und daher blos mit leichten Fussvolk in guter Jahreszeit zu passiren.

Der Vulkaner Pass

führt aus der kleinen Walachey über den sogenannten Vulkaner Berg, von dem höchsten Punkte des Gränz Adlers bis an den Fuss desselben zur Contumaz in 3 Stunden, dann quer durch das Thal, und über die Jochbrücke der Walachischen Szyl bis an dem Fuss

des Berges Baba, — und von hier über denselben bis zum Dorfe Gross Bar an Sztril-Bach in 6 Stunden, dann längs desselben, ebenfalls in 6 Stunden bis Hatzeg, und von Hatzeg in 8 Stunden bis an die Maros nach Deva oder Szaszvaros: Die Wege sind über die Gebirge sehr steil, und durch die Wässer sehr verdorben, im Thale gehen sie auf lauter Schottergrund, also jederzeit fahrbar.

Der Weg aus dem Walachischen Szyl-Thale über den Berg Baba nach Gross Bar in das Hatzeger Thal, kann durch das Thal der Ungrischen Szyl bergan umgangen werden, weil dieser Weg ganz um den Berg Baba herumgeht, und sich erst an dem innern Fuss des Berges bey dem Dorfe Merisor mit dem ersten vereiniget; will man daher diesen Vulkaner Pass oder Weg bestmöglichst sperren: so ist der zur Befestigung vorgeschlagene Punkt unter der unmittelbaren Gränze des Vulkaner Berges am Zusammenflusse des Walachischen und Ungarischen Szyl Baches nicht gut gewählt, indeme solcher von der ganzen Umgegend beherschet wird und blos eine durch die Gebirgsschlucht der Szyl aus der Walachey in dieses Thal denkbare Strasse, decken soll, wo hingegen dem Feinde die bereits existirende nebst ihrer Umgehung offen bleibt, die aber durch Anlegung einer zweckmässigen Befestigung vollkommen gesperrt werden können, — welche eine Stunde hinter dem Dorfe Merisor gleich auf der Höhe ober Hrivadia, allwo die Ruinen eines alten Thurmes noch sichtbar sind, und wo die Wege über den Baba Berg, und aus dem Thale der Ungarischen Szyl schon beysammen sind, angelegt würde.

So lange die Türken die Festungen Orsova, Kladowa und Widdin und besonders die erstere in Besitz haben, — allwo sich stets starke Garnisonen halten, in ein Truppen Corps zusammen ziehen, und die Donau wenn sie wollen passiren können; — ist bey einem Kriege mit selben der Walachisch Illyrisch Regiments Bezirk in Banat, und das schöne und fruchtbare Hatzeger Thal in Siebenbürgen ihren Einfällen von dieser Seite am meisten blos gestellt, wie sie solches im Jahre 1787 bewiesen haben, — als sie in dem Thale der Czerna und Bella Reka bis Karansebes und über den Vulkaner Pass bis Hatzeg kamen, und wo die bey letzgenannten Orte aufgestellten Truppen, wegen der beschwerlichen Communication mit dem Maroser Thale, und wegen den gänzlichen Mangel eines festen und sicheren Stützpunktes, nicht wenig gelitten haben.

Dass die Aufstellung eines Truppen Corps von mehreren Tausend Mann im Hatzeger Thal zur Deckung des längs der Maros aus Siebenbürgen nach Banat und Ungarn führenden Hauptstrassen, bey einem Kriege mit der Pforte von äusserster Wichtigkeit ist, kann meiner unmassgeblichen Meinung, nicht in Abrede gestellt werden: und — eben so wenig, dass diese beste und kürzeste Communicationslinie, welche das Siebenbürger Armee Corps, mit Banat und Ungarn hat, durch die über den Vulkaner Pass in das Hatzeger Thal vordringenden Türken, bedroht, und in Gefahr kommen kann ganz unterbrechen zu werden.

Daher glaube ich aus den eben angeführten Gründen, die Erbauung einer Festung vom 3-ten Range in Hatzeger Thal vor-

zuschlagen, und zwar bey Sancta Maria (Boldog Falva) eine Stunde von Hatzeg wo dieselbe wie der aufgenommene Plan zeiget, sowohl in Tactischer als Fortificatorischer Rücksicht, — gut und zweckmässig angelegt werden könnte. Die Festung und das in diesem Thale unter dem Schutze derselben aufgestellte Truppen Corps — hätte nebst den bereits angeführten Gründen ihrer unmittelbaren Nutzbarkeit, — auch nach den nicht zu verkennenden Vortheil, dass selbe durch den Pass des Eisernen Thors, und mittelst des in ihrem Rücken von daher führenden Weges, die kürzeste Verbindung mit Temesvar und Arad erhalten kann.

Auch hat das im Hatzeger Thale zur Deckung der Communication zwischen Siebenbürgen und Ungarn bestimmte Armee Corps eine sehr gute Stellung vor und hinter der bey Sancta Maria (Boldog Falva) erbauten Festung; — so zwar, dass wenn der Feind vor Sancta Maria geschlagen wird, derselbe bei seinem Rückzug in den Gebirgen und Defileén zu Grunde gerichtet wird, — und im entgegensetzten Falle, wenn man geschlagen wird, — sich durch die Festung ohne verfolgt werden zu können, zurückziehen, und die Stellung hinter derselben nehmen kann.

Sollten es dennoch die Umstände gebiethen, dass dieses im Hatzeger Thale aufgestellte Armee Corps einem Rückzug an die Maros antretten müsste, so würde solches denselben entweder über Hunyad gerade nach Deva, oder von Hatzeg über eine tiefe Einsatlung des Berges gleiches Nahmens in das Thal der Sztril, und längs dieses herab bis an die Maros nehmen, und entweder allein, oder vereinigter mit dem Haupt-Corps am rechten Ufer der Maros zwischen Carlsburg und jenseits Deva eine Position (die nur von der andern Central Position bey Deés 6 Märsche entfernt ist) beziehen: und daher wäre in diesem Falle die Erbauung eines Brückenkopfs an der Maros in dieser Gegend, eine unmittelbare Folge davon: — Dieser Brückenkopf würde am zweckmässigsten eine kleine Stunde unter Deva, gegenüber das Dorfes Solymos erbaut werden können (wie solches aus dem aufgenommenen Plan und Niveau vorläufig ersichtlich wird) weil selber auf diesem Punkte angelegt, nicht nur den zu jeder Jahrszeit nöthigen Übergang, auf das rechte Ufer der Maros deket, — sondern auch die vor selben vorbeyführende Hauptstrasse aus Siebenbürgen nach Banat bestreichet, und in seinem Rücken die Hauptwege nach Ungarn durch das Arader und Biharer Comitat, und den Weg auf dem rechten Ufer nach Carlsburg vereiniget.

So wichtig auch diese im Hatzeger Thale zu erbauen vorgeschlagene Festung in Bezug auf die Vertheidigung Siebenbürgens, meiner unmassgeblichen Meinung nach, wirklich ist; — so wenig glaube ich ist solche wegen ihrer im eingehenden Winkel von Siebenbürgen und Banat befindlichen Lage, in offensiver Rücksicht von grossen Werth.

Nachdeme nun die Festung Carlsburg mit grossen Aufwande, in so weit erbaut ist, und in folge dieses Platzes die Haupt-Communicationen des südlichen Siebenbürgens, wie bereits oben beschrieben wurde, bey derselben grösstentheils zusammentreffen: — so bin ich der unmassgeblicher Meinung, — dass wenn die an dieser Festung, von dem Herrn Obersten v. Scholl im Jahre 1812 entworfenen Verbesserungen und Erweiterungen ausgeführt wür-

den (als Z. B. Casamatirte Flanquen im Corps de Place, oder in der Tenailles zur besseren Vertheidigung der Gräben, und zur Communication in den Aussenwerken Caponiers herzustellen, auf seinen beyden Flügeln der Maros seite weit vorgreifende, mit sichern Communicationen und Gorgén, wohl casamatirte Forts zu erbauen, und sowohl die Einsicht mit die begränzten Thäler zu erhalten, als den Angriff zu entfernen, und in die Seite zu nehmen, und dadurch den Angreifer zu zwingen, diese Forts eher zu erobern, als er sich selbst an die Festung wagen kann, — dann die Maros nach dem erspringlichen Plane, am Fuss des Festungs Plateau vorüber zu leiten, und beyläufig gegenüber des Galgenberges eine Brückschanze zu errichten) die auf diese Art ausgebaute Festung Carlsburg, als Haupt Depot Platz für den südlichen Theil Siebenbürgens von grosser Wichtigkeit werden könnte.

Nach dieser bereits entworfenen militärischen Darstellung Siebenbürgens, in Rücksicht auf dessen Befestigung, und aus dem Grundsatze, dass nun die stete Befestigung in das Gebieth der Strategie gehört, und daher bey der Wahl der zur Befestigung dieser Art zu bestimmenden Punkte nicht blos auf einzelne Taktische, oder örtliche Gegenstände der Bedacht zu nehmen ist, — sondern die Punkte einer steten Befestigung in einem ganzen Lande oder Provinz müssen in Bezug auf ihre Wahl immer dort bestimmt werden, wo die Haupt Communicationen sowohl von Innen, als von Aussen zusammentreffen, daher solche Punkte zu einer Operations Basis gehören, von welcher die Substenz einer Armeé, ihre Maneuvrierungsfähigkeit, und wenn es möglich ist, auch ihre Stellung abhängt, nicht minder sind auch solche Punkte nicht zu vernachlässigen, die der Feind als Object seiner Operationen wählen könnte.

Aus diesem bereits gesagten glaube ich hiemit schlüsslich folgeren zu können, — dass sowohl zur Vertheidigung Siebenbürgens, als auch zu offensiven Operationen aus diesem Lande nach der Moldau und Walachey, nebst der schon bestehenden Depots Festung Carlsburg, — die Erbauung einer Festung vom zweyten Range bey Neudorf nächst Cronstadt, — und vom dritten Range bey Borgo-Prund, und Sancta Maria in Hatzeger Thale, hinlänglich seyn wird, — und dass die Befestigung der Pässe und anderweitigen Punkte — blos als Feldbefestigung zu gebrachten ist, — und daher die Zeit und Art ihrer Erbauung lediglich von den Umständen und den jeweiligen Operationen der Armeé in diesen Gegenden abhängt.

Hermannstadt am letzten März 1822.

Közli:
Pilch Jenő.

Lebstück Mária honvédhuszár főhadnagy emlékirata 1848—1849-ből.

Lebstück Mária a 48-as szabadságharc egyik legvitézebb honvéd tisztje. Nő és katona. Érdekes pályafutása körülményeiről részletesen értesülünk az alábbi Naplóból. Női honvédeinktől eddig ez az egyetlen emlékirat. Lebstück Mária egyénisége mindenkor közérdeklődésre tarthatott számot. A Közlöny 1849 március 17-i számában (55.) napi hír emlékezik meg róla, hogy Debrecen utcáin a nyalka honvédtiszt általános feltűnést keltett. Jókai személyesen ismerte és írt róla.[1] Később Őszi fény című kötetében írt életéről.

Lebstück Mária első férje az a Jónák József nevű tűzértiszt volt, aki mint a cs. és kir. 5. tűzérezred hadnagya, az egész ütegével átjött a honvédséghez. Itt 1848 nov. 18-án századossá léptették elő.[2] 1849 április 1-től pedig őrnaggyá.[3] Görgeinek ez a vitéz tűzérségi főnöke vette nőül Lebstück Mária főhadnagyot. Az őrnagy 41 éves volt, mikor 16 évi várfogságra ítélték vasban, felségárulásért, Aradon 1850 március 14-én. Aradi fogságukban született fiok, egyetlen gyermekük. Az apát vasban, szuronyos őrök kísérték be a cellába, hogy gyermekét megláthassa. Fiának két fia maradt: Jónák Antal városi pénztáros és Jónák Gyula, Újpest város tűzoltó-főparancsnoka. Az ő szívességéből adom át Lebstück Mária Naplóját a nyilvánosságnak, a Hadtörténelmi Közlemények révén.

A Naplót Lebstück a halálos ágyán mondta tollba egykorú jegyzetei alapján. Életiratát azzal kell kiegészítenünk, hogy Zágrábban született 1830 aug. 15-én. Atyja jómódú kereskedő volt, anyja Simunich Fanni. A serdülő Mária hamarosan elkerült a szülei háztól. 13 éves korától nagybátyja házánál nevelkedett Bécsben. Már 7 évig távol voltam, írja emlékirata végén. Nagybátyja Simunich Boldizsár báró, brigadéros. 1848 október végén mint altábornagy, hadosztályparancsnok vezette az egyik osztrák sereget Trencsénmegyébe. Az ő házától sodródott bele az eleven vérmérsékletű lányka a bécsi forradalomba, majd a magyar szabadságharcba. 19 éves korában mint huszár főhadnagy lett a vitéz Jónák József őrnagy felesége. Érthető, hogy szabadságharci hőstettei után Mária főhadnagy nem térhetett vissza nagybátyja házába, ki osztrák hadi tetteire büszkén, emlékiratait is kiadta 1861-ben. Második házasságában 21 évet töltött egy volt hon-

[1] Közlöny 33. szám.
[2] Közlöny, 1848, 165. sz.
[3] Közlöny, 1849, 66. sz.

véd tiszttel, Pasch Gyulával. Utoljára fiánál lakott Újpesten (Csokonai-utca 4. szám). Ott halt meg 1892 május 30-án. A Történelmi Lapokban 1893-ban felszólítás jelent meg: Szobrot Lebstück Máriának! (132. lap). A szobor nem készült el. Újpest városa azonban dísz sírhelyet adományozott s oda vitték át 1894 szeptember 21-én. — 1931 okt. 6-án a rádióban tartottam előadást Lebstück Máriáról.[4] Kérésemre Újpest városa elhatározta híres halottja sírjának állandó rendben tartását. A Csokonai-utca 4. számú házat pedig emléktáblával jelölték meg. Leleplezési ünnepélye 1933 március 15-én volt. Az emléken Lebstück domborművű bronz képmása is látható.

A Hadtörténeti Múzeumban őrzik Lebstück Mária atilláját és egy fényképét. A Jónák Gyula birtokában levő másik egyenruhás képe szerintem még értékesebb emlék a szabadságharc női honvédtisztjéről. — Irt róla a híres Racidula is francia és angol memoárjában.[5] Ő csak Károly fővadász néven említi Lebstücköt. Adatai nem mind megbízhatók. Ir azonban két dolgot, amit a Napló nem említ. Egyik: 1848 nov. 26-án Károly vadász gyújtja fel hősi vakmerőséggel az újfalusi hídat Pozsony felett. Másik: Debrecenben magától Kossuthtól kérte a huszárokhoz való átminősítését. Hősiességét, érdemességét mindkét adat csak növeli.

* *
*

„Bécsben tartózkodtam 1848-ig, a forradalom kitöréséig, melyhez mindjárt kezdetben, nevezetesen március 13., 14. és 15. napján hozzácsatlakoztam. Ez következőkép történt: éppen lemenni készültem a belvárosba, hogy magamnak egy kalapot vásároljak. Ugyan is a Deutschmeister-ezred tisztikara táncmulatságot rendezett és erre bennünket is meghívott. Én nagybátyámékkal tartottam volna együtt. Amint a bevásárlásból visszatérni igyekeztem. ez már nem sikerült, mert a város kapui le voltak zárva. Az utcák tömve emberekkel és én is belekerültem az áradatba. A drága kalap természetesen egészen tönkrement. A tolongásban megkérdeztem: Mit jelent ez a sokadalom? és itt kaptam azt a felvilágosítást, hogy kitört a forradalom. Első törekvésem az volt, hogy szabaduljak ebből a tömegből. Egy ismerőshöz szaladtam, aki egy cipészmester volt és nekünk is dolgozott. Egyúttal házmester is volt. Amikor megpillantott, meglepetve kérdezte: „Az Istenért Mari kisasszony, mit csinál Ön ezekben a válságos órákban itt? Nem tudja, hogy kitört a forradalom?" És akkor elmondtam neki abbeli erős elhatározásomat, hogy csatlakozom a forradalomhoz és részt akarok abban venni. Minthogy kevés pénzem volt, eladtam a fülbevalómat, a cipész segédtől egy kabátot és pepita nadrágot vásároltam, a mestertől pedig egy férfiesizmát, aki ráadásul egy inget és alsónadrágot is adott. A felesége pedig lenyírta a hajamat férfimódra. Minthogy a cipész mester a nemzeti gárdának tagja volt, átadta nekem a gárda-sapkát és egy régimódi fegyvert, vala-

[4] Új Idők, 1932, 3. szám, Mária főhadnagy. Képpel.
[5] Magyarul: Beck Vilma bárónő: Egy hölgy emlékiratai. Miskolc, 1901. 85—85. lap.

mint egy írásos bizonylatot, hogy mint az ő segédje, én fogom helyette az őrszolgálatot teljesíteni. Azonnal elmentem az őrségre. A Kärntnerthor mellett jelentkeztem az őrparancsnoknál. Félóra mulva már el is kezdtem első őrszolgálatomat. Mikor jelentkeztem, a többiek nagyon szemügyre vettek és furcsállották, hogy suszter legénynek milyen fínom keze és arca van. Néhány nappal később a német légióhoz mentem az ú. n. halál-légióhoz, melynek Giron volt a parancsnoka.[6] Majd pedig a gróf Colloredo főparancsnoksága alatt álló jurista csapathoz kerültem. Ezekkel együtt vettem részt októberben minden barrikád-harcban. Sebet is kaptam a fejemen és mint sebesült a Deutsches-haus-ban jutottam ápolás alá. Itt nekünk sebesülteknek igen jó dolgunk volt. Egy Holzapfel nevű szerzetes páter, aki maga volt a jóság a sebesültekkel szemben, azt tanácsolta nekem, hogy szökjem meg Bécsből, minthogy a rendőrség nyomoz a fölkelők után. Igy tehát amint kissé kiláboltam a bajból, újra női ruhába öltöztem és elmentem a rendőrségre. T. i. igazolvány nélkül senki sem hagyhatta el az őrvonalat. A rendőrségen azt mondták, hogy jöjjek délután. Véletlenül meghallottam, hogy szlávul beszélnek és az a tervük, hogy délután fogolyként ott is tartanak. Megígértem, hogy d. u. 4-kor újra ott leszek. A rendőrségről egyenesen a postára mentem, hogy az első postakocsival odébb álljak... Szerencsére még volt egy hely és még nagyobb szerencsémre egy pénzügyőri fővigyázó volt az útitársam Wimpassingig. Beszélgetésbe elegyedtem vele és kérdezte, hogy hová utazom? Szorult helyzetemben kénytelen voltam hazudni, hogy a bátyámhoz útazom egy hétre. Ennek megörült és azt mondta, hogy Wimpassingig együtt útazunk. Lassan kijutottunk a városból. A finánc udvarolni kezdett. Tűrtem. Végre elértünk az őrvonalhoz, ahol az útlevelet kérték. Pro forma kotorászni kezdtem a zsebemben és azt mondottam, hogy bizonyosan az úton elvesztettem. Erre a fővigyázó megnyugtatott, hogy majd a testvérének mond. Amikor a rendőrbiztos hozzám került, azt mondotta, hogy vele útazom.

Igy baj nélkül kijutottam Bécsből Wimpassingba. Itt a híd le volt rombolva, csak a főgerendák és a korlát voltak meg. Ezeken kellett átvergődnöm. A finánctnak meg kellett igérnem, hogy egy hét mulva ezen a helyen fogok rá várni. Elbúcsúztam tőle és átmásztam a gerendákon és korláton. Baj nélkül jutottam át a tulsó partra, kis útitáskámat a fővigyázó kardja segítségével hajította utánam. A falu határában két nyárssal, meg vasdoronggal felfegyverkezett paraszt állott; megállítottak s mert kémnek néztek, letartóztattak és bezártak egy pajtába. Itt voltam délig, amikor is hazajött a bíró. A bíró tudott németül és alaposan kikérdezett mindenről. Mikor elmondtam neki, hogy Győrbe igyekszem, ahol egy nővérem férjnél van, szabadon engedett, sőt egy parasztot is rendelt kalauzul, hogy a legrövidebb úton jussak el Sopronba. Itt a Korona-szállóba kvártélyoztam be magamat, mert útlevél nélkül nem lehetett innen tovább menni. Görgey ugyanis közeledett a seregével és színlelt támadást intézett az osztrák állások ellen. Ki-

[6] A halálfejes német légió parancsnoka Giron Péter volt.

használtam az általános kavarodást és déli 12-órakor sikerült megszöknöm. Este 6-kor ..... ba érkeztem, ahol két úrral találkoztam. Ezek is Sopronból léptek meg. Érdeklődtek, hogy hova igyekszem útlevél nélkül ezekben a kritikus időkben. Győrbe — feleltem. Minthogy ők is oda szándékoztak, együtt mentünk Csornáig. Csornánál átkeltünk a befagyott Rába folyón. A jégtakaró beszakadt a kocsi terhe alatt, de hála Istennek, már egészen közel a parthoz. Így is térden felül ért a víz. A parton a honvédek előőrsei tartózkodtak. Ők húztak ki bennünket kötelekkel, meg hosszú rúdakkal, aztán elvezettek a honvéd táborba, ahol nedves ruháinkat megszárogattuk az őrtűznél. Az egyik altiszt adott egy kevés pálinkát és egy katona köpenyt. A két úrral azután tovább folytattuk az útat Győr felé, ahova déli 12 órára meg is érkeztünk. Elbúcsúztam útitársaimtól, és rögtön felkerestem Johanna nővéremet, aki egy gazdag mészáros mesternél volt férjnél. Johanna nagyon elcsodálkozott az öltözékemen: fátyolos kalap és katonaköpeny volt rajtam. De miután mindent elmondtam neki, azonnal adott új ruhát. Másnap első útam Giron őrnagyhoz, a német légió parancsnokához vezetett, aki a Fehér Hajó szállodában lakott. Giron mindjárt megismert és ezekkel a szavakkal fogadott: „Grüss Gott Bruderherz!" Azonnal felvett újra a német légióba, mindjárt megkaptam az egyenruhát, amit azonnal hazavittem. Otthon átöltöztem. Mikor készen voltam, kimentem nénémhez a konyhába és odaadtam neki a szobám kulcsát. Johanna nem ismert rám azonnal és nagyot bámult a megjelenésemen. Közöltem vele, hogy elhatározott szándékom a szabadságért harcolni. Haladéktalanul szolgálatra mentem és déli 12 órakor a Fehér Hajó előtti piacon felesküdtem az ágyúnkra, mivel lobogónk nem volt. Délután 2 órakor őrszolgálatra osztottak be, a püspöki palotába, ahol Görgey tábornoknak volt a főhadiszállása. December 25-ike volt, kegyetlen hideg tél. Azt hittem, lefagynak a lábaim őrállás közben. Ez volt az első szolgálatom Magyarországon.

December 26-án visszavonultunk Győrből, mint hogy Windisch-Grätz herceg egész seregével közeledett. Bábolnáig vonultunk vissza, ahol nagyobb csatát álltunk az osztrákokkal. Ez volt az első ütközetem Magyarországon. Itt fogták el az egész Prinz von Preussen zászlóaljat. Gyanútlanul pihentek, még a fegyverük is gúlában volt, amikor hirtelen rajtuk estek az uhlánusok. Én néhány társammal együtt ebédnél ültem a vendéglőben. Az ajtón már nem juthattunk ki, hát az ablakon keresztül kellett meglépnünk. Végre összeszedelőzködtünk és a csata után a Vértes-hegységen keresztül vonultunk Tétényig. Itt megint összecsaptunk a lovassággal. Svalizsérek, meg gránátosok voltak. Az erdő szélén egy kisebb gránátos osztag állott. Jelekkel integettek, hogy át akarnak pártolni hozzánk. Minthogy a legionisták nagyon gyáván viselkedtek és egyik sem akart közeledni a gránátosokhoz, hát én vettem magamhoz 3 embert és átmentem hozzájuk. Lerakták a fegyverüket és úgy nyilatkoztak, hozzánk csatlakoznak. Átvezettem az osztagot a mi táborunkba és átadtam őket a parancsnokságnak. Tétényből tovább húzódtunk Budapestre, ahová estére meg is érkeztünk. A Lipótvárosban szállásoltak el. Itt jelentkeztem Söll Vitalis őrnagynál, aki az István főherceg-szállóban la-

kott. Tiroli vadászokhoz akartam bejutni, minthogy a legionáriusok Bábolnánál cserbenhagytak. Söll őrnagy azonnal fel is vett és beosztott a tiroli vadászokhoz.

Pestről Vácra masíroztunk. Görgey ugyanis egyelőre nem akart nagyobb ütközetbe keveredni. Pesten Görgey, Vetter és Perczel tábornokok Csányi kormánybiztossal haditanácsot ültek és úgy határoztak, hogy Görgeynek nem szabad nagyobb ütközetet elfogadnia, hanem vonuljon vissza Vác felé, kedvezőbb állásba. Vácról tartson Lipótújvárnak és kergesse ki onnan az osztrákokat. Görgey azonban nem igazodott ehhez a tervhez, már Vácnál megütközött az osztrákokkal. Az ütközetben az osztrák generális: Götz elesett.[7] Görgey teljes katonai pompával temettette el. Vácról a bányavárosok felé vonultunk tovább. Először Ipolyságnak, majd Selmecbányának; Görgey itt ütötte fel főhadiszállását. Ez január 14-én volt. Innen Körmöcbányára indultunk, de az osztrákoktól itt sem volt nyugtunk; tovább masíroztunk tehát Besztercebányára. Itt összpontosította hadseregét, melynek egyik vezére Aulich vezérlete alatt Kremnitzler volt. Ez nehéz feladat volt a vezérekre. Itt vívtunk csatát Turcsek mellett az evangélikus tótok vezérével, Hurbánnal. Január 17-én Kmetty tábornok rövid csata után szétszórta őket. Liptay főhadnagy itt léptetett elő engem fővadásznak. Ebben a csatában esett el Pusztelni főhadnagy és Kremnitzler százados, aki Aulich tábornoknak volt az adjutánsa. Másnap az összes fegyvernemek részvétele mellett eltemettük az elesetteket 10 óra tájban. Délben az alagúton át Zólyomba vonultunk vissza, ahol 24 órán át pihentünk. — Innen Iglóra masíroztunk, ahol január 28-án nagyobb ütközet közben Igló a lángok martaléka lett.

Iglóról Rózsahegyre vonultunk, ahol éjjel 11 órától reggelig tartó ütközetünk volt.

Megjegyzésül: az iglói ütközet után Altsohlba mentünk, hogy az ott tartózkodó Görgey hadsereggel egyesüljünk. Aulich tábornok elhatározta, hogy hadseregét a magas Szkotkó hegységen vezeti át, minthogy más kivezető út nem volt, Ha Aulich rendes úton vezette volna a hadseregét, kitette volna az osztrákok támadásának, míg ellenben ezen a hegyen való átkelés bizonyosnak látszott. Még is ez az út veszedelmes volt. A számtalan szikla és szakadék miatt még a gyalogosoknak is, hát még az ágyúknak és a kocsipark számára! Aulich első éjjel elrendelte az átkelést. Zivataros, viharos éjjel volt. Vaksötét volt és sűrűn húllott a hó. Ilyen időben menetelt az egész hadsereg: gyalogosok, huszárok, szekerészek, tűzérek és a muníció. Mind egyszerre mászta meg a nyaktörő útat. Isten segítségével másnap Altsohlba értünk, hogy Görgey hadseregével egyesüljünk és a Klapka seregét felkeressük. Rózsahegy felé meneteltünk. Átkeltünk a Ziepsz folyón, hogy Kassa ellen vonuljunk. Innen vissza meneteltünk Kirchdraufra, ahol mi Guyon tábornok segédcsapatát képeztük. Rövid pihenés után Rózsahegyre mentünk a Sturecz hegyen át. Iszonyatos út volt! Rettenetes télidőben, sziklákon át, mély szakadékok között, szédítő magasságban vezetett, félelmetes jeges útakon. A huszár-

[7] Ez téves. Götz az 1849 április 10-i váci ütközetben esett el.

ság segítségére sietett a tűzérségnek, hogy az ágyúkat, melyeket szét kellett szedni, tovább vontassák. Csak így volt lehetséges nagy fáradság mellett átvergődnünk. Ezer veszély között vonult az egész sereg a hegyi úton át a havas hidegben. A mérnök- és útászcsapatnak előre kellett mennie, hogy a sziklába útat vágjon és a szakadékokat áthídalja. Csak azután jöttek a gyalogosok és a huszárok, akiknek legtöbb dolguk a lovakkal volt, minthogy azok nem tudtak menni a síkos úton. A legtöbb bajlódás azonban az ágyú és kocsiparkkal volt. 16 órán tartott ez a veszedelmes út, míg a segédcsapat a hegygerincre ért. — Kisebb kalamitásokat kivéve, nem történt nagyobb baj. Estére átkelt az egész sereg a hegyen.

Csata után tovább masíroztunk Késmárkra, ahol egy napig pihentünk. Itt egy táncestélyt rendeztünk, miközben az osztrákok Késmárk és Béla között megtámadtak bennünket. A táncestélyről kénytelenek voltunk harcba indulni, mely éjjel 11 órától egész hajnalhasadtáig tartott.[8]

Másnap, 4-én Lőcsén állítottuk fel a főhadiszállást. Másnap a tisztikar Görgey születésnapjának és a hegyen való szerencsés átkelésnek megünneplésére táncestélyt rendezett, mely hajnalig tartott. Lőcse és Eperjes között fekszik a Branyiszkó-hegy, melyen át egy út vezet. Ezen az úton vonultatta át Görgey hadseregét Eperjesre, hogy onnan Kassára vezesse. Az osztrák sereg megszállotta a Branyiszkó-hegyet és ágyúkkal rakta meg, így az átkelést könnyen kivédhették. Görgey másnap, február 5-én parancsot adott Guyon tábornoknak, hogy a hegyet az osztrákoktól tisztítsa meg. Guyon 10.000 gyalogossal, 1300 huszárral[9] és 24 ágyúval azonnal útra kelt. Mi vadászok voltunk a segédcsapat és a hegy lábánál elterülő úton állottunk fel, innen könnyen szét tudtuk az osztrák sereget szórni és futásra bírni. Hanem a hegyre fel a szigorú hidegben, a jeges talajon, veszélyes volt az út, melyet még növelt a frissen esett hó. Odafönt dörögtek az ágyúk és a lovasok nagy zavart okozva csapatainkban, egész sorokat terítettek le. Az elesettek rázuhantak az utánok következőkre, sokakat a leguruló sziklák zúztak agyon. Az osztrákok fatönköket dobtak le az ostromló honvédekre és egész rendeket vágtak köztük. A honvédek már nem voltak hajlandók előre menni és hátrálni kezdtek. Ekkor Guyon tábornok oda kiáltotta: előre! dupla lénung, a hátrálóknak kartács! Guyon vezette a rohamcsapatot, mellette Erdősi Imre tábori lelkész magasra tartott feszülettel. A roham megújúlt s a pap kiáltotta; „Fiúk, kövessétek a keresztet!" és a honvédek vad erővel rohantak az ellenségnek, melyet teljesen levertek.

---

[8] Az itt következő eseményeket teljesen összezavarja a szerző. Nyilvánvaló képtelenség, hogy a Besztercebányáról Liptó megyén át a Szepességbe jutott csapatok, a Klapkával való egyesülés végett (!) visszaforduljanak Zólyomba (Altsohl), ahol Klapka hadteste sohase járt. Ez a hadtest már január 31-én Rakamazra, vagyis a Tisza balpartjára vonult vissza.

[9] Ez a szám téves. Mindössze 3750 gyalog és 150 lovasból állott Guyon átkelő hadosztálya. Vesd össze *Breit:* Magyarország 1848—49-i függetlenségi harcának katonai története, I. kötet, 218. lap. És Guyon iratai alapján *Szokolyi Viktor:* Hazánk, III. 155—156.. Dr. H. K. G.

Az ütközet reggel 9 órától éjfélig tartott. Jeges hidegben, sziklás, csúszós útakon, 25 állásból kellett az ellenséget kiverni, mely vad futásban menekült. Éjfél után 1 órakor fenn voltunk a hegytetőn. Az osztrákok látták, hogy a honvédek követik őket. Újházy csapataival kerülő úton a hegytetőre jött, hogy az osztrákok visszavonuló útját elvágja. Deym tábornokot kivetette állásából, aki lőszer és sebesültek visszahagyásával futva menekült. Az osztrákok visszavonulásának fedezésére rendelt Párma batailont teljesen szétverték a honvédek. Ebből a szerencsétlen batailonból egyetlen ember se jutott Eperjesre. Vagy elestek, vagy fogságba jutottak. Az ellenségtől megtisztított úton vonult el Görgey csapata Eperjesre, ahol 24 órás pihenésünk volt. A hegyen olyan rettenetes volt a hideg, hogy sokaknak a keze vagy a füle lefagyott. Február 10-én Kassára értünk, ahol gyászmisét tartottak az elesettekért, azután díszmenetben vonultunk el Görgey előtt s amint eléje érek, valami jelentéktelen dolgon nevetnem kellett, a tábornok nyolcórai kurtavassal büntetett. Görgey aznap egy táncmulatságot is rendezett és tiszttársaim értem jöttek. Ágyban feküdtem s azt mondtam, hogy nem jól érzem magamat, de ők már látták a vasra vert kezem és kérték Görgeytől büntetésem elengedését. Éjfél felé meg kellett szakítani a mulatságot, mert az osztrák ismét támadott.

Innen Miskolcra mentünk, ahol nekem egy 200 főből álló fogolycsapatot kellett Debrecenbe kísérnem. Mikor az őr átvette tőlem, azok elárulták neki, hogy lány vagyok. Egyben gratuláltak nekem és különböző verseket írtak emlékül a jegyzőkönyvembe. Egyik ezt írta: „Károly gondolj Bécsre, ahol egy barátod epedve vár". Másnap visszatérve Miskolcra, Egerbe masiroztunk, február 13-án. Itt bennünket, vadászokat, Dembinszky seregébe osztottak be. Majd február 26-án kezdődött meg az első harc, a kápolnai csatában, mely 27-ig tartott. Mi bekerítő mozdulatot hajtottunk végre az ellenséges lovasság ellen, de szétszórtak bennünket. Egyik szomszédomat lelőtték, egy másik fiatal vadász kardvágást kapott, mely a félarcát egészen leszelte. A levágott húst egyszerűen pusztakézzel odacsapta és ezt mondotta: „No pajtás, én a magamét már megkaptam, most már mehetek!" Én egy zsebkendővel szükségkötést alkalmaztam. Hanem az ellenség által sorainkon ütött résen benyomult az osztrák lovasság és szétszórt bennünket az attak előtt. Ez úgy történt, hogy mi tartalékban állottunk és mellettünk huszáraink. Az osztrákok a hegység zegzugos útain ereszkedtek alá. Kérdeztem egy huszártól, hogy nem fél-e a vasemberektől, a kürasszirektől, akik ott a hegyek felől jönnek? Azt felelte: „Ha megiszom két garas ára pálinkát, én is vassá válok!" A markotányosné töltött neki egy pohár pálinkát. Éppen arra jött egy ágyúgolyó és két darabra szakította a markotányosnét. A felső testét messze elhordta a golyó. A huszár azonban nem a markotányosnét sajnálta, hanem a pálinkát. Azt mondta: „Jaj de kár, oda a pálinka! Átkozott svábja, ezért megfizetsz!" —

Minthogy a lovasság szétszórt bennünket, csataláncba fejlődtünk. A talaj nagyon mocsaras volt, úgyhogy én elmaradtam társaimtól; ekkor történt, hogy három ellenséges vértes lovas üldözőbe vett. Köztünk egy patak vize folydogált, de a víz oly magas volt,

hogy a lovak nem akartak átjönni. A lovasok utánam kiáltottak: „Állj meg átkozott Kossuth kutyája!" Tovább szaladtam, míg csak védelmet nem találtam egy fűzfa törzse mögött. Ott puskára vettem a lovasokat. Mindkét golyó talált. A harmadik lovas megfutott. Nekünk vadászoknak kétcsövű karabélyunk volt. Mikor a honvédek megvizsgálták a halottakat, az egyiknél, R. báró kapitánynál, akit én még Bécsből ismertem, egy aranyláncot találtak a karján és egy medaillont, menyasszonya arcképével. A másik halott káplár volt. A kürtösök takarodót fújtak. Újra összegyülekeztünk. Otth nevű kapitány elvezetett engem Dembinszky tábornokhoz, aki ezekkel a szavakkal fogadott: „Fiatalember, maradjon mindenkor ilyen vitéz, ma megszolgált az arany kardbojtért!" És ott a csatatéren hadnaggyá nevezett ki. Dembinszky még nem tudta, hogy fehérnép vagyok. A vezérkar távolról látta, hogy védekezem a három lovassal szemben. Azután Verpelétnél meg kellett rohamoznunk egy majorságot, melybe osztrák vadászok fészkelték be magukat. Ebben a csete-patéban egy golyó horzsolta a fejem jobb oldalát. A kötözőhelyre vittek és első segélyben részesítettek. Azután a többi sebesülttel együtt Egerbe jutottam, ahol a barátok kolostorában szállásoltak el. Itt lett a titkom leleplezve. Törzsorvosunk, Lumnitzer, mikor a sebemet kötözte, kénytelen volt csuronvér ingemet lehúzni rólam és meglátta keblemet. Azt mondta csodálkozva: „Az ezer szentségit! Hiszen a mi Károlyunk tulajdonképen leány!" — Ezer ördög doktor! kötözzön be és ne csináljon feltűnést a dologból. — A kötözés után még 48 órát ott maradtam, azután, bár sebesült voltam, egy 86 főből álló sebesült szállítmányt adtak kezemre, hogy vezessem őket Tiszafüredre és onnan Miskolcra, onnan pedig Gyöngyösre.

Itt jelentkeztem a főparancsnoknál, Görgey tábornoknál és kértem a huszárokhoz való áthelyeztetésemet. Görgey Gáspár tábornokhoz küldött, aki rögtön át is vett és a 9-es Miklós huszárezredhez osztott be. De mielőtt a vadászoknál leszereltem volna, végig kellett küzdenem a hatvani ütközetet. „Átkozott fickója, még utoljára velünk kell jönnöd!" — mondták a vadásztársaim. Hatvannál, a hídon, az osztrák vadászokkal kézi tusára került a sor. Bajonet-szúrást kaptam bal tenyerembe. A csata után Gyöngyösre mentünk vissza, ahol eltemettük Braun vadászkapitányt. Innen Miskolcra kerültem, ahol megkaptam a huszár egyenruhát. Miskolcról Tokajba, ahol megkaptam kardomat, sarkantyúmat, meg egy lovat. Szép barna állat volt. Luci volt a neve. Itt már a magas lóhátról csaptam a szelet a gyöngyösi hölgyeknek. Déli 12 óra felé, még ebéd előtt, egy kis csatát álltunk a rakamazi hídon, a lovassággal szemben. Ez volt az első ütközet, amelyben mint huszár vettem részt. Innen kerülő úton, éjszaka, Tokajba tértünk vissza.

Tokajból Szolnokra mentünk. Innen nekem egy 25 kocsiból álló lőszer-szállítmányt kellett Komáromba vinni, de míg odaértem, háromszor is meg kellett szaladni az ellenség elől. Először Gödöllőnél, mely osztrák kézen volt, másodszor Ipolyságnál, ahol megrekedtünk egy kis szorosban és a kocsik csak egyenként haladhattak: megfordulásról szó sem lehetett. A hegység szinte

nyüzsgött az osztrákoktól. Amikor a parasztok ezt észrevették, hátam mögött kifogták a lovakat és mindent visszahagyva, elmenekültek. Én ugyanis egy öreg tűzmesterrel az első kocsin ültem. Gyalogsági fedezetem, mely mindenféle fegyvernemből verődött össze, legnagyobb részt szintén megszökött. Nem maradt más tennivalóm, minthogy kifogjam kocsimból az egyik lovat, ráüljek a hátára és Ipolyságra lovagoljak, lovakat rekvirálni. Erre az időre őrségül néhány hű emberrel az öreg tűzmestert hagytam hátra. Az volt a szándékom, hogy ha nem kapok lovakat, akkor az egész szállítmányt magammal és a legénységgel együtt a levegőbe röpítem, hogy az ellenség kezébe ne kerüljön. A hegységben egy paraszttal találkoztam, aki németül is értett. Tudakozódtam nála, hogy vannak-e a faluban lovak. Mikor megértette, hogy miről van szó, elmondotta, hogy a bíró császárpárti és semmit sem akar tenni a magyarokért. Ló, mondotta, van elég a faluban, de a bíró tagadni fogja, csak lépjek fel vele szemben erélyesen. Bementünk vele a községházára, ahol az esküdtek éppen ülést tartottak. Beléptem közéjük és kereken 25 kocsi elé lovakat kértem. Azt mondotta, hogy az egész faluban egyetlen lovat se lehet kapni. A paraszt, akivel beszéltem, szintén odajött, a bíró háta mögé állt és onnan integetett nekem, hogy csak kérjek. Mondtam aztán a bírónak, ha negyedórán belül nem kapok 25 kocsinak előfogatot, úgy Ipolyságot mindenestől a levegőbe röpítem, egyben mellének szegeztem pisztolyomat és kiáltottam: Schwarzgelb Canaille! Halálfia vagy rögtön, ha félre akarsz vezetni. Erre ő nagyon megijedt és százados úrnak szólított és 15 perc alatt elég fogat állott rendelkezésemre. Azonnal el is indultunk és szerencsésen Léva elé érkeztünk, hol harmadszor kellett az osztrákok elől menekülnünk.

Minden baleset nélkül szerencsésen Komárom-Szentpéterre értünk, ahol Gáspár tábornok gyalogsági osztagával tartózkodott. Azonnal jelentkeztem nála, átadva neki a számára hozott sürgönyöket. A tábornok magánál tartott ebéden, mialatt huszár patrult küldött ki megtudakolni: szabad-e a Komárom felé vezető út? Ebédre olyan kemény rostélyost ettünk, hogy foggal, kézzel szaggattuk. Rövid idő mulva visszajött a patrul azzal a jelentéssel, hogy az ellenségnek nyoma sincs és így szabad az út Komárom felé. Megindultam és magam mellé vettem négy huszárt fedezetnek. Szent-Péteren a postára mentem, ott egy postakocsit vettem és a kocsik előtt haladtam. A postakocsisnak egy ezüst huszas borravalót adtam, azzal az utasítással, hogy nagyon gyorsan hajtson és a komáromi hídon a postakürtöt igen erősen fújja.

Komáromban már várták érkezésemet, Görgey, Klapka, Guyon és Mészáros tábornokok és több más vezérkari tiszt, minthogy már a végére jártak a muníciónak. Görgey tábornokhoz mentem jelentkezni, átadni neki a számára kijelölt sürgönyöket. Lakosztályába vitt és azalatt Wagner tűzérkapitány átvette a muníciót. D. u. 4 óra volt. Görgey átment a másik szobába és bezárta az ajtót, míg a sürgönyöket olvasta. Majd kinyitván az ajtót, így szólt a tisztekhez: „Imé bemutatom nektek Károly főhadnagyot!" Mészáros miniszter merész vállalkozásomért aznap

főhadnaggyá nevezett ki. Ekkor láttam először Rózsa Sándort.[10] Ő volt az első, aki 600 emberből álló szabadcsapatával a hídon át Újszőnyig vonult, ahol a csata megkezdődött. (300 embere lovon, 300 embere gyalog, mindannyian kék és fekete csikós ingben és gatyában, Rózsa Sándor századosi rangban volt.)

Másnap visszameneteltem Szolnokra, innen Cinkotára és azután Budapestre. Itt beosztottak a Gellérthegyre, Jónák tűzérszázadoshoz, előbb azonban egy sürgönyt kellett vinnem Budára Görgeyhez, akinek főhadiszállása a Svábhegyen volt. Csónakon mentünk át a Dunán. Az osztrákok a várból észrevettek és tüzelni kezdtek ránk. A golyók mellettünk jobbra-balra a vízbe csapódtak le. A Margithíd közelében átértem szerencsésen, miután átadtam Görgeynek a sürgönyöket, a Gellérthegyre mentem, ahol a mozsárüteg volt felállítva. Ez május 18-án volt. Jónák századosnak el kellett lovagolnia a Bresch-üteghez, mely a Krisztinavárosban volt felállítva. Ezalatt nekem adta át a parancsnokságot a Gellérthegyen. A főtűzmesternek ezeket mondotta: „Távollétem alatt Károly főhadnagy úr veszi át az üteg parancsnokságát. Parancsainak eleget kell tenni." A mozsár mindjárt úgynevezett Brandkugeln-eket lőtt. Egy löveget a vár felé irányítottunk és tüzeltem. Olyan jó volt a találat, hogy mindjárt tűz csapott fel a nyomában. Amikor ezt Jónák százados meglátta, vágtatva jött fel a Gellérthegyre: „Szentséges egek! ki tüzeltetett?" A tűzmester mondta, hogy Károly főhadnagy úr parancsára történt. Ekkor a százados megveregette a vállamat és mondta: „Brávó Károly, ma kiérdemelted az aranysarkantyút. Ez a lövés még nekem, öreg katonának sem sikerült volna egykönnyen."

Május 20-ról 21-re virradó éjszaka volt a vár általános támadása. Huszártiszt létemre mégis a gyalogsággal mentem ostromra. A Ferdinándkapú felé vonultunk, ott létrán ostromoltuk a falakat. Egyszerre csak a létra felső fokán álló katonát egy golyó találta, ránk esett és többen néhány öl magasságból lezuhantunk. Szerencsémre kisebb horzsolódásokkal és zúzódásokkal menekültem meg. A következő létrán megint csak felmásztam és az istállóknál szerencsésen felértem a várba. Sötét volt és így nem láthattuk, hogy a jászlak alatt ellenséges vadászok rejtőzködnek, akik ránk lőve, sok honvédet a lábukon megsebesítettek. A honvédek ezen annyira felbőszültek, hogy a vadászokat egytől-egyig lemészárolták. Az ostrom után 3 hétig még a várban maradtunk. Engem egy régi, egyemeletes házban szállásoltak el. A halottak még sokáig feküdtek ott s midőn éjjel a szállásomra mentem, a

[10] Más forrásokból való ellenőrzésre szorul: ott volt-e Rózsa Sándor Komárom alatt? Egyesek arra hivatkoznak, hogy csak az Alföldön harcolt, Szinnyei József: Komárom 1848—49-ben c. munkája nem említi. Bizonyos, hogy a 33 éves szegény legény ekkor volt virágjában. Kossuth 1848 dec. 15-én kelt hirdetményében megerősíti a Rózsának adott amnesztiát, vitézségéért. Ha fel is hozzák ellene, hogy a rendes honvédállományból elbocsátották, mint guerillavezér Komáromnál is éppúgy árthatott az osztrákoknak, mint másutt szeretett. Lebstück maga is említi, hogy mint szabad-csapat vezérét látta. Kékinges harci viseletét mások is Lebstückkel egybehangzóan írják le. Lásd még Gracza: Szabadságharc Története. III. kötet, 112—121. lap. Dr. H. K. G.

lépcsőházba érve, valami puhára léptem. Világot gyujtottam s akkor láttam, hogy egy halottnak a kezére léptem. Így feküdtek még másnap is a holttestek. Ezen időben a tisztek a kis sörcsarnokban és a postán mulatságot rendeztek. Jónák százados rábeszélésére női ruhában mentem el a mulatságra. Itt rámismert egy Mezei nevű tiszt és így kiáltott fel: „Hiszen ez a mi Károlyunk!" Ezt megtudta Görgey és azt hitte, kémnek akarok felcsapni. Azonnal ismét egyenruhát kellett öltenem. Nemsokára jött a fegyőr, elvette a kardomat és vasra verve lezárt. Kérdezte tőlem a fegyőr, hogy tulajdonképen mit vétettem, mert Görgey agyon akar lövetni. Magam se tudtam miért, és azt mondtam, hogy számomra még nem öntöttek golyót. 48 óráig voltam bezárva. Jónák százados és Liptay közbenjárására, kik miután a tényállást megtudták, azonnal Kossuthhoz menve, őt a valódi tényállásról felvilágosították s ő azonnal elrendelte szabadon bocsáttatásomat.

Három hét leteltével Szeged és Dorozsma felé menekültünk. Dorozsmán a tábori lelkész Jónákkal megesketett. Az esküvő után mindjárt magamra öltöttem egyenruhámat. A nászlakoma Dorozsmán volt. Itt hirtelen rajtunk ütött az ellenség, úgy hogy az ablakon kellett menekülnünk. Mégis magammal vittem szalvétába kötve egy egész túrósrétest és a ló nyergéhez kötöttem. Szegedig kellett visszavonulnunk, majd Lugos és Facsetig, ahol átúsztuk a Marost.[11] Augusztus 18-án fogságba estem és Lippára vittek, ahol át kellett úsznunk a Marost. Arad várába vittek. Az akkori várparancsnok igen goromba ember volt, különösen a magyarokat gyűlölte. A várban egy alkalommal tűzeset volt és a parancsnokot akkor baleset érte. A lakás alatti pincében ugyanis nagyobb mennyiségű spiritusz volt elraktározva. Szolgája ügyetlensége folytán a spiritusz felrobbant éppen akkor, mikor a parancsnok az ajtón akart kilépni, a padló leszakadt alatta s ő a lángokba esett és odaégett volna, ha a fogságban lévő Szathmáry ezredes ki nem menti. Égési sebeibe azért belehalt. Halála előtt megmentőjének 50 aranyat adományozott.[12] Utódja gr. Thun tábornok lett, aki a foglyokkal emberibb módon bánt. Miután tudomására jutott, hogy áldott állapotban vagyok, kiútaltatott számomra egy magánlakást. Hem Ádám városi mérnöknél, a Kreutz-utcában. Itt állandó felügyelet alatt állottam. Egyszer kihallgattak a főtörvényszéknél Budapesten, Újépület 3. sz. udvarában, I. em. 11. ajtó alatt Reischl főhadnagy és Ketzel főtörvényszéki tanácsnok. A kihallgatás után előfogaton azonnal visszavittek Aradra. Ez még háromszor megismétlődött. Dec. 18-án a várba vezettek Kosfelnitz várparancsnokhoz. Megkértem őt, hogy férjemet, Jónák őrnagyot engedje a keresztelőre hozzámjönni a lakásomra, miután minden órában várom a lebetegedést. Dec. 24-én egy egészséges fiúgyermeknek adtam életet, mely hírre férjem, Jónák őrnagy két altiszt kíséretében eljött a keresztelőre. Még 3 hónapig maradtam

[11] Facsetnél, tudvalevőleg, nem a Maros, hanem a Béga folyik. Ennek pedig azon a tájon olyan kicsiny a nyári vízállása, hogy könnyűszerrel át lehet rajta gázolni.

[12] Az aradi vár parancsnoka 1849 okt. 4. óta Howiger Alajos tábornok volt. A megmentő honvédtiszt pedig Szathmáry Mihály, a bácskai huszárok ezredese.

Aradon, azután a foglyokkal együtt Pestre hoztak, ahol két napig a Vadászkürt szállóban laktam. Innen a zimonyi hajón két altiszt kíséretében Sziszekre vittek. A többi foglyot Péterváradra vitték. Sziszeknél az egyik altiszt megmondotta, hogy már kíséret nélkül mehetek tovább. „Asszonyom! ön most hazájában van, mi most visszamegyünk". Iránt tanúsított becsületes magaviseletéért mindegyiknek 5 forint borravalót adtam. Az ítélet számomra így hangzott: kiútasítás Magyarország egész területéről, Horvátországba internálva. Ezt a kedvező ítéletet földieimnek köszönhetem, akik a főtörvényszéknél állásban voltak. Ők még büszkék is voltak arra, hogy egy horvát nő milyen hősiesen küzdött.

Sziszekről kocsin Zágrábba útaztam, hova ápr. 24-én délután 2 órakor érkeztem. Édesanyám és testvéreim nagy örömmel fogadtak, miután már 7 évig távol voltam. Csak egy fivérem, aki az olasz hadjáratból jött, melyet a Don Miguel században harcolt végig, szemrehányásokkal és szidalmakkal fogadott és gyermekemmel együtt az első emeleti ablakból ki akart dobni, amiért a magyaroknál szolgáltam. Édesanyám közbenjárására a fivérem mégis kibékült velem. A lakosságtól is igen sokat kellett szenvednem. Az utcán kövekkel és sárral hajigáltak meg és vízzel öntöttek le, úgy hogy már az utcára se mehettem. Utánam kiabáltak. Édesanyám akkor elment Jellasich bánhoz és mindezt elpanaszolta. A bán azt mondta: jöjjön anyám másnap velem együtt oda. Nagyon barátságosan fogadott és mindenről kikérdezett engem. Azt mondta anyámnak: büszke lehet a lányára. (A bán távoli rokonunk volt s így tegező viszonyban mondta: „Fanni! büszke lehetsz a lányodra...") Ekkor kitárta az előszoba ajtaját és bemutatott engem az ott egybegyűlt tiszteknek, mint háborús bajtársukat. Büszkék lehetnek — mondta — hogy ilyen bátor földijük van. Másnap mindenhol német, horvát és olasz falragaszok jelentek meg, melyeken szigorúan tiltva volt a hazáért felkelőket, legyen az férfi vagy nő, sértegetni. Inkább büszkék legyünk rá, hogy horvát nő, bár ellenséges táborban, ilyen vitézül küzdött. Ezen tilalom következtében azontúl mindenkitől és mindenkor nyugalmam volt.

Zágrábban 1851-ig maradtam. Azután ismét Magyarországba jöttem, nővéremhez, ahol másodszor nőül mentem, Pasch Gyula műfestőhöz, ki szintén mint hadnagy szolgált 1848—49-ben a tiroli vadászoknál. Győrben 17 évig laktam, azután 6 évig Komáromban, ahol férjem meghalt. 1870-ben Budára mentem, ahol 1880-ig maradtam. Azután Újpestre költöztem fiamhoz, aki itt festő és mázoló.[13]

Közli: *Dr. Hegyaljai Kiss Géza.*

[13] Lebstück Mária nevét néha elferdítve írták. Mikár Zsigmond Honvéd névkönyv, 1891, 372. lapján így olvasható: özv. Paschné, szül. Lebstig Mária nyug. honv. főhadnagy, Budapest.

HADTÖRTÉNELMI IRODALOM

Bánlaky József: *„A magyar nemzet hadtörténelme."* VII. rész, (156 oldal 4 melléklettel) és VIII. rész (216 oldal 1 melléklettel). Fűzve, nagy nyolcadrét. Budapest, 1934. Grill-könyvkiadóvállalat.

Bánlaky altábornagy folytatólagos hadtörténeti munkájának most megjelent VII. kötete a vegyesházbeli királyok korszakának első részével, Vencel, Otto, s Károly uralkodásával foglalkozik A VIII. kötetet kizárólag I. (Nagy) Lajos korának szenteli.

A szerző minden munkáját az anyag logikus, könnyen áttekinthető tagolása és gördülékeny, közvetlen írásmódja jellemzi. A nevezetesebb eseményeket, egyes hadműveleti időszakokat tárgyaló fejezetei végén megjegyzések, elmélkedések alakjában foglalja össze nézeteit s következtetéseit az elmondottakról. Ezek a megjegyzések különösen érdekesek, mert a szerzőnek hosszú békebeli és a világháborúban magasabb vezetőállásban leszűrődött tapasztalatai révén, sok olyan összefüggésre, részletre hívja fel az olvasó figyelmét, amelyet talán nem venne észre. Bánlaky altábornagy sorozatos munkája a magyar nemzet hadtörténelmének van szentelve. Így tehát ebben a VII. és VIII. kötetben is a hangsúly a hadműveleteken van, amelyeket helyesen illeszt az azokat megelőző vagy követő kül- és belpolitikai helyzetképek keretébe.

A VII. kötetből megismerjük az ellenkirályok küzdelmeit egymással, majd I. Károly belső és külső háborúit. Csák Máté szerepének leírása kitűnő korkép az akkori kényurak életéről. Ugyszintén különösen megragadta figyelmünket a Mühldorf-Ampfingen mellett vívott csata és a rozgonyi nagy küzdelem leírása. Utóbbinál különösen ki kell emelnünk a helyszíni adatok kellő értékelését, amely körülmény csaták rekonstruálásánál rendkívül fontos. Hadtörténeti okulás szempontjából igen helyes a szerzőnek az a feldolgozásmódja is, hogy nemcsak a nagy csaták nagyobb részleteivel foglalkozik, hanem felhívja a figyelmet olyan, bár nem nagy fontosságú, de harcászati tanulságokat nyújtó kisebb jelenetekre is, amilyen például a Köcski Sándor vezette magyar-kun lovasság helytelen felhasználása, illetve mellőzése volt a mühldorfi küzdelemben.

I. Károly király jelentőségét és a magyar haderők megalapozása érdekében kifejtett tevékenységét kellően méltatja, bár a vármegyei bandériumról alkotott képe, valamint a nehéz lovasságnak, mint csatadöntő tényezőnek szerepe, nem mindenben egyezik a magyar középkor hadieseményeivel újabban foglalkozó szakemberek nézeteivel. (Utalunk Dr. Erdélyi Gyula munkájára: „A magyarok hadművészete").

Nagy Lajos államalkotó nagysága, hadseregszervező és fejlesztő tevékenysége kellően kidomborodik a VIII. kötetből, bár

ebben a kötetben a hadműveleteket indokoló korrajz és politikai helyzetkép kissé részletesebb, mint arra, nyilvánvalóan hadtörténeti munkában szükség lenne. A nápolyi hadjáratok (melyeket a szerző már a legújabb források — Hóman—Szekfű. Miskolczy István — figyelembevételével írt meg), a lengyel-litván, velencei, moldvai háborúk leírásából a szerző azt a következtetést vonja le, hogy Nagy Lajos inkább szerencsés, mint jó hadvezér volt.

A könyvekhez csatolt, könnyen áttekinthető és apró részletek mellőzésével megszerkesztett vázlatok és csatatérképek igen emelik a munka értékét, nem különben az a fontos körülmény, hogy a szerző sohasem múlasztja el — különösen ha nagyobb távolságokra szóló hadműveletekről, csatákra való felvonulásokról van szó — a seregektől megtett útak és menetteljesítmények pontos kimérését és kiszámítását. (Pl. Nagy Lajos első litván hadjáratánál.) Ezt a körülményt — főleg nem katona-történetírók — gyakran mellőzik.

Bánlaky altábornagy hadtörténelmi kötetsorozatának érdeme az, hogy az ezeréves magyar hadimúlt eseményeit összefüggően s mégis elég részletesen adja elő s a kötetek végén felsorolt bibliographiai adatokkal kellő támaszpontokat nyújt annak, aki ezekkel az eseményekkel részletesen kíván foglalkozni.

Markó Árpád.

Carlo Montù: *Storia dell' Artiglieria Italiana.* Parte I. Volume I. Nagy 8°, 944 lap, 162 ábrával. Róma, 1934.

Még 1923-ban történt, hogy az olasz tűzérségnek Torinoban összegyűlt néhány nagyrangú, nemtényleges tisztje azon tanácskozott, hogy milyen emlékművel kellene megörökíteniök fegyvernemük haditetteit.

Egyhangúlag azt határozták, hogy megíratják és kiadatják az itáliai tűzérség történetét, a legrégibb vetőgépek korától kezdve napjainkig. Giacinto Sachero tábornok vállalkozott reá, hogy elkészíti a munka tervezetét, egyúttal pedig az összegyűlő anyag feldolgozását is irányítani fogja. Azonban korai halála mindent megakasztott. Évek múltak el, míg végre 1930-ban, Carlo Montù tábornok új életre keltette a már-már haldokló tervet s jeles dolgozótársak segítségével 1934 őszén már nyilvánosságra bocsáthatta az első résznek az 1700. évvel záródó első kötetét, Mussolini előszavával.

A teljes munka három főrészre fog tagozódni: a tűzérség eredetétől 1815-ig, 1815-től 1914-ig és 1914-től napjainkig.

Montù tábornok — nagyon szerényen — igen sok pótlásra és javításra szoruló „első vázlat"-nak mondja művét. Bár mi is ilyen „vázlattal" áldozhatnánk, a Monarchia széthullásával megsemmisült s annyi alaptalan váddal illetett tűzérségünk emlékének!

Mint a szerző írja, az olaszok szeretik tűzéreiket, de kevéssé ismerik magát a tűzérséget. Ennélfogva ennek a most folyó nagy történelmi munkának az a főcélja, hogy országszerte minél jobban elterjedjen. Éppen ezért — nagyon helyesen — nem mélyed az elméleti fejtegetések útvesztőjébe, hanem ehelyett az olasz politikai-, kultúr- és tudományos élet keretébe foglalja a tűzérség tör-

ténetét. Tehát nem valami féltékeny kasztszellem korlátaiba zárt jelenségként állítja elénk ezt a fegyvernemet, hanem mint olyan intézményt, amely az olasz szellemnek és vitézségnek egyik legszebb megnyilvánulásaként tűnik a történetkutató szemébe.

Nagyon szépek és érdekesek azok a minden fejezetbe beleszőtt történelmi részletek, amelyek a Nyugatrómai Birodalom bukásával szétmálló, majd fokonkint új politikai és katonai súlypontok köré kristályosodó Itália legviharosabb korszakairól szólanak, gyakorlott és lendületes stílusban, amelyből lépten-nyomon kicsendül az olasz író eleven temperamentuma. Ezeket a részleteket nem csak a tűzér, hanem minden művelt ember is, nagy haszonnal olvashatja.

Montù tábornok különben is magasabb szempontból fogja fel tárgyát, s így a tűzérségben se csupán a rombolás és pusztítás eszközét, hanem az emberi elme találékonyságának egyik megnyilatkozását látja. Ezért írja, hogy:

„Az idő elpusztíthatja a leghatalmasabb birodalmakat, megsemmisítheti a leghangosabban hirdetett győzelmek eredményét: néhány évtized eltörölheti a szerződéseket, minden záradékukkal együtt. A leghíresebb városok, a legnagyobb, legbüszkébb országok is elhanyatlanak, vagy örökre eltűnnek; por és hamu takarja be őket. De mindezek fölött áll valami, ami nem hal meg, sőt ezredévről-ezredévre továbbszáll: az emberi szellem alkotása, amely akár a legbámulatosabb, akár a legszerénytebb találmány alakjában, akár parányi, akár óriási lépéssel, előbbre vitte az emberiséget a tudás útján. Ezért mondottuk kezdettől fogva, hogy a tűzérség története egyúttal az emberi szellem története is."

Az Itália földjén született tűzérség történetéről lévén szó, nagyon természetes, hogy a munka nem szorítkozhatott csupán a mostani olasz királyság csirájának, Piemontnak, tűzérségére, hanem fel kellett ölelnie Genova, Velence, Ferrara, Modena, Firenze és Toscana, Róma és az Egyházállam, valamint Nápoly és a két Sicilia tűzérségét is.

* *
*

A szerző megállapítása szerint, a tűzérség igazi elődei nem az ütésre alapított fegyverek (például a faltörő kos), hanem azok a vetőgépek voltak, amelyeknek kezeléséhez két vagy több katona kellett.

Ezek a vetőgépek bizonytalan helyen és időben (úgy lehet, hogy a Kr. e. IV. században Siciliában) születtek s eleinte meglehetősen korlátolt mértékben, csupán várharcban alkalmazták őket. Julius Caesar idejében már nagyobb mozgékonyságra tettek szert s a nyílt harcban is megjelentek. Keresztény időszámításunk kezdetéig, fokról-fokra annyira tökéletesedtek és megsokasodtak, hogy már sikeresen lehetett védekezni velük a barbár népek támadása ellen. A Nyugatrómai Birodalom bukása után, vagy eltűntek hosszú időre, vagy visszajutottak alkalmazásuk eredeti terére, a várostromhoz. Az ezredik év után, főként a keresztes hadjáratok révén, lassacskán visszakapták korábbi jelentőségüket, s meg is tartották a puskapornak új korszakot megnyitó felfedezéséig; sőt még azon túl is. A Kr. u. VII. század elején megjelenik a „görög-

tűz" is, amelyet — bizonyos fokig — szintén a tűzérség elődei közé számíthatunk.

A puskapor feltalálásának és első alkalmazásának idejét és körülményeit mélységes homály fedi, de annyi okmányszerűen bizonyítható, hogy Itália volt az első, ahol az új találmányt tudományos alapon értékelték és hasznosították.

A szerző szántszándékkal mellőzi a lövőfegyver első alkalmazásáról szóló bizonytalan adatokat s csupán annyit állapít meg, hogy Itáliában kétségtelenül már a XIV. század elején használtak tűzifegyvereket s a század vége felé általánossá vált itt a tűzérség alkalmazása.

Mantovában már 1322-ben öntöttek egy kis bronz mozsarat, amellyel főként egyházi ünnepségek alkalmával pukkantgattak ugyan, de golyót is lehetett lőni belőle. Firenzében és Castellania di Cassinoban 1326-ban tűnik fel az első tűzér lövőszerszám. Rinaldo d'Este 1334-ben, vetőgépeken és puskákon kívül, szakállast is alkalmaz Argenta ostrománál.

De valamennyi olasz állam közül, Velencében fejlődött leggyorsabban és leghatalmasabban a tűzérség. A XIII. század derekán sok és mindenféle öblű lövőszerszáma volt a „Serenissima"-nak s nagy sikerrel is alkalmazta őket hatalmas vetélytársa, Genova ellen, főként 1381-ben, Chioggia ostrománál. Genovában 1384-ből van az első adat ottani tűzifegyverekről.

Meg kell említenünk, hogy már a XIV. században megpróbálkoznak — persze sikertelenül — a hátultöltés problémájával is.

Hosszú ideig, valószínűleg egy egész századon át, csupán várharcban alkalmazták a tűzérséget, még pedig anyagi és erkölcsi okoknál fogva. A talpak idétlen és kezdetleges alakja s a kezelésnek ebből folyó nehézsége, a töltés hosszadalmas művelete s a csekély mozgékonyság, nagyon korlátozta az új fegyver szélesebbkörű használatát. Az erkölcsi okok közül elsőként említjük a lovasság nagy ellenszenvét az ágyúkkal és mozsarakkal szemben. A pápák kezdetben ismételten sújtották az egyházból való kiközösítéssel azokat, akik a tűzérséget — a rombolás eszközét — felhasználják; de azután, 1338-tól kezdve, maguk is rászorultak. A hatalmas hűbérurak eleinte megvetették a tűzifegyvereket, amely — ördögi találmány lévén — lovaghoz nem méltó.

Az is kétségtelen, hogy a XIV. században s a XV. század első évtizedeiben, nyílt harcban csupán a legkisebb öblű lövőszerszámokat alkalmazták; ezeknek hatása azonban vajmi csekély, vagy éppen semmi se volt. Ez az oka annak, hogy — legalább a XV. század közepéig — mindenütt ott találjuk Itáliában a régi vetőgépeket az új tűzifegyverek oldalán.

Az ágyúk és mozsarak kezdetben csupán vasból készültek, de csakhamar divatba jut a bronz is. A cső eleinte mindig egy darabból állott, de már a XIV. század végén különféle szerkezetű, szétszedhető csövekkel is találkozunk, amelyek a könnyebb szállítás kedvéért készültek.

A XV. század utolsó évtizedeiben nagyon fontos találmány a csőcsapok alkalmazása és a kerekes talp. A két Alberghetti (apa és fia) már 1487-ben ilyen csőcsapos és kerekes talpra szerelt lövőszerszámokat készített Velence és Firenze számára.

Bartolomeo Colleoni, a velencei köztársaság nagy hadvezére, 1467-ben taligára rakott bombardákat és szakállasokat vitt a firenzeiek és a nápolyiak ellen, a molinellai csatába. De már korábban, VIII. Amadeo savoiai hercegnek is volt könnyenmozgó tűzérsége s ő volt az első, aki egy nehéz ágyút szállított át a Nagy Szent Bernát hágón, 1434 decemberében.

Lombardiában az 1360. évvel kezdődik a tűzér lövőszerszámok gyártása. Francesco Sforza és fia Galeazzo Maria, különös gondot fordított a tűzérségre, amely ott a XV. század második felében s a XVI-nak első harmadában nagyot haladt. Már olyan nagyöblű lövőszerszámok is készültek, amelyekhez hasonlóakat csak a világháborúban láthattunk.

A XV. század második felében született I. Alfonso d'Este, a későbbi hírneves tűzér, akiben szerencsés harmoniában egyesült a tűzértechnikus és a taktikus. De ő volt egyúttal az, aki korának egyik legnagyobb művelődési középpontjává tette Ferrarát.

Az 1512 április 9-én vívott ravennai véres csata sorsát, kétségkívül a ferrarai tűzérség kiválóan ügyes alkalmazása döntötte el.

A lövőszerszámok XV. századi gyártására áttérve, megállapítja a szerző, hogy lassacskán eltűnnek a dongaszerű darabokból összeállított és vaskarikákkal összetartott csövek s csak az egydarabba, vasból vagy bronzból öntöttek maradnak meg. Maga az öntőeljárás nagyjában olyan volt, mint a mostani, azzal a hátrányos, sőt káros eltéréssel, hogy öntés közben a cső fara volt fenn, ahelyett, hogy az öntőminta alját foglalta volna el. Az öntés mag köré történt s a legnagyobb nehézséget az okozta, hogy igen bajos volt a magot úgy megerősíteni, hogy tengelye pontosan egybeessék az öntendő cső tengelyével.

Szétszedhető cső a század végén már csak a legkisebb öblűek között akad. A hátultöltéssel való próbálkozás a XV. században se szűnt meg, de ekkor se sikerült olyan zárat szerkeszteni, amely a gázkiömlést megakadályozhatta volna. A hátultöltéssel kapcsolatban, az egyesített töltéssel is kísérleteztek, olyanformán, hogy a golyót és a puskaport papírhüvelyben egyesítették.

Egészen különleges lövőszerszám volt ebben a században a többfúratú ágyú, amelyet azonban nem szabad a többcsövű seregbontóval összetéveszteni. 1404-ben Padovában volt egy ilyen hétfúratú ágyú.

Az ágyútalpnak két oldala volt s közöttük, a cső fara alatt, mozgott a magassági irányt szabályozó ék. Különösen érdekes Lionardo da Vincinek egy rajza, amely csőcsap nélküli könnyű ágyúhoz szánt kerekes talpat ábrázol. Itt a felsőtalp — amelybe a cső van ágyazva — vízszintes csap körül forog s az irányzóék segítségével mozgatható. Az alsótalp elején, saját tengelye körül forgó függélyes villa áll. Ezen nyugszik a felsőtalp eleje, hátulja pedig az alattalevő támasztékon jobbra-balra mozgatható. Ilyenformán a talptusa elmozdítása nélkül is, bizonyos határok között változtatni lehetett az oldalirányt. Ez volna tehát az annakidején új találmányként üdvözölt oldalirányzógép őse, amelynek első gondolata Lionardo da Vinci agyában született.

Itáliában egyébként is nagy volt azoknak a száma, akik a tűzérszakmával tudományos alapon foglalkoztak. Merőben szo-

katlan jelenség, hogy a sorozatot nő kezdi meg, a Franciaországba költözött Cristina da Pizzano személyében. Nagy nevek következnek utána: Filippo Brunellesco, Leon Battista Alberti, Jacopo Mariano, Paolo Santini, Ludovico II. Marchese di Saluzzo, Roberto Valturio, Francesco Martini, Orso Duca di Ascoli, Diomede Carafa, Antonio Cornazzano, Francesco Patricio, Bonacorso Ghiberti és végül a kortársak legnagyobbika, az imént említett Lionardo da Vinci.

* *
*

A XVI. század fontos haladást jelez a tűzérség történetében. Megszűnt ugyanis csupán mellékes segítőelem lenni, hanem mint nem nélkülözhető harmadik fegyvernem lép fel, a lovasság és a gyalogság oldalán. A vezérek most már a három fegyvernem együttműködésére kezdik alapítani csataterveiket. Ebből azonban még korántse következik az, hogy a tűzérségnek mindenkor nagy hatása lett volna s hogy a vele szemben táplált ellenséges érzés teljesen megszűnt volna. Tovább élt, de inkább nem sok gyakorlati értékű irodalmi, főként elméletitermészetű vitákra szorítkozott.

Bizonyos, hogy a XVI. század hajnalán mindenik itáliai uralkodó érezte a jó és nagyszámú tűzérség szükséges voltát. A század első felében különösen az Esték, a Mediciek, továbbá Velence tűzérsége, semmivel se áll más országoké mögött.

A mozgó hadseregből fokról-fokra eltűnik a nagyöblű lövőszerszámok tömege, s alkalmazása mindegyre jobban a várak védelmére és ostromára szorítkozik. Ellenben annál nagyobb szerephez jut a mozgóharcban a könnyű tűzérség. Természetes, hogy alkalmazása terén még sok bizonytalanság uralkodik, de a tűzérségnek ez a fajtája máris minden hadseregnek nélkülözhetetlen alkotórésze lett. Az 1515 szeptember 13-án és 14-én vívott marignanoi csata, kétségtelenül bebizonyította a harmadik fegyvernem nagy fontosságát.

A tűzérségnek a másik két fegyvernemhez való számbeli arányával Macchiavelli foglalkozott. Az ő véleménye szerint, a hadrakelt sereg 1000—1000 emberére elég 2—2 tűzér lövőszerszámot számítani. Javasolja továbbá, hogy a tábori tűzérség az egész tűzérparknak kétharmada legyen. Meghatározza azt is, hogy a tábori tűzérség lövőszerszámai minő öblűek legyenek.

A XVI. század végének fontos újítása a bomba, még pedig nem csupán robbanó, hanem gyújtó és világító alakjában is.

Sajátságos, de érthető jelenség, hogy a könnyű tábori tűzérségnek imént hangoztatott gyors fellendülése, már a század negyedik évtizedében hanyatlásba csap át. Ugyanis, az első három évtized véres harcai, mindenik államot arra kényszerítették, hogy ezentúl takarékosabban bánjék a hadseregével. Ennek eredménye a sok állásharc, ostrom, sőt olyan hadivállalat is lett, amelyben az ellenfelek össze se csaptak. A tábori tűzérség szerepköre és ezzel száma is, megcsappant. Ha alkalmazására került a sor, nem lehetett többé sok ütegre osztani úgy, mint azelőtt. Legfeljebb kettő, de gyakran csak egy telt ki belőle. Itália volt az első, amely szembeszállott ezzel a hanyatló irányzattal.

Azok közül, akik a XVI. század folyamán a tűzérség fejlesztése körül különös érdemet szereztek, elsősorban Emanuele Filiberto savoiai herceget kell megneveznünk, aki nem csupán kiváló katona és országának ujjászervezője, hanem egyúttal tudományos ember és kitűnő technikus volt s különösen kedvelte a tűzérséget.

A másik a már említett I. Alfonso d'Este, aki tudvalevőleg hírneves ágyúöntő volt s akinek a puskaporgyártás terén egy új módszer feltalálását is tulajdonítják. Az ő alakja el nem választható a XVI. századbeli tűzérség történetétől.

Azt azonban nem lehet állítani, hogy az Esték akkori tűzérségének állandó szervezete is lett volna. A lövőszerszámok az egyes várakra voltak szétosztva s kezelésükre csak kevés zsoldos tűzért tartottak. Ezenkívül sok önkéntes tűzér volt szétszórva az országban, kapitányok, és alantos tisztek alatt. Ezek önként szolgáltak háború esetén, a zsoldosokkal együtt.

Mint a XVI. század második feléből származó okmányokból kitűnik, az Esték tűzérségében minden lövőszerszámra napi 30 lövést számítottak s mindössze három napra való lövőszert vittek magukkal. Egy 8 ágyúból álló 30- fontos üteghez 36 szekér, 176 pár ökör és 304 ember kellett. Egy-egy lövőszerszámra 3 tűzért és 10, a háború tartamára sorozott kisegítőtűzért számítottak.

Ebben a században a pápai tűzérség is nagyot fejlődött. A nagyon nehéz lövőszerszámokat itt is a várakban helyezték el s tábori alkalmazásra mindinkább könnyen kezelhető és mozgékony tűzérséget szerveztek.

VIII. Kelemen pápa elhatározta, hogy iskolát alapít azoknak az ifjaknak számára, akik a tűzérpályára szánják magukat. Ez az iskola 1592-ben valóban meg is nyílott s a későbbi pápák is mindenkor gondoskodtak róla.

Mint az előbbi, úgy a XVI. század is, sok kiváló tűzérszakírót és technikust mutat fel. Megemlítjük közülök Bonaccorso Ghibertit, Luca Romanot, Vannoccio Biringucciot és végül Nicolo Tartagliát, aki a tűzérszakmát tudományos színvonalra emelte, s az ágyúk irányzásához szükséges szögmérő feltalálója volt.

Technikai téren a következő újításokat vagy változtatásokat látjuk: Az ágyúknál a golyó vezetésére szolgáló fúrat és a töltőűr most már teljesen egyenlő átmérőjű, tehát nincs közöttük semmiféle átmenet. De a mozsaraknál megmaradt a fúratnál szűkebb kamra. A csőcsapok tengelye valamivel a cső tengelye alá esik.

A cső anyaga úgyszólván kizárólag bronz; öntöttvasat csak imitt-amott alkalmaznak mozsarak gyártására. Öntésközben most már a cső fara van alul s a magot egy vas csap tartja központozott helyzetében. Ez a csap az öntvényben maradt.

A hátültöltő szerkezetet csaknem teljesen elhagyták. A golyó öntött vasból készült; kőgolyót csak csapatokra és hajókra lőttek. Kartácsként vas- vagy ólomgolyóval töltött kis fahordót, vagy vászonzacskót alkalmaztak.

Haladás mutatkozott a puskaporgyártás terén is. A szemcsék a kézifegyvereknél kölesnagyságúak, a gátpuskáknál kétszer ekkorák, a tűzérségnél pedig borsónagyságúak voltak.

A talpak, a mozsarakéit leszámítva, kerekesek s a rúdat a talptusához erősítették. A magassági irányt továbbra is ékkel szabályozták. Ha nagyobb emelőszög kellett, mint amekkorát az ék mozgatásával el lehetett érni, a talptusát a földbe mélyesztették. Ennek azonban az volt a nagy hátránya, hogy gátolta a lövőszerszám hátraszökkenését s ezzel kemény próbára tette a talpat.

* *
*

A XVII. század folyamán elevenbevágó szervezeti változások történtek az olasz tűzérségben.

Legelső sorban is azt kell megemlítenünk, hogy I. Carlo Emanuele savoniai herceg, 1625-ben teljesen és véglegesen beolvasztotta a hadsereg kötelékébe, az addig igazi katonai szervezetként el nem ismert tűzérséget s II. Vittorio Amadeo 1697-ben betetőzte ezt a művet.

Nagyon fontos, és hasznos intézkedésnek bizonyult a már meglevőkön kívül, a torinoi, milanoi, modenai, ferrarai, bolognai, riminii és nápolyi tűzériskolák megalapítása is. A már említett római tűzériskola, az Angyalvár parancsnokának, Pietro Aldobrandininek fáradozása nyomán, az akkor elérhető tökéletességnek legmagasabb fokára emelkedett. Manlio Orlandi kapitány, az Angyalvár tűzérparancsnoka, 1598-ban az iskola számára kitűnő tankönyvet írt, amely 1602-ben második kiadásban is megjelent.

A tűzéranyag gyártását s az egész fegyvernem vezetését, kizárólag elismert szakemberekre bízták. Ilyenek voltak például Velencében: Pietro dei Capelli (1602), Gerolamo Brusabosco (1606), Francesco Pampagnin (1615), Orlando Rosetti (1616 és 1619), Giovanni Ferro (1622) és Giovanni Martinengo (1627). Az utóbbi nagy szaktekintély volt a várépítés terén is. De nem lehet kihagyni ebből a sorozatból az Alberghetti-családot se, amelynek 25 tagja töltött be vezető állást a velencei Arsenaleban, 1487 és 1792 között.

A nápolyi tűzérség parancsnoka a XVII. század közepén Giovan Battista Brancaccio lett, akinek 1678-ban bekövetkezett halála után, méltó utódként, Origlio tábornok töltötte be ezt az állást.

Erre a századra esik a tűzérség vonatának szabályozása is. Ez az intézmény azonban még sokáig nem tartozott a katonai szervezethez.

Műszaki téren szembeötlő, hogy a túlságosan nagyöblű lövőszerszámoktól szabadulni akartak. Csökkenteni iparkodtak a kaliberek rendkívül nagy számát is, csupán a 4-, 6-, 8-, 12-, 16-, 24-, 32-, 48- és 60-fontos lövőszerszámokat tartva meg továbbra is.

A mozgékonyság fokozásával mindegyre lehetőbbé vált, hogy a tűzérség nyomon követhesse a gyalogságot. A robbanó lövedékek terjedése folytán, lövésükre alkalmassá kellett tenni a lövőszerszámok egyes fajtáit.

Németföldön már a XVI. században feltűnik a tarack, amely onnan Itáliába is hamarosan átszármazott. Alapjában nem volt más, mint egy kissé meghosszabbított mozsár, vagy meg-

rövidített ágyú. Átlagos hosszúsága öblének mintegy ötszöröse volt.

A mozsaraknak még mindig meg van a kamrájuk, amelynek feneke félgömbalakú. A fúrat rendszerint kétszerte hosszabb a cső öblénél. Az egész XVII. század folyamán, a megszabottnál kisebb átmérőjűre öntötték a csöveket s különleges eljárással tágították őket a kellő mértékre. Anyaguk általánvéve bronz.

Ugyancsak ebben a században látunk először olyan talpakat, amelyeknek oldalai a talptusa felé széthajlanak. A lövőszerszámok mozgékonyságát nagyon fokozta a honvédnyelven lövegmozdonynak mondott ágyútaliga alkalmazása, amelynek első olaszországi rajza 1602-ből való. Használata, fontosságának megfelelően, csakhamar általánossá vált. Ugyanolyan alakú volt, mint a cs. és kir. vártűzérségnél a „Batterie-Protze."

A robbanólövedékeket Vercelli ostrománál (1638) alkalmazták először számottevő sikerrel. Ezeknek robbanótávolságát valamennyire szabályozni is lehetett. Ugyanis, a golyó nyílásába puskaporral töltött facsövet szorítottak, amelyet a kívánt égésidőnek megfelelő hosszúságra vágtak el.

A lövedékpálya tudományos vizsgálatával nem kisebb elmék foglalkoztak, mint Galilei, Torricelli, és Cassini. Galilei elméletét s annak Torricellitől és Cassinitól eredő alkalmazását, nagy tetszéssel fogadták a tudósok, de annak a kornak tűzérei nem igen értették meg őket. Ennek tulajdonítható, hogy nem csak a XVII. században, hanem még a reákövetkezőnek nagy részében is, a XV. századból átöröklött gyakorlati szabályok alapján lőtt a tűzérség.

Nagyobb haladás mutatkozik a tűzérség taktikai alkalmazása terén. Ugyanis, a nehéz tűzérség fejlődése folytán, az erődítés rendszere is megváltozott, nagy mértékben átalakítva magát a várharcot s ezzel a tűzérség elosztását is. Régebben csak egyféle, most azonban már kétféle tűzérség kellett valamely vár ostromához. Az egyiknek feladata a voltaképeni várvívás, a másiké pedig a netaláni felmentő kísérlet elhárítása volt. Ez a kettős feladat tehát kétféle tűzérséget kívánt: nehezet és könnyűt.

Említettük, hogy a XVI. század második felében bizonyos visszaesés állott be a tábori tűzérség alkalmazása terén. Most azonban újra fordult a kocka, de érthető, hogy ezúttal se nyerhette vissza, egy csapásra, korábbi jelentőségét ez a csapatnem. Ebben az időszakban úgyszólván a várharc mesgyéjén járt még s így szervezete is ennek hagyományaihoz igazodott. Mindamellett nem tagadható, hogy egyre szaporodva, a nyílt harcnak is egyik döntő tényezőjévé vált. Az az ingadozás, amelyet a tábori tűzérség taktikai alkalmazása terén a XVII. és a XVIII. században látunk, nem más, mint az egyensúlynak keresése, amelynek megtalálása arra képesíthette a tűzérséget, hogy kivívja és biztosítsa is magának azt a fontos helyet, amelyre most már joggal tarthatott számot.

A szerző sok jellemző példán — hadjáratok, csaták, várostromok szakszerű leírásán — mutatja be a tűzérség alkalmazását. De ezeknek ismertetését korlátolt terünk már nem engedi.

A temérdek és nálunk legnagyobbrészt ismeretlen érdekes történelmi és műszaki adatot tartalmazó könyvet, melegen ajánl-

juk olvasóinknak, de főként azoknak a tűzérbajtársainknak figyelmébe, akiket még érdekel fegyvernemünknek annyira változatos és tanulságos története. *Gyalókay Jenő.*

Dr. Miklósy Zoltán: *A magyar király tengeri hajóhada a középkorban.* Budapest. A szerző kiadása. 1934, nagy nyolcadrét, 134 oldal.

Miklósy munkája a magyar középkor történetének érdekes adatait ismerteti meg olvasóival. Keveset hallottunk azelőtt arról, hogy volt-e a régi magyar királyoknak tengeri hadereje? Pedig ez a kérdés azért is érdekes, mert a magyar királyoknak, olasz hadjárataik alatt, bizonyára szükségük volt ilyenre is. Szalay, Thallóczy, Pór s mások írtak ugyan röviden erről a kérdésről, de közléseik inkább csak szórványos adatokat tartalmaztak. Miklósy Zoltáné az érdem, hogy lelkiismeretes forráskutatásokra támaszkodva, összefoglaló előadásban tárta elénk a középkori magyar királyok tengeri haderejének rövid történetét. Megállapítja, azt, hogy annak első nyomait Kálmán szlavóniai herceg idejében (1229) találhatjuk meg. A későbbi árpádházi királyok közül, különösen IV. Bélának voltak már erős hajói Trau kikötőjében. A Dalmát-partvidék városai — ha kellett — fegyverzett hajókat bocsátottak ugyan a magyar királyok rendelkezésére, de ezeknek a flottáknak tagozódásáról s szerepéről nincs sok adatunk.

A középkori magyar tengeri haderő alaposabb szervezése Nagy Lajos király érdeme. Raguzában 3 erős gályát építtetett; több dalmát város hajóját besorolta hadi flottájába s valamennyi egység magyar királyi lobogó alatt úszott. Zárában, Ragusában, Trauban rendes arzenáljai voltak. A magyar flotta első parancsnoka 1338-ban, Subich de Cesam admirális, zárai nemes volt, aki mint „miles aulicus", a dalmát szigetek grófjának címét viselte. 1369-ben de Sorba Baltazár, 1372 óta pedig Doria Simon, genuai nemesek vezették a magyar flottát, amely rész vett Nagy Lajos olasz expeditióiban és az 1379-ben vívott pólai tengeri csatában is harcolt. Nagy Lajos halála után, a magyar flotta Durazzoi Károly pártján, nápolyi vizeken harcolt. Később a XV. században, különösen Zsigmond király velencei háborújában, még nyomát találjuk a magyar tengeri haderőnek, amely akkor tűnt el a hadieseményekről, amikor 1435-ben tűzvész pusztította el a ragusai arzenált. Az 1444. évi várnai csatában már csak 2 magyar hadihajó szerepéről tudunk: ez az utolsó adat. Mátyás király hadjáratainak súlypontja Középeurópa szárazföldjén volt, tehát tengeri haderőre nem volt szüksége; valószínűleg az ő uralkodása alatt oszlott fel a középkori flotta.

Miklósy könyvéből megismerjük nemcsak a hajóhad szereplésének rövid történetét, hanem szervezetét, sőt személyzetét is. Kortörténeti szempontból is érdekesek azok az adatok, amelyekre támaszkodva ismerteti a személyzet ellátásának, fegyelmének, fegyverzetének részletkérdéseit. Az admirálisok névsorában csak egy magyar nevet találunk, Bebek Imréét. A szerző szerint azonban ő is inkább szervező szakember, mint taktikai egységeket vezető parancsnok volt. Érthető és megokolt, hogy középkori

királyaink ezekben az állásokban dalmát partvidéki főurakat alkalmaztak, akik a vízi hadviselésben s a hajózásban járatosak voltak. Mivel azonban magyar királyi lobogó alatt s magyar érdekekért harcoltak, hálás munkát végzett Miklósy, hogy emlékük et a magyar történet számára megőrízte.

Markó Árpád.

Horváth Jenő: *Magyarország és a világháború.* Budapest, 1933. 8°, 48 l.

A szerző e cím alatt két nyilvános előadását közvetíti. Az első: a magyar kormány magatartása 1914 júliusában; a második: a békeszerződés megalkotása. A két, egymástól független előadás célja csak egy lehetett: azt szemléltetni, hogy mily magatartást tanúsított a magyar kormány a világháború kitörését megelőző időkben, vagyis, hogy milyen mértékben terheli vállát a világháború felidézésének bűne, s ezzel arányban milyen elbírálásban részesítette őt a jog- és igazságszolgáltató békeszerződés.

A szerző azonban feltűnően kerül minden célzatosságot. A két tanulmányt egyszerűen egymás mellé helyezi. Szinte az az érzésünk, hogy itt kizárólag csak a legszigorúbb tárgyilagosság rostáján áthullott hivatalos okmányok beszélnek. De ezek azután annál meggyőzőbben.

A trianoni békeszerződés nem Ausztria-Magyarországra, hanem egyedül Magyarországra vonatkozott. Ezzel, ha burkoltan is, Magyarországot, illetve Magyarország háborús előtti kormányát is felelőssé tette a világháború felidézéséért.

Mi igaz ebből az ellenséges propaganda által mesterségesen fölfújt vádból?

Jóformán semmi. Az 1815-i státuszkvó átalakítása 1911-ben vette kezdetét, amikor a nyugati hatalmak az északafrikai területeket elfoglalták, az osztozkodásból kimaradt cári orosz kormány pedig maga részére a tengerszorosokat követelte. E célból természetesen a német-olasz nyelvhatárig kellett előnyomulnia. Ezt csak Magyarország testén keresztül tehette. Első dolga volt tehát, hogy Szerbia és Bulgária szövetségén kívül, Románia csatlakozását is biztosítsa. Ez utóbbi hatalom megnyerését Erdély felajánlásával igyekezett elérni. Ezzel a kezdeményezéssel, mely Hartwig orosz követtől indult ki, a világháború felidézésének első lépését Oroszország tette meg.

A szláv imperialista politika óvatosan és a legnagyobb következetességgel dolgozott. Különösen arra ügyelt, hogy a háborús összeütközés felidézése ne közvetlenül tőle induljon ki. Megszervezte a szerajevói merényletet, de úgy, hogy a tetteseket osztrák-magyar állampolgárokból válogatta ki.

Véle szemben miben merült ki Magyarország szerepe? Eltekintve attól, hogy soha érdekében nem állott területét szomszédai kárára gyarapítani, Tisza István gróf magyar miniszterelnök volt az első, aki a merénylet után az üldözött boszniai szerbeket védelmébe vette. Utána az osztrák-magyar hadüzenetet megelőző izgalmas napokban hidegvérét megőrízve, az uralkodóhoz intézett előterjesztéseiben ismételten felemelte szavát a háború ellen. Ahol csak tehette, mérsékelni igyekezett az osztrák diplomáciában és a

hadvezetőségben felülkerekedett háborús hangulatot. Ebben odáig ment, hogy lemondásával is fenyegetőzött. Csak ahhoz volt hajlandó nagynehezen hozzájárulni, hogy Szerbiát, amely a merénylet ügyében még vizsgálatot sem indított, kérdőre vonják. Kikötötte azonban azt, hogy a feltételek ne legyenek elfogadhatatlanok.

Békés álláspontjához még akkor is görcsösen ragaszkodott, amikor az osztrák vezető köröket a háborús láz ellenállhatatlan erővel sodorta a végzet felé. Az ultimátum elküldéséhez még a július 19-i közös miniszteri értekezleten is csak azzal a feltétellel járult, ha határozatban kimondatik, hogy az a szerb állam területi épségét a katonailag szükséges határkiigazítás kivételével nem érinti és ha ezt a határozatot a külső kormányoknak is tudtára adják. Tisza még ekkor is bízott benne, hogy az ultimátumot Szerbia vagy elfogadja, vagy tárgyalásokba kezd, melyek során sikerülni fog az ügyet békés úton elintézni. Reménye nem teljesedett. Amikor Giesl báró Zimonyból Tisza grófnak a szakítást bejelentette, a miniszterelnök megdöbbenve kérdezte, hogy ennek meg kellett-e történnie? Mire azt a választ kapta, hogy „igen".

A másik, a békeszerződés megalkotásáról szóló tanulmány, az utóbbi években napfényre került hivatalos okmányok és hiteles feljegyzések alapján, a trianoni békeszerződés minden nemzetközi jogi alap nélkül történt megszületését igazolja.

Ezekből csak egyes részleteket ragadunk ki:

A határmegállapító bizottság a Muraközt Magyarországnak ítélte oda és Zsolger szlovén álampolgár nyilatkozata szerint, a Szerbiához való csatolást csak az tette lehetővé, hogy a bizottság jegyzőkönyvét utólag, máról-holnapra egyoldalúan megváltoztatták.

A szerb és román kormány között az osztozkodásnál ellentétek támadtak. A szerbek, ellenfelük területi igényének mérsékelésére azt hozták fel, hogy az 1916. augusztus 17-i bukaresti titkos szerződésben a román kormánynak tett igéreteket megsemmisítette az, hogy e szerződés határozmányaival ellentétben, Románia a központi hatalmakkal 1918 május 7-én különbékét kötött. Azzal, hogy e két hatalom a vitás területek megszállását a szövetségközi hatalmaktól kérte, voltaképen kölcsönösen, egymás jogát nyilvánította semmisnek.

Érdekes és jellemző volt az Északamerikai-Egyesült Államok magatartása. Maga Wilson elnök volt az első, aki Károly császár 1918 október 16-i manifesztumával szemben, mely Ausztriát föderatív állammá alakította át, Masaryk, emigráns cseh professzor washingtoni manifesztuma mellett foglalt állást. Ez időben azonban, úgylátszik, nem gondolt tettének súlyos következményeire. Ezt a megállapítást bizonyítja az, hogy hibás lépését később mindenképen igyekezett jóvátenni. Wilson a párizsi békekonferencián, 1919 január 24-én már élénken tiltakozott az ellen, hogy a cseh, szerb és román kormány a hatalmakat fegyveres megszállás útján bevégzett tények elé állítsa.

Az amerikai kongresszus a trianoni békeszerződést nem ratifikálta, hanem 1921 augusztusában Magyarországgal különbékét kötött, melyből a trianoni határok elmaradtak.

Mindezektől eltekintve, a békeszerződés által állandósított

középeurópai helyzet, a szövetséges hatalmak felfogása szerint is, a nemzetközi jog megsértésével alakult ki. Igazolja ezt egyrészt az a körülmény, hogy a szövetséges hatalmak Ausztria-Magyarországgal 1918 november 3-án legális fegyverszüneti szerződést kötöttek, másrészt az a francia megállapítás, amely szerint Magyarország egyes részeinek fegyveres megszállással végrehajtott elszakítása, a fegyverszüneti szerződés III. cikkelyének kijátszásával, vagyis a nemzetközi jog megsértésével történt.

A világháború végén a cári Oroszország helyébe a demokratikus Amerika lépett, mely a meglévő hatalmi helyzet megbontásához, illetve egyes területrészek átviteléhez az érdekelt lakosság hozzájárulását tette szükségessé; kivételnek tekintve az oly területek visszacsatolását, melyeket eredetileg valamelyik országtól erőszakkal szakítottak el. (Pl. Elszasz-Lotharingia.) A csehek, hogy ez elv alapján a tótföldre igényt tarthassanak, először azzal az érvvel hozakodtak elő, hogy Magyarország voltaképen csak 1867-ben vált ki az osztrák államból; ez alkalommal magával vitte Szlovákiát is, mely utóbbi eredetileg egy olyan államközösséghez tartozott, melynek Csehország is tagja volt.

Ez a meglehetősen gyönge érvelés természetesen rövid ideig maradhatott életben. Apponyi Albert gróf 1920 januárjában a szövetséges hatalmak előtt meggyőző erejű beszédében bizonyította be, hogy a Magyarországtól igényelt területek több mint ezer év óta Magyarországhoz tartoztak; a szövetséges hatalmak 1920 májusában átnyújtott válaszukban ezt tudomásul vették, minek következtében a csehek fenti jogformálása gyökerét vesztette.

Az utódállamok erre az önrendelkezés jogi alapjára igyekeztek állani, s ezt a kisebbségek javarészt felelőtlen személyeivel kötött különféle egyezményekkel akarták megtámasztani. Anélkül azonban — és ez érthető — hogy a népszavazás nemzetközi jogilag egyedül érvényes és elfogadható eszközéhez nyúltak volna. E fontos jogi kellék hiányában természetesen az önrendelkezésre épített állami életük sem bíztathatott kellő szilárdsággal és állandósággal. A három utódállam ezért egymással fegyveres szövetséget kötött, mert érezte és tudta, hogy az elszakított területek megtartását csak a kölcsönös katonai szövetség és a fokozott fegyverkezés biztosíthatja. *Rédvay István dr.*

Dr. Kertész János: *A Habsburg-irodalom bibliographiája 1218—1934.* 1934. 8, Gergely R. könyvkereskedő kiadása, Budapest.

Minden szokásos szószaporító elismerés helyett, egyszerű szavakban mondunk köszönetet a szerzőnek azért a fáradozásáért, mellyel a Habsburg-ház feltalálható irodalmát összehordta.

Ennek a legrégibb, Európában századokon át történetet csináló háznak, tudomásunk szerint magyar bibliográfiája nem volt. Mennyi utánjárást, időveszteséget jelentett ez a hiány a történetkutató számára!

Ez a bibliográfia általános és az egyes uralkodókkal személyszerint foglalkozó műveket tartalmaz. Anyagát köz- és magánkönyvtárakból merítette. Áttekintését az uralkodók és a ház tagjainak idő és betűrendi csoportosítása könnyíti meg.

Csak egyet bátorkodunk — minden kicsinyeskedés nélkül — megemlíteni. Kár, hogy a szerző a régibb kiadású s nehezebben megszerezhető művek feltalálási helyét nem jelölte meg. Hazai tudományos könyvtáraink anyaga, fájdalom, meglehetősen hiányos. Könyvtáraink között a hivatalos szellemi kapcsolatot sem vezeti egységes, átfogó kéz. Épp ezért lenne különösképp fontos az, hogy ezt a hiányt a magán bibliografusok igyekeznének valamiképp is pótolni. Elsősorban azzal, hogy a hazai tudományos könyvtárak egymásrautaltságának gondolatát hangsúlyozva, kezükbe vennék a kezdeményezést s amennyire tőlük telik, önmaguk kezdenék meg az összefüggő hálózat kiépítését. Ezzel a munkásságukkal nagyon sok szétszórt és ismeretlenségük miatt elveszettnek tekinthető művet mentenének meg a magyar tudományos élet számára.

Rédvay István dr.

Archivio Storico per la Dalmazia: Havi folyóirat. IX. évfolyam. Roma, 1934.

Olaszország se a multban, se most, nem szűnt meg soha hangoztatni és bizonyítani Dalmácia birtokára formált jogait. S bárha a világháborúra következett békeszerződés ezt a jogot csak Zárára vonatkozólag ismerte el, Olaszország formaszerint nem mondott le követeléséről s éppen ez lett közötte és Jugoszlávia között az egyik ütközőpont.

De ha már egyelőre lehetetlen a vitás terület birtoklása, legalább szellemi téren igyekszik fenntartani Olaszország a Dalmáciával való kapcsolatot. A szellemi összeköttetést szolgálja ez a tartalmas és igen szép külsejű képes folyóirat, amelyet Antonio Cippico szenátor alapított s most Arnolfo Bacotich szerkeszt.

Az egykori magyar-dalmát kapcsolatok révén természetes, hogy olyan közlemények is vannak benne, amelyek közvetlenül érdekelnek minket. Igy a 96. és 99. füzetben:

Florio Banfinak „L'origine della famiglia Zriny" című, terjedelmes és igen alapos tanulmánya, amelyben a Zrinyi-család állítólagos horvát eredete ellen foglal állást. Mivel a szerző mostani füzetünk tárcacikkében röviden már összefoglalta idevágó kutatásainak eredményét, nem akarunk ismétlésekbe bocsátkozni.

Ugyanennek a szerzőnek egy másik, igen érdekes tanulmánya „Antonio Verancio da Sebenico, ricostruttore della fortezza di Agria" címen, hajdani váraink egyik legfontosabbikának, az egrinek, építéstörténetével foglalkozik.

A nagytudású és sokoldalú Verancsics, különösen erdélyi működése alatt, az erődítés tudományában is nagy jártasságra tett szert. Amikor, 1550-ben, egri kanonok lett, már folyt az ottani várnak a bástyarendszer szerint való átalakítása, amelyben azután Verancsics, minden tudását és tapasztalását latbavetve vett részt.

1553-tól 1557-ig pécsi püspök volt, de ezt a méltóságát az egrivel cserélte fel. I. Ferdinánd király ahhoz a feltételhez kötötte ezt a cserét, hogy Verancsics a püspökség jövedelmének kétharmadát a vár átépítésére fordítsa. A püspök, hogy a reáváró nagy munkát minél alaposabban hajthassa végre, számos

olaszt szerződtetett, közöttük az olasz irodalomban eddigelé ismeretlen Paolo da Mirandolát is.

A szerző — nagyon helyesen — megállapítani igyekszik Eger várának középkori, vagy legalább is az átépítés előtti alaprajzát. Ennek fejtegetésében nincs egy nézeten Pataki Vidorral, aki — mint szerzőnk írja — nem méltatta elég figyelemre Paolo da Mirandola tervrajzát s így nem ismerte fel rajta a középkori vár eléggé jól látható körvonalait, az olasz mester tervének gondolva őket.

Az ismeretes 1552-i ostrom siralmas állapotba juttatta az egri várat. Pénz hiányában a helyreállító munka egyelőre csupán a károk kijavítására, továbbá az ú. n. Bornemissza-bástya építésére szorítkozott. De ez is, a korábban épültekkel együtt, az olasz bástyarendszer kezdetleges formáit mutatja.

Verancsics, mint mondottuk, 1557-ben került vissza Egerbe. Legelső gondja az volt, hogy az ottani félállandó erődítményeket állandó jellegűekkel pótolja. 1560-ban szerződtette Paolo da Mirandolát, s ez dolgozta ki az átépítés első tervét. Ebből az tűnik ki, hogy az építész nem csupán a régi védőöv falazására akart szorítkozni, hanem — a kor követelményeinek megfelelően — új védőműveket is kívánt emelni.

Verancsics eleinte csak három bástyát akart a felsővárhoz ragasztani, de Mirandola alaposabb átalakítást javasolt, amint az a püspöknek a tanulmány függelékében közölt jelentéseiből kitűnik. A legnagyobb nehézséget a vár nyugati oldalának közvetlen közelében levő magaslat okozta, amelyről könnyűszerrel össze lehetett a vár belsejét lőni.

Mirandola, hogy a természetokozta hátrányokat amennyire lehetett kiküszöbölje, egy második tervet is dolgozott ki, amely azonban nem gátolta az előbbiben feltüntetett építkezéseket. Verancsics ezután Mirandolával együtt Bécsbe ment s bemutatta az újabb tervet a királynak, aki örömmel jóvá is hagyta.

1561-ben már folyt a munka, de alkalmasint mégse úgy, ahogyan a püspök szerette volna; talán ez lehetett az egyik oka annak, hogy 1563-ban megvált Egertől.

Mirandola nagyszabású tervéből még 5 évvel később is, sok fontos részlet várt megvalósításra, mint azt az 1568-ban készült tervrajz mutatja. Ennek alapján megállapítható, hogy 1561 óta átépült a felsővár keleti oldala: készen volt a kötőgát a Dobó- és a Tömlöc-bástya között s felépült a Mirandola-bástya a Zárkándy-félbástyával együtt. Elkészült az egész védőöv falburkolata és az árok. Ellenben a Bornemissza-bástya és a Sandri-félbástya még nagyon kezdetleges állapotban volt. Ugyancsak hiányzott a második tervben javasolt két új bástya is.

Mirandola 1561 után nem tért többé vissza Egerbe s így az 1569 és 1580 közötti építkezéseket már Ottavio Baldigara irányította, saját tervei alapján. Azonban — a szerző megállapítása szerint — annak a Baldigara-féle tervrajznak, amelyet Pataki Vidor „Az egri vár élete" c. tanulmányának 7. ábráján közöl, semmiféle kapcsolata sincs az 1568 és 1590 között valóban történt építkezésekkel.

Baldigarának tulajdoníthatók a vár alá épült aknafolyosók, amelyekről, még a művelt emberek körében is, hitelre talált Egerben az a dajkamese, hogy ezeknek a folyosóknak egyike, a légvonalban is legalább 30 kilométernyire levő diósgyőrivel köti össze az egri várat.

Az 1596-tól 1687-ig tartott török uralom mitse változtatott a váron. Ennélfogva a Zinzendorff-féle 1706-i s a Farrel-féle 1753-i tervrajz eléggé elárulja, hogy milyen lehetett az egri felsővár, a török uralom előtt. Ezeken jól látható az a két hatalmas bástya, amelyet Baldigara a nyugati homlokzatot annyira fenyegető magaslat ellensúlyozására épített. A XVIII. század legelején lebontott alsóvár, természetesen már nem látható ezen a két tervrajzon.

Magyarországot is érdeklő cikk még ebben az évfolyamban, Tullio Erber: „Storia della Dalmazia dal 1797 al 1814" című és Giuseppe Vassili' „La storia della città di Veglia nei suoi momenti principali" című tanulmánya. — *y.*

Ami a karlócai békekötésből kimaradt, és következményei.

Rendes tagsági székfoglaló. Felolvasta a szerző a M. T. Akadémia f. é. máj. 20-i ülésén.

Az őszerbiai és a hazai rácok 1790 előtti történetéből adok elő egyet-mást. Nevezetesen a karlócai békekötésig elmúlt 10 év (1690—1699) alatt a Dunán és a Száván túl feküdt Szerbiából ideiglenesen hazánkba telepített s a békekötés után vissza nem költöztetett szerbek, illetve rácok, idetelepítésének a körülményeit, a visszatelepítés ügyének a béketárgyalásokból való kihagyását és a már itt volt és az ittragadt rácok együttes követeléseit fogom a valóságnak megfelelően ismertetni.

Már árpádházi királyaink a „Magyarország királya" címhez különböző időben hozzávették sorjában a „Dalmácia, Horvátország, Ráma, Szerbia (1202), Galicia, Lodoméria, Kunország és Bulgária királya" címét, úgy hogy a „Hungariae, Dalmaciae, Croaciae, Ramae, Serviae, Galiciae, Lodomeriae, Cumaniae Bulgariaeque rex" címet használták hivatalosan. Ezek az így „Magyarország" mögött a fölvétel sorrendjében következő címek úgy is értelmezhetők, hogy a király éppen úgy és olyan királya, teszem, Szerbiának, akárcsak Magyarországnak, csak valamivel később lett azzá. De úgy is érthetők, hogy ezek a királyságok éppen olyanok, mint Magyarország maga. Holott közjogi tankönyveink szerint egy részük kapcsolt tartomány, más részük úgynevezett mellékország. Így pl. Horváth János[1] közjogában azt olvasom: „A mellékországok vagy az úgynevezett hűbéres tartományok... a mohácsi vészig Magyarország védhatósága alatt állottak,... történelmi jogosultsággal nem állíthatni, hogy mindig a magyar király fenhatósága alatt állottak volna,... a magyar törvények uralma s a magyar államigazgatás hatálya reájuk nézve soha ki nem terjedt. Ők csupán a magyar király főúri hatalmát ismerték el (függési viszony,... változott) mely hűbéri viszony és hódolat elis-

[1] A magy. kir.-ság közjoga. 1894. 83—84. l.

meréséül évi adót fizettek s fegyveres erőik háború esetén a magyar király zászlói alá sorakoztak." Magáról Szerbiáról pedig azt tanítja: „Önkényt hódolt meg II. Géza alatt,... nyugalmas birtoka csak Imre király alatt kezdődik,... a boronchi, a kruchoi, Róbert Károly óta a belgrádi bánságok Szerbia területén (így!) léteztek."

Thallóczy Lajos 1907-ben ezeket írta: „... nem akartuk a középkori Szerbiát a magyar birodalom melléktartományaként tüntetni fel, mert nem volt az. Hűbéres viszony állott fenn a magyar korona és a középkori szerb államból kivált politikai részek között, ez inkább nemzetközi viszonylatnak minősíthető, mint belterjes kapcsolatnak... a Szávántúli macsói bánság a magyar birodalom szerves járuléka volt.[2] Egy másik helyen magáról a címről ekként nyilatkozik: „A rex Serbiae" cím annak a viszonynak a jelzése, hogy a szerb nagyzsupán feltétlen ura ugyan országának, belső és külső dolgait felségjogainak teljes érvényesítésével intézi, de a magyar király akaratától függ, ha az ügyek magyar érdekeket érintenek, s ennek elismerése fejében viszont a magyar király tényleg megsegéli.

Megvallom, sem Horváth János, sem Thallóczy tanításából nem látom világosan a dolgot. Thallóczy szerint Szerbia nem volt a magyar birodalomnak sem melléktartománya, ami igaz is, sem hűbéri viszonyban nem állottak egymással, ami ugyancsak való, de a „rex Serbiae" címet fölvett magyar király és a szerb nagyzsupán között mégis volt viszony. Ez a magyarázat helyes. De a Balkánt ismerő tudósunk elfelejtette, hogy a nagyzsupánság 1202-ben szerb nemzeti királysággá lett, s azt nem mondja meg, mi volt a viszony a szerb királyi címet felvett magyar király és a szerb nemzeti királyok között.

Az én megállapításom a következő. IV. Béla királyunk 1269-ben a Liptó vármegyei Verbicze földdel jutalmazta meg Márk ispán fiát Miklóst, István, pozsonyi főispán udvarnokát, mert Uros szerb királyt, aki kivonta magát az ő joghatósága alól (se a jurisdictione nostra substraxit) fiával és nagyjaival együtt foglyul hozta a királyi udvarba akkor, amikor ott a tatár császárén kívül több európai uralkodónak, közöttük a francia királynak, a követei is jelen voltak.[3] Ez

---

[2] *Thallóczy—Áldásy.* A Magyarorsz. és Szerbia közti összeköttetések oklv.-tára 1192—1526.—1907. Bevezetés. — I. Az Árpádok és Szerbia XI—XII. l. Melyek a szerb államból kivált politikai részek? Hát a boronchi és a kruchoi nem szerves járulék? Ha a nagyzsupán teljes felségjoggal intézkedik, hogyan függ a magy. kir. akaratától?

[3] Az okl. szövege H. O., VIII., 96—7. l. — V. ö. a Thallóczy—Áldásy id. oklt. 5. l. X. a Csák nb. Péterfia Mihály veszprémi ispánnak tett adománnyal.

az annyi idegen előtt nyilvánvalóvá lett joghatóság talán több ugyan a fenhatóságnál, de hogy ez az utóbbi fenállott közöttük, igazolja a pápa 1203-i levele a kalocsai érsekhez, amelyben utasította, járjon el tisztében a magyar király fenhatóságának sérelme nélkül.

Ennek a fenhatósági viszonynak az alapja abban a támogatásban kereshető, amelyben III. Béla király a szerb királyi családot alapító Neman nagyzsupánt részesítette Mánuel görög császárral viselt háborújában.

Erről a hadi segítségről nemcsak a görög Zonarasz és Kinnamosz tudósítanak bővebben, de fenmaradt a rövid bár, de annál jellemzőbb emlékezete az egykoru szerb iratokban is. Neman maga mondja fia által írt, tehát eléggé hiteles és szavahihető életiratában: „és megszilárditottam és megujitottam és fölemeltem szülőföldemet (hazámat), Raskát, a görög császártól megerőszakoltat, a magyar király segítségével."[4] Ez a nagyzsupáni nyilatkozat többet ismer be, mint a görög császár támadásának a visszaverését. Itt a császár erőszakoskodása alatt szenvedő Raskának az újjáteremtéséről és megszilárdításáról van szó, a magyar király segítségével (sz pomocsju). III. Bélának két tényező: rokoni viszony és politikai ok folytán érdekében állott, hogy Neman a hazáját a görög erőszakkal szemben megszilárdítsa. Ha nem is mondjuk, hogy fenhatósági viszonyban állottak egymással, azt jogosan állíthatjuk, hogy Raska Neman nagyzsupánsága alatt Magyarország érdekkörébe tartozott, azaz Raska erőszakolása magyar érdek ellen van s magyar érdek Raskát külerőszak ellen fegyverrel támogatni.

Ez az érdekközösségi viszony változott, amikor Neman fia és örököse, István, az első koszorúzott (prvovencsani) király a pápától, akitől Szt. Istvánunk is kapta a magyar koronát, királyi koronát kért. Ez a kérelem ugyanis azt jelentette, hogy a szerb nagyzsupán egyenrangú féllé lévén a magyar királlyal, köztük már csak szövetségi viszony állhat fenn. A címért és az egyenjogúsításért ígérte, hogy római hitre tér népével együtt, holott a fivére, Száva érsek, 8 püspökségből álló görög szertartású szerb nemzeti egyházat szervezett. Imre tiltakozott a pápánál s a szerb törekvés meghiúsítására fölvette a szerb király címet. De hogy képzelte azt, hogy a cím felvételével meghiúsul Nemanics István kért királyi címének a hatálya, nem világos előttem. Imre utódai, mint az 1269-i példa mutatja, fegyverrel is iparkodtak meg-

[4] „...i |utvrdih i vozdvihoh i obnovih Rasku, otecsesztvo moje, naszilovannu byvsu ot carja grecseszkago i sz pomocsju kralja Ugorszkoga". — Safarik P., Pamatky... 1853. 86. l.

védeni még a nagyzsupáni időben (1181—1202) sem létezett joghatóságukat. Ám a nagyzsupánokból királyokká lett szerb uralkodók nem kértek sem a joghatóságból, sem a fenhatóságból, de még az előbb létezett érdekközösségből sem, mert ennek sem érezték a szükségét. Uros utódai: Milutin, decsánszki István, Dusán István (szilni), teljesen függetlenül uralkodtak, sőt Dusán háborút is viselt Nagy Lajossal. A magyar királyok viszont, a cím felvételén kívül, a Száva—Duna vonalon túl, — ahol Bosznia felé három magyar megyénk is volt (Szana, Orbász és Dubicza), úgy, hogy ez a két folyó nem egészen volt határfolyónk, akár a Lajta, amelyen túl az Ausztriába nyúló mannersdorfi uradalom magyar terület volt, — egész sor bánságot szerveztek éppen e határ védelmére: ú. m. a bolgár bánságot, amelynek okleveleinkben említett három vára közül Bodony, Fehércsik (Belogradcsik) és Lagany közül ez utóbbira éveken át folytatott keresés után sikerült a Nistől délnyugatra fekvő szerb Lukanj faluban ráakadnom, a boronchi, a kuchói, a macsói, a sói és az uszorai stb. bánságokat. Ezek közül háromnak, jó, a helyét ha ismerjük ma, a többinek csak a neve maradt meg. Ennélfogva ez egymással érintkező bánságok déli határvonalát még csak nem is sejthetjük. Így pl. hogyan is tudnók a boronchi, a kuchói és a macsói bánságok Szerbiának északi határán futott déli határvonalát megvonni, mikor sem Boronch, sem Kucho, sem Macsó váraknak a helyét sem tudjuk meghatározni. Ezek a bánságok nem voltak az ország anyaterületéhez tartozó földek, különben ispánok igazgatták volna, mint Orbász, Dubicza és Szana megyéket. Ezek a bánságok a Duna—Száva vonalon túl az országhatár védelmére alakított és hivatott katonai szervezetek voltak.[5]

Lazarevics István, mint Zsigmond király a tatai nyílt levél alakban kiadott adománylevelében írja, Rascia királyság deszpotja, „okosan figyelembe vevé és szorgalmasan gondolkodása tárgyává tévén, hogy Rascia királyság a maga jogaival és tartozékaival egyetemben nekünk, szent koronánknak és a magyar királyságnak mindenha és régóta volt és van is alávetve (subjectum) és felségünkhöz, a szent koronához és a magyar királysághoz és királyelődeinkhez tartozott és

[5] Még kevésbbé ismerjük Szerbia másik három határát, melyek keletre is Bulgária felé, nyugatra is Boszniának, ha kis mértékben is, ingadoztak, míg dél felé Dusán, aki már felvette a szerbek és görögök cárja (car szrbom i grkom) címét, akár az Asenidák a bulgárok és a vlahok cárja (car blgarom i vlahom) címét, Drinápolyig tolta ki azt. Hangsúlyozni kívánom, hogy e bánságok területe nem volt Neman Szerbiájának a területéből kihasítva.

őket illette, még pedig közvetlenül, nekünk minden bárójával örökre szóló hűségesküt tett.[6]

Ebben az adománylevelében, melynek a hiteles voltát Grigorovics, a kazáni egyetem egykori arról nevezetes tanára, hogy a Balkánon és Erdélyben szláv kéziratokat kutatva, egy kis erdélyi oláh templomban megtalálta a bulgár irodalom második virágkorának legrégibb nyelvemlékét, a róla elnevezett, egyébként elveszett apostolos könyvet, erősen tagadta, leginkább azon a címen, hogy csak a Listhius-féle mintakönyvben maradt fenn,[7] Zsigmond határozottan kiemeli a magyar király, a szent korona és Magyarország fenhatóságát Rascia királyság felett, mintha az István deszpot tartománya, melynek határait nem jelöli meg, a Neman kir. család Szerbiájával azonos volna. S amikor a Rascia feletti joghatóságot ugyancsak hangsúlyozza, éppenséggel nem említi, hogy a magyar király védelmezni tartozik Rasciát. A Neman királyi, illetve Dusán óta (1329—55) cári család kihalásával (V. Uros, † 1367) s az egyenrangúság megszüntével feléledt a nagyzsupánság idejében fenállott érdekközösség. Zsigmond királynak érdekében állott, hogy a mindinkább roskadozó görög, illetőleg keletrómai császárság romjain és területén egyre jobban elterpeszkedő török hatalommal szemben István deszpot Raskája, ha kell, akár magyar támogatással is megmaradjon. Hiszen a helyzet ugyanaz volt, mint III. Béla idejében. A deszpot pedig a két: török és magyar hatalom közé ékelt Raskának, a Dusán darabokra töredezett Szerbiája régi magvának az ura, tudta, miért hajol szultáni sógorától Zsigmond császárhoz. Nyilván erre mutatnak az oklevél azon szavai: „hogy Rascia az idők folyásán ne jusson idegen kézbe". (cupiens, ut ipsum regnum Rasciae temporum in processu ad manus non deveniat

---

[6] ... regnum Rasciae cum omnibus juribus et pertinentiis suis nobis ac sacro nostro diademati ac dicto regno nostro Hungariae semper et ab antiquo subjectum fuisse et esse, ac ad jus et proprietatem nostrae majestatis sacraeque coronae ac dicti regni nostri Hungariae et regum, nostrorum praedecessorum, nullo medio spectasse et pertinuisse, ac spectare et pertinere etiam de praesenti; ac cupiens, ut ipsum regnum Rasciae temporum in processu ad manus non deveniat alienas, per universos et quoslibet suos barones majestati nostrae, necnon praelatis, baronibus et proceribus ipsius regni nostri Hungariae de fidelitate et obedientia nobis et sacrae nostrae coronae successoribusque nostris, regibus Hungariae, necnon praelatis, baronibus et proceribus regni nostri praedicti et eidem regno nostro per ipsos in perpetuum observandum juramentum praestare fecit fidelitatis..." Szalay L.: A magyarországi szerb telepek stb. 119. l. — Az irodalmát l. Thallóczy—Áldásy id. okltárában.

[7] Szervija vo jeja otnosenijah ko szoszednym derzsavam. Kazan, 1851.

alienas). Nem védelmi kötelezettségről volt szó tehát, hanem érdekazonosságról. A mindkét országot fenyegető török hatalommal szemben szinte önmagától adódott. Magyarországnak a segélyét a Koszovopoljén 1389-ben elvérzett szerbség nem kérte, viszont a kereszténység és a mohamedánság véres nikápolyi összeütközésében szerbek nem vettek részt. Ám Mara beszolgáltatása II. Bajazet, a „jildsirim", háremébe felzúdulást keltett a szerbség körében, amit növelt egy szerb csapat elvezénylése Timur ellen az angorai síkra. Magyarországnak viszont nagy érdeke volt, hogy ne kerüljön a törökök tőszomszédságába. Meg aztán a török mégis csak hitetlen nép, Rascia pedig keresztény ország, ha más is a szertartása, mint Magyarországnak. Én a letett eskü dacára sem tudok Magyarország és Rascia közötti viszonyban védelmi kötelezettség helyett, amiről nincs is szó a szövegben, hadi támogatással kísért érdekközösségnél egyebet látni. A birodalmi ügyekkel túlontúl elfoglalt Zsigmondra igen súlyos teher és nagy áldozat lett volna, ha Rascia védelmére kötelezi magát. Az ő feladata Magyarországnak a megvédése volt, hiába szerepelt címei között a szerb királyé. A nikápolyi óriási vereség után hadi szempontból nem is lehetett kérdéses, melyik lett volna a helyesebb eljárás Zsigmond részéről a hazánk déli végei felé egyre előbbrenyomuló török ellen: támadó-e vagy védekező? Üdvösebb lett volna és volt Rascia megvédési kötelezettsége helyett csak az említett bánságokat védelemre rendezni be, s azon fölül a déli határvonal védelmére a „hadiszabályzat"-ban (regulamentum militare) tervezett, de akkor végzetszerűleg fel nem állított hadtestek közül legalább a délieket felállítani. Ezeket az üdvös terveket hosszas birodalmi elfoglaltsága, majd öregsége miatt Zsigmond már nem valósíthatta meg, ahogy később Hunyadi Mátyást is a cseh és a német ügyek lekötötték úgy, hogy a fenyegetett déli határ védelmére nem fordíthatott annyi figyelmet, mint amennyi az ország érdekében szükséges lett volna. Csak azt említem fel tehát, hogy Rasciát megvédelmezni, követelte volna akár ez a vélt fenhatósági viszony, akár pedig az érdekközösség, vagy akár csak a magyar anyaterület érdeke, királyaink nem tudták. Elveszett a magyar koronának, — a Zsigmond kezébe tett hűségeskü dacára sem „mellék" tartománya, az igényelt joghatóság ellenére sem hűbérországa, Rascia és elvesztek a nem szerb területből alakított bánságok, melyek Magyarország szerves részei voltak, ha nem is anyaterületen. Neman Raskája, hangsúlyozom, a Toplica, az Ibar és a Raska folyók mellékén terült el. Ez volt az a mag, amelyből kiindulva utódai keletnek, nyugatnak s főleg Dusán a Vardar völgyén délnek terjeszkedtek. A szerb

föld a Kopaoniktól a Száva-Duna felé lejtősödik ugyan, de Nagy Lajos Borich és Czazin várakat a nyugati Morava jobb partján mint magyar várakat ostromolta. S noha Dusán 1351-ben átűzte a Dunán Nagy Lajost, Belgrád 1521-ben mégis, mint magyar végvár esett ki örökre a magyar kézből.[8] Ám ha már Rasciát nem is tudták megvédelmezni, megtették azt, amire talán nem is voltak kötelezve. Csak a keresztény nép legrettegettebb ellensége, a pogány török, ellenében a kereszténység iránt érzett szeretettől vezéreltetve, tekintet nélkül arra, hogy más szertartású népről volt szó, megnyitották az ország déli határait a XV. sz. folyamán mind előbbre nyomuló törökök elől menekülő szerbeknek, akikről már 1449-ben van szó törvénykönyvünkben.[9] Itt két tény tűnik elénk megfejthetetlenül. Az első az, hogy a pápai tizedjegyzék szerint, a XIV. sz. első felében hazánknak éppen déli megyéi a leglakottabbak és ennek a lakosságnak akkor színmagyarnak kellett lennie! S a legsűrűbb lakosságúnak tüntetik fel az 1493—1495. portális összeírások is. Hova fért tehát az a szerb lakosság, amely a XV. sz. folyamán kelt át a Dunán? Hogy pedig ez a szerbség milyen nagyságú lehetett, következtethetjük abból, hogy a XVI. sz. elején Jovan, a fekete cár, az Alföldön, a Duna-Tisza közén, a Tiszántúl és Erdélyben olyan szerepet játszhatott, hogy Ferdinánd igyekezett őt a pártjára vonni, hogy Zápolya ellen felhasználhassa. Másodszor megmagyarázhatatlan, hogy történhetett az, hogy ez a sűrű magyar lakosság a XVI. sz. folyamán eltűnt, a szerb ellenben úgy itt, mint régi hazájában nemcsak megmaradt, hanem még szaporodott is.

Amikor ez a kicserélődési folyamat már rég megindult és javában folyt, akkor jutott a Habsburg-ház Magyarország trónjára, azzal a feltétellel, hogy a német birodalom hadi erejével kiveri a törököket az országból, amit a XVI. sz. végén tett kísérlet után csak az 1683. évben megindult 16 éves háború eredményeként teljesíthetett. Addig a hazánkba áttelepedett szerbek török területen a törököknek kiosztott timár, ziamet és kász birtokokon úgy éldegéltek, mintha csak az elhagyott Szerbia területén éltek volna, ahol a szívósan fentartott bastináikon zadrugákban élve sokasodtak, a királyi területen pedig saját tisztjük alatt külön katonaságot alakítottak. Ennek az alakulásnak bizonyára az volt az ere-

[8] Még az 1688-ban Augsburgban megjelent köv. munka: „Beschreibung d. Haupt-Vestung Griechisch-Weissenburg, wasmassen solcher Haupt-Schlüssel des Ungarlendes.. erobert worden.' M. o. kulcsának nevezi Belgrádot.

[9] A Magdics-féle Diplomatarium Rackeviense már 1410-ből hoz okleveleket a délvidéki rácok felköltözéséről.

dete, hogy Zsigmond király Lázárevics István deszpotot felvette az ország bárói sorába, és ez a neki adományozott magyarországi roppant birtokok uraként egész bandériumot tartozott kiállítani. Hogy ő szerbiai bastinái szobriit, azaz jobbágyait, áttelepítette itten való birtokaira, bizonyos abból, hogy az ő birtokában volt Tokajban még 1363-ban is találunk saját ispánjuk alatt álló rácokat, világos bizonyítékául annak, hogy nemcsak saját katonaságuk volt, hanem a nem katonáskodó szerbség is saját külön hatósága alatt, mintegy a magyarságtól függetlenül élt, még nem török területen is. S ha a történet a mult tudománya, akkor e magyarországi szerb csapatok XVI. és XVII. századbeli viselt dolgairól csak azt mondhatja, hogy a magyarságot, nemest úgy, mint jobbágyot, jobban irtotta, mint a török sereg csak zsákmányolásra és fosztogatásra tartogatott mindkét fegyverneme, a tatárok és az akindsik.

Ez a súlyos megállapítás nem hangulatcsináló mondás, hanem, sajnos, valóságot fedő igazság.

Az 1606.-iki zsitvatoroki békével végződött nagy török hadjárattal, melyet Szinán nagyvezir az 1591-iki meghosszabbított, inkább fegyverszünet, mint béke lejárta előtt indított, mintha a Habsburg-ház az 1541-iki meghiusult hadi vállalat után másodízben kísérelte volna meg a török kiszorítását. Ez a kísérlet sem sikerült ugyan, de utána a törökök félelmetes hadi ereje korhadni kezdett, ami a békekötés lefolyásából és magukból a békepontokból is kitűnik. Viszont a német haderő laza fegyelmét a XVII. század folyamán egyre javulni látjuk. Bethlen Gábor fejedelem, aki ugyancsak ismerte a török viszonyokat, tudva, hogy a törökök maguk is észrevették erejük gyengülését, miért is a szultán reformokat is hozott be, de azok csak új kerületi beosztásra szorítkoztak, és látva, hogy a városokba helyezett janicsárok és szpáhik családot alapítanak és ezért a katonai szellem közöttük egyre jobban fogyatkozik, azt vélte, hogy eljött az idő, amikor a törököt Európából is lehetséges lesz kiszorítani. Sajnos, a csehek, mint ahogy Zsigmond idejében lekötötték a magyar haderőt s megakadályozták, hogy a törökök előrehaladását ha már meg nem akadályozhatja, legalább lassítsa, úgy most is kirobbantották a 30 éves háborút. A török haderő t. i. a XVII. sz.-ban biztosan, de oly lassan hanyatlott, hogy az 1683-ban megindult 16 éves háború mohácsi vagy nagyharsányi, szalankameni és zentai óriási vereségeire volt szükség, hogy a szultán végül is békét kérjen és véget vessen annak a hosszú küzdelemnek, amelyet ugyancsak ő kezdeményezett a szentgotthardi béke lejárta előtt. Mint 1591-ben Pezzen, Bécs portai követe, tárgyalni kívánt a fegy-

verszünet meghosszabbításáról, de utóda, Kreckwitz, értesítette az udvart, hogy Szinan nagyvezír, be sem várva a fegyverszünet lejártát, támadni fog, úgy 1680-ban is Khunitz, Bécs portai követe, már az év tavaszán szorgalmazni kezdte az 1684-ben lejárandó vasvári béke meghosszabbítását, de a porta kitérő választ adott, úgy hogy Khunitz 1681 elején megírta Bécsbe, hogy a török nagyon készülődik s ez a készülődés csak a császár ellen szólhat, mert már mindenkivel békét kötött. És a támogatására 1682 május havában Sztambulba ért Caprara Albert, a tábornok öccse, 1682 október 31-én jelentette Bécsbe, hogy a török 1683-ban, be sem várva a béke lejártát, támadni fog. „Békére semmi kilátás és Lipótnak nincs más választása, mint a kard, hogy a monarchiát és az egész kereszténységet megvédje."

Caprara tömören fejezte ki, hogy a török részről indítandó háború kettős célt tűz Lipót elé: védeni a monarchiát. azaz az osztrák tartományokat, s első sorban Bécset és a Magyarországból megmaradt részeket, és a kereszténységet. kifejezve szavaival a hadviselés védekező módját is. Hiszen ha a török indítja a háborút, világos, hogy ő támad. Ahhoz pedig nem kellett nagy bölcseség, kitalálni, hogy a török nem kisebb város ellen fog támadni, mint Bécs ellen. A kincsszomjas Kara Musztafa ebben látta határtalan nagyravágyásának méltó tárgyát. Takarékos, fegyelmezni tudó elődei, a Köpriliek, alatt az ozmanlik kiheverték a szentgotthardi és a choczymi 1673 nov. 11-i vereséget s mintha új erőre kaptak volna. Annyit a kevésbbé tehetséges Kara Musztafa nagyvezir is tudott, hogy ha, ami 1529-ben Soliman el kanuninak nem sikerült, sikert akar aratni és Bécs bevételével a császárra és a kereszténységre döntő csapást kíván mérni, roppant erőfeszítést kell tennie. A francia követ bíztatta is, de ő mérhetetlen elbizakodottságában lenézően kezelte a követet. A szultánnal kihirdettette a szent háborút. A kereszténység és a mohamedánság irtózatos küzdelmében minden áron győzni akart és meg is volt győződve, hogy győzni fog. Nem is volt terve vereség esetére. Mindenesetre számolnia kellett, hogy a császár is minden lehetőt el fog követni, hogy a mohamedánság támadását visszaverje. Azért is az egész török földön roppant adókat szedetett igazhívőtől úgy, mint a rajah-tól, ami természetesen mindkettőjüknél roppant elkeseredést szült. A nagy mufti ellene is volt a szent háborúnak, a kaimakam pedig szemére lobbantotta, hogy akkor bezzeg nem kérte a véleményüket a kapzsi, mikor a kincseit harácsolta. Az elégedetlenség csillapítására kibontatta a próféta zászlaját,[10] mintegy jeléül annak, hogy minden igaz-

[10] Szobieszki a pápának küldötte a zsákmányul esett zászlót.

hívő tudja meg, mi forog kockán, amit egyébként a hadüzenet előtt kellett volna meggondolnia. Mindezeket megfontolva, előre láthatta, hogy vereség esetén a törökök lázongani fognak, ahogy Belgrádban is, Sztambulban is történt. S azt is biztosra kellett vennie, hogy a nagy adó a török igát különben is nehezen viselő, alig-alig tűrő rajahk, a keresztény lakosság, elkeseredését így is úgy is növelni fogja.

Kara Musztafának már a hadüzenet előtt megvolt a haditerve: Bécs bevétele. Az eszéki és a székesfehérvári haditanácskozás résztvevői, Murad Girej tatár kán, Ibrahim budai pasa és akarva nem akarva Tököli is helyeselték Bécs ostromát.

A bécsi udvar felfogta Caprara mondásának az értelmét: meg kell védenie Bécset és a kereszténységet azaz a nyugatrómai birodalmat. Bécs 1683-i ostroma, illetve a töröknek Bécs alatt szenvedett veresége, döntőbb jelentőségű, mint az 1529-i mohácsi csatavesztés vagy akár Belgrád 1456-i védelme vagy mint az 1396-i nikápolyi ütközet. A kereszténység megmentésére létrejött XI. Ince pápa, Lipót császár és Szobieszki lengyel király szövetsége. A Lipót és Szobieszki által 1683 márc. 31. aláírt pontok közül az a megállapodás, amelyben Szobieszki kötelezte magát, hogy 40 ezer lengyellel siet Bécs fölmentésére, ha a török a császárvárost fogja ostrom alá, világosan mutatja, hogy a császári udvar, amely akkor már biztosan tudta, hogy a nagyvezir Bécset fogja megszállani, mindenek előtt Bécs megvédését tartotta szem előtt. Lotharingiai Károly hg. fővezér Érsekújvár vívásának akkor annyira ócsárolt abbahagyását azzal mentegette, hogy neki utasításul van adva, hogy kivált „az örökös tartományok oltalmára ügyeljen . . ." Eszterházy nádor jún. 30. azt írta Lipótnak: „. . . főseregünk vizek közé vette magát, mellyek közül . . . legfellebb avégre fog kimozdulni, hogy Bécs alá siessen, Magyarországot magára hagyván." Lotharingiai Károly hg. fővezérnek az a habozásnak látszó viselkedése, melyet a nagyharsányi csata előtt a szavojai Jenő hg.-nél tüzeskedőbb badeni Lajos őrgróf bosszankodva annyit gúnyolt, mindkét helyen bevált és helyes volt. Utasításához képest járt el. Épségben kellett tartania csekély számú (32.000 főnyi) hadát. Mert a császári birodalom, pedig az ő épségben maradása is kockán forgott, — mint 1541-ben is, oly kevés hadat küldött a császár segítségére, hogy Szobieszki hadai nélkül Bécs okvetlenül elesett volna, s azt is oly késlekedve, hogy, ha a nehezen várt lengyel segítség az utolsó pillanatban nem érkezik, a Tulnnál álló Károly herceg csekély lovasságával, mert a gyalogságát a városban hagyta őrségül,

semmiképen sem lett volna képes Bécset az ostrom alól felmenteni.

A magyarság Bécs oly nagy jelentőségű felmentésében alig vett részt. A Szobieszkitől is megszánt nemzet meg volt oszolva: Tököli párti felkelőkre, és a császár híveire, élükön a nádorral. Kétségtelen, hogy Tököli a kelleténél tovább ment a törökpártiságban. XIV. Lajos szóvá is tette 1682 szept. 7-én lengyelországi követéhez írt levelében, hogy „a magyarok... egészen a nagyúr parancsaitól váltak függőkké." Ezzel szemben Eszterházy törhetetlenül a felség pártján állott. Már 1681. jún. 14-én szóval és írásban megüzente a felkelők megbizottjának, Izdenczy Mártonnak, hogy „a török jókedvének a kereséséről szó se lehet." 1683. márc 18-án pedig a megyékhez kiadott rendeletében ezeket írta: „a török újra feni fogát hazánk ellen, de a király őfelsége el van határozva, hogy a pogány ellenséget saját birodalmában is megtámadja." S mintegy látnoki ihlettel folytatja e nevezetes sorokkal: „s eljött az ideje édes hazánk felszabadulásának a pogány járma alól." Eszterházy lelkesültségében is láthatólag két különálló dolgot érint. Az egyik Magyarország felszabadítása a török uralom alól, más szóval a török kiszorítása az ország területéről, az országhatárok visszaállítása, a másik pedig Lipót azon elhatározása, hogy a törököt saját birodalmában is megtámadja. Ez az elhatározás túlmegy az első feladaton. A Habsburg-ház magyar trónra jutásának a feltétele t. i. csak az elsőnek a megvalósítását, az országhatárok visszaállítását jelentette. Alig hihető, hogy már kezdettől fogva Lipót olyan messzemenő célokat tűzött volna ki maga elé. Sőt hogy már a hadjárat megindítása előtt valamelyes pontosan körvonalazott végső célt, lett légyen az csak Magyarország felszabadítása, tűzött volna a hadjárat elé, alig hihető. Arról, hogy a haza felszabadításán túl a Balkánon támadják a törököt, csak Eszterházy emlékezik. Bécs megvédése volt az egyetlen cél, mióta Lipót tudomására jutott, hogy Kara Musztafa Bécs alá vezeti seregét. Ezzel szemben minden másnak háttérbe kellett szorulnia, amint Eszterházy jún. 10-én, mint láttuk, szemrehányóan írta is Lipótnak: „... főseregünk Magyarországot magára hagyván." Csak ezután lehetett szó további tervekről. Tehát, hogy Lipót előzetesen valamelyes nagy tervvel jött volna tisztába, valami végiggondolt elhatározásra jutott volna és serege évről-évre egy-egy lépéssel közelebb ért volna az elhatározás megvalósításához, annál kevésbbé állapítható meg, mert hiszen a birodalmi fejedelmekkel évről-évre tárgyalni kellett a segédcsapatokról, ennélfogva a hadsereg száma évről-évre változott. Igy aztán a feladatot csak esetről-esetre lehetett, illetve kellett meghatá-

rozni. Eszterházy a kettős tervet inkább azért csillogtatta meg a megyék előtt, hogy reményt keltve felkelésre buzdítsa őket. S bár azt írta, hogy „most vagyon mód a haza felszabadítására", talán maga sem hitte, hogy csakugyan fel is szabadulhat.[11] Augusztus 5-én Passauban Lipótnak átadott emlékiratában fantasztikus lépést ajánl, amit csak a kétségbeesés irathatott vele. Azt írja t. i. lépjen szövetségre XIV. Lajossal. Ha Lajos egész haderejével támogatja Lipótot, akkor győzhet Lipót. Már pedig, ha csak az egy Magyarországot, „hajdani egész terjedelmében foglalja vissza, többet nyer, mintha Bécstől Hollandiáig parancsol, mert a Fekete-tengertől az Adriáig fekvő valamennyi tartomány Lipótot, a magyar királyt fogja uralni." Ha ez nem délibáb kergetés, akkor nem tudom, mit kellessék annak nevezni. A Bécstől Hollandiáig eső egész művelt területet hogyan lehetett hátrább tenni a Fekete tengertől az Adriáig fekvő tartományoknál, igazán nehéz megérteni. Pedig Jörger és Veterani utóbb hasonló délibábos tervekkel jöttek elő. Eszterházy ábrándos ajánlatában legalább valamelyes vélt jogtörténeti mag csillant meg, de az utóbbiakéból a kereszténység régi álma kísértett. Csak amikor Bécs alól előzik az ozmánokat, kezdte meg a felmentő német-lengyel-magyar haderő (1683. szept. 20-án) Pozsonyba érve azt a 16 éves hadjáratot, amely végül is az ozmanli törökök kiszorításával végződött. Ez volt a II. feladat, amint a hadmenet folyamán lassan kibontakozott. A megvalósítása tehát 1683 szept. 20-tól 1688 aug. 9-ig tartott, pedig csak részben valósult meg.

Magyarországnak ez a felszabadítása sok nehézséggel járt és hosszú ideig tartott, elannyira, hogy a keresztény haderő csak 1688-ban ért a Duna-Száva vonalához, Magyarország déli határára, hol az a kérdés várta, átlépi-e ezt a vonalat vagy sem s ha átlépi, mihez fog? Az említett nehézségek nemcsak hadi feladatok voltak, hanem más természetűek is. Amazokat, ha lassú ütemben is, de egyre jobban leküzdötték a keresztény seregek, melyeket olyan hadvezérek vezettek, mint Károly lotharingiai herceg, Miksa Emánuel bajor választó, Lajos bádeni őrgróf[12] és szavojai Jenő herceg. Nem tartoztak a szorosan vett hadi ügyekhez, de

[11] 1686 szept. írta Lipótnak: „Buda ki lévén víva, nincs kétség, hogy a Dunáninneni föld Pécsig és az eszéki hídig, a túlnan levő pedig Kalocsáig és Zomborig fog meghódolni." L. alább is.

[12] Hármójuk rövid, de találó jellemzését adta Arneth Alfréd, D. Leben d. ksl. Fm. G. G. Starhemberg, 1838, az elsőét a 90, a másodikét a 91 és a harmadikét a 102—3 ll. Ennek a legbővebbnek, amely minket leginkább érdekel, minden szavát aláírom azzal, hogy kellemetlenül, sőt lehangolóan hat b. Lajos heves, sőt szenvedélyes kritizálása I. Károly fővezér túlzó óvatosságának.

velük szorosan összefüggtek más, elvi természetű elhatározások, amelyek szintén hátráltatták és késleltették a felszabadítás gyorsabb menetét. Eszterházy nádor „szegény hazánknak a pogány igája alól való felszabadításáról" írt 1683 márc. 18-án a megyéknek, Lipót ellenben az 1687. okt. 31-iki királyi előterjesztésében azt adta elő az ország rendeinek Sopronban, hogy „Magyarország I. Ferdinánd császár és király idejében az osztrák fejedelmek uralkodásának és örököseinek és utódaik hatalmának volt alávetve mindörökre". Az előterjesztés további soraiban pedig kijelentette, hogy „jogában állna ugyan ezen ország számára, melyet a törökök kezéből szerzett vissza, új törvényeket szabnia és a fegyverek által szerzetteket a hadi jog alapján magának és örököseinek megtartania, mégis akarja, hogy ezentúl is a régi törvények bírjanak érvénnyel." S ha már a felszabaduló anyaterület jogi természetéről ilyen vélekedés fordulhatott meg Lipót agyában, mennyivel zavarosabb fogalmak uralkodhattak az akkori illetékes és nem illetékes hatóságoknál. Hát még mikor a császári seregnek a Duna-Száva vonalára érkezésével kezdetét vehette a harmadik feladat, az ország egykori tartományainak, köztük Szerbiának is, a visszaszerzése. Eszterházy nádor, láttuk, a magyar király jogához tartozónak írta a Fekete tenger és az Adria közötti tartományokat. Csoda-e tehát, — vélné az ember, — hogy az udvar, a hadi tanács, az osztrák és cseh kancellárok ezeknek a megszerzését is kívánták, tekintet nélkül a nehézségekre, melyekről csak részben lehetett helyes fogalmuk, de azt is figyelmen kívül hagyva, hogy néhány magyarországi vár még mindig a török kezében volt, ami pl. magának a fővezérnek, badeni Lajosnak, sem volt ínyére.

Badeni Hermann őrgróf, a haditanács elnöke, írta Abdulrahman budai vezirbasa 1685 szeptember 7-iki levelére adott válaszában: „Ti tartományaitokat annakidején roppantul növeltétek. Így jutott hatalmatokba Magyar- és Horvátországok nagy része. A méltányosság úgy hozza magával, hogy visszaadjátok, amit tőlünk elfoglaltatok." Eszterházy nádor pedig 1686 szeptemberében azt írta Lipótnak: „az ország főhelye, Buda ki lévén víva, nincs kétség, hogy a dunáninneni föld Pécsig és az eszéki hídig, a túlnan lévő pedig Kalocsáig és Zomborig fog meghódolni." De az előbbi 1687 január 17-én a nagyvezir újabb, 1686 október 31-iki, békét sürgető levelére adott válaszában már így ír: „császárom reméli, hogy rövid idő múlva tisztességes békepontokat fogsz felajánlani, t. i. az elrablott tartományok visszaadását." S mielőtt ezeket meghatározták volna, az 1687-iki országgyűlés királyi előterjesztéseiben

Lipót kinyilatkoztatta, hogy „akarja a mondott szerzeményeket is, módjával, ezen kedves országba újból bekebelezni." Az erre adandó válasz november 10-én felolvastatván, harmadik pontjában a rendek köszönetet mondanak, hogy „a visszafoglalt részek ismét az országba fognak kebeleztetni." Mikor aztán a pozsareváci békében, 1718-ban, Szerbia Sabácstól Kragujevácon át Reszaváig a császáriak kezében maradt, a magyar kancellária arra hivatkozva, hogy ez a terület a magyar király jogán illeti meg az uralkodót, sürgette a visszakebelezést. III. Károly kijelentette, hogy ez az ő „absolutum dominium"-a. És Szerbia kormányzata 1718—1737 azaz 20 éven át az osztrákok kezében maradván, Magyarországnak semmi része sem volt benne. Amit ez az adminisztráció végzett, semmiképen sem terheli a magyarok számláját.

A császári seregek 1688 augusztus 7-én elérték a Száva-Duna vonalát. Az azévi fővezér, Miksa Emanuel bajor választó fejedelem és szavójai Jenő herceg hadai, a főserég (Hauptarmee), augusztus 7—9 között a Szávának Cigánysziget[é]n átkeltek a Száva túlsó partjára, badeni Lajos őrgróf pedig egy mellékseregg[e]l augusztus 8-án, azaz ugyanakkor, a velika-kraljevai hídon szintén átlépett Bosznia földjére. Badeni Hermann őrgrófnak, a haditanács elnökének, javaslatára[13] Lipót az azévi hadjárat céljául Belgrád elfoglalását tűzte ki, ami szeptember 6-án meg is történt, míg badeni Lajos szeptember 5-én a derbenti győzelmet aratta. A török követ, Szülfikár aga, és a görög Maurocordato, portai tolmács, 1689 február 10-én Bécsben ismét tárgyalni kezdtek a császár megbizottaival, Kinszkyvel és Strattmannal, de ez utóbbiak Jenőt, Gyulát, Váradot, Temesvárt s azonfelül egyebek között Boszniát és Szerbiát is követelték. Talán ezeket is beleértették azok közé a visszafoglalt tartományok közé, amelyeknek a visszakebelezését Lipót az 1687-iki országgyűlés királyi előterjesztésében megfogadta volt. A fejtegetésem elején Magyarország és Szerbia államjogi viszonyáról mondottak után e kérdés jogi oldalának a taglalása helyett helyénvalóbbnak látom reátérni annak az önként felmerülő kérdésnek a fejtegetésére, nem lett volna-e helyesebb és eredményesebb, ha a császári sereg, amikor 1688 augusztusában a Duna-Száva vonalához ért, megáll és befejezi második feladatát, Magyarország visszafoglalását, nem lépi át a vonalat, nem hagyja el az ország déli határát, nem

[13] Röder, D. Mgr. L. W. v. Baden Feldzüge... (1842), II. 52. l. Gutachten d. Mgr. H. v. Baden für den Feldzug 1688 im Gh. A. zu Carlsruhe in Abschrift. Röder nem közölte.

megy át a Balkánra, nem nyomul ismeretlen vidékekre,[14] hanem a helyett inkább a Maros-Duna közét hódítja vissza, leszereli Kinszky és Strattmann túlkövetelődző feltételeit és lemondva a kétesértékű, sőt hóbortos, délibábos, kilátástalan hódításokról, méltányos békét köt. Ennek a minden tekintetben megfelelőbbnek tetsző eljárásnak a kívánatos és megfelelőbb voltát Arneth már 1858-ban hangoztatta: „A császár helyesen tett volna, ha engedékenyebb lett volna." Ez a hadjárat teljesen felesleges és elhibázott volt, mint utóbb fényesen kitűnt. Ezt előre is lehetett látni. Elégtelen számú, pénzzel, élelemmel, takarmánnyal, hadiszerrel kellőleg vagy éppenséggel föl nem szerelt erőkkel határtalanúl kockázatos volt, s ezért nem lett volna szabad ekkora feladatra vállalkozni. Amazok a békebiztosok hangoztatták ugyan Magyarország jogigényét Szerbiára és Boszniára is, és voltaképen ezek visszaszerzésének az ürügye és címe alatt engedték át a sereget a Balkánra, de éppenséggel és egyáltalán nem figyeltek arra, amit badeni Lajos kifogásolt is, hogy a háromnegyedrészben felszabadult Magyarországnak semmiképen sem életbevágó érdeke, hogy Szerbiát is meghódítsák, melynek a király az 1426-iki tatai szerződés után is csak a puszta címét viselte. Csak ezért folytatni a költséges hadjáratot,[15] nem volt észszerű. S ha már folytatni kívánták a

---

[14] Erre vall az a tény, hogy Lipót, akinek a kezében megfordult a károlyvárosi tábornok beküldötte térkép (l. alább). 1688 okt. 8-án ezeket írta b. Lajosnak: „... gewaertig bin, neben E. L. gutachten, wie die graenzen zu stabilieren und die separationslini von der Donau an bis an das Meer zu ziehen weren ... und werden E. L.... von dem landt diesseits der Donau durch erfahrne verstaendige ingegnieure ein richtig u. verlaessliche landkarten oder mappam ... formiren lassen u. mir anhero (a levél Augsburgban kelt) schicken können." Mire a hg. nov. 7. azt válaszolta: „An einer sehr gueten u. ausführlichen landtcarten wirdt bereits gearbeitet, welche gleichfalls mitzubringen trachten werde." Ez az a térkép, amelyet Gerba kapitány, később zágrábi hadtestparancsnok: „Die Kaiserlichen in Albanien 1689" c. tanulmányához Taf. T. közölt (Mitth. d. k. k. Kriegsarchivs, 1888) s amelyről a szövegben (126. l. j.) azt mondja, hogy a hadi lev. tárban két példánya van: a) az ismeretlen szerzőtől való egykorú „annotationes u. reflexiones" c. munkának a melléklete, b) a lev. tár térképgyűjteményében található, „welche auf befehl d. Mgren angefertigt worden". Tehát még a császárnak a kezében sem volt az 1688 év folyamán megbízható térkép.

[15] Arneth, D. Leben d. ksl. Fm. G. G. Starhemberg. 1858. 104. lap „Von Seite des Kaisers wäre grössere Nachgiebigkeit nicht unpassend gewesen. Kühne Entschlüsse führen nur dann zum Gute, wenn die zu ihrer Ausführung erforderliche Kraft u. Energie vorhanden ist. Diese war aber hier *nicht* der Fall." — A b. Lajos őrgróf 1688—92. évi hadjáratairól szól e 3 jelentősebb munka: a) Röder v. Diersburg. Fh. Philipp, D. Mgrfn Ludwig W. v. Baden Feldzüge wider die Türken ... I. (1840), II. (1842). Az előbbi 1686-ig terjed s így kevéssé tartozik a tárgyunkra. Szöveg és „Urkunden" c. alatt a karlsruhei lvltárban lévő eredeti iratok szövege. b) Angeli, Die ksl. Armee unter d. Ober-Com.

háborút, az országnak hasonlíthatatlanul nagyobb érdekében állott volna a Duna-Maros közének a visszavétele, amint azt b. Lajos szükségesebbnek tartotta, mely végül is török kézben maradt. Így valósággal nagyhatalmi délibábot kergettek, roppant veszteséggel emberben, pénzben, hadi felszerelésben és katonai munkálatokban.

Már régebben, a XV. sz. balkáni magyar hadjáratokról szólva azt fejtegettem volt, hogy akkor, a XV. sz.-ban, is helyesebb lett volna védekezni, mint támadni. Sikerre nagyobb kilátással járt volna, — ha már a bánságokat nem használták fel védelmi célokra, holott ezért alapították őket, — egymásra támaszkodó várövvel védeni meg az ország déli határát, mint ahogy a Zengg és Bihács által védett vonallal megóvták az osztrák tartományokat a török foglalástól. Így ellenben Hunyadi, támadó hadjáratra határozván el magát, átment a Balkánra, a magyar seregnek idegen területre, ahol sem ő, sem a serege sem a lakosságot, sem a terepet nem ismerték. Most is a császári csapatok a Száva-Duna túlsó oldalán olyan területre léptek, melyet nem ismertek,[16] sem az ottani népekkel nem voltak tisztában, és ahol maguk az ottlakó népek, sem a bulgárok, sem a szerbek, sem a bosnyákok, sem a horvátok, nem ismerték a török uralmat megelőző időben fenállott országaik egykori határait. A magyar király címében Magyarország mellett ott szerepelt Dalmácia, Horvátország, Szerbia, Ráma, Galicia, Lodomeria, Kúnország és Bulgária is. Ezt elég alapnak tartották arra, hogy ezeknek a Magyarországgal egy sorban említett országok, — részben társországok, — részben melléktartományoknak a visszafoglalására merész hadjáratot indítsanak. Ezeknek a neveit királyaink különböző időkben fűzték a Magyarország királya cím mellé. Ezt a magyar felfogás szerint úgy kellett értelmezni,

---

d. Mgrfn L. v. Baden in den Feldzügen 1689—1692 gegen die Türken, a „Mitteilungen d. k. k. Kriegsarchivs 1877. Címe szerint csak az őrgróf Duna—Száván-túli hadjáratáról és az 1690—92-iki délvidékiről szól. c) Gerba, Die Kaiserlichen in Albanien 1689. Ua. Mitteilungen... N. F. II. (1888) 113—178. l. Csak Piccolomini Nis—Prizrendi hadj. szól.

[16] A badeni Lajos-féle térképen lévő megjegyzendőben olvasható, hogy a hozzá mellékelt lapon „auf dem Nebenblatt" van a... beschreibung der Wege,... die Gebirge, Flüsse, *gut u. bösen genie des Volkes*, angemerkt worden..." Gerba id. térképmelléklet (Taf. II.). A hadi utakat illetőleg Jörger „Gutachten"-jében (Sel. scripta 96. l.) a hadjárat folytatása mellett felhozott érvei 17.-ében azt mondja: „Ratione viarum... E. Ksl. Mt. dolmetscher v. Lakovitz... alle oerter u. stunden des gantzen marsches nacher Wien ordentlich verzeichnet..." Boethius és Feigius valóban adják is a fontosabb városok óratávolságát egymástól, és maga b. Lajos is adja Belgrad, Jagodina, Nis, Viddin, Fehercsik óratávolságát. Ugyanő néhány drasztikus szóban adja a szerbek jellemzését, mint a végén is látni fogjuk.

hogy Szerbia Magyarország társországa, de Magyarország fenhatósága alatt. Ám lehetett úgy is értelmezni, hogy Magyarország királya egyúttal Szerbia királya is. Közjogunkban nem volt szabatosan kimondva, mi az a társország, hogyan viszonylik Magyarország királya Szerbia királyához. Másfelől a balkáni határokat a magyar kancellárián sem ismerték. Maguk a balkáni népek annál kevésbbé, mert ezek a határok úgy Bulgáriában, mint Szerbiában a török uralom alatt is, — amint már mondottuk, — egyre változtak. Horvátország akkor sem ott terült el, ahol bíborban született Konstantin 12 horvát törzsének a zsupáit keresnünk kellene, de ott sem volt még akkor, ahol a világháború előtt volt. Raska határait egyáltalán nem tudjuk. Neman István Szerbiája az Ibar, a Raska és a Toplica folyók mentén terült el, de a határait éppenséggel nem tudjuk kijelölni. Dusán Szerbiája más, mint a Lázárevics István deszpoté. Ilyen körülmények között teljesen megokadatolatlannak, sőt érthetetlennek látszik Bécs balkáni terve és nem lehet másként magyarázni azt, hogy kimerészkedtek a Balkánra, mint csakis úgy, hogy nem vetettek számot kellőleg a vállalat nehézségeivel és nem mérték hozzá az erejöket. Az eredmény meg is mutatta fényesen, hogy erejüket felülmúló feladatba fogtak a bécsiek. Éppen azért meg kellett volna gondolniok előbb, bírni fogja-e az udvar pénzzel és minden egyébbel, ami a hadviseléshez a végső győzelemig szükséges. Meggondolatlanul, terv nélkül lépték át a Duna-Száva vonalat s megkezdték az érintkezést a balkáni népekkel, elsősorban Belgrád, az egykori magyar végvár, környékén a szerbekkel. Az a körülmény, hogy Bécsben nem ismerték az ellenfél hadi erejét, élelmezési és takarmányozási lehetőségeit, pénzbeli erőforrásait, kisebb baj volt annál, hogy a magukét sem ismerték, hiszen fogalmuk sem lehetett arról, mire is számíthatnak a balkáni népek részéről.

Jellemzően ír erről badeni Lajos, az 1688—92. évi hadjáratok fővezére, mindjárt 1689 júl. 26. a császárnak: „kérem felségedet, ne engem okoljon, hogy a hadműveletek oly későn kezdődnek. Mindaddig, amíg az összes hadiszükségletek nincsenek együtt, a hadsereget nem indíthatom el annak a nagy műnek, amelyet tervezek. Sajnálom és fájlalom, ahogy ember csak fájlalhatja, hogy az évnek két legjava hónapja akaratom ellenére haszontalanul elmúlt, amely alatt minden készület megtörténhetett volna és én talán már Szófia előtt állhatnék a seregemmel."

Alig két-három esetben van megelégedve a sereg számával, egyébként majd mindig panaszkodik a kicsinysége és elégtelensége miatt. Már egy egész hónappal előbb, jún. 27-én

nyiltan, ahogy szokta, megmondta a véleményét Lipótnak, hogy a táborába rendelt ezredek, melyeknek érkezéséről két nappal előbb oly bizakodóan nyilatkozott, az áradások és más akadályok miatt oly lassan meneteltek, hogy csak késedelmesen érkezhetnek, úgymond. Mégis remélhető, hogy 10—12 nap múlva, tehát júl. közepe táján, az egész sereg együtt lesz. De a hozzája osztott vezérkarról, a tábori tüzérségről, tisztjeiről, legénységéről és lovairól még híre sem volt. „Nem titkolhatom," — írja — „hogy ez a késedelmeskedés nehezemre esik, de felséged érdekeinek is árt." Ő maga nagy műnek nevezi a vállalkozást, melynek keresztülvitelére, sajnos, nem részletezett tervezeten dolgozott, de a nagy művet, az egész hadjáratot ilyen, minden téren mutatkozó hiányok következtében nem valósíthatta meg.

Nem szólok a tüzérségi felszerelésről, melynek a vezetését Ranzau alezredesre bízták, aki mellé Sebics főkvártélymester ezredest ajánlották neki, nem terjeszkedem ki a hadsereg utánpótlására, hanem áttérek az élelmezés és a takarmányozás ügyére, mert ebben a tekintetben számítani lehetett és számítottak is a Duna-Száva vonalon túl eső vidékek és azok lakosságának a segítségére, mint az 1690 ápr. 6-iki felhívásban olvashatjuk. Már Jörger Quentin János írja 1689 nov. 1-én, hogy megmondta a császárnak benyújtott emlékiratában, hogy az élelmezés és a takarmányozás egy idő óta nagyon rossz, amint — úgymond —„b. Lajos őrgróf eléggé, sőt bőségesen jelentette és igazolta". Kétségtelen, hogy Jörgernek tudomása volt b. Lajos hadi jelentéseiről, melyeket Röder 1842-ben az eredetiekről közzétett. Röder, maga is vezérkari alezredes, elég részletesen szól e jelentések alapján a szörnyen hiányos élelmezésről és takarmányozásról, egy-két helyet szószerint is idéz belőlük, de sem nem a legjellemzőbbeket hozza fel, sem a kérdést nem meríti ki, ami nem is volt feladata. Ezeknek a karlsruhei nagyhercegi levéltárban levő eredetieknek a másolatai megvannak a bécsi hadi levéltárban. Ezeket használta a bécsi állami levéltár egykori nagytekintélyű igazgatója, a nagyon előkelően dolgozó Arneth, aki az 1688—89-i balkáni hadi vállalkozásról rövid bár, de súlyos szavakkal nyilatkozik. „Merész elhatározásnak csak akkor van sikere, ha a megvalósítására van erő és erély. Itt nem ez volt az eset." A hadjárat túlhaladta a hadsereg erejét még akkor is, ha csak az osztrák és a cseh kancellár feltételénél marad és azon kívül nem akar tovább menni és annál is többet hódítani.

Kinszky és Strattmann csak Szerbia és Bosznia átengedését követelték Szülfikártól. De már Veterani 1690 elején,

mint Szalay írja, „a határtalanban bolyongott terveivel".[17] „Macedonok és albánok, az összes körülfekvő törzsek biztossá tettek", írja emlékirataiban,[18] „hogy mindent, amit kívánok, megtesznek. Intésemre a köztük tartózkodó törököket egy szálig felkoncolják, két keresztény jutván egy törökre. Egyesülnek velem, mihelyt a hadviselést megnyitom. Az albánok e közben színleg alkudozásba kezdenek az ellenséggel, hogy a szándékolt lázadást palástolják. S mert a lakosok biztatásainak alapos voltát kézzel foghatám, írtam Scalvignoninak, hogy az ügyek jelen örvendetes állásában reményem van 12.000 emberrel erősödve, ha ennyit kapok, számot tartván mind e népek közeli és meglepetésszerű felkelésére és a tartomány élelmiszerbőségére. Konstantinápolyig juthatnom és a tengeren túl Ázsiába vetnem a törököt." Alig lehet megérteni, hogyan írhatott az egyébként értelmes és nyilt szemmel tekintő Veterani ilyen képtelenségeket akkor,[19] amikor az elhalt Piccolominiről, akitől a fővezérlést

[17] M. O. tört. V., II. kiad. 473. l.

[18] D. Gn. Veterani... Feldzüge... Aus dem italienischen mit zusetzen... Az 1788.-i kiadás 84—85. ll. Macedonier, Albaneser, alle umliegende Geschlechte liessen mir versichern, sie wollten alles thun, was man von ihnen begehre, und auf meinen Wink alle dortigen Türken umbringen, denn es seyen da zween Christen gegen einen Türken, sich dann mit mir vereinigen, sobald ich in das Feld rücken werde. Unterdessen unterhielten die Albanier, zum Schein, eine Unterhandlung mit dem Feind, um den projektierten Generalaufstand zu bemänteln,... und da ich die Zuverlässigkeit von allem diesen mit Händen greiffen konnte, so getrauete ich mir dem Scalvignoni (udv. fizetőmester) zu schreiben, unsere Sachen stunden so gut, dass ich mir verspreche, wenn man mir 12.000 Mann gaebe, mittelst dem nahen u. unvermutheten Aufstand aller dieser Völker, dann der Ergiebigkeit u. Fülle des Landes an Lebensmitteln, bis nach Konstantinopl zu kommen u. die Türken über das Meer nach Asien zu jagen.

[19] Már Veterani „Hadjáratai"-nak 1788-i fordítója a fenti szöveghez a következő megjegyzést fűzte: „Besonders ist es doch, dass V. alles dieses glauben und sagen konnte, da der Feind im Herzen von Ungarn noch eine Festung, wie Temesvár, hatte; da der Feind im Besitz von ganz Bosnien und Dalmatien war, also V. bey weiterm Vorrücken im Rücken blieb. Aber V. war ein Mensch, und fand alles leicht da, wo er die Hauptrolle spielen sollte. Baaden war ganz anderer Meynung: — die Folge von alle diesem war, dass man bald darauf ganz Serbien verlohr — U. a. mű Anmerkungen nro 20 ad p. 85., az 58. l.

Röder: D. Mgn. L. W. v. Baden Feldzüge... II. (1842) 124. l. azt írja: „Eine für einen so tapferen Mann unanständige (nem illő!) Groszsprecherei". — Gerba 1888-ban akkor még kapitány, tartózkodóban ugyan, de mégis elég érthetően azt írja: „Der kühne Gedanke des Generals übersprang hier manche Schranke, die immerhin noch vorhanden war, für so grosse Pläne". — Die Kaiserlichen in Albanien 1689 (Mitth. des k. k. Kriegsarchivs. NF. II., 169. l.) Szalay, M. O. tört., II. kiad., V. 473 l. a 2. jegyzetben felhozza, hogy a szintoly értelmes, mint vitéz tábornok, utóbb maga is restellette akkori eljárását, mert a „zu jagen" után így folytatja: „ich wusste wohl, dass man sich nicht

átvette, azt írta, hogy „Piccolomininek abból, ahogyan ottan eljárt, előre kellett látnia, hogy az ellenség végül is megérti, hogy ez országok rácainak és más népségeinek megnövekedése Szerbia lakosságát annyira fel fogja háborítani, hogy a térhüknek eléje teendik a török jármot", és akkor, amikor közvetlenül föllengző tervei után azt írja maga-magáról: „jól tudom, hogy ezekre az annyira állhatatlan népekre nem lehet hagyatkozni". És ennek az állhatatlan népnek a hathatós támogatását ajánlotta ápr. 1-én Lipót figyelmébe a másik olasz tábornok, Marsigli, aki a Dunáról írt nagy művében a balkán nép még nagyobb ismerőjének mutatkozott. Marsigli éppen azért józanabb és mérsékeltebb. Ő nem jelöl meg határokat a hadvezetés céljául, csak az ottani szegény nép, a raja, segítését ajánlja a császárnak a hadjárat idején, amit Lipót még 1688 jan. 5-én megígért Corradini útján a bosnyákoknak Brankovics ajánlatára. A törökföldi keresztény lakosság szenvedéseit éppen úgy látta badeni Lajos fővezér is, mint Marsigli, de hol maradtak ők Veterani terveitől, aki megfoghatatlanul a saját gyenge haderején felül kért 12.000 emberrel és az ottani megbízhatatlan népséggel Ázsiába gondolta űzni a törököket, mikor bádeni Lajos 5

völlig auf diese so unbeständigen Völker verlassen könne; auch war meine wahre Absicht, nur,... unsere Gränzen so vorzurücken (tehát nem Ázsia), dasz man sich doch gemählich und sicher verteidigen könne... Ám hiába szépíti a dolgot, a soha nem hátrált, mindenkor töprengés nélkül azonnal támadni szokott tábornok, ezúttal a valóságnál nagyobbnak látta a tényeket és ez hamis elgondolásra késztette. Ha e végzetes nagyzolásának az eredetét kutatjuk, illetve érdekel, hogy is jött ez a hely V. tollára, egyszeriben rájövünk, ha a 82—83. ll. előadott 8 portyának a következményéről mondottakat olvassuk: „Alle diese Streifereyen, — írja tudniillik V. — machten so einen guten Eindruck, dasz nicht nur die Gegend um Sofia, sondern auch Macedonien (84. l.) und gar Sofia (sic! másodszor is, nyilván Skoplje v. Saloniki helyett!) selbst um Salvaguardia baten, und unterdessen schickten die Thürkischen Inwohner das Beste, was sie hatten, über die See zurück, Philippopolis, Nicopolis, Adrianopel, selbst Konstantinopel... war ihnen nicht sicher genug. Ihre besten Sachen musten nach Asien geflüchtet werden." — Bizonyosan a törököknek ez a menekülése ébreszthette V.-ban a lehetőségét annak, hogy, ha meglevő csapataihoz még 12.000 embert kap, — ezért sürgette ezeknek a leküldését oly makacsul, — akkor a „megbízhatatlan" népek fölkelésével együtt a Balkánról lesöpörheti az úgyis menekülő törököt.

Ugyanazon munkában 62. l. „Die Art, mit der dieser (csak így!) dort verfahren war und die er auf unser Glück, auf die Blindheit des Feindes und auf den Schrecken, den unser Sieg verbreitet, gründete, liess mich voraussehen, dass die Feinde endlich die Augen öfnen und einsehen würden, wie das Zunehmen der Raitzen und anderer fremden Völker in diesen Landen die Einwohner Serviens äusserst aufbringen und selbige das Joch der Türken dieser last wirklich werde vorziehen machen." Ehhez nem a függelékben, hanem jegyzetben teljesen téves magyarázat van csatolva.

hónappal előbb mintegy 63.000 rendes katonát kért a parasztságon (razische Landvolk) kívül, amire Veterani elvétve a szemmértéket, kelleténél sokkal, sokkal nagyobb súlyt fektetett, és amikor a török még a zentai győzelem után sem volt annyira megtörve, hogy csak gondolt volna is a Balkán elhagyására. Veterani tervéhez hasonló föllengző, sőt túl is tesz rajta a Jörger Quentin János gróf, titkos tanácsos, egészen ködös terve, aki Veteraninál valamivel korábban, még 1689 nov. 1-én kelt véleményes jelentésében[20] felsorakoztatta a háború folytatása ellen (d. Haupt-Frage pacis) szóló kevesebb (10) érvet a folytatást ajánló, sőt kívánó (belli) nagyobb számú (20) és szerinte fontosabb érvekkel szemben, amelyek nem tárgyilagosak, hanem légből kapottak. Így felhozza Jörger, hogy a császárra vár, a magyar királyságon kívül, a keleti császárság öröksége is, aki a görög birodalom elfoglalásával halhatatlan hírnevet (famam immortalitatis) fog szerezni, hiszen a serege a konstantinápolyi útnak a felét már megtette.[21] Sőt rámutatott arra is, hogy a császár a keleti és nyugati egyház egyesülését is megteremtheti Konstantinápoly elfoglalásával.[22] Mintha csak Nagy Konstantin, Nagy Jusztinián és Nagy Károly dicső példáit óhajtotta volna Lipót előtt megcsillogtatni. Emezeknek nem sikerült a kettévált birodalmat újra egyesíteni, amaz pedig a niceai zsinatban csak az egyház készséges szolgájának mutatkozott. A keresztény Európában megfészkelődött pogány török kiszorításának az eszméje, mint az oláh Djuvarának „Törökország felosztásának 100 terve" című művéből láthatjuk, mindenha

---

[20] Jörger János Quentin titkos tanácsos Gutachten über die Frage, ob der Kayser den Krieg wider die Türken vortsetzen oder Friede machen solle, 1690 nov. 1. a Lünig O. Chr. által Lipcsében 1723. kiadott Selecta Scripta Illustria, welche... c. munka 94—96. ll. A jelentésről Erdmannsdörfer B. (Deutsche Gesch. 1648—1740, II. 28. l. az Onckenféle Allg. Gesch. III. Habtg. 7. 1893.) azt írja: „D. Gutachten macht einen sehr oberflächlichen Eindruck, besonders gegenüber dem sogleich anzuführenden des Mgrfn Ludwig" és szembeállítja ez utóbbinak 1690. febr. 6-i augsburgi jelentésével, melyre alább még külön rátérek. Erdmannsdörfer nem olvasta végig az őrgrófnak e jelentését, mert különben megtalálta volna benne a törököt Konstantinápolyig űzendő tervet, ha t. i. Lipótnak pénze és több katonája lett volna.

[21] A belli (pro negante, t. i. pacem) 1 és 2 pontja: 1. Ist notorium, dass... unzehlich viel tausend Christen-Menschen seit a. 1453. in Ewige Dienstbarkeit des Erb-Feindes... gebracht worden, deren Nachfolger... von E. Mt. Hülff zu haben verhoffen, als erfordert ein solches das commune *vinculum christianitatis*... 2. Seynd E. ksl. Mt. qua *rex apostolicus* auch den apostolischen Glauben weiters auszubreiten und Christum crucifixum in eccla *orientali* predigen zu lassen, gewissenshalber omni conatu zu tentieren *schuldig*...

[22] U. o. a 3, 4 és 5 pontok: 3. Haben E. ksl. Mt. für sich neben denen Hungarischen Königreichen etiam imperium Orientis erblich zu ge-

élt úgy a franciáknál, mint az olaszoknál,, sőt, mint Jörger javaslatából értettük, felvetődött a németeknél is. S ami alig ismeretes, Bethlen Gábor fejedelem is kifejezte azt a reményét, hogy a hosszú háborúban elgyengült törököt könnyen ki lehetne verni Európából. Az eszme élt tehát, csak a megvalósításig nem jutott el, legfeljebb a tervezgetésig. A számítások, hogyan lehetne és kellene a török ellen hadat vezetni, papiron maradtak. A császári sereg sikerei, a három nagy hadvezér győzelmei most is megragadták a lelkesebb elméket, akik nem számolva a viszonyokkal és a hadviselés nehézségeivel, lehetőnek látták a lehetetlent. Némi módosítással most is lehetett volna mondani, amit 1788-ban írt Forgács Miklós nagy zajt ütött röpiratában II. József török hadjáratáról. A Horváth Mihály szerint az akkori közvélemény visszhangjának tekinthető iratában azt merte mondani: „a népek békés hajlékukból kiragadtatnak és a határszélre vezettetnek, hogy öljenek vagy megölessenek. S miért? Hogy a korlátlan egyedurak ábrándjaikat láthassák. A haszon, melyet e hadjáratból várhatunk, abból áll, hogy egy darab földdel több lesz uralkodó házunk alatt. És a kár? Egymillió ember, ezer mázsa arany, kizsarolt tartományok, 4—5 elpusztult ország, hogy egy országgal többet bírjunk. József még a gonosztevőket sem öleti meg, hogy engedheti tehát lemészároltatni ártatlan alattvalóit, hogy zsírjukból egy mécset tápláljon, melynek neve „hiú dicsvágy".[23] Ami igaz volt 1788-ban, ugyanaz állott és igaz volt 1688-ban is. Jörger J. Qu. nyiltan megmondta Lipótnak, arról van szó, hogy Lipót határai a Vaskapunál végződjenek-e vagy lenyúljanak egész Konstantinápolyig? Az előbbit a békekötéssel egynek veszi, az utóbbit a háború folytatásával. S amíg Kinszky, Corradini és társaik, akikre Starhemberg rámutatott 1689 febr. 28. jelentésében, a kereskedelmi érdeket a háború folytatása mellett hozzák fel érvül. Jörger a béke érdekében sorakoztatja fel, fényes bizonyítékául, hogy a világi ható-

warten... 4. Werden E. ksl. Mt. mit occupirung *der* Griechischen Reiche, famam immortalitatis erlangen, nicht weniger dero successores durch Union der Orientalischen u. Römischen Kirche... einen ewigen applausum u. benedictionem ab eccla universali erhalten. 5. Dörfte sich dergleichen coniungtur in vielen seculis nicht mehr ereignen... Lipót idejében valóban az volt a közhit, hogy Albánia, Szerbia, Mysia, Bulgária, Silistria, Illyria, Macedonia, Rascia, mint ahogy az 1690 ápr. 6-iki felhívásban fel vannak sorolva, valóban, — mint Lipót a felhívás szövegében mondja: „nekünk, mint Magyarország királyának jogosan alávetett és törvényesen *alávetendő* népeknek s tartományoknak," — Lipótnak alá vannak vetve és tőle függő tartományok és népek. Az azután csak természetes, hogy a Magyarország határain belül élő úgy egyesült, mint nem egyesült görög szertartású ruthéneknek, oláhoknak, szerbeknek ismételten kiváltságosleveleket osztogatott.

[23] Horváth M., M. O. tört. VII. (1873), 653. l.

ságok közt sem volt meg a háború és béke kérdésében a kellő egyértelműség. Jörger a béke mellett a kereskedelem érdekén kívül (2. p.) felhozza és hangsúlyozza (6. p.), hogy az örökös tartományok lakossága pénzbelileg teljesen ki van merülve, hogy (7. p.) a pénzügyek rosszul állnak, a hitel gyenge lábon áll, már pedig e kettő nélkül sem háborút folytatni, sem kereskedelmet űzni nem lehet, hogy (8. p.) az élelmezés ügye teljesen csődöt mondott és (10. p.) hogy a birodalmi rendektől sem lehet sokat remélni. Teljességgel érthetetlen, hogy Jörger, amikor ilyen súlyos és megfontolásra késztető érveket hoz fel a háború folytatása ellen, mellette pedig, illetve a határok Konstantinápolyig való kitolásának a szükségessége mellett a 20 közül a keleti császárságon és a keleti egyház egyesítésén kívül egyetlen érdemleges és számbavehető momentumot sem hoz fel, végül mégis a háború folytatására ösztökélte a császárt. Az „Erb-Feind" kiszorításának, a rája felszabadításának az eszméje annyira megfogta az embereket, hogy még az olyan józanul számító katona, mint maga bad. Lajos, amikor 1690 febr. 6. Augsburgban kelt híres haditervezetében a leghiggadtabban pontról-pontra magyarázza Lipótnak, hogyha az „armee"-t, a „glory"-t nem akarja kockára tenni, a „conquistá"-kat fel kell adni s visszavonulni a Duna-Száva vonalon innen, az ellenkezőre fordítja a beszédet és azt fejtegeti: „ha azonban felséged, amit nem tudok, valahonnét nagyobb haderőt és több segédcsapatot nyerhetne és akkor az volna felséged dicső szándéka, hogy a területszerzést a török zsarnokság Európából való teljes kiirtásáig (bis zur völligen austilgung der türkischen tyranney aus Europa) folytassa, ez esetben... a hadi teendők, csekély nézetem szerint, a következők lennének: először is egy éber és elővigyázó tábornok alatt egy, legalábbis 10 ezer németből, néhány magyarból, rácból és albánból, akik ez esetben (auf solchen fall) kétségkívül nagy számmal jelentkeznének, álló megfigyelő hadtestet kellene hagyni Nis, Prokupje és az ottani helységek környékén a szorosok szemmeltartására..., hogy azt a vidéket fedezze és az ellent megakadályozza, hogy sem a főseregháta mögé ne kerüljön, se Boszniát meg ne erősíthesse.

A Duna túloldalán egy tetterős tábornok alatt egy másik, 10 ezer németből álló, hadtest volna felállítandó, magyarok, székelyek és erdélyiek részvételével, úgy hogy összesen 20 ezer emberből álljon. Ez a hadtest az Olt mentén, mely Nikápolynál torkollik a Dunába, veszély nélkül levonulhat a torkolatig, s ha a főseregNikápoly alá ért, onnét elfordulhat a Szeret felé és behódoltathatja egész Oláhországot.

A támadólag működő fősereg semmit sem kockáztatva, igen könnyen Nikápoly alá nyomulhat annak bevételére. Erre a munkára elegendő 30 ezer német és néhány ezer magyar. Nikápoly bevétele után a felségnek szabad elhatározásától függ, hogy győzelmes fegyvereit és területét akár Szófia felé s onnét tovább Szalonikiig vigye, akár pedig Nishez és az ottani szorosokhoz fordítsa s akár az egész főseregged, akár egy részével ott megállapodván, mielőtt további vállalkozásokba fog, a bosnya királyságot meghódítja. Még talán ez volna a legüdvösebb és legbiztosabb, mert az ottani hadtest egyesülne a főseregged. Ezen kívül kellene még némi német népet, talán egy lovasezredet, a horvát határőrséget és rác parasztokat a Száva mentén felállítani a bosnyák berohanások megakadályozására. S hogy a törökök romlása teljes legyen, fegyveres naszádokra volna szükség, mert ezekkel bátran ki lehet jutni a Fekete tengerre s a széles Dunán levő szigeteket is mind meg lehetne szállani s a törökök nagy kárára és rémületére adózásra szorítani." — Ez a b. Lajos haditerve a törökök Európából való kiszorítására, melyet Erdmannsdörfer 1893-ban a Jörger-félével szembeállított Djuvara pedig, noha 100-at böngészett össze, észre sem vett.

Badeni Lajos nemcsak a hadsereg létszámát és hadmozdulatait, a hadi teendőket mondja meg sorjában, hanem megmondja azt is, ezenkívül mi minden szükséges a nagy hadi vállalkozáshoz. Mindenekelőtt ki kell építeni a nagy utat Ram és Fetislan (Velislan, Kladovo) között, továbbá Belgrádban és Nisben központi raktárakat kellene felállítani, ahonnét mindenfelé el lehetne szállítani a szükségeseket (élelmet, lőszert, takarmányt. Azért is idejében gondoskodni kellene szárazon és vízen szállítási eszközökről. „Mindezekre való tekintettel." — fejezi be nagy haditervének középső részét (s láthatólag nem minden megindulás nélkül), — „attól tartok, hogy ez a tervezet, bármennyire előnyösnek és bizonyosnak látszassék is, az emberanyag hiánya és a szükséges költségek nagysága következtében ezúttal szinte kivihetetlen, vagy inkább nem valósítható meg, másfelől meg nem tudom nem volna-e mégis valami módon lehetséges ezt a hadjáratot ilyenképen lefolytatni? Részemről szívből szeretném felséged dicső fegyvereit továbbra is győzedelmeskedni látni, ezért kötelességszerűen minden eshetőségre legalább *tájékoztatás* céljából elkészítettem."[24] Ha a szókimondó, kemény katoná-

[24] ...sollte,... welches mir... unbekandt, etwa von anderwärtig ein grössere macht oder beyhilf von trouppen zu, erwarthen seyn, u. E. kl. Mt. die gloriose intention führen, dero anquihsten bis zur völligen austilgung der Türkischen tyranney aus Europa zur erweittern, dass

tól írt, szokatlanul érzékeny utolsó mondat nem volna, épp oly szókimondóan rá lehetne mondani, hogy pokoli gúnnyal hangzik e mondat: „... nit waiss, ob nit etwa ein mittel zu finden were..." febr. 6-án, mikor a jan. 19. és 26-i kettős, császárnői és császári koronázás költségei az államkincstárt teljesen kimerítették, annyira, hogy Wagner Ferenc szerint „... hajszálon múlt, hogy a császári korona után való hajszában a magyar is el nem veszett". B. Lajos elméleti tervet készített, minden eshetőségre előre, mert hátha mégis sikerülne utat-módot találni hozzá. Talán tudta, hogy amíg ő kétségbeesetten kettős győzelmet vívott ki, a kincstár Czernin gróftól a csehországi marsallságért 400.000 frt-ot kapott, Sporcktól a kamara egy igérvényéért ugyanannyit, míg az esztergomi érsek az egyik felsőmagyarországi apátságért 600.000-et tett le.

Mindezek a hódítás határainak Konstantinápoly határáig való kitolásáról ábrándozó elméletek azt bizonyítják, hogy ha a császári sereg 1688 augusztusában azzal az utasítással lépi át a Száva-Duna vonalat, hogy ezt és nem többet, eddig és nem tovább, mert csak erre és ennyire vagyunk képesek, akkor ilyen tervezgetések nem jutottak volna az illetők eszébe, nem lehetett volna Konstantinápolyról álmodozni.

Említettem már, hogy a császári sereg egyáltalán szükségtelenül és feleslegesen kelt át a Dunán s a Száván, mert ismeretlen területre, csak nagyjából ismert népek közé jutott és ami a fő, előzetesen kidolgozott terv nélkül kellett működnie, azzal az utasítással Belgrád bevétele után, hogy a török várható támadásával szemben védekezzék, azaz defenzíve viselkedjék.

Mennyire nem számolt a körülményekkel és nem ismerte a balkáni terepet a hadi munkálatokban egyébként a helyszínen résztvett Starhemberg Rüdiger.[25] ki a haditanács el-

---

dises projekt, wie vortheilhaft u. sicher es auch scheinet, wegen abgang des volks und anderer grossen hierzuerforderlichen sphesen sehr beschwerlich oder vielmehr inpracticabel dermahlen fallen worde, jedennoch, da auch nit waiss, ob nit etwa ein mittel zu finden were, diesen krieg solcher gestalten zur proseguiren, u. meines theyles E. krl. Mt. gloriose waffen ferners siegreich zue sehen von hertzen wünschete, meiner schuldigkeit wahr in omnem eventum wenigst zur information... projectieren wollen." Röder i. m. II. (1842) 208—211. ll. A terv, a „gutachten" középső része, a 209—210. lapon: az elsőt l. alább, a harmadikat Acsádynak kellett volna ismertetnie. (A karlócai békekötés előzm.)

[25] Ő maga írta a császárnak többször idézett 1689. febr. 28-i lev. (Gerba. id. m. M. K. A. 1688. N. F. II. 120. l.): „Wenn aber weiter damit gegen Hercegovina u. dem Meere fortzufahren (wäre,) müsste dem Grf. Piccolomini sowohl, als dem Hofkirchen befohlen werden, dass

nökségében badeni Hermannt felváltotta, mutatják a haditanács parancsai Caprarához (ki a bajor választó helyett a tása b. Lajoshoz. Az előbbi értesülvén utóbbinak 1688. szept. főparancsnokságot ideiglenesen átvette) és a császár utasí-5-i derbenti győzelméről és Belgrád szept. 6-i bevételéről, „úgy vélekedett", — írja Szalay László, — „hogy egy elszánt *katonai séta* elégséges lészen összes Szerbia és Bosznia meghódítására. Nándorfehérvárra parancs ment, használják fel a vezérek a török birodalomban még zajló lázadásnak és a nagynevű végvárak visszafoglalása által okozott rémülés alkalmait és legyenek azon. hogy meghaladván a Balkán szorosait, Szófiát még az őszön hatalmukba ejtsék."[26] Néhány nappal szept. 15-e után pedig badeni Lajoshoz érkezett parancs, hogy nemcsak Boszniát, hanem Hercegovinát és Dalmáciát is foglalja el. Ezek a parancsok mutatják, hogy a haditanács elnöke és a császár többet kívánt a hadseregtől, mint amennyire az képes volt. Caprara azt felelte vissza erre az utasításra, hogy „a tábornokok mindannyian olyannak tartják azt, amely a sereg erejét felülmúlja. A kifárasztott és megfogyott gyalogságot veszedelmes volna a lakosok megfutamodása miatt pusztaságra jutott földön ily hosszú útra bocsátani." Badeni Lajos pedig azt válaszolta a császárnak, hogy „a választófejedelem már útnak indította hozzá a 6000 embert, de nem azért, hogy e maroknyi néppel egész tartományokat hódítsak, hanem hogy a télen urai maradjunk a Szávának." De mutatnak egyebet, többet is. Elárulják azt is. hogy a hadi tanácsnak voltaképen nem is volt kész haditerve a Duna-Száva vonalán túl végzendő hadműveletekre nézve. Bécsben nyilván nem tudták, hogy Belgrád bevétele után mit is akarnak? Starhemberg a császár kívánságára 1698 febr. 28. azt a véleményes jelentést adta Lipótnak: „Ami Boszniát és Hercegovinát illeti és Szerbia egy részét, ... a károlyvárosi tábornok (Heissler) azt javasolta, hogy a beküldött térképen a Dunától Hercegovináig és tovább a tengerig vonalat kell húzni ... Azt. hogy Nis is belefoglaltassék-e, és hogy jobbra, Bosznia felé merre is kellene húzni ezt a vonalat, mindezekből a jelentésekből nem tudom kivenni. Nézetem szerint nincs sok értelme szerb és bulgár mezőségből nagy területet belefoglalni, hanem úgy kellene megvonni, hogy ... balkézfelé Heissler javaslata szerint ... történjen, odébb Hercegovina és a tenger felé pedig meg kellene hagyni Piccolomininek és Hofkirchennek, tudakozódjanak az ottani vidékről, a helyzetről és az alkalmas

---

sie sich des landes, der situation und gelegensamsten oerter dortherum erkundigen sollten ..."

[26] Szalay L., i. m. V, 450. l. II. kiad. B. Lajoshoz u. o. 451. l:

helyekről...„ de ott nagyobb baj lesz a velenceiekkel mint a törökkel..." A jobbkéz felé való törekvésből Starhemberg szerint sokféle, főleg kereskedelmi haszon kínálkozik, de „erről nem akarok beszélni" — úgymond, — „mert mások már eleget szóltak." E mások között az első volt Corradini ezredes, császári megbizott Ragusában, aki már 1687-ben ajánlotta Lipótnak, vesse meg a lábát a tengerparton és akadályozza meg a velenceiek további terjeszkedését ottan. Corradini reá akarta bírni Lipótot arra, vegyen részt a keleti (levantei) kereskedelemben, amire Lipót hajlandó is volt. Kinszky Ulrik cseh kancellár 1689 május havában beadott előterjesztésében ajánlotta Lipótnak, „ne hagyja figyelmen kívül Boszniát és Hercegovinát, főleg a velenceiektől óvja meg ezeket. Kérem a vezénylő tábornokkal általánosságban tudatni, akadályozza meg a velenceiek előrejutását Bosznia felé, és megmondani neki, hogy felségednek nagy érdeke az, hogy az elfoglalt tartományok kihasználásához szükséges kereskedelemre alkalom legyen, és hogy a győzelem gyümölcsének és a hódítmány megtartásának az eszközei éppen Bosznia és Hercegovina megszerzésében állanak vagy legalább is abban, hogy a szomszéd Velence túlnyomó és magában is veszélyes kereskedelmét távol tartsuk."[27]

Amennyire bizonyos most már, hogy a Duna-Száva túlsó oldalára vezetett hadjáratnak egyik célja Boszniának és Hercegovinának kezdet óta tervbevett meghódításával kereskedelmi volt, épp annyira világos b. Lajos jelentéseiből, a Belgrad—Nis vonaltól nyugatra, a Nis—Fehércsik—Viddin vonaláig eső terület elfoglalásának Erdélyt biztosítani hivatott tisztán hadi célja is. Amazt Lipót szorgalmazta b. Lajosnál, emezt b. Lajos Lipótnál. Viszont kétségtelen az, hogy ez a kettős terv csak ott, a túlsó oldalon, alakult ki. Maga az átlépés azt jelentette, hogy a császári sasok Magyarországon kívül eső balkáni török területre repültek át, tehát mintegy saját birodalmában támadták a szultánt, bár a császár Szerbiára és Boszniára magyar királyi jogán tartott igényt és Szerbiának a királyi címét is viselte. Hivatkoz-

[27] „dass Bosnien mit Hercegovina nicht ausser acht gelassen, sonderlich aber vor venetianischer eroberung frei erhalten werden sollte. Das absehen, die venetianischen progressen gen Bosnien zu verhindern, bitte ich in generalibus dem commandierenden general hinzuwerfen, dabei nicht unterlassen (zu sagen), dass weilen wegen gelegenheit des zu nutzung der eroberten lander nöthigen commercii Euer Majestät viel daran gelegen und gleichsam die ganze erucht der victori und die mittel das eroberte zu conservieren in dem bestehen, dass womöglich sie Bosnien mit Hercegovina für sich selbst zu erobern oder wenigstens die in commercio prävalierende und von selbst gefährliche venetianische nachbarschaft von sich zu halten." Gerba i. m. u. o. 120. l.

hatott tehát arra, hogy legalább is annyi köze van hozzá, mint a beatus possidens szultánnak. A derbenti és a nisi győzelmek, Belgrád bevétele, szóval a keresztény seregek megjelenése a Balkánon, ahol Hunyadi János, a fehér lovag, óta nem jártak, és első sikereik nyomában a törökök lázadásban törtek ki. Belgrád eleste még nagyobb hatással volt a törökökre, mint a visszafoglalása Bécsre.[28] Ha Lipót serege akkor nekilendül, talán eljutott volna Szófiáig, esetleg tovább is. Ekkor lett volna értelme a rác, az albán, a macedon, a bulgár és a görög népfölkelésnek, ha azokat a népeket Bécsből fel tudták volna fegyverezni. Ám mindehhez hiányzott a komoly, a megfelelő felkészültség. A francia már az ősz elején támadott a Rajnánál. A német csapatokat oda kellett szállítani. B. Lajos seregének létszáma 20.000-re zsugorodott.[29] Következőleg az 1689-iki hadjárat csak védekező lehetett.

Hogy aztán ez a kisszámú sereg is mily későn gyülekezett össze, hallottuk b. Lajos fővezér jelentéseiből. És hogy milyen állapotban volt az év végén, azt a lehetetlen helyzetet az őrgróf kétszer is említi: nov. 10. és 27. jelentéseiben.[30] „...A zsoldot illetőleg... ismételten kérem az egész hadsereg nevében, tekintse meg felséged elszenvedett nagy káraikat és a hadjárat fáradalmait és ne engedje, hogy természetbeni ellátásuk levonásában és megkurtításában olyan keményen és akkurátosan járjanak el velük szemben, mint a mult (1688) évben, hiszen a tisztikar úgy mint a legénység annyira elszegényedtek, hogy ha felséged ezúton nem segít rajtuk, sokáig nem fogják bírni."

Nem szándékom a háromszor is letárgyalt hadjáratot negyedszer is ismertetni, célom csak az volt, előadni, milyen felesleges erőlködés volt Magyarország felszabadításán túl Magyarországra oly súlyos következményekkel járt egyébre is vállalkozni. Ezt újból és a legmeggyőzőbben láthatjuk az őrgróf többször idézett 1690 febr. 6-i augsburgi haditerveze-

---

[28] Die Hiobspost von Belgrad brachte in Wien eine namenlose Bestürzung hervor — írja Röder, i. m. u. o. 133. l. jegyzet. Wagner F. pedig (D. L. Ls. II. 1699, 147. l.) egyenesen azt írja, hogy egyesek már menekülni készültek Bécsből, mint 1683-ban.

[29] ...die armee, wie aus den tabellen an zu ersehen, sogar von anfang niemalen über 20.000 mann effective sich erstreckt — írja b. Lajos. Röder i. m. u. o. 200. lap.

[30] ...im nahmben der ganzen armee... bitte in... erwegung ihres grossen erlittenen schadens und müheseeligen campagna sie in ksl. gnaden anzusehen u. mit abzug oder decourtirung wegen des natural unterhalts nicht so genau, noch so hart, wie vor einem jahr geschehen, wieder dieselbe verfahren zu lassen, in dem d. officier sowohl, als gemeine sehr erarmet sein u. wo ihnen nicht auf ein solche weiss. geholffen wirdt, sie es in die länge nicht wohl mehr ausstehen können. Röder, idézett munka 179. l.

ténck az első részéből, magának a fővezérnek az előadásából. Ebben a részben először is azt magyarázza, miért intézte a hadjáratot támadóan, mikor az utasítás nem szólt kifejezetten támadó hadjáratról, azaz miért nem maradt a védekezésnél, másodszor a nisi győzelem után tett hadi intézkedéseket és végül előadja, mi volna nézete szerint a hadi feladat az 1690. évben. A hadjárat folyamán majd minden jelentésében szól az élelem és takarmány hiányról, amely olyan méreteket öltött, hogy jórészt ennek következtében volt kénytelen az előírt védekező harcmodorból támadóba menni át. „Az élelmezésben olyan hiány állott be", írja e haditervezet első részének első pontjában, „hogy a nisi ütközet idején a nagyon is kisszámú belgrádi őrségnek csak három napra volt élelme és az oldalamnál működő hadbiztosságnak semmi más, sem a Száván, sem a Dunán érkező vagy ottlevő készletről nem volt tudomása, csak szállítmányokra hivatkozott, melyek nem jöttek idejében vagy egyáltalán elmaradtak. Ezenkívül sok más fontos dolgot kellene még felhoznom, ha az előadottak nem igazolnák eléggé azt, hogy, ha felséged nem is parancsolta volna meg egyenesen, én, hogy a sereget az első győzelem után ne hagyjam éhenveszni és másfelől ne bocsássam az ellent túlerővel a nyakamra, ilyen gyatra felkészültség dacára kénytelen voltam kétségbeesetten a hadjáratot támadólag vezetni."[31]

Természetes, hogy ilyen hadsereggel és ilyen felszereléssel, egyébként is nehéz, úttalan terepen, alig ismert tartományban a vállalkozásnak kudarccal kellett végződnie, mintahogy történt is. Az új török fővezér 1690-ben a császári sereget visszaűzte a két év előtt átlépett Száva-Duna vonal innenső partjára. S az eredmény: csak az evakuált rácok betelepítése volt 1689-ben.

De nemcsak a katonai hatóságok nem voltak tisztában a balkáni hadjáratok színterével, a méretekkel, a terjedelmé-

[31] Ueberdies ein solcher abgang an proviant sich erzaigt, dass in zeit der Nissaer action die ohne das sehr geringe besatzung in Belgrad nit mehr, als 3 tage verproviantiert gewesen, und das bey mir anwesende commissariat von kein mehreren gewissen, effektive vorhandenen vorrath weder auf der Sau, noch Donau versichern wollen, sondern sich bloss auf lieferungen beruefen, die nachgehendts nit zur zeit oder gar nicht erzeigt seind. Neben diesen weren noch vil andere, hoch erhebliche rationes bevzubringen, wann man nit glaubete durch obiges erwisen zue haben, dass, wann auch, wie gedacht, E. ksl. Mt.... bewelch nit directe dahin gegangen were, ich u. die armee nach erhaltener ersteren victori nit hunger sterben zue lassen oder andererseits den feind mit allzue grosser macht auf den hals zueziehen, bey so ybel beschaffenen dispositionen anderst nicht als offensive et quasi desperate den krieg zue führen gezwungen worden. Röder i. m. u. o. 200—201. ll.

vel, a terep nehézségeivel, az úttalan, lakosságától elhagyott terepen való szállítás lehetetlenségével és így az élelmezés akadályaival, hanem a világi hatóságok sem. A magyar kancelláriával csak 1694 március 24-én adatja ki Lipót azokat az intézkedéseket, melyeket 1690 április 6-án és augusztus 21-én a birodalmi kancellárián a szerbek érdekében tétetett. Amaz minden néphez volt intézve Albániában, Szerbiában, Moeziában, Bulgáriában, Scilistriában, Illyriában, Macedoniában, Rasciában és a Magyarországtól függő tartományokban. Emez meg a rác nemzetnek Görögországban, Bolgárországban, Rácországban, Hercegovinában, Dalmátországban, Podgoriában, Jenopoliában és a többi kapcsolt részekben. Az utóbbiakban alább ismét felsoroltatnak ezek a területek ú. m. „az elődeink, Magyarország dicsőült királyai által nektek engedélyezett kiváltságok erejénél fogva egész Görögországban. Rác-, Bolgár-, Dalmát-, Bosnyákországokban, Jenopóliában, Hercegovinában, nemkülönben Magyarországban, Horvátországban, Moeziában és Illyriában." A magyar kancellária 1690 december 11-i levelében alkalmazkodott az előbbi levelekben levő földrajzi nevekhez: „mondott országainkban ú. m. Magyarországban, Dalmátországban, Horvátországban, Szlavonországban, Szerbiában, Rasciában, Bolgáriában, Bosnyákországban s a hozzájuk kapcsolt részekben. t. i. Hercegovinában, Jenopoliában és Podgoriában." E tartományok egyrésze Moezia, Illyria az ókorban szerepelt, másrészük: Jenopolia, Podgoria nem is szerepelt, mint külön tartomány, sohasem is volt Magyarországnak még kapcsolt része sem, úgyszintén Görögország, valamint Macedónia sem. Világos tehát, hogy ezen világi hatóságok embereiről, kik ilyeneket írtak, nyugodtan mondhatjuk, hogy nem ismerték a Száva-Duna túlsó, Magyarország déli határán túl, fekvő tartományokat, sem az ottani népeket. Nem földrajzilag, bár tartományokat és városokat zavarnak össze, de pl. badeni Lajos jelentéseiből számtalan példát idézhetnénk arra a saját vallomására, hogy a „landt"-ot nem ismerte; — sem néprajzilag, hiszen ma is nehéz megmondani, hol megy a határ teszem bulgárok és szerbek között, mikor ugyanaz a családfő egyszer Todoroff, máskor Todorovics, bár annyit mégis elvárhatna az ember, hogy a görögöt ne tévesszék össze a ráccal, a rácot az albánnal; — sem nyelvészetileg, mert a mai Jugoszlávia, a mult század 50-es és 60-as éveinek Illyriája területén nincs szerb, sem horvát, sem szlovén, hanem csakavac, kajkavac és stokavac nyelv; de nem ismerték, — és ez a fő, — gazdaságilag sem, lehet-e t. i. és mit lehet az ottani népektől várni, ha segítségüket, támogatásukat igénybe venni kívánatos vagy éppen szükséges volna. Arról nem is szólok,

hogy üdvös lett volna tudniok Bécsben, hogy a ziamet és a tímár birtokokon belül megszünt ugyan a pronia, de bizonyára megmaradt a bastina, hiszen ma is van, melyet a zadruga közösen birtokolt és művelt. És azt sem ártott volna tudni, hogy a jancsárnak, a spáhinak, szóval a török földesúrnak és a kincstárnak, a kasznak, járó adót nem törökök, hanem szerb kenézek szedték, akik felett a nahiakban egy-egy oborknéz állott. A régi nemzeti kor vlasztelinjei és a vlasztelicsicsei a török uralom alatt megszűntek ugyan, de a szerbeknek mégis voltak íme, saját közegeik, ha mindjárt csak adótisztviselők voltak is. Azt is üdvös lett volna tudni, hogy amíg a bolgár birodalom bukásakor a tirnovoi érsek a konstantinápolyi patriarcha joghatósága alá került, addig az ohridai érsek és az autokefal ipeki patriarcha nem kerültek az oikomenikos alá, de tartoztak ennek fejében a török kincstárnak jókora adóval. Szóval a kász igényt tartott erre a jelentékeny jövedelemre s ezért minden támadás ellen védte az adófizető érseket és a patriarchát, elannyira, hogy amikor az egyik Ypszilanti tolmács reámutatott a szerbek és a császári követek gyanús érintkezésére, nem a szerbeknek lett bajuk, hanem ő lakolt életével. Csernovics tehát mindaddig, míg a tartozását lerótta, a szultáni kincstár védelme alatt állott.[32]

A bécsi kormányférfiak nem vettek maguknak annyi fáradságot sem, hogy megfigyelték volna a balkáni népeknek, köztük a szerbeknek, mindenkori titkos vágyát: felszabadulni a török iga alól, amiért semmi ár sem látszott előttük nagynak. Pedig Bécsnek lett volna reá alkalma elég, hiszen magyar területen és magyarországi törökföldön is tízezrével lakott a szerb, aki épp úgy leste, mint ószerbiai honfitársa, nyílik-e valamely alkalom a felszabadulásra, amelyet természetesen csak Bécstől várhattak, mert az oroszok, akikhez a szerb főpapok is a XVII. sz. közepe óta kéregetni jártak, akkor még Európától elfalazva éltek. Ha a magyarországi török területi úgy, mint a balkáni szerbségben nemcsak az elnyomott keresztény ráját látják, akin segíteni, még ha nem volna is éppen észszerű, mindenesetre illendő és keresztényi cselekedet, akkor nem történhetett volna meg az ál-Brankovics-féle eset. Ha Bécsben már nem is emlékeztek a törökországi szerbek 1606-iki prágai és gráci folyamodásaira, ez a Brankovics eset is felnyithatta volna a bécsi kormányférfiak szemét, hogy óvatosabbak legyenek a rácok önös lelkesedésével szemben. Mert szabad-e hibáztatni egy népet, — kérdezhetjük és méltán, — amelyben minden elnyomatás elle-

[32] Golubinszkij, Kratkij ocserk isztorii prav. cerkvej bolgarszkoj, szerbszkoj stb. Moszkva 1871, 111, 292—5. és 488. ll.

nére mindenha élt a vágy és a remény a súlyos iga lerázására, hogy amikor Brankovics kiáltványaival elárasztotta a tartományt és fegyverre és magához szólította, mint a kiáltványban felhozott tartományok törvényes örököse, akkor ez a nép melléje állott s mint badeni Lajos 1689 nov. 7-én jelentette, „mind a görög patriarchákból és papokból, mind néhány ezer harcosból álló nagy pártja van, mely őt törvényes örökös urául elismerte." Mintha némi figyelmeztetés és szemrehányás volna az őrgróf szavaiban, hogy „nemcsak a felségedtől nyert oklevéllel gonoszul visszaélt, hanem annak pajzsa alatt magát erőnek erejével Szervia, Illyria, Moezia, Bosznia, a Szerémség és számos más tartományok despotjává akarja tenni s evégre mindezen tartományokba himezés nélkül, mint törvényes örökös, követeli a visszaiktatását." S amikor az őrgróf jelentésében olvasva tovább azt, hogy Brankovics „Szervia, Bosznia, Moezia, Thrácia, Bulgária s a Szerémség örökös despotjának" írja magát s „szerinte Eszéktől Konstantinápolyig az övé minden tartomány s ő valóban uralkodni is akar felettük," vajjon eszébe jutott-e Lipótnak, amit majd két évvel azelőtt, 1688 jan. 5., írt Corradininek Ragusába, hogy „Brankovicsnak, aki fölfedte előtted a bosnyákokat vezérlő gondolatot, hogy pártfogásunk alá adják magukat (sich unter unsere protection zu begeben), jelezheted, hogy, ha Szerajevo, amelyről jelentést tett, nehány előkelőbbje át akar lépni ide és a várost a mi hűségünkre és hatóságunk alá hozni (stadt u. d. land unter unsere devotion u. botmäßigkeit bringen wollen) kiváníák, nemcsak javaik maradnak érintetlenül, hanem vallásuk gyakorlatában sem fognak korlátoztatni, csak jelentkezzenek a Dráva és a Száva között parancsnokló Leslie tábornoknál, jelentsék az ügyet, hogy védelmünk alá fogadhassuk és az „erbfeind" ellen kellő biztonságot nyujthassunk nekik.[33]

[33] Dem Brankovich aber, welcher dir der Bosneser führende gedanken, sich unter *unsere* protection zu begeben, entdecket, kannst du andeuten, wann einige vornehmere von der stadt Seraylio, von welcher er meldung gethan, herübertreten u. gemeldete stadt u. d. *land* unter unsere devotion u. botmässigkeit bringen wollen, dass ihnen nicht allein ihre güter unversehrt bleiben, sondern dieselben auch in ihrer religion ungekränkt gelassen werden, selbe sieh auch, wofern ihnen ernst ist, nur bei dem Gln. Leslie... derenthalber angeben sollen, auf dass sie in unsere protection aufgenommen u. ihnen die gehörige sicherheit gegen den erbfeind geschaffet werden möge. Lipót Corradinihez Pozsony 1688 jan. 5. Közölte Gerba, D. Kaiserlichen in Albanien 1689 a Mitth. d. Kriegsarchivs, N. F. II. (1688) 118. l. U. ő a volt Haus-, Hof- und Staatsarch. Ragusana és Turcica iratainak alapján azt írta: Er (Brankovics) der große Verbindungen unter d. Griechen besass, plante den Aufstand der ganzen *griechischen* Nation gegen... die Türken, um so die Kaiserlichen Heere (így!) zu unterstützen. Tehát nem rácok, hanem

Badeni Lajos júl. 6-iki jelentésében[34] tudatta Lipóttal, hogy nyílt leveleire sok rác gyülik a táborba, amiből sejthető, hogy a „durch das landt-" alatt csak Szerbiát érthette és ahova leveleit küldözte (erlassene patente), az csak Szerbia lehetett, míg szept. 7-én arról értesítette a császárt, hogy Boszniában, Albániában és Hercegovinában, meg a szomszéd tartományokban nyílt leveleket terjeszt, hogy a török vereségéről még nagyobb lármát csapjon.[35] — Bizonyos tehát az az állítás, hogy Brankovics az ő pátenseivel az 1689 év folyamán ellene dolgozott a császári fővezérnek, vagy, amint ez írta, „a császárt rövidíteni iparkodott." Ezért az őrgróf „az oklevelet, mellyel császári felséged roppant rövidségével hatalmaskodni akart" — visszaadatta a kancelláriának. Természetesen a szerbek elhitték, hogy Brankovics, mint a rég kihalt deszpot Brankovicsok törvényesnek mondott leszármazottja, örökösödés címén törvényes uruk és, elhagyván családjaikat, melléje állottak. Pedig Brankovicsnak tudnia kellett, hogy a népet kockázatos, azonfelül kilátástalan vállalatba viszi, hiszen vakmerő játék a maga erejéből, egyesegyedül népfelkeléssel felszabadítani a népet, mely életét, javait, mindenét előreláthatólag el fogja veszíteni és felszabadulás helyett még nagyobb nyomorba jut. Éreznie kellett, hogy készületlenül, teljességgel elégtelen eszközökkel, kezdetleges felszereléssel, csak pórul járhat, csak vesztes lehet az új nagyvezér által pompásan felfegyverzett, francia hadimérnökök által vezetett, jól felkészült, sokszorosan túlszámban levő és éppoly fanatikusan harcoló törökkel szemben. Megtévesztette a szerbséget, amikor a császári oklevél oltalma alatt felkelésre igyekezett reávenni, de becsapta a császárt is, mikor az oklevélnek pajzsa alatt magát erőnek erejével számos tartományok deszpotjává akarta tenni s e tartományokba. — Eszéktől Konstantinápolyig. — szintúgy nem ismervén a török uralom előtti Szerbia határait, hímezés nélküli visszaiktatását törvényes örökösként követelte. Így, egyenesen és nyíltan, követelte! Ugyanazon ködborította vízeken vitorlázott, még duzzadóbb vitorlákkal, mint Veterani és Jörger.

görögök! Szóval Szerajevótól az oláh vajdáig mindenkit megmozgatott, de nem a császár, (ebben csodálatosan téved Gerba, amiért kétlem, hogy áttanulmányozta volna b. Lajos jelentéseit) de a saját érdekében ez a talajvesztett kalandorjellem.

[34] Auf mein, durch das landt erlassene, patenta lauffen täglich will bewehrte Rätzen dem lager zu, deren, wan ich weiter voraus gegen d. feind moviere, noch wohl mehrers kommen werden. Röder, i. m. Urk. 33. l.

[35] ...lasse auch zu dem ende in Bosnia, Albania, Erzegovina u. angränzenden ländter ernst u. nachtruckliche patenten publicieren, um die alarmen zu vergrössern. U. ott 116. l.

A szerbség a felszabadulás forró vágyában nem is gondolt reá, beválthatja-e azt az ígéretet a felszabadulás reményét csillogtató Brankovics, kinek a neve is a régi időkre emlékeztette a guszlárok régi szerb hősökről énekelt dalait szívesen hallgató népséget? Hozhatja-e, megvalósíthatja-e a szabadulást?! A sóvárgó népnek elég volt, hogy azonosította magát a felszabadítás eszméjével. Brankovics 1711-ben a csehországi Egerben, tisztes őrizetben fejezte be életét, ahová nem magyar érdek és közreműködés juttatta. Nem nagyszabású, a körülményekkel számolni tudó férfiú, inkább délibábot kergető, kalandortermészet volt, akivel, ha nem a császár vétette volna őrizetbe, a törökök mindenesetre elbántak volna, mint ahogy elbántak a keresztrefeszített albán Korpossal. Ettől a borzalmas haláltól menekült meg a nagyravágyó Brankovics. Hiszen a törökök bizonyára észrevették, legalábbis lehetetlen volt nem látniok, hogy „néhány ezer fegyveresével" minő célra tör. Felhívásait szerteszéjjel küldözgette Eszéktől Thráciáig s az éber törökök bizonyára értesültek róla.[36] Karagyorgye felkelésein sokan vesztették életüket ugyanazért a szabadságért a törökök kezétől, akik kevesebb fondorkodással kockáztatták ugyanazt a célt.

Bécs sajnos, nem okult a példán. Mintha szándékosan nem akarta volna tudomásul venni, hogy a szerbség nemcsak felszabadulásra vágyik, de függetlenségre is. Még magyar területen is saját külön életét akarta élni. Bécs csak az elnyomott kereszténytt látta bennük, akikhez Lipótnak azon a címen, hogy, mint magyar király, egyúttal Szerbia királya is, valamelyes pontosan nem körvonalazott köze van s ezért is fel kell szabadítania. S bár lehetetlen volt észre nem vennie s nem számolnia azzal a valósággal, hogy a felszereletlen és fanatikusnak fanatikus, de fegyelmezetlen s akkor, amikor a saját serege élelmezési nehézségekkel küzd, élelmezésre szoruló nép,[37] még ha tömegesen csatlakoznék is hozzá, alig jelent valami jelentékeny segítséget a császári sereg számára, amelyért érdemes is, kell is emberben, felszerelésben, pénzben *tíz* és *százezreket* áldozni, más mérsékelt haditerv ellenére mégis kiadta 1690-ben április 6-án nyílt levelét, „valamennyi néphez és tartományhoz, melyek örökös Magyarországunktól függnek, és másokhoz is, kiváltképen pedig az *albán* néphez"... tudtukra adván, hogy „a háborút a törökkel folytatni fogjuk olyvégre, hogy a nekünk jogosan alávetett s Magyarországunktól jogosan függő s az iszonyatos török járom alól felmentett valamennyi egyéb

[36] Egyéb idegen életrajzain kívül l. a legjobbat, Thallóczy: Az ál-Brankovicsok. Századok, XXII., és Kl.

[37] L. alább a 39. jegyzetet.

keresztény népeket újra bejuttassuk régi szabadságukba, régi kiváltságaikba, régi egyesülésükbe azon testtel, amelytől függtek... visszaadván mindenkinek a maga jogát." Ennélfogva minden népeket, egész Albániában, Moeziában, Bulgáriában, Silistriában, Illyriában, Macedoniában, Rasciában és Magyarországtól függő más tartományokat és a török járom alatt minden más népeket int, fogjanak fegyvert a török ellen, csatlakozzanak vezéreihez és tábornokaihoz, akik rendet fognak tartani közöttük, s adjanak nekik ki-ki tehetsége szerint eleséget és egyéb szükséges holmikat... „álljatok mellénk félelem nélkül, hagyjátok el házaitokat és földjeiteket és társaitokat is buzdítsátok, hogy nyomaitokat kövessék."[38] Tehát fegyverre hívta fel a fegyvertelent és eleség-, valamint takarmány-szállításra szólította fel azokat, akik maguk is a seregtől fogadtak el élelmet.[39] Ez a felhívás azt jelentette, hogy Lipót elejtette badeni Lajosnak 1690 február 6-án Augsburgban előteresztett haditervét az 1690-ik évre, amelyben a fővezér nyomatékosan ajánlotta, hogy a Balkánon működő sereget vissza kell vonni, ahonnan 1688-ban elindult, a Száva-Duna vonalán innen magyar területre. Erről már mondottam annyit, hogy az őrgróf abban az igen terjedelmes (Röder II. Urk 199—212 ll.) haditervezetét kifejtő előterjesztésében röviden ismételte az 1689. évi hadjárat egyes eseményeit, illetve a körülményeket, (alle die particularia) annak igazolására, hogy kénytelen volt támadó hadjáratot folytatni, melynek a végén elért Nisig. A nisi győzelem után gondoskodott, amivel Lipót külön is megbízta, az ezredek téli elszállásolásáról, hivatkozva a Piccolomininek, majd a Veteraninak adott utasításaira. Az 1689-ik év szerbiai új szerzeményeinek a központja Nis volt. Starhemberg azévi febr. 28.-i jelentésében már benne van az egész hadszintér a jobbra, az albán hegyekig, illetve a tengerig húzandó egyik vonallal és a balfelé, Viddinig terjedő másikkal. Piccolominit a Viddintől Nisen át az albán hegyek tövében fekvő Prisrendig az albánok akkori fővárosáig, ahol 1689 nov. 7-én váratlanul elhunyt, terjedő egész végvonal parancsnokává tette meg az 1690 évi hadjárat megnyíltáig, aki ezt a védővonalat az egész kereszténység nagy előnyére (zum höchsten avantage

[38] Szalay L. a M. O. szerb telepek jogviszonya... 1861. 22—23. l.

[39] L. az 51 és 52 j. idézetteken kivűl azt a helyet is, ahol az őrgróf Gall ezredes bródi parancsnok jelentésében felhozottakra hivatkozva említi, hogy „welder die teutsche gvarnison, noch er vor die Croaten miliz, noch das Räzische *landtvolck* auf 24 stundt mit benöthigten proviant allda versehen." Az őrgróf ez aug. 26-i jel. Röder i. m. Urk. 95. l. — Feigius, Adlers-Schwung, T. 621. l. „bey dem obristen des *Raitzen* hatte sich in dessen wegen darreichung des *proviants* viel *Landvolck* eingefunden...

der christenheit), tarthatta volna a télen át, mert „ott körül jó, telt volt a tartomány" (um dorten herumb ein volles, gutes landt gewesen). Az őrgróf nyílván azt hitte és remélte, hogy az 1690-i hadjárat minden hiány dacára legalább is olyan sikeres lesz, mint az 1689-i volt. Piccolomininek időelőtti halálával „minden megakadt és összekavarodott" (alles ins stecken u. confusion geraten), elannyira, hogy az ő véleménye szerint az ottani új szerzeményt nem lehet megtartani és ezért az ottani csapatokat vissza kell vonni: a gyalogság egy részét Belgrádban és Szabácsban kell elhelyezni, a többit át kell hozni a Száva innenső oldalára. „Meg kell említenem azt is", — úgymond — „hogy nagyon üdvös volna abból a célból, hogy az ellenség a Száva körül ne tarthassa magát, a Száván túli tartományt teljesen, vagy amennyire csak lehetséges, tartózkodásra alkalmatlanná tenni és sivataggá változtatni."[40] Ez volt az 1688-i Duna-Száva vonal átlépésének a fővezér által javasolt befejezése 1690-ben. S mert javaslatát a császár nem fogadta el, a következmény az lett, hogy az új nagyvezér a császári sereget visszavetette a Duna-Száva vonal innenső oldalára, visszavette Belgrádot s követte a visszavonuló császáriakat Szlavóniába és a Duna-Tisza közére. Az a tény, hogy a császár nem fogadta el az őrgróf gondosan megindokolt haditervét, aki Miksa Emánuel bajor választó visszalépése óta immár harmadik éve volt fővezére a Duna-Száva vonalán túl működő seregnek, bizonyára elkedvetlenítette az őrgrófot, bár a következő gyászos események igazolták tervének helyességét s szomorú elégtétellel szolgáltak, de ez a visszaútasítás korántsem mondható tragikusnak. — Egy bevált fővezér, aki belátta, hogy nem tőle függő akadályok miatt nem mehet tovább a megkezdett úton s még idejében képes visszatérni a legjobb meggyőződése szerint való helyes irányba, szóval kész is, képes is volt önmagát legyőzni, méltán méltatlankodhat, ha a viszonyokhoz alkalmazott, nem túlméretezett, hanem lemérsékelt haditervét nem fogadják el, de nem törik meg. Az őrgróf, 1689-től 1691-ig a török ellen működő sereg fővezére, állandóan jelentéseket küldött a császárnak a hadműveletekről és a had-

[40] ... nach der wenigen vom selbigen landt habende wissenschaft nit finde, wie bey so beschaffenen dingen all dasige conquista länger zue mamutenieren ... können ... bin derohalben der ... mainung, dass man ermelte trouppen zuruckziehen, einen gueten teyl infanteria in Belgrad u. Sabaz und die übrige etwa auf dieser seyten der Sau in Sklavonien oder Croathen verlegen werden müesse. Dabey noch dises zue erinnern, dass umb den feindt die subsistenz auf u. gegen der Sau beschwerlicher zue machen, sehr guet were, dass man selbiges landt jenseit der Sau *völlig* oder sovill nur möglich verderben u. verhergen thäte ... s következik az 1690-ben viselendő hadjárat teendőinek hosszabb leírása. Röder i. m. Urk. 201—202. ll.

járat menetéről. Főtörekvése a glory, a victory, a császár érdeke, meg a conquista = új szerzemény. Szól a lakosságról is, melynek a nyomorúságán olyképen vél segíthetni, ha á t t e l e p í t i a Dráva-Száva közére. 1689 június 27-én ismét jelentette,[41] hogy a föld népét, kivéve a magához rendelt hajdukat, továbbra is Szlavoniába" küldi nagyobb biztonság végett, mert minden helyet nem képes fedezni s így tartani kell attól, hogy az ellenség, ha előnyomulni talál, mindannyit lemészárolja, vagy magával hurcolja, így pedig Szlavonia lassanként benépesedik. Lipót helyeselte az áttelepítést és hogy a rácokat magához vonni igyekszik és élelemmel látja el, mert „e népet igen jól lehet kihasználni: lehet a Duna melletti helyekbe őrségül elhelyezni, később pedig a tartományt benépesíteni velük. A háború érdeke egyébként is azt kívánja, hogy az ellenségtől elvonassék. A puszta földből," írja a császár, „semmi hasznom, s már csak ezért is szükséges az áttelepítés." Ezek azok a szempontok, melyek a rácok áttelepítéséhez magyarázatul szolgálnak. Rácok 1690-i bevándorlásáról beszélni tehát helytelen dolog és éppoly helytelen, ha nem még helytelenebb, a Magyarországba történt áttelepedésüket a törökök bosszújától való félelemmel indokolni s úgy tüntetni fel az ügyet, mintha a bosszút a császár 1690 ápr. 6.-i felhívására történt rác népfelkelés hívta

[41] 1689 június 19. Badeni Lajos írja a császárnak: Dass bey annäherung des feinds zuelauffende landtvolck habe zwar mit ihren vieh über die Sau zu weissen und in Sclavonien zu setzen anbefohlen, allein werden sie von denenjenigen, so bereits darüber gewohnt, wiederumb abgeschröckt, indem selbe lieber darvon und ins feindts landt lauffen wollen, als weiters von denen 30-ern, inspectorn u. caalbedienten so hart, wie bishero geschehen, sich strapazieren u. anstrengen lassen, also dass wo anderst selbige acquisten populirt u. in aufnehmen gebracht werden sollen,... diese leith anfänglich mit einem freyen handl u. wandl dahin gezigelt und leydentlicher tractirt werden muessen umb selbige künfftiger mit der zeit desto besser genuessen zu können (ezt ugyan jól eltalálta, mondhatnók rá!). — A császár válasza jún. 27. Anlangent die stabilirung des landtvolcks mit ihrem vieh dieseits der Sau in Sclavonien, dafüren E. L. eine sehr hailsambe und nuzliche intention, indeme mir die öden länder keinen nuzen bringen, u. ich daraus, wann solche nit wider besetzt u. bewohnt sein, nit das geringste werde ziehen können. Das aber bedeuter landtvolck wegen allzugrossen vigor der daruntigen caalbedienten wider abgeschraeckt wirdet, solches lasse... meiner ksl. hofkammer zu schleinigen remedirung communiziren. Röder, Feldzüge II. Urk. 29—32. ll. — U. o. 39. l., b. Lajos u. a.-nak a császárnak: Die hierigen landtsinwohner... schicke noch immer, so viel ich kann, über die Sau in Sclavonien umb besser sicherheit wegen, indeme dieses landt nicht aller orten bedecken kann, und zue besorgen, dass sonst der feind bey seiner annäherung diese leithe alle niederhauen oder wegführen wurdte, durch welches mittel dann zugleich ermeltes landt Sclavonien immer mehr populirt wirdt, soferne sie nur von denen herumvagirenden heyducken u. graenizern eine ruhe haben mögen.

volna ki. B. Lajos 1689. folyamán telepítette át Szlavónia benépesítésére az ellenség elől hadi szempontból kiürítendő helyekről az ottani, — főleg Belgrád s Nis területéről való, — védtelen lakosságot, mégpedig annyit, ahogy maga mondja, amennyit csak bírt, mely azután Szlavóniából a kóborló granicsárok elől tovább menekült az országba. Bosszútól nem volt oka tartani, egyrészt mert az új nagyvezér bűnbocsánatot hírdetett, másrészt mert a nép maga nem is kelt fel. B. Lajos 1689. okt. 10-én 10 gyalog és 2 lovas századból álló rác ezredbe sorozta a rácokat, akiket Deák Pál ezredes parancsnoksága alá helyezett, míg a többi rácot ugyanakkor saját nyilatkozata szerint lefegyverezte. Ha az adatokat némi kritikával vizsgáljuk, kétségtelenül megállapíthatjuk, hogy 1690-től augusztus haváig, amikor bádeni Lajos, ki vonakodva és huzakodva vette át a vezérlést, végül a táborba érkezett, egyáltalán nincs említés rác népfelkelésről. Veterani emlékirataínak azon a nevezetes helyén, melyet a rác felkelés igazolására idézni szoktak, macedonokról és albánokról (Macedonier, Albanier, alle umligende geschlechter) szól, rácokat nem is említ. „Unterdessen unterhielten die Albanier," „azalatt az albánok" mondja félreérthetetlenül a szöveg. S ezzel összhangzóan olvassuk az 1690. ápr. 6.-i hirhedt császári felhívásban: „Mi Lipót... valamennyi népnek és tartománynak, kiváltképen pedig az albán népnek..." Igaz, hogy Veterani utána veti fenti nyilatkozatának e szavakat: „Nagyon jól tudtam, hogy ezekre az állhatatlan népekre nem lehet egészen reájuk hagyatkozni," de ezt semmi esetre sem érthette a fentiekre, kikről azt írta: „ezeknek a megbízhatóságát mindezek között kézzel foghatám." — Ahogyan emlékirataiból kivehetni, azt írta az egyik első miniszternek, hogy kezeskedik róla, hogy Nist jún. végéig megtartja, és e határidőt később egész szept.-ig kitolta, ha vele levő csapataihoz még 12,000 embert küldenek. E 12.000 embert várta ő egész aug. 14.-ig, erődítgetve a fontosabb városokat, tehát nem is volt ideje, hogy népfelkelést szervezzen. Erre csak akkor került volna sor, ha az annyiszor sürgetett s oly nehezen várt 12.000 sorkatonát megkapta. A kudarcok okát emlékirataiban ő maga is ezen kért 12,000-nyi csapat elmaradásának tulajdonítja s a hadszíntérre érkezett b. Lajos kérdésére ugyanazt felelte. Aug. 14-én hagyta el Nist, ahova azelőtt — tehát 10-14 között — „összegyűjtöttem" úgymond, „a lakosság főbbjeit és előadtam nekik, hogy oszoljanak széjjel." Ennyi volt az egész népfölkelés. „Még a landt- vagy nationaltruppen," — tehát Deák Pál rác ezredének „egy része", írja Veterani, — „velünk jött, a többiek beletörődtek a változhatatlanba."[42] B. Lajos rendkívül becses

[42] Veterani Emlékiratai. (1788) 101. ll.

jelentései olvasásakor mind nagyobb aggodalom fogja el az embert az őrgróf panaszaira, melyeket az élelem elmaradása és a takarmány hiánya miatt folyton-folyvást felhoz. Említett haditervének, a hadsereg visszavonásának, megrázó érve az, hogy a fő élelmezési biztos, báró Vorstern, azt jelentette, hogy a 89 és 90 telén a hadsereget egyáltalán lehetetlen élelemmel ellátni, ennek következtében a hadsereg kénytelen lesz az ellenségtől erőszakkal elvett élelemből (ex hostico) tartani fenn magát, ami felett a tisztikar, írja nyíltan méltatlankodni kezdett és zúgolódásban tört ki. Ezt megelőzőleg még 1689 szeptember 16-án tudósította volt Lipótot, támadni kénytelen és kétségbeesetten harcolni, hogy győzelemre vezetve a sereget, megmentse az éhhaláltól. A szept. 24.-i nisi győzelmet az éhhaláltól fenyegetett katonák nyerték kétségbeesésükben. A számbelileg kicsiny, a császár szerint „considerable armata", császári sereg, melyet Lipót hivatalosan „unsere gegen den erbfeind im Kgreich Hungarn operierende armata"-nak, „az örökös ellenség ellen Magyarországon működő sereg"-nek nevezett, bár Szerbiában működött, pénz nélkül lépte át az ország déli határát, ahol a fővezér olykor hitelből, máskor előlegből tartotta azt fenn. De a bajt még növelte, hogy *terv* nélkül is, melyet az őrgróf csak okt. 5.-i jelentésében fejtett ki. Akár a harcot a porta ellen folytatni akarja, akár térdre kényszeríteni, nincsen arra hathatósabb eszköz, mint a Dunát az ellentől megtisztítani, Orsovát, Viddint bevenni. Ez által Magyarország fedve lesz a töröktől, kinek az útja Temesvárra elvágatik, megnyílik az út Oláhországba, másfelől Nikápoly felé, jobbra Szófia felé. Ez az igazi út, hogy az ember a török tartományok szívéig jusson (az őrgróf kedves kifejezésével élve) — s ezzel az életéhez férjen. — Moldva elfoglalásával megvolna a mód Lengyelország szívéig nyomulni. Ez a terv volt az őrgróf elgondolása.[43] A Lipóté a Nistől az albán hegyek alatt a tengerig lett volna. Ekképpen ezzel a kis sereggel, összesen 20 ezer emberrel, akarta az őrgróf a Prizrendtől Moldváig terjedő vonalat tartani, ahogy azt később Lascy tette. Hát hiszen bizonyos, hogy a feladat nagyszerű volt, csakhogy a megvalósításához sokkal nagyobb számú (az őrgróf maga utóbb 60 ezernyire tette) és hasonlíthatatlanul jobban felszerelt seregre lett volna szükség.

A nisi győzelem után a piroti és a dragomani szorosokon át Szófia felé menekülő törökök üldözésére küldött Piccolo-

[43] 1690. febr. 6.... in das herz des Königreichs Pohlen zu bringen. Röder i. m. II. Urk. 210. l. Ezzel utóbb bővítette ki korábbi terveit. Érdekes, hogy ez is a szövetséges ellen irányult, Lipóté is a szövetséges Velence ellen.

mini tábornok október 2-án visszatért és jelentette az őrgrófnak, hogy az út Szófiáig jókarban van s az ottani vidék népe jóakaratú és jómódú. „Ez" — írja a fővezér Bécsbe október 5-én, — „azt a gondolatot ébresztette bennem és kedvet is adott hozzá, hogy benyomuljak a tartományba, egyenesen Szófiába, de alaposan meghányva-vetve a dolgokat, hogy egy ilyen hadvonulás ily késő időben a jószerencsével való hazardirozás, tehát könnyelműség inkább, mint észszerűség volna, elállottam tőle."[44] Ezek a szavak jelentik a fordulatot. Piccolomini eljutott ugyan a szorosokon túl Üszkübig, sőt Prizrendig, de a fővezér Nisen túl nem ért. Október 5-ike és a következő február 6-ika között a helyzet annyira romlott, hogy a fővezér, — mint hallottuk, — kénytelen volt a hadsereg visszavonulását javasolni. Ő maga ugyan elállott attól, hogy Szófiába vonuljon be, de akkor még azt tervezte, hogy Szerbiát egészen alávesse, meghódítva Viddinig és Nikápolyig s ezáltal Magyarországot, Erdélyt és Oláhországot a töröktől elvágja. Mert ez az egyetlen út és mód a török tartományok szívébe hatolni és így a portát biztos békére kényszeríteni.[45] Igaz ugyan, hogy Piccolomini október vége felé bevette Pirotot, Pristinát, Rigómezőt, Novipazárt, megszállotta a Haemus szorosait Hercegovinától Ruméliáig, sőt előőrsei bevették a Haemus túlsó oldalán Kumanovot, Kacsanikot, Üszküböt, nemcsak, hanem Röder bizonyára alapos állítása szerint, a balkáni népek a szeretetreméltó és barátságos Piccolominit valósággal szabadítóként ünnepelték. Az albánok és macedónok készségeseknek nyilatkoztak tömegesen felkelni, ha támogatást nyernek, s hasonló érzés fogta el a szerbeket és bosnyákokat is. Ám a török sem maradt tétlen. 1688-ban még Jegen Osman seraskier Belgrádtól Nisig mintegy 150 falut

[44] Röder i. m. Urk. 147. l. D. G. F. Ml. Gr. Piccolomini..: berichtet... wass gestatten nicht allein der weeg u. das landt ferners hinein gegen Sofia zimblichen gut seye... welches dann zwar unterschiedlichen lust u. gedanken gemacht, dass man mitten in das land hinein grad auf Soffia losgehen sollte. Nach bloss auf guetes glück u. hazard so tief in des feindes landt hinein zu lauffen mehr einer leichtsinnigkeit, als verstand scheinete.

[45] U. o. 148. l.... auch erwegen, dass sowohl den krieg wider die Porten zu continuiren, als einen friden nach E. ksl. Mt.... intentionen zu erzwingen, kein ander sicherer oder kräftiger mittel sey, als... den Donausstromb von dem feind frey zu machen u. Fetislan, Orsova, Vidin in E. ksl. Mt. zu bringen... wodurch... nicht allein Ober-Hungarn wider die Türken völlig gedeckt, Temesvar u. Gross Wardein aber von allen succurs völlig abgeschnitten bleibet, sondern E. ksl. Mt. allzeit meister sein in die Vallachey zu gehen... auch den krieg weiters gegen Nicopoly zu führen... Sollte nun sich practiciren lassen, dass ich von Viddin mich rechter handt gegen Soffia extendiren könte...

felégetett s valami 900 szerbet lemészároltatott. De az új nagyvezir, a Köprìli családból származott Mustafa, aki Jegent megfojttatta, még 1689 végén látva, hogy a szerbek részben Brankovicshoz szítanak, részben egyesek 1689. okt. 10. óta a császár oldalán álló Deák Pál féle ezredben harcolnak, az albán klimenti és mirdita törzsek, a macedónok a császárhoz húznak, mert a török pasák rémségesen nyúzzák őket, mivel a mult hadjáratok költségeire a porta roppant adókkal sujtotta őket, a hadjáratok alatt tömérdek falú elpusztult, a nép elmenekült,[46] Nistől Belgrádig embert nem látott, csak pusztaságot, erélyes intézkedéseket foganatosított: az adókat leszállította, a császári és saját kincseiből új pénzt veretett, a mészárlást megtiltotta, a kegyetlenkedő helytartókat eltávolította. A népnek tehát 1690-ben már nem volt oka a töröktől tartani. A szerbek sem félhettek többé a törökök bosszújától. Miért jöttek tehát csak ők? Miért nem az albánok és a többiek is?[47] A mindezekről bizonyára értesült badeni Lajos az élelemhiány és — bár nem szól róluk — ezen török intézkedések alapján dolgozta ki az említett haditervét a hadsereg visszavonulásáról. A császár Veterani fentebb említett jelentésében bízva, melyet Röder oly vitéz férfiúhoz méltatlan nagyzolásnak nevez, vetette el a Badeni javaslatát s védekező hadjárat helyett további támadást rendelt el.[48] Ám az 1690. évi hadjárat megmutatta, hogy a csá-

[46] Badeni Lajos jelentéseiben említi, hogy a „landt" Nis körül, Nis és Viddin között „oedt" és „wüst", hogy a nép az ellenség elől menekül, „hin u. herlaufft", különben lemészárolnák.

[47] Nem találok rá adatokat, hogy 1690 ápr. 6. után aug. haváig ezer és ezer rác család költözött volna át a Viddin—Nis—Prizrend vonal és a Duna—Száva vonal között fekvő terület lakossága közül az utóbbi vonalon innen lévő felszabadult magyar területre. Badeni Lajos egyáltalán csak későn jutott le a hadszíntérre. Helyettese, Veterani, Emlékiratainban azt mondja: „dann versammelte ich alle obern der landesinwohner, stellte ihnen vor, um sie bey gutem muthe zu erhalten dass ich nur nach Jagodin gienge, um mich mit dem rest unserer leute zu vereinigen und dann Nissa zu hülfe zu kommen, dass sie unter der zeit sich im lande verteilen..." 95. l. A 98. l. említi aug. 27-et, amiből megállapítható, hogy a rác előkelőkkel aug. 15. körül tarthatta a gyűlést, tehát Djakovics Ezsaiást nem az előkelők, hanem csak a papság küldte fel júniusban Lipóthoz. Az 1689 októberben felállított Nesztorovics Pál deák ezredes és Valeri főkapitány parancsnoksága alatt álló rác ezredről u. ő. u. o. a 100 l. azt írja: Darauf verliessen wir Jagodin, brannten die dortige brücke ab, u. traten den rückmarsch gegen Semendria an. Die nationaltruppen wurden hierüber äusserst betroffen und verloren allen muth. Ein teil wollte doch glück u. unglück mit uns theilen und folgte uns, die übrigen schickten sich in die zeit u. jetzigen umstände." Mi történt az albánokkal, arról sem ő, sem senki más nem szól. Mo-on mindössze egy albán falunk volt a háború előtt.

[48] Röder i. m. szöveg 124. l. — Veterani Emlékiratainak kiadója az Anmerkungen 22. 92. 65—67. ll. ismerteti b. Lajos haditervét a sereg visszavonásáról, majd a Veteraniét, de csodálatosan nem a török

szári seregnek nincs mit keresnie a Balkánon. Tagadhatatlan ugyan, hogy badeni Lajos 1691-ben megnyerte a szalankameni nagy diadalt, Jenő szavojai herceg pedig 1697-ben Zentánál törte össze a szultán seregét, ám ne feledjük, hogy mindkét híres csata helye a Száva-Duna vonalon innen van. A pozsareváci békében Szerbia osztrák kormányzat alá került, de 20 év múlva a belgrádi békében a török visszanyerte. Az 1791-iki szisztovoi békében a határ ismét és most már véglegesen a Duna-Száva vonala maradt, bizonyságául annak, hogy azon túl terjeszkedni a monarchia nem volt képes, sem 1689—99-ben, amikor Rink szerint Németország viszonyai még „confususabbak" voltak, mint Magyarországéi, sem később, — 1804-ben aztán a szerbek saját erejükből indították meg szabadságharcukat. Az 1791-iki békeokmány első pontja kimondotta, hogy Szerbia minden lakosa bűnbocsánatot nyer, a 8-ik pont pedig azt, hogy minden alattvaló, aki a háború alatt a másik fél területére menekült, szabadon visszatérhet s bűntetlen maradhat azon a területen, ahonnét menekült. Az 1739 szeptember 18-án kötött belgrádi békeszerződésben is benne van a „general pardon", az általános bűnbocsánat, amelyet III. Károly különös kegyképen kötött ki a Duna-Száva vonalon túl lakó szerbek részére. A pozsareváci békében ilyesmire nem volt szükség, mert Szerbia osztrák kézben maradt. Ellenben éppen úgy, mint 1791-ben és 1739-ben, benne volt a békeokmányban a szerb átköltözöttek részére kikötött bűnbocsánat, benne kellett volna lennie a karlócaiban is, mikor a török-magyar határt a Száva-Duna vonalán állapították meg. Ez (az evakuáltak részére a bűnbocsánat) az, amit az akkori tárgyalások során az osztrák biztosok fel sem említettek s ami a békeokmányból kimaradt. Igaz, hogy 1791-ben az az 1329 szerb család, azaz csak 5 főt számítva egy-egy családra, 6690 lélek, akik a hadjárat idején telepedtek át magyar területre, a szisztovoi béke után sem tértek vissza régi hazájukba, valamint az 1738-ban Ratkovics Athanázzal bejött 1500 fegyveres sem s így bizonyosra kell vennünk, hogy az 1690-ben és 91-ben idemenekültek sem tértek volna vissza 1699-ben, ha ez a kikötés nem is maradt volna ki a békeokmányból, és pedig azon egyszerű oknál fogva, mert Golubinszkij, a nagynevű orosz egyháztörténetíró szerint, senki sem tér vissza önként jobb hely-

visszavetéséről, hanem a Viddinbe való visszavonulásról és az ott való védekezésről, holott a szövegben, a 77. l. j. azt fűzte volt hozzá: „Alles dies (t. i. a Veterani által javasolt sutenierung v. Nissa) hätte die einnahme von Temesvár noch mehr begüngstiget statt Servien zu soutenieren", s azután azt írja: „Unglücklicherweise folgte der hof einem *dritten* und dem übelsten rat: verliess die Donau, versammelte das heer bey Jagodin, — holott csak a b. Lajos és a Veterani tervéről volt szó.

zetből rosszabba. Első következménye ennek a bűnbocsánat elhagyásnak tehát az volt, hogy az 1691-iki szerb evakuáltak ittmaradtak. A szerb történetíróktól emlegetett nagy számokat a nagy kritikával dolgozott Ruvarac Hilár, gergetegi archiamndrita, leszállította ugyan 60—70.000 emberre, ami ismét 5 főt számítva egy-egy családra, kb. 15.000 családot jelentene. Ám, hogy ez a kritikával megállapított szám is mily túlságos, következtethető abból, hogy a császári adminisztráció alá került Szerbiában 1719-ben összesen 415 lakott helységben 2436 családot írtak össze, pedig 1690-től 1719-ig a lakosság száma nem szállhatott alá oly rettentően. Az 1690-iki kiürítésnek a fontosságát nem is az ittmaradt szerbek száma adja,[49] hanem az, hogy átjött az ipeki patriarcha és magával hozta néhány szuffragan püspökét is, akiket itt 7 székhelyen megtelepítve, megalakította a görögkeleti szerb episkopátust, holott itt azelőtt egy-egy szerb vándorpüspök működött, hol Lippán, hol Jenőn, mint az erdélyi oláh püspök, hol Vádon, hol Szilváson. De ezeknek legalább metropolitájuk volt Gyulafehérvárott, míg a rácoknak Magyarországon Csernovics előtt nem volt metropolitájuk. A szerbeknek ezt a túlságosan nagyszámúnak tartott áttelepedését még a legutóbbi írók, pl.: Thim József,[50] úgy magyarázzák, hogy Csernovics felhívására nagyon is kitették magukat a császár érdekében s amikor a császári sereget 1690-ben a törökök visszanyomták, a szerbeket, hogy a törökök bosszúját kikerüljék, Lipót Csernovicssal együtt áttelepítette Magyarországba. Erre az állításra ismételnem kell azt, hogy a rácok ideiglenesnek igért betelepítése nem így történt és nem okadatolható így. Minden legkisebb adatot gondosan mérlegelve az ember végül is azt a benyomást nyeri, hogy Bécsben a haditanácsban vagy az osztrák kancellárián valami szándékos félreértésből pártolták annyira a rácokat és részeltették hadilag meg nem érdemelten olyan egészen kivételes bánásmódban.

Badeni Lajos 1689 okt. 5. előtt állítatta fel a „Paul Deák" néven idézett Nesztorovics Pál deák ezredes parancsnoksága alá rendelt 10 gyalogos századból, századonkint 300, és 2 lovas századból, századonkint 200 emberből álló rác ezredet,

---

[49] Teljességgel nem lehet megállapítani még csak megközelítő számot sem, mert egyetlen egykorú forrás sem szól sem rác, sem albán családok átköltözéséről. Ennélfogva csak azokról a szerb családokról lehet szó, akiket 1689 tavaszától őszig Sabác—Jagodina—Nis vidékéről a Dráva—Száva közére telepített át az őrgróf. Ezeknek a számáról sem nyilatkozhatunk. Lehettek néhány százan, talán ezren is.

[50] A szerbek története. A legújabb kutforrások alapján, Szabó Ferenc, Tört.-nép- és földr. Kvtár XXIV. K. 1892 II. K. 90—93. ll.

melynek a létszáma ilyképen 3.000 gyalogból és 400 lovasból állott, akik tisztjeikkel együtt rendes zsoldot, élelmet és takarmányt kaptak. „Ezt a katonaságot pedig, egyes egyedül abból a célból állította fel," — írja a felállítási utasítás kilencedik pontja", — „hogy ez a népség is tegyen a felségnek valamely hadiszolgálatot, és egyúttal azért is, hogy a tartományt minden rabló-, tolvaj- és csavargótól meg lehessen tisztítani. Ennélfogva *sehol senkit* sem szabad e tartományban fegyveresen megtűrni, aki nincs e 10 gyalogos és 2 lovas századba felvéve, hanem az olyannak mint rablónak és ellenségnek, fejét kell venni és kiírtani." Az alább említendő Prodán-féle rác csapaton kívül ez a 3334 (a Prodán 1000 huszárjával együtt összesen 4334) rác katona és nem több harcolt a Duna-Száva-vonalon túl működő császári seregben. Több nem lehetett, hiszen e vonalon túl minden más fegyverviselő rácot az utasítás értelmében rablóként kiírtottak. Ez ezredet éppen azért állították fel, hogy a Nis-Belgrád vidékét a harambasái alatt kóborló rabló elemtől megtisztítsák. A fenti számban benne voltak úgy a magyar, mint a szerb területen lakó rácok, amint azt a kapitányok neve mellé írt illetőségi helynevek mutatják, pl. Mitter Ferenc Eszékről. Rácz Miskó Krapináról. Komori János (így) Komáromból, János hadnagy Eszékről. Egyébként Nesztorovics ezredesnek az volt az utasítása (3. p.) „idézze maga elé az összes kapitányokat és harambasákat és azok legényeiből válogassa össze a legarravalóbbakat, nem pedig parasztokat (nicht bauern)." Pál deák ezredes és az összes rác katonaság parancsnoka mellé rendelte (3. p.) Lajos őrgróf mint főkapitányt a sokat szerepelt isztriai Znoricsból való csics vagyis oláh Valeri Antoniot, akit aligha szándékos áljelentésével tulajdonképen előidézte Veterani elestét.

Badeni Lajos 1689-ben azon jelentésében, amelyben előadta Lipótnak a fetislami (kladovoi) táborból október 29-én azon intézkedéseit, amelyeket a télre tett a sereg által tartott határvonal védelmére, azt írta, hogy Viddinben az ott hagyott Thüngen ezredhez nehány ezer gyalog és lovas rácot is rendelt. A Fehércsikbe, ebbe a Haemus bércei között Viddintől 3 órányira, a Szófia felé vivő úton fekvő erős várba, parancsnokul rendelte Prodan Steta rác kapitányt, aki a nyáron Fetislamot védelmezte Tököli törökjei ellen, s különben is igen határozott vitéz férfiú, akinek 1.000 huszárjához és hajdujához minden rácot csatlakozni rendelt, hogy a télen át az ellenséget Szófia és Nikápoly felé nyugtalanítsa, s ezzel Piccolominin könnyítsen. Mivel pedig ez a Prodán-féle őrség jobbára ex hostico volt kénytelen magát fentar-

tani, nem lehetett valami nagy hasznára a császári seregnek. E Pál deák — Valeri Antonio, és a Prodán-féle rác ezred illetve csapat felállítása előtt, tehát az 1689 év folyamán egész október haváig az egykorú jelentések szerint a rácok harambasáik alatt kóboroltak, raboltak, törököt, németet, magyart, ellenséget, barátot egyaránt fosztogattak. B. Lajos július 2. tudatta Lipóttal: „Ha egyébként a megszerzett helyeket a télen (1689—90) át nem akarjuk látni, hogyan éheznek és veszélyben forognak, Belgrádban 30.000 mázsa lisztet kell egybegyüjteni, amennyiben ebből a tartományból, amely mint hadszintér *tönkrement,* egyáltalában sem *támogatás,* sem *segítség* nem remélhető, a lakosságnak pedig, mely az ellenség elől házát elhagyja és ide-oda *menekül* elég dolga lesz, hogy az *éhhalálból* menekedjék, nemhogy a *katonaság részére valamivel hozzá tudjon járulni.*"[51] Júl. 6-án ismét azt az érdekes jelentést küldi Lipótnak, hogy „az egész tartományban széjjelküldött nyílt felhívásaimra naponta sok alkalmas rác tódul a táborba és ha az ellenség ellen előre vonulok, bizonyára még többen fognak jönni. Igyekszem őket tőlem telhetőleg kenyérrel ellátni és, bár e népekre nem igen lehet ráhagyatkozni és noha éppen nem egyenesek, mégis jobbnak vélem, ha felséged mellett, mint ellen rántanak fegyvert."[52]

Még szept. 30-án is, mint láttuk, csavargó és könnyű vérű (vagirende Räzen, liderliches volck) rác népségről be-

---

[51] ... solchergestalten, die vorsehung zu tun wäre, daß im Septembri, ... wenigst 30.000 centner mehl u. 30.000 mezen habern auf die winternotturfft nach Belgrad ... geliffert werden: wo man anderst die pläz und conquisten den winter hindurch nicht in hungersnoth u. gefahr sehen will, indeme von hiesigen landt, welches durch das theatrum belli untüchtig gemacht wird, absolute kein beytrag oder hilff zu hofen und die landts inwohner, so vor dem feindt nit bey hauss bleiben, sondern hin und wider in flüchten gehen, genueg zu thuen haben, das sie sich selbst des hungers erwöhren, zu geschweigen vor die soldatesca etwas zu contribuiren vermögen werden. 1689. júl. 2. Röder, i. m. Urk. 46. l.

[52] September 6. u. o. 33. l. Auf mein durch das landt erlassene patenta lauffen täglich vill bewehrte Räzen dem lager zu, deren, wann ich weiter voraus gegen den feind movire, noch wohl mehrers kommen werden. Sueche sochte so viel ich khann mit brod zu erhalten. Und ob zwar sich auf diese leute nit will zu verlassen, so seint sie gleich wohl auch nicht gar uneben, und achte besser, dass sie vor E. ksl. Mt. als wider dieslebte die waffen führen, thuen. — Lipót erre a jelentésre júl. 19-én válaszolta: ... approbire ich, dass sie die Räzen suchen an sich zu ziehen, und ihnen das brott, welches so vill *nit* austragen wirdt, reichen lassen, weilen man diser leuth gar wohl gebrauchen, und die posten an der Donau mit ihnen besetzen, durch sie auch das landt künfftig populirt werden kann, und die raison di guerra mit sich bringt, derlev leuth dem feündt zu entziehen. Röder, u. o. Urk. 38—39. ll.

szél, melynek korlátok közé szorítására módot kell találni, hogy e tartománynak hasznát lehessen venni.[53] A tettrekész, de körültekintő fővezér meg is találta a célravezető eszközt: egy ezredbe tömörítette a csatangolókat, a többit pedig eltiltotta a fegyverviseléstől.

Egészen más népnek tartotta az albánokat. Mindjárt jún. 23-i jelentésében (1689), amikor először szól az albánokról, azt mondja, hogy a Jagodinából való visszahúzódása után az ellenség hihetőleg növekedni fog számban „albánokkal és macedon nemességgel, amely eddig a török minden fenyegetőzése ellenére vonakodott vele táborba szállni, most mégis kénytelen lesz alkalmazkodni," amiben talán meg lehetett volna akadályozni a törököt, ha a sereg hamarabb lépett volna a cselekvés terére. A nov. 28-án Veteraninak adott utasításban pedig azt írja: „Albániának az állapota az, hogy egyrésze török, a másik szabad és a klimentik bírják, akik sohasem fizettek adót a töröknek és olyan hegyek között laknak, hogy erőszakkal nem lehet őket kényszeríteni, ... hanem inkább békés megegyezéssel kellene őket a felség hűségére hozni és abban megtartani, ami a legjobban a helyszínen érhető el." Míg a rácok ezredbe tömörítését az őrgróf 1689. okt. 3. minden tanácskozás nélkül vitte keresztül és anélkül, hogy Csernovicccsal tárgyalt volna s egyszerűen csak bejelentette a császárnak, addig ime Veteranit utasítja, hogy a klimenti törzzsel állapodjék meg. Piccolomininek is ez volt az utasítása. És Feigius előadja, hogy Piccolomini útban Albánia felé, hogy meglássa, hogyan is állanak a tárgyalások, az albánok és az e végből hozzájuk küldött alezredese, báró Habersberg, között, Lipljanból Kapusnik felé rosszullett, két napig feküdt Kapusnikon, (nov. 2 és 3) majd nov. 4. Banján volt a táborával, 5-én csak Mamusáig jutott, 6-án pedig megérkezett Prizrendbe, ahol 7-én két óráig tárgyalt az érsekkel, — és nem Csernovicccsal, — míg 8-án az albánok (és nem a rácok) hűségesküt tettek, 9-én pedig meghalt. Evvel a kötés felborult és Veteraninak újból tárgyalnia kellett az albánokkal, mint azt útasításúl kapta az őrgróftól. Eszerint a 6-án Prizrendbe érkezett Piccolomininek 9-ig ideje sem volt Csernovicccsal tárgyalni.[54]

[53] Az őrgróf Nisről 1689 szept. 30 azt írta a császárhoz: Seit meines letzen habe ainige weitere kuntschafft von des landts (Nis körül) beschafenheit aingezogen u. rechter u. linker hand mich durch besetzung ainiger schlösser extendirt u. hin undt wider noch etwa bewontes landt gefunden, welches wohl zu nutzen kommen wurde, wann nur ein mittel zu finden wäre, die vagirende Räzen, u. dergleichen liderliches volk in zaum zu halten. Röder, i. m. II. Urk. 146. l.

[54] Feigius, Joan. Cost. Siles. Leorinensis, Wunderbachrer Adlers-Schwung ... T. 1693, 516—17. ll. Er aber ... Hr. Grf, ob er schon etwas

Ugyanezen okt. 29. jelentés végén hozzáfűzi az őrgróf. hogy Piccolinini már október 29-én tárgyal az albánokkal. akiknek egy része már hűséget fogadott s bizonyára többen is követni fogják, annál is inkább, mert Piccolomini várja a görög patriarchát a tartomány számos előkelőivel. De, ha Csernovics patriarcha tárgyalt is Piccolominivel, csak a maga érdekét tartotta szem előtt, mutatja az őrgróf november 7-iki jelentésének a vége, ahol tudatta Lipóttal, hogy a patriarcha és vele számos göröghitű pap Brankovics György mellé állott. Ennélfogva a szerbek 1689-ben nem tettek annyit a császáriak érdekében, hogy 1690-ben tartaniok kellett volna a törökök bosszújától. Ha félhettek ettől, azoknak kellett félniök, akik Brankovicsot ismerték el jogos uruknak. A többi annál nyugodtabban maradhatott, mert, — mint említettem, — az új nagyvezír már megkezdte az intézkedéseit a szerbek és az albánok sorsának a könnyítése útján a megnyerésükre. Vitkovics Gábor belgrádi tanár, aki vak gyűlölettel írt a magyarokról, Csernovics patriarcha áttelepülését a legesztelenebb tettnek nevezi, amit csak tehetett. Erről vitatkozni felesleges és kárbaveszett dolog. Miért jött át Csernovics régi székhelyéről, arról a Lipóttól nyert kiváltságlevelek nem világosítanak fel, legalább is az elsők oly általánosságban vannak tartva, hogy azokból semmi pontosabbat sem lehet kihámozni. Ellenben nyilatkozik ő maga Lipótnak 1698-ban beadott panaszlevelében, amint hogy majd minden felterjesztése tele van panasszal, pedig olykor

---

unpässliches war, gienge... gegen Albanien, umb zu sehen, wie es mit denen tractaten zwischen seinem oberst-leutenant Hrn. Br. v. Habersberg u. denen Albanesern stände. Veilen aber unter wehrenden marsch die umpässlichkeit je länger, je mehr zunahme, so musste er den 2. nov. zu Capuschnik still ligen... Ungeachtet nun, dass er sich mit dem Hrn. Grf. Piccolomini zu keiner besserung anliesse, setzte er gleich wohl seinen marsch fort u. wurde den 4. dito bey Bania das lager geschlagen... Der Hr. Gr.... aber marschirte den 5. bis nach Mamuscha. u. den 6. bis auf Brisseran, welcher ort in Albanien die hauptstadt u. eine erzbischöffliche residenz ist, allwo selbiger erzbischoff und der patriarc von Climenthia ihne mit erecten fahnen entgegen kommen... Den 7. dito geschahe zwischen selbigen Hrn erzbischoff u. dem Hrn Grf. P.... eine lange unterredung... Den 8. dito wurde das landtfolck unter dem ksl. schutz u. schirm auf diese bedingung auf und angenommen, nemlichen, dass alle diejenigen, welche soldaten abgeben wollten, in ksl. regimenter eingestellet werden, die andere aber, so stadtsinwohner u. bauern zu seyn, begehrten die waffen niderlegen sollten. Und hat der ertzbischoff persönlich die huldigungsplicht abgeleget... Hr. Grf P... hat sich den 9. dito von dem Hrn. erzbischoff mit den hh. sacramenten versehen lassen u. ist daraus noch selbigen tag... verschyden. E szerint ki van zárva, hogy Csernovics a Nis—Prizrendi út bármely napján tárgyalhatott volna és ha esetleg mégis tárgyalt volna, azt fel ne jegyezzék.

igazán jelentéktelen ügyben is azonnal felterjesztéssel élt. Azt mondja t. i. benne, hogy a jelen háborúban is rajta volt, hogy a régóta barbár szolgaságban nyögő rác népekkel egyetemben az ottomán zsarnokság jármát lerázza, s végből odahagyták törökországi lakhelyeiket, javaikat, s vagyonukat s a szülőföldjükről száműzetve Magyarország határain belül helyezkedtek el. Csernovics elődei közül János ipeki patriarcha 1593-ben, majd 1606-ban és 1614-ben is lépéseket tett a török iga lerázására, de ugyancsak albán segítséggel. Tárgyalt Rudolf császárral, majd felkelésre igyekezett reá venni az albánokat. Csernovics nem volt egyenes jellem, de fáradhatatlanul dolgozott, hogy a gyűlölt török igát lerázza. Érintkezésben állott Brankovicsal, de Piccolominivel is tárgyalt. 1693-ben pedig, mikor Lipótnak panaszkodik, érintkezést keresett az orosz udvarral. Keserűen és szemrehányóan panaszkodik, kiváltságokért könyörög, de 1698 február 17-én a sziracsi uradalomba olykép vezettette be magát, hogy azt ő és utódai addig birtokolhassák, míg előbbi székhelyét, Ipeket, a felség diadalmas fegyverei visszafoglalják. Tévedés volna azt hinni, hogy Csernovics magával hozta az ipeki patriarchai széket. A Balkánon folytatott görögösítésről író Golubinszkij megmondotta, hogy az Ipeket és Ohridát elgörögösíteni kívánó konstantinápolyi patriarcha törekvései csak 1766-ban sikerültek, akinek ezen törekvéseit a fanariota görög családok, akik a portai főtolmácsi tisztséget viselték, minden erővel támogatták. Ám 1766-ban is csak úgy sikerültek, hogy a konstantinápolyi patriarcha magára vállalta a megszüntetendő ipeki patriarchátus részéről a török kincstárba fizetett adók tovább fizetését. Addig az Ipek körül kormányzó pasák az ipeki patriarchától nekik is külön kijárt jutalom fejében megvédték a konstantinápolyi patriarchával szemben. Csak amikor a Sizzik, a Maurocordatok, az Ypsilantik, a portán befolyáshoz jutottak, sikerült az ipeki patriarchátust megszűntetni, de akkor is csak a kasz sérelme nélkül. Mikor Ypsilanti János, Atnaház fia, előadta a portának a szerbek cseljátékait, a törökök egyszerűen meggyilkolták. Igaz, hogy Golubinszkij nem mond évszámot, de a mondottak nemcsak a XVIII. sz. közepére illenek, hanem az 1690-es évekre is, amikor éppen Maurocordato volt a portai főtolmács, előtte meg Panajot, azaz a fanaroknak akkor is már olyan befolyásuk volt a portán, mint 100 évvel utóbb. A patriarchátus tehát tovább is megmaradt Ipeken és Csernovics utóda bizonyos Kallinikos lett. Hogyan gondolt tehát Csernovics a visszatérésre 1698-ban, el sem képzelhető, mikor 1693-ben Lipót már megerősítette volt a Csernovics által behelyezett 7 püspököt. Az átköltözés tisztán az ő egyéni vál-

lalkozása volt, mely attól fogva, hogy erre határozta magát, nem szerbiai szerb, hanem magyarországi szerb szempontból ítélendő meg. Az elhatározásra leginkább az bírhatta reá, hogy a törököknek rá kellett jönniök úgy a Brankoviccsal, mint a Piccolominival folytatott űzelmeire, ahogy badeni Lajos is értesült róluk. Csernovics bizonyára jól meggondolta, mi előnyösebb reá és püspöktársaira, meg a pártfeleire: tovább ottmaradni-e, vagy Magyarországba költözni? Nem kérdés, beváltotta-e azokat a várakozásokat, amelyeket Veterani helyezett a szerbek felkelésébe. Ez utóbbi maga írja Piccolomini tárgyalásairól, hogy „a rácok sokasodása Szerbia lakóit felette felbőszíti és ezek a török ígát előnyösebbnek fogják látni." Így aztán nehezen érthető Csernovics állítása, hogy ők magukat és utódaikat Leopold, mint törvényes királyuk jogainak alá vetették. Ez volt az igéretük, melyet 1690 augusztusában Bécsbe küldött követük: Djakovits jenei püspök adott át Lipótnak. De hol vannak azok a szolgálatok, melyeket Veterani várt tőlük! Badeni Lajos bizonyára számba vette a szerbek részéről várható segítséget, mégis említett emlékiratában azt írta Lipótnak, hogy Piccolomini halálával minden megakadt és összezavarodott. Ennélfogva nem látja, hogyan lehetne az ottani hódítmányt megtartani. Azt ajánlja tehát, hogy az ottani csapatokat vonják vissza, jórészüket helyezzék Belgrádba és Sabácba, a többit hozzák át a Száván innen Szlavóniába és Horvátországba. És hogy az ellenség mozgolódásait a Száva mentén megnehezítsék, nagyon jó volna a Száván túl lévő tartományt teljesen, vagy amennyire csak lehetséges, elpusztítani, de minél előbb. (Völlig oder soviel möglich verderben und verhergen). És ezt a műveletet legjobban végezhetné Veterani. Képzelhetni Lipót megdöbbenését ezen a javaslaton! Két esztendő minden erőfeszítését hozza áldozatul, hogy megtartsa azt a vonalat, amelyet seregei 1688-ban léptek át? Viszont biztosra kellett vennie azt, hogy az őrgróf, aki ismerte a viszonyokat, jól megfontolta az állapotokat javaslata megtételénél. Éppen kapóra jött tehát Veterani már idézett irata, hogy ő a szenvedett csorbát helyrehozta, a csapatokat összevonta és ha a balkáni népek segítik, kész a törököt kivetni Európából. S amikor április 1-én megjött Marsigli levele, melyben a keresztény raja sorsát Lipót figyelmébe ajánlja. Lipót nevében elment a felhívás április 6-án. Valamennyi néphez és tartományhoz, melyek „örökös Magyarországunktól" függenek.

Nagyjából az áttelepedés magyarázatához a kulcsot badeni Lajos azon soraiban kell keresnünk, hogy az albánok-

kal és a szerbekkel tárgyaló Piccolomini halála mindent felborított és összezavart. Hogy ezen kavarodás után hogyan számíthatott Veterani 12.000-nyi seregén kívül a balkáni népekre, ha természetesen támogatnák őket, egyszerűen érthetetlen és megfoghatatlan, hiszen maga írja, hogy e nép megbízhatatlan. — Kiben bízzék: Brankovicsban, Csernovicsban, a császári tábornokokban, vagy Köpriliben? Hogyan igérhette meg ezek után Lipót az április 6-iki felhívásban a háború folytatását, szintúgy megmagyarázhatatlan. Hogy ebben a Veterani-féle hadvezetésben a szerbek nem vehettek oly túlságos részt, hogy emiatt kénytelenek lettek volna a törökök bosszújától tartani és emiatt menekülni, bizonyos abból, hogy a törökök 1690 nyarán oly gyorsan nyomultak elő Belgrádig, hogy a szerbeknek idejük sem maradt nagyobb megmozdulásra.[55] Ha nem felejtjük Lipótnak a szavait, hogy a nép áttelepítését hadi szempont, t. i. hogy az előnyomuló ellenség elől elvonassanak, (die raison di guerra mit sich bringt derley leut dem feundt zu entzichen) követeli; ha emlékezünk a gazdasági szempontra is, hogy t. i. a helyőrségekben behelyezkedő rácokat később át lehet telepíteni a Száva-Duna vonalán inneni területekre; s ha szem előtt tartjuk, amiről eddig mindenki megfelejtkezett, hogy nem is annyira szerbiai rácok támogatták a császári hadakat, hanem *albánok*, hogy albánok voltak azok, akik 1689 óta a császár mellett nyilatkoztak: ők fogadták ünnepélyesen a Prizendbe bevonuló Piccolominit, aki a prizrendi róm. kath. albán érsekkel tárgyalt, nem pedig Csernoviccsal, akkor megértjük, hogy nem is annyira a rácokat kellett a törökök bosszújától mentesíteni. Az erről szóló egykorú hiteles adatokban én valami, nem mondom, hogy szándékos, sőt könnyen megesett félreértést látok, melyet Csernovics páratlan lélekjelenléttel a maga javára használt ki.

Amikor az őrgróf a nisi győzelem után Piccolomini altábornagyot, akinek a Viddinből Nisen át az albán hegye-

[55] Piccolomini utasításában az őrgróf ezeket rendelte: „...füge auch weiter nichts hinzu, als dass die Raizische miliz notwendig unter gewisse capitäns u. fahnen auf eine gewisse anzahl limitirt werden muss, die ein oberhaupt haben, dem man etwas anbefehlen u. solchergestalt einige dienste von ihnen hoffen kann, wie ich indessen dem Antonio Valeri Zitschy v. Znoritsch aufgetragen, sonst aber alle andern, in diese fahne nicht eingetragenen keineswegs im lande zu dulden, sondern, da sie vom plundern u. stehlen nicht aufhören wollen, nicht anderst als feinde, Türken u. Tartaren zu chargiren u. zu verfolgen sein werden." 1689 okt. 4. Gerba i. é. MKA. N. F. II. (1888) 130. l. A nem katonáskodó szerb parasztság, a landtvolck, lefegyverezve lévén 1690-ben nem is segíthette fegyverrel a császári sereget.

kig, illetve a tengerig húzódó egész, tehát a Nistől balra Viddinig és Nistől jobbra a tengerig eső mindkét védvonalat átadta, a jobbra eső irányban kiküldötte, a neki adott utasítás értelmében feladatává tette, hogy „a Hämus vagy albán. hogy innenső oldalán a tenger azaz Hercegovina és Albánia felé terjeszkedjék és így Boszniát elvágja a törököktől, továbbá, hogy az albánokat és egyéb keresztény lakókat, akik már rég vágyakoztak a császár pártfogása alá kedves figyelemmel és kezeléssel bírja reá a porta elhagyására és a császár iránti fogadalom letételére." Okt. 29-iki jelentése végén az őrgróf már szól Piccolomininek ez irányban tett lépéseiről. „Piccolomini már tárgyal az albánokkal. akiknek egy része már felséged hűségére tért s a többiek is bizonyára követni fogják őket, amennyiben, mint a tábornok írja nekem, a görög patriarchát ugyane tartomány néhány előkelőjével a legközelebbi napokban várja magához. Ennélfogva Piccolomini kétségkívül igyekezni fog a neki adott utasítás értelmében Hercegovina és Bosznia felé nehány alkalmas helyet szerezni, annál is inkább, mert az idepártolt albánok segélyével könnyebben teheti."[56] Boethius Kristóf erről a tárgyalásról ezeket írja: „Piccolomini tábornok arra vágyva, hogy az albánokkal elkezdett tárgyalást befejezze,... folytatta útját Prizrend felé, ahol az érsek és a Climentiek patriárchája, aki †-tel jelölt zászlóval *jött* eléje, nagy néptömeg élén *fogadta.* A tárgyalásokat ő és az érsek olykép fejezték be, hogy a hitetlenek ellen küzdeni akarókat német ezredekbe osztják be, a többiek pedig földművelők maradnak, ő viszont megígérte, hogy az így császári védelem alá vett tartományt az ellenséges betörés ellen oltalmazni fogja."[57]

Ezeknek a tárgyalásoknak az eredményei teljesen azo-

---

[56] D. Grl. Piccolomini stehet bereits in tractaten mit denen Albanesern, deren ein theil sich E. ksl. Mt. schon undterworffen, auch, die übrigen zweifelsohne folgen werden, indem, wie gedachter General mir schreibet, er den griechischen *patriarchen* nebst einigen vornehmen selbigen landtes ehister tagen bey sich erwartet, so wird auch mehrbenennter general Piccolomini zweifelsohne der im mitgegebenen ordre nach sich einiger... posten gegen Herzegovina u. Bosnia umb soviel mehrers zu bemächtigen suchen, als mit grösserer facilität es mit hilf der herüberkombenden Albaneser sich thuen lassen wirdet... Röder Feldzüge... II. Urk. 165. l.

[57] Er aber H. Grl. Piccolomini selbsten... aus begierde die mit denen Albanesern incaminirte handlungen zu schliessen, hatte seinen weg... nach gedachten Brisera fortgesetzt, allwo er auch von den ertzbischoffen u. der Clementiner *patriarchen,* welcher... „ihm entgegenkomen... da dann die tractaten zwischen dem ertzbischof u. ihm geschlossen... dass er besagtes... land wider die feindliche einfälle beschützen wolle... Boethius,... Kriegshelms... IV. (1690) 1199. l.

nosak a Piccolomininek adott okt. 6-iki utasításában a rácokkal szemben követendő eljárás pontjával, azzal az eltéréssel mégis, hogy az albánok részéről a prizrendi róm. kath. érsek, aki mintegy a kath. climenti törzs *patriarchája* szerepét tölti be s mintha az albánság világi fejét illető teendőket végezné, vezette a tárgyalást és kötötte meg a megállapodást. Az a rendkívül fontos kérdés kerül ilyenformán döntés alá, nem ennek a prizrendi róm. kath. albán érseknek, akit az egykorú Boethius és Feigius a climentiek patriarchájának is neveznek, a szerepében mutatták-e be az ujabb írók Csernovics ipeki görög keleti rác patriarchát, még Gerba és Tim József is tanulmányaikban. Meg vagyok győződve, hogy alaposan kimutatható, hogy itt végzetes szerepcsere történt már 1690-ben is, hogy Csernovicsot felcserélték a kancellárián a climentiek patriarchájával. B. Lajos október 29-iki jelentésében tudósította Lipótot, hogy „Piccolomini... írja nekem, hogy a legközelebbi napokban várja magához a görög patriarchát azon tartomány nehány előkelőjével."[58] Ez a görög patriarcha kifejezés csak Csernovicsot illette, mert a prizrendi egyháznak csak érseke volt. Igen ám, de Boethius és Feigius az érsekről és a climentiek patriarchájáról egy személyben beszélnek: jött, fogadta. Igaz, hogy Contarini[59] szerint, amiről sem Boethius sem Feigius nem tudtak. Piccolomini fogadta a „szomszéd népek fejeit (die haupter der nachbar-nationen.)", akik eszerint csak a szomszéd Ipek környéki rácok lehettek. Csakhogy Contarini azt mondja tovább: „er ordnete ihnen an," elrendelte, hogy zászlóaljakba sorozzák őket, ami a rácoknál már okt. 6-án megtörtént annyira, hogy a csics Valeri Antal rác főkapitány a rác századokkal elkísérte Piccolominit. A rácoknál erre az intézkedésre tehát már nem volt szükség és így a „nachbar-nationen" alatt csak a szomszédos albán törzsek értendők. Az őrgróf előbb idézett okt. 29-iki levelében azt írja, hogy Piccolomini nehány nap múlva várja a görög patriarchát, holott nehány nap múlva, nov. 7-én, azt tudatja Lipóttal, hogy Brankovicsnak a görög patriarchából és papokból álló pártja van. Alig hihető és joggal, hogy az okt. 26-i rác nemzeti párti Csernovics nov. 7-én már a császári tábornokokkal kívánt legyen tárgyalni. Erre egyébként már csak azért sem kerülhetett sor, mert két nap múlva, nov. 9-én, Piccolomini már halott volt. Tehát nem egészen a tényeknek megfelelően írta Lipót 1690 ápr. 6-án Csernovicshoz, hogy „hívünknek... Piccolomini tábor-

[58] Szalay L.: Mo. szerb telepek... 1862. 25. l.

[59] Contarini. Istoria d. guerra di Leop. I. e di principi collegiati contro il Turco 1710.

noknak kezére járván," mert az idő rövidsége miatt már nem is találhatta életben Piccolominit, akivel a prizrendi róm. kath. albán érsek tárgyalt, s aki ott el is temette Piccolominit, s kevéssel utóbb maga is elhunyván, le sem leplezhette Csernovicsot. Az ipeki patriarcha nem azért költözött át, mintha nagyban kitette volna magát a császáriakért s ennek következtében félnie kellett volna a törökök bosszújától, hiszen 1689 okt. 29-től 1690 ápr. 6-ig, a felhívás keltéig nem is volt ideje a császári hadsereg érdekében nagy működést kifejtenie. De különben is 1689 okt. 6-án fel lévén állítva a Nesztorovics-féle rác ezred, már nem is volt szükség tárgyalásra. Hanem áttelepedett, hogy szabaduljon az ipeki patriarchatustól, a szultáni kincstárba fizetendő illetéktől és elhelyezze a rác patriarchai egyháztartomány püspökeit.[60]

Az 1690-iki, azaz 1689-i szerb menekültek nem is annyira menekülők tehát, mint inkább áttelepülők az előrenyomuló törökök előtt kiürítendő helyekről. Ilyen alapon történt az ápr. 6-án felhívott népek közül Csernovicsnak és vele a semmi esetre sem 37.000 szerb családnak áttelepedése hazánkba, amiről az ugyanazon évi augusztus 21-iki és december 11-iki oklevelek egyikében sincsen magyarázat, sem megokolás, sem az áttelepedés miként jére irányult intézkedés. Csak az 1691 augusztus 20-iki magyar kancelláriai átiratban van annyi említés, hogy „a lehetőségig mindenképpen azon leszünk, hogy a rác népet az általa előbb bírt földterületre vagy lakóhelyeibe minél előbb visszahelyezzük." Ennek a visszahelyezésnek az ügyét kellett volna a karlócai béketárgyalások során elintézni, ha az udvar ezt a többször is megigért visszatelepítést szándékosan és tudatosan nem mellőzte volna. Hiszen Lipót maga írta az őrgrófnak, hogy puszta földterületből semmi haszna nincsen és ezek a rácok éppen arra valók, hogy később betelepítsék őket. Ez a visszatelepítési igéret tehát tisztán csalétek volt. Mi lett ezeknek a visszatelepítés igéretével bíztatott, de tudatosan vissza nem szállí-

[60] Golubinszkij E. i. m. 624. j. azt mondja, hogy a Csernoviccsal bejötteknek „bolsájá császty, po vszej verojatnoszti, byli arhijerei eparhij tureckih, bezsavsie iz Turcii v. Avsztriju vmeszte szo szamim patriarhom." (A legnagyobb részük minden valószínűség szerint törökországi egyházmegyék püspökei voltak, akik Törökországból Ausztriába menekültek magával a patriarchával). A fanar részéről űzött görögösítésre nézve hivatkozik Golubinszkij a köv. 3 munkára: Filemon János: Dokimon hisztorikon peri tész hellenikész epanasztazeosz. Athén. 1869. II. (Gol. 193. l. 97 j.) továbbá: Ta kata tész arhiepiszkopiasz Ahridon kai Pekiu. Konstantinp. 1869. II. és Nerulos: Cours de litterature Grecque moderne. Geneve 1827. — Az oroszországban járt balkáni főpapokra nézve l. Muravjev, Sznosenije Rosszii szo Vosztokom. 1859.

tott, hanem szándékosan előre megfontoltan itt lemarasztalt menekülőknek, az oklevelekben már rác nemzetnek nevezett kiürítetteknek, itteni sorsa, azt legbővebben Schwicker alaposan megírta. Tudjuk, hogy már 1700 elején *saját külön* területet követeltek és e követelésük mellett 100 évnél tovább kitartottak. Azért befejezésül csak azt hozom fel, amit Tekeli Szabbas az 1691-iki temesvári kongresszuson tartott beszédében fejtegetett, amikor visszautasította a kongresszus szeptember 7-én benyujtott 3 pontja elsejét, amelyben kívánták: „Hasíttassék ki a rác nemzet számára *külön territorium,*" mondván ez az izig vérig rác, de amellett magát magyarnak érző férfiú, hogy, amint látja, „a kongresszus nagyobb pártja azért kívánja a temesi bánság excorporatióját, saját külön territorium kihasítását, hogy a sorsát ne más népnek, sem idegen földnek köszönje. Szilárdul meg van győződve, hogy ez a követelés megvalósíthatatlan és a pium desiderium közé sorolandó." Mert: „üdvös, szép és a nemzet fogalmát megillető dolog" — úgymond, — „saját földterülettel bírni. A mi nemzetünknek is üdvére és dicsőségére szolgálna, ha saját tartományában volna otthon, amelyben a létét erősíthetné. De a fenforgó nehézségek miatt a szomszéd Szerbián kívül egy tartományt sem ismerek, mely bennünket szerencsével biztathatna, s bizony mást jogosan nem is követelhet a mi nemzetünk, máshoz nincsen joga, más nem az övé. Szerbiából jött ki nemzetünk nagyobb része. Szerbiában voltak a mieink székhelyei, Szerbia igértetett oda csupán a kiváltságlevelek által, semmi más tartomány. Hogy szabadjon tehát kérnünk vagy remélnünk más földterület tulajdonjogát, olyan földterületét, mely be van kebelezve Magyarországba, mely Magyarország anyaterületét alkotja. Most is, úgy mint hajdan, a temesi bánság Magyarországba volt kebelezve! A kikebelezése ellenkezik az ország törvényeivel, a király hitlevelével, sőt a mi kiváltságainkkal sem egyeztethető össze. A köztörvények ugyanis tiltják bármely földterületnek elszakítását Magyarországtól. A koronázáskor minden király esküvel fogadja, hogy az országhoz tartozó tartományokat visszakebelezi. Kiváltságaink pedig ezen záradékkal adattak ki: „amennyiben az ország törvényeivel nem ellenkeznek," és „mások jogának fentartásával." Ha tehát a temesi bánság kihasítása Magyarország alaptörvényeivel és a királyi esküvel nyilván ellenkezik, s ha még kiváltságleveleink záradékai is ellent mondanak neki, szabad-e ilyesmit remélnünk? Vélitek-e, hogy a király a letett esküt meg fogja szegni, hogy az ország törvényeit össze fogja tapodni, hogy igazságos záradékokkal körülírt kiváltságainkon túlmenő kedvezéseket fog nekünk nyujtani?

Istentelenség volna ilyesmire csak gondolni is. Még azon esetre is, ha a kedvező szerencse magát Szerbiát adná nekünk saját otthonunkul, én ezt az önkényes kormánnyal járó szerencsét soha nem kívánnám. Nem a földterület egymaga s ennek fizikai állapota ad lételt a nemzetnek, hanem az abban lakozó népnek polgári állapota.[61] A külön territoriumot, külön alkotmányt követelő kongresszushoz a szisztovoi békekötésben a Száva-Duna vonalán túl török uralom alatt bár, de bűnbocsánati kikötéssel maradt szerbek 120 papja és knéze levelet intézett, amelyben keserűen panaszolták, hogy „hűségünk és buzgalmunk nem érdemelt ekkora büntetést." Ezek után méltán kérdezhetjük, nem helyesen írta-e az éppenséggel nem magyarbarát, sőt, badeni Lajos, az 1688-92 török hadjáratok fővezére 1690 szept. 18-i jelentésében az ide-oda menekülő rácokról: „dises liderliches Räzisches gesindl,"[62] s aztán hozzátehetjük a nagy kérdést, érdemes volt-e a Habsburg-háznak a Száva-Duna vonalán túl annyi vért és pénzt pazarolni azért az egyetlen eredményért?

Dr. Hodinka Antal.

---

[61] Szalay L. M. O. szerb telepek... 80—86. ll. a szónok 1791. megjelent latin Sermo-ja szövege szerint.

[62] Röder, i. m. II. Urk. 285. l.

II. Rákóczi Ferenc háborújának kezdete.[1]

(1703. június 16-tól július 15-ig.)

Az idő előtt és akarata ellenére kirobbant felkelés dolhai kudarcának hírére, Rákóczinak már nem volt nyugta Lengyelországban. Bercsényit Varsóba küldte a lengyel segítség megsürgetésére, maga pedig lengyel barátaitól kapott kisszámú lovas fegyveres kísérettel közeledett a magyar határ felé. A dolhai harc után szétszóródott felkelő csapat maradványait is oda rendelte. Június 14-én ért a magyar határtól már csak pár kilométerre fekvő Klimiec faluba, ahol őt pár ezer, alig felfegyverzett szegénylegény várta Esze Tamás vezetésével.

A katonaságnak alig nevezhető, rendetlen néphadat Rákóczi sok fáradsággal némiképen katonai alakulatokba osztotta s azután elindult nehéz útjára.

Egész hadereje ezen a napon csupán körülbelül 3000 emberből állott, beleértve a falusi szekerek elől kifogott lovakra ültetett 300 huszárt.[2] A déli órákban lépte át Magyarország határát a vereckei hágón, ugyanazon úton, amelyen 7 évszázaddal előtte, honfoglaló Árpád vezér jött. De Árpád mögött fegyelmezett, feszes kötelékében, törzsekre tagozódó, harcedzett vezetők parancsára figyelő félelmetes sereg lovagolt. Rákóczinak ebben a percben más katonasága még nem volt, mint ez a bátor, lelkes, de katonai szemmel nézve semmi harcértékkel se bíró, alig felfegyverzett pórhad, amelynek sem feszes tagozódású kötelékei, sem vezetésre hívatott parancsnokai nem voltak.

Rákóczi azonban tovább már nem halaszthatta Magyarországba való bevonulását. Híre már messze előtte járt. A felzaklatott ország lakossága benne bízott, Messiásként várva őt, akit nem diktátori hajlam, vagy dicsőség utáni vágy állított a nemzeti mozgalom élére, hanem az a körülmény, hogy mint fejedelmi családok sarja, aki az ország nagy területének

---

[1] Rákóczi Magyarországba jövetelének előkészítését lásd: *Hadtört. Közl.* 1933. évf. tőlem: „Rákóczi elindulása" cím alatt.

[2] *Rákóczi Ferenc* emlékiratai V. kötet 34. oldal.

(1,900.000 holdnak) korlátlan ura,[3] születésénél, tekintélyénél, külföldi összeköttetéseinél és nagy műveltségénél fogva, egyedül lehetett hívatott arra, hogy az egész magyar nemzet létéért való küzdelmét vezesse. Ezért intézkedéseiben hadműveleti elgondolások, hadjárati tervek ekkor még nem vezethették.

Minden hadvezérnek két tényezővel kell számolnia valamely hadjárat megindulásakor. Az egyiket pontosan tudhatja. Ez, hadseregének számereje és harcértéke. A másikat — a várható ellenség erejét — csak hozzávetően többé-kevésbbé pontosan. A hadviselés tervezéseinek kalkulusában, Rákóczi Ferenc hadjáratának kezdetén, éppen ez a két tényező volt a két nagy ismeretlen.

Rákóczi seregének magvát az a pár ezer — katonának alig nevezhető — fegyelmezetlen fegyveres ember alkotta, akik nagy lelkesedéssel és ujjongással ereszkedtek alá a Beszkidek lejtőjén Munkács vára felé. Rákóczi személye volt az a szilárd pont, amely köré kellett kristályosodni a jövendő kuruc hadsereg alkatrészeinek. Hogy milyen nagy lesz ez a hadsereg és milyen értékű, azt senki sem sejthette előre. Az ország a török hódoltság mindent elpusztító nyomorúsága után, a bécsi kormány nemzetellenes és az ország különleges helyzetével és érdekeivel nem törődő erőszakos politikájának járma alatt nyögött. Az alkatrészeikre felbomlott nemzet kész volt ugyan az ellenállásra, de a lelkesedésen kívül, annak reális és célravezető eszközeivel nem rendelkezett. Az ország minden részében az elmúlt évtizedek lappangó zsarátnokai alól fel-felcsapott ugyan a kuruc ellenállás lángja, de mindenütt csak elszigetelten, összefüggés nélkül. Rákóczi tehát csak arra számíthatott, hogy megjelenésekor csatlakozni fognak hozzá a lelkes — de mégis csak fegyelmezetlen és silány fegyverzetű — tömegek.

Legnagyobb szerencsétlensége az volt, hogy a nagy osztrák hadsereg alkotó részét tevő „exercitus hungaricus" — azaz a magyar szent korona országaiból toborozott csapatok, — spanyol örökösödési háború külső harcterein, Bajorországban és Olaszországban harcoltak. Magyarországon csupán néhány toborzó keret fáradozott azon, hogy a hadsereg számára nehezen összefogott legénységet a harcterekre szállítsa. Igy tehát a felkelés első idejében, vagyis éppen akkor, amikor leginkább szüksége lett volna Rákóczinak — mint legfőbb hadúrnak és fővezérnek — gyakorlott és szervezett katonaságra, ily csapatokra nem számíthatott. Hadseregének megszervezését, úgyszólván semmiből való felállítását, neki

[3] *Dr. Márki Sándor* II. Rákóczi Ferenc II. kötet, 290. oldal.

magának és alvezéreinek kellett végrehajtania. De erre az emberfeletti feladatra 1703 júniusában segítőtársat még nem találhatott. Bercsényi Miklós még Lengyelországban fáradozott a lengyel segédcsapatok összeszedésén, s így a 27 éves és minden haditapasztalatok nélkül levő Rákóczi Ferenc csak a maga erejére támaszkodhatott.

Ez a magyarázata annak, hogy a felkelés első évében katonai szemmel nézve, rendszeres hadműveletekről alig beszélhetünk. A nagy szabadságharc első évének küzdelmei mindaddig, amig Rákóczi seregei az év végéig hatalmukba nem keríthették az ország legnagyobb részét és néhány, a császári reguláris seregtől átjött tapasztalt tiszt nem jelentkezett — nem viselték magukon egy rendes hadjárat képét. Rákóczinak hadászati terve nem is lehetett, csupán *egy* célja, az egész nemzet talpraállítása a császári uralom ellen. Az e hónapok eseményeivel foglalkozó egykorú iratokban katonai intézkedéseket, jelentéseket, létszámkimutatásokat nem is igen találunk. Sajnos, annak sincs ma már nyoma, hogy Rákóczi miképen képzelte el a nemzeti felkelés katonaságának megszervezését. Emlékirataiban s egykorú leírásokban mindig csupán útalásokat találunk arra, hogy Rákóczi bejövetele, után mindenki számolt az egész nemzet fegyveres felkelésével.

Az ellenségről eléggé pontos értesülései lehettek Rákóczinak, hiszen a Klimieche s ezt megelőzőleg Brzežanba hozzá küldött magyar felkelők, az ország nagy részét bejárták és ismerték a császári csapatok helyzetét és létszámát. De ez a létszám a nemzeti felkelést elnyomandó karhatalomnak csak egy hányada volt. Számítani kellett neki azzal is, hogy talán az ország lakosságának nem minden rétege fogja őt és felkelő seregét lelkesedéssel fogadni, hiszen az akkori közlekedési viszonyok gyarlósága folytán, a közvéleményt kellően tájékoztatni előzetesen nem lehetett. Nagyon természetes, hogy a főúri és köznemesi rend az elégedetlen elemek minden helyi megmozdulását ellenszenvvel fogja fogadni, hiszen mindenkinek élénk emlékezetében voltak még az elmult évek parasztlázadásai, amikor minden nemzeti, hazafias jelszó alatt megindult lázongás, a főurak és a földbirtokososztály elleni gyűlölettől szított rombolássá és pusztítássá fajult és rendesen az urak birtokainak feldúlásával végződött. Nem csodálkozhatunk tehát azon, hogy Rákóczi mozgalmát a nemesség eleinte tartózkodva, sőt ellenszenvvel fogadta. Haragszanak reá, hogy éppen aratás idején csinál zűr-zavart.[4] „Ár-

[4] *Nemzeti Múzeum:* Thaly gyüjtemény, 1703. év, 148. lap. Dul Mihály levele Szécsényből junius 29-éről.

víz módjára reánk jött Rákóczi uram rebelliója. Támada Erdélyben a paraszthad, az urak, főrendek mindenét feldúlták, rebellis szófogadatlan jobbágyok miatt vetetlenek maradtunk, nagy éhségre jutottunk", írja Czegei Vass György erdélyi nemes.[5] Hogy Rákóczi céljaival és felkelésének igazán hazafias jellegével a közvélemény mennyire nem volt tisztában, annak bizonyítékául a sok ilyen tárgyú levél közül csupán Bottyán Jánosnak, Rákóczi későbbi legkiválóbb tábornokának június havában írott leveleiből idézek néhány sort. Bottyán ebben az időben, mint császári huszárezredes, Esztergom vidékén, parancsnokától Koháry István tábornoktól azt az útasítást kapta, hogy a kurucok ellen csapatokat toborozzon. Június 13-én jelenti Kohárynak mély felháborodással, hogy a kurucok: „azon kóborló, magyar nemzetségünknek rontói és országunk pusztítói zászlókat is emeltek már, bízva bízom, hogy az én legkegyelmesebb szentséges Rómay Coronás Királyomat és Uramat nem adja ellenségeinek hatalma alá, úgy a Hereditarius Marianum országunkban öszve gyűlt, injusta arma vibrantes népek, győzhetetlen fegyver által leterültetnek, kik ellen én hívségemtől és kötelezettségemtől tiszteltetvén nemcsak magam ellenük fegyverkezni fogok, hanem más vitéz embereket is, bízom Istenem után, hogy készpénzért magamhoz hódítván, azon kurucok ellen eszve szedhetem."[6] Rákóczi felkelésének ezekben a válságos heteiben a helyzet az volt, hogy a jobbágyság tárt karokkal várta a felkelés zászlóbontását, mert nyomorúságos helyzetében ettől remélte boldogulását, a nemesség s a városi polgárság ellenben félt attól, idegenkedett vagy legjobb esetben tartózkodó s gyakran kétkulacsos álláspontra helyezkedett.[7]

Még kevésbbé ismerték fel Rákóczi felkelésének jelentőségét és messze kiható fontosságát Bécsben. Az udvar legfőbb gondja volt a spanyol örökösödési háború főhadszínterein való seregeinek kellő pótlása. Ezeknek érdekében másutt elhelyezett csapatait minden tekintetben mellőzte. A császári és vele szövetségben álló dán, porosz, szász, lengyel, würtzburgi és egyéb eredetű csapatok teljes létszáma 1703 tavaszán 47 gyalogezredből, 207 gyalog zászlóaljból, 47 lovas ezredből, 248 lovas századból állott. A gyalogság egész létszá-

[5] *Czegei Vass György* naplója 374. oldal.

[6] *Nemzeti Múzeum:* Thaly gyüjtemény 1703. év, 40. lap.

[7] Debrecen, Selmecbánya város tanácsai a kurucok közeledésének hírére követeket küldenek ugyan Rákóczi elé de egyidejűleg Bécsbe is s mind a két helyen útasítást kérnek magatartásukra. *(Szücs István:* Debrecen város történelme III. kötet. A selmecbányai *Zweig napló. Kacskovics Lajos:* Pótlékok az 1703—1707-i magyar történetekhez.)

ma 139.319. a lovasságé 110.600 főből állott: utóbbi létszámnak azonban körülbelül csak a fele harcolt valóban lóháton. A tisztán császári vagy királyi, azaz osztrák és magyar eredetű katonaság létszáma ennek az összegnek csak egy része volt, mégpedig 76.000 fő, beleértve 21.000 lovast és azonfelül a magyarországi megerősített helyeken elhelyezett 38 úgynevezett „Freycompagnie"-t. Utóbbiak gyenge harcértékű mondhatnám rossz hadtáp csapatok voltak, akik a várakban nyomorúságosan tengették életüket s igen gyakran napszámos munkát vállaltak földbirtokosoknál, vagy gazdagabb polgároknál. Az udvari haditanács kimutatása szerint, Rákóczi bejövetelének idejében Magyarországon mindössze 3 gyalogos és 3 lovas ezred volt elhelyezve. Mégpedig a Nehem-, Molnár-, és Deutschmeister-gyalogezred, összesen 4000 fő létszámmal. A lovas ezredek közül csak egy volt teljes, a Montecuccoli-vértesezred. Ezenkívül csak a La Tour-vértes és a Schlik-dragonyos ezred néhány százada állott rendelkezésre, összesen alig 1200 fő létszámmal. Magyarország akkori nagy területére tehát vajmi kevés ütésre vagy ellenállásra kész rendes hadsereg.[8]

A bécsi udvar a törökök közelsége miatt jobban félt az Erdélyben várható és mindig újból meginduló mozgalmaktól, mert ott — a viszonyokhoz és az országrész kiterjedéséhez arányítva — elég tekintélyes haderő állott gróf Rabutin de Bussy altábornagy parancsa alatt.[9] Ehhez az erdélyi sereghez tartoztak a Neipperg, Pálffy, Heister, Thürheim gyalogos ezred összesen 5446 fővel; az Uhlefeld-, Steinville-, Hannovervértes és a Rabutin-dragonyos ezred összesen 2984 fővel.

A megerősített helyek védelmére szánt 38 század a budai, eperjesi, makovicai, kanizsai, szigeti, nagyváradi, lipótvári, tokaji, munkácsi, kassai, szendrői, lőcsei, pozsonyi, érsekujvári, trencséni, árvai, likavai, komáromi és győri várban állomásozott. Létszámuk századonkint 40—120 fő között ingadozott, tehát oly csekély volt, hogy a helyőrségi szolgálat ellátására is alig voltak képesek.

Az udvari haditanács rendelkezésére állott továbbá még

---

[8] *Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen:* I. sorozat, V. kötet 88. és 110. oldalak.

[9] Rabutin, a császári hadsereg egyik legkiválóbb tábornoka született 1642-ben, francia eredetű előkelő családból. Hazájából azonban egy még ma is felderítetlen családi bonyodalom miatt menekülni volt kénytelen. Ausztriába szökött s felajánlotta szolgálatait az udvari haditanácsnak. 1683-ban alezredes, majd 1696-ban tábornok, később altábornagy, Erdély főparancsnoka és kormányzója lett. *(Frh. Hengelmüller:* Franz Rákóczi und sein Kampf für Ungarns Freiheit I. kötet, 86. oldal.)

a délmagyarországi rácok csapata, amely kb. 45 századot alkotott.[10] A reguláris seregek kiegészítésére kellett volna szolgálni végül a vármegyék felkelő csapatainak. Nyugatmagyarországnak a királyhoz hű megyéiből ez év szeptemberéig Gombos Imre és Forgách Simon tábornok (későbbi kuruc tábornok) parancsnoksága alatt kb. 2000 ember (gyalog és kis számban lóháton) össze is gyülekezett, Erdélyben pedig kb. 8000 embert sikerült összehajtani. De mindezek a megyei népfelkelők, valamint az előbb említett várvédő századok, az események során nem váltották be a hozzájuk fűzött reményeket, mert az ütközet előtt vagy alatt vagy elszéledtek, vagy a kurucokhoz pártoltak.

Sokkal számottevőbb segítséget jelentett a császáriak oldalán harcra kész rácok csapata (kb. 1500 ember), mert ezeket nem csupán védelemre lehetett felhasználni, hanem támadásnál is. Ez a csapat császári főtisztek, gróf Huyn, Kreutz tábornokok és Monasterly ezredes, rác vajda parancsnoksága alatt állottak az Alföld és Dunántúl déli részein.

Mivel az udvari haditanács 1703 nyarán még nem gondolt arra, hogy Magyarországon rendszeres hadjáratot kell vívnia a felkelőkkel, a parancsnoklási viszonyokat sem rendezte. Az egész Magyarország területén elhelyezett néhány ezred a legközelebb eső területi parancsnok — Budán Pfeffershofen, Esztergomban Kuckländer tábornokok és Kassán Nigrelli gróf táborszernagy — alá tartozott. Még ezt a kis létszámot is csökkenteni akarta a haditanács, mert júniusban parancsot adott a Montecuccoli-vértes ezrednek, hogy Kassán gyülekezve a bajor harctérre induljon. Rákóczi előrenyomulásával kapcsolatban azonban, Nigrelli javaslatára, ez az ezred mégis Magyarországon maradt. Ez volt voltaképen az egyedüli és első reguláris katonaság, amellyel Rákóczi csapatai Munkács vidéki harcaikban összetalálkoztak.

Mint említettem, sehol sem találjuk nyomát annak, hogy Rákóczi a megindított hadjárat folytatására valamilyen előzetes haditervet kigondolt és összeállított volna. Emlékirataiból, egykorú levelekből, de főleg a június és július havi eseményekből azonban kihámozhatunk mégis, egy, úgy hadászatilag, mint harcászatilag igen célszerű, gondolatmenetet. Rákóczi keletfelvidéki uradalmainak központja Munkács volt. Ennek jól megerősített várát szándékozott tehát legelsősorban birtokába venni. Innen, mint központból legjobban irányíthatta a Duna-Tisza közének felső szakaszán előre várható eseményeket s ezen a helyen őt is legjobban és legkönnyebben megtalálhatták a hozzá csatlakozni kívánó felkelő vezérek. Azon-

[10] *Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen:* I. sorozat V. kötet 88, 89, 110, 111 és 116. oldal.

felül pedig arra is biztosan számíthatott, hogy munkácsi uradalmához tartozó jobbágyai kivétel nélkül mellé állanak. Munkácstól azután az Alföldre, a hajdu városok felé szándékozott vonulni, főleg azért, mert a hegyek között — ahol zabon, krumplin kívül alig termett más — csapatait nem lett volna képes élelmezni és a magyar katonaság szelleme — mint emlékirataiban írja — inkább hajlott a sikságokon való hadakozásra, a hegyvidékeket nem kedvelte.[11] A tiszántúli felkelők hozzá érkező követei is sürgették az Alföldre való bejövetelét. A munkácsi vár őrsége hír szerint csupán 500 gyalogosból állott. Ezeknek egy része rokkant volt, másik része pedig Rákóczi uradalmához tartozó családokba házasodva, szíve szerint inkább hozzá hajlott. Nagyobb ellenállásra tehát itt nem kellett számítania.[12]

Június 16-án a déli órákban tűzte ki először magyar földön „Cum Deo Pro Patria et Libertate" „Istennel a hazáért és szabadságért" felíratú piros zászlóit.[13] Rákóczi saját hadvezéri járatlanságának tudatában, mint emlékirataiban és önéletrajzában maga is elismeri, vegyes érzelmekkel lépte át szülőföldjének határát. Bizonyára eszébe jutott dédanyjának Lorántffy Zsuzsannának ama bölcs mondása, melyet fiához II. Rákóczi Györgyhöz intézett, amikor az Ausztriai Ház ellen akart hadba vonulni: „az hadakozásnak kezdetit tudja ember, de végit csak Isten tudja".[14] De megállnia többé nem lehetett. Lelkiismeretének parancsoló szava az ország kizsarolása felett érzett elkeseredése s az a tudat, hogy Magyarországon akkor egyedül ő volt az a személy, akinek legtöbb reménye lehetett arra, hogy egy országos felkelést diadalra vezessen, s nem utolsósorban az Isteni Gondviselésbe vetett bizalom adott erőt neki, ennek a rendkívül fontos vállalkozásnak megindítására. További útjának biztosítására portyázó járőröket küldött előre, akiktől megtudta, hogy Munkácsig szabad az út. Déli harangszó idején a sereg Závadka mellett táborba szállt, hogy bevárja portyázóinak részletesebb híradását és a Bercsényi uradalmához tartozó Ungvár körül gyülekező felkelők csapatát, amely Vajda Jakab tiszttartó vezetésével valóban csatlakozott is hozzá. A következő napokat június 21-ig,

---

[11] *Rákóczi emlékiratai:* V. kötet 36. oldal.

[12] A Munkács felé való vonulás, valamint a munkácsi harcot Rákóczi emlékirataiban V. kötet 35—47. oldalon részletesen leírja. Erről az ütközetről ennél részletesebb vagy eltérő adatokat sehol sem találtam.

[13] A „pro libertate" szavak kezdőbetűire készült anagramma: „Princeps Rákóczi, Occlusus, Liberatus, Item Bercsényi Exul, Redux. Totam Austriam Turbant Ense" azaz „Rákóczi fejedelem börtönben szenvedett, kiszabadult. Bercsényivel egyetemben száműzetéséből visszatérve egész Ausztriát kardjukkal feldúlják." *Márki:* II. Rákóczi. I. kötet 256. oldal.

[14] *Hóman—Szekfű:* Magyar Történet. V. kötet 257. oldal.

Rákóczi még a hegyek között töltötte, serényen folytatva csapatának szervezését. Esze Tamás, Bóné András és még néhány szükségképen tisztté kinevezett volt katona segítségével gyakorlatot rendezett. Szerette volna még bevárni Bercsényi érkezését a lengyel csapatokkal, de mivel azok közeledéséről még nem kapott biztos hírt, június 21-én elindult Munkács felé. Lassú és gyakorlatlan hadi népe miatt, óvatos módon rövid menetekben haladt a Latorca völgye felé. 23-án este Szentmiklóson, már Munkács közvetlen közelében telepedett le ottani kastélyában. Másnap folytatva útját, elérte Munkács városát, ahol szintén saját kastélyában ütötte fel főhadiszállását. Hogy a várbeli őrséget megfélemlítse, a vár alatt, amely a várostól kb. 2 km-nyire nyugatra, a síkságból kiemelkedő 70—75 m magas dombon feküdt, rövid harcgyakorlatokat tartott a lovassággal azért is, hogy a hátaslovakul kevésbbé alkalmas lovakat kissé begyakoroltassa. Délután azután visszaparancsolta őket a táborba és a gyalogságot a városban szállásolta el, amelyet a várbeli őrség esetleges kirohanása ellen előőrsszerű vonallal zárt körül. Éjjel nagy lövöldözésre és ordítozásra ébredt fel Rákóczi. A rendhez és fegyelemhez nem szokott kurucok feltörték a pincéket s leittasodva garázdálkodni kezdtek; tisztjeik maguk is parasztok lévén, együtt ittak a legénységgel.[15] Rákóczi volt egyedül józan, aki fejét az éjszakai zűr-zavarban sem vesztette el. Nagynehezen sikerült neki a garázdálkodókat lecsendesíteni, a hordók fenekét beüttette és nagy erőfeszítéssel véget vetett az éjjeli zenebonának.

De ez a jelenet elővigyázatra intette őt. Ilyen rakoncátlan haddal még sem mert másnap a vár ostromához fogni, hanem még néhány napot szánt arra, hogy csapatait fegyelmezze és még pontosabb híreket szerezzen a szomszédos megyék hangulata és a várható ellenséges ellenállás felől. Gyülekező csapatainak egyrészét Esze Tamással dél felé Beregszászig, másik részét pedig Ungvárig küldte. Utóbbit azzal a feladattal, hogy Kassa felé vigyázzon, mivel leginkább onnan volt várható Nigrelli császári altábornagy — a Munkácshoz legközelebb lévő császári parancsnok — beavatkozása. E napok alatt örömmel látta seregének növekedését. Munkácsi uradalmának jobbágyai csapatosan keresték fel rég nem látott urukat és megható ragaszkodással üdvözölték, a fekete gyászruhájában[16] is daliás herceget, aki reggeltől estig szakadatlanul emberei között járva serénykedett, hogy őket némi katonai rendre szoktassa. A szomszéd vármegyék fegyveres emberei kisebb-nagyobb csapatokban jelentkeztek nála. Ebben az idő-

[15] *Rákóczi emlékiratai:* V. kötet 37. oldal.

[16] Édesanyját, Zrinyi Ilonát gyászolta, ki 1703 február 18-án halt el Nikodémiában.

ben már kb. 4000 embere volt, de a hír ezt a számot erősen túlozta. Országszerte azt beszélték, hogy Rákóczi svédekkel, franciákkal, tatárokkal, hatalmas sereg élén jött be Magyarországra s Munkács várát löveti.[17]

Gróf Löwenburg tábornok, a szatmári vár parancsnoka értesült Esze Tamáséknak Beregszász felé való közeledéséről. Hogy a Tiszán való átkelésüket megakadályozza, két erős gyalogos századot és a gróf Csáky István Bereg-Ugocsa-i főispán vezetése alatt álló, környékbeli megyék népfelkelő hajduságát és huszárságát, Tiszabecs vidékére küldte s az ottani révet és folyó kanyarulatait elsáncolta. A megyei huszárok egy portyázó járőre, Kende Mihály labanc alezredes vezetésével kémszemlére Munkács környékéig lovagolt. Gróf Auersperg munkácsi várparancsnok június 25-én felhívta Kendét, hogy jöjjön a várba és ütközzék meg a városban tanyázó kurucokkal, de Kende saját szemeivel meggyőződvén arról, hogy a kurucokat maga Rákóczi vezeti, nem kereste az ütközetet, hanem visszavonult a Tisza mögé.[18]

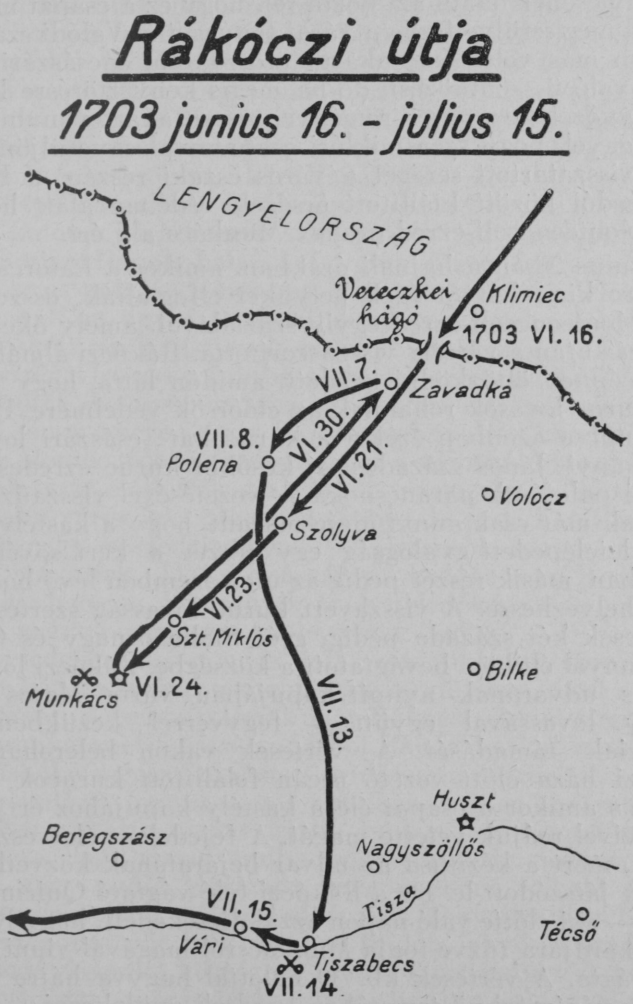
Rákóczi időközben egy, a munkácsi várból kiszökött híve, Thury református tiszteletes révén pontos adatokat kapott Munkács várának helyzetéről, s azt is megtudta, hogy a vár megsegítésére útban lévő lovasszázad, — amely egy nagyobb lőporszállítmányt kísért — a kurucok portyázói elől Szerednyére húzódott. Rákóczi jól ismerte a szerednyei kastély fekvését és tudta azt, hogy rosszul felszerelt kurucaival a beszorult századot onnan kiverni aligha lesz képes. Ezért pénzen embereket fogadott s azzal az útasítással küldte őket oda, hogy a vár körüli épületeket gyujtsák fel, mert így remélte, hogy a lőporos szállítmány mentésére a császári század onnan kivonul. Ebben az esetben, a kurucok nyilt mezőn való támadása sikeres lehetett volna. De ez a terv nem sikerült, mert a megbízhatatlan csőcselék elindult ugyan Szerednye felé, de egész nap tétlenül csavarogva, estére visszatért Munkácsra anélkül, hogy bármit is végzett volna. Június 26-án megbízható forrásból — egy ungmegyei szemtanútól — Rákóczi arról értesült, hogy a Montecuccoli-ezredet — kb. 1200 kitűnő vértes lovast — amelyet az udvari haditanács már az olasz harctérre indított. Nigrelli javaslatára visszarendelték és hogy az Kassa felől, Munkács felmentésére, június 19-én már Ungvárba érkezett.[19] Rákóczi, belátva azt, hogy most már nemcsak a gyenge várőrséggel lesz dolga, hanem a reguláris katonasággal való összetűzést sem kerülheti el, még egy utolsó

[17] *Thaly:* Gróf Bercsényi család. II. kötet, 510. oldal.

[18] A gróf Csáky család eredeti levelei. (*Századok:* 1873. évfolyam, 14—17 oldalig.)

[19] *Századok:* 1873. évfolyam 16. oldal.

szemlét tartott serege felett. Annak selejtesebb, fegyvertelen részét, amelyről biztosan tudta, hogy reguláris ellenséggel vívott harcban csak bajt okozhatna, 27-én reggel visszaküldte a szentmiklósi várkastélyba s maga mellett csupán 5—600

puskás, kaszás hajdut és 150 lovast tartott. Seregének többi lovasa tovább folytatta portyázását és előőrsi szolgálatát.[20] Nagy aggodalommal hajtotta fejét éjjeli nyugalomra Rákóczi. Ismerve saját hadvezéri tapasztalatlanságát, nagyon nélkü-

[20] *Thaly:* Gróf Bercsényi család. II. kötet 513. oldal.

lözte egy igazi katona tanácsait. A küszöbönálló harcnak, a reguláris császári katonasággal való első találkozásának eredményét előre látta s a sikerben nem bízott. Hogy pesszimizmusa csapataira ne ragadjon, a Szentmiklósra küldött csapat elvezénylésének okául azt hozta fel, hogy ez a csapat majd az erdőből megkerülve fogja a várat fenyegetni. Valódi szándéka azonban más volt. Nem akarta erőszakolni a császári lovassággal való összeütközést, de ha mégis kenyértörésre kerül a sor és győzelemre nincs reménye, vissza akart vonulni azzal az ürüggyel, hogy szentmiklósi csapataival egyesüljön.[21] Magánál visszatartott seregét a város északi részén, a Latorca kanyarodói között kiállított őrségek védelme alatt helyezte el. A Montecuccoli-ezred ezalatt Munkács alá ért.

Június 28-án a hajnali órákban, amikor a Latorca egyik szigetére kirendelt őrségek helyüket elfoglalták, összeütköztek a Montecuccoli-ezred egyik századával, amely őket rövid puskázás után a városig visszaszorította. Rákóczi álmából felriadva éppen öltözködni kezdett, amidőn látta, hogy ablaka alatt kuruc lovasok rohannak az előőrsök védelmére. Pár pillanat mulva azonban ezeket a kurucokat császári lovasság, Szentiványi János százados — későbbi kuruc ezredes, a fejedelmi palotások parancsnoka — vezetésével visszaűzte. Rákóczinak már csak annyi ideje maradt, hogy a kastély udvarában letelepedett gyalogság egy részét a kert sövényének hosszában, másik részét pedig az utca szemben lévő bódéi között elhelyezhesse. A visszavert kuruc lovasság szerteszéledt, a vértesek két százada pedig, gróf Stella őrnagy és Quirini kapitánnyal élükön, bevágtatott a községbe. Rákóczi lóra pattant és udvarának nyitott kapujában várta Majos János néhány lovassával együtt — fegyverrel kezükben — a császáriak támadását. A vértesek vakon belerohantak a Rákóczi háza előtt vezető utcán felállított kurucok puskatűzébe s amikor a csapat éle a kastély kapujához ért, Majos legényeivel reájuk vetette magát. A fejedelem életveszélyben forgott, mert a kézitusa az udvar bejáratának közvetlen közelében játszódott le. De a Rákóczi felé vágtató Quirini kapitányt, — aki előtte való napon azzal dicsekedett, hogy Rákóczi szívét kardjára tűzve fogja Munkácsról magával vinni — Majos levágta. A vértesek kb. 30 halottal hagyva hátra ezután a város végén fekvő temetőben kezdtek gyülekezni.

Rákóczi azonban érezte azt, hogy ez a kezdetleges siker még nem döntötte el a csatát. A sövénykerítésű, szalmával fedett házak között a vértes ezred várható ujabb támadása ellen nem fog védekezhetni, annál kevésbbé, mert azok

---

[21] *Rákóczi* emlékiratai: V. kötet 41—42. oldal.

néhány házat már fel is gyújtottak s ha a várból egy-két ágyút hoznak, akkor nincs menekvés. Visszavonulást rendelt. Nem sokat ügyelve a kötelékek rendezésére, seregét egy menetoszlopféle alakzatban igyekezett a városon keresztül terelni Szentmiklós felé. Ő maga 15 válogatott lovassal a menetoszlop közepén haladt, serényen bátorítva tétovázó embereit. A szomszédos utcákban gyülekező ellenséges lovas század látta ugyan Rákóczi csapatának elvonulását, de nem támadta meg őt, mivel ezt a kis csapatot valószínűleg nem tartotta a főseregnek, és arra számított, hogy ez a városból kivezető útakat már mindenünnen körülfogó többi vértes századoknak amúgyis torkába rohan. E válságos percben egy, a környéken ismerős katona jelentkezett Rákóczinál s azt tanácsolta neki, hogy kanyarodjanak balra a Latorca folyó felé, amelynek egy bizonyos pontján ismer egy könnyen járható gázlót. A fejedelem ezt az ügyes tanácsot megfogadta és a felgyujtott szalmaviskók sűrű füstjének védelme alatt, zavartalanul átkelt a vizen Oroszvég faluba s onnan a várostól északfelé fekvő szőlők és dombok közé. A kertek oltalma alatt látta Rákóczi, hogy milyen nagy bajból szabadult. Ekkor ugyanis az egész Montecuccoli-ezred századai a városból kivezető útak kijáratait már elállották s a várból gyalogság is közeledett ágyúkkal a város felé. „Igy védett meg Isten láthatatlan keze ebben a nagy veszedelemben."[22] A kurucok csupán néhány embert vesztettek. De a császáriak kezébe került néhány zászló és beteges komornyikjának feledékenysége folytán, Rákóczi egész poggyásza, iratai, pénze, ruhái.

A fejedelem első gondja volt Szentmiklósra előreküldött csapatát közeledtéről értesíteni. Éppen idejében, mert a gyors hír szárnyán a szentmiklósiak már Rákóczi elestét siratták.

A munkácsi első összecsapásból Rákóczi sokat tanult. Tapasztalásból is meggyőződhetett arról, amitől tartott, t. i., hogy serege reguláris katonasággal szemben erőtlen, hasznavehetetlen. Nem akarta magát újabb kudarcnak kitenni s azért elhatározta, hogy visszavonul a lengyel határig, nehogy a császáriak, vagy pedig Mármaros megye ellene felkelő seregei visszavonulási útját teljesen elvágják. Közvetlenül a Beszkidek gerince alatt, de még magyar földön fekvő és uradalmához tartozó Závadka községhez érkezve, ott június 30-án megtelepedett, azzal a szándékkal, hogy bevárja a lengyel segédcsapat beérkeztét. A császári sereg a kurucokat nem üldözte s így a felzaklatott kedélyek lecsillapítása után Rákóczi néhány nap mulva újból hozzáfoghatott sysiphusi munkájához, a fegyelmezetlen néphad rendezéséhez.[23]

[22] *Rákóczi* emlékiratai: V. kötet 44. oldal.
[23] *Rákóczi* emlékiratai: V. kötet 47. oldal.

Bercsényi Miklós lengyelországi fáradozásairól jó híreket kapott. Bercsényi, mivel Varsóban nem találkozhatott XIV. Lajos követével, Bonac őrgróffal, terjedelmes és rendkívül ügyesen megszerkesztett memorandumot küldött utána 1703 június 15-én, amelyben megmagyarázta azokat az okokat, hogy miért szükséges a francia királynak pénzzel támogatni a Rákóczi felkelését. Kifejti, hogy a magyar nemesség és a magyar lakosság megnyerésén kívül, szüksége lesz Rákóczinak kezdetben legalább is 10—20 század tatár és lengyel reguláris zsoldos csapatra s később, amikor komolyabb hadműveletei Magyarországon megindulnak, legalább 3 lovas és 2 gyalogos ezredre is. Ha a francia király az ehhez szükséges pénzbeli támogatást folyósítja, akkor Rákóczi seregének ez a reguláris katonaság lenne a magva s lehetővé tenné azt, hogy a fejedelem új seregével Felsőmagyarországon át Morvaország felé vonuljon és akkor, amikor a bajor seregek Csehországba nyugat felől betörnek, ott velök egyesüljön. Pénzre azért is van szüksége a felkelésnek, hogy a délmagyarországi használható rác katonaságot, a felkelés ügyének megnyerje. Küldjön a francia király mihamarabb olyan tábornokot is, aki Rákóczi seregének megszervezését vezetni képes legyen s küldjön tűzér és műszaki tiszteket is, mert sok vár és erősség megvívásáról lesz szó. Minél több francia tiszt megjelenésére nagy súlyt vet, mert ebből fogja csak a külföld látni, hogy a franciák hatalmas királya Rákóczi igaz ügyét nyiltan is pártolja. Emlékirata végén összegezi a kívánt pénzsegítség egyes tételeit s azokat összesen 41.000 tallérban kéri megállapitani és minél előbb folyósítani.[24]

Bercsényi fáradozása sikerrel járt. Bonac marquis azonnal továbbította az emlékiratot Párisba és be sem várva XIV. Lajos döntését, a lengyel segédcsapatok toborzására s fegyverek vásárlására a francia követség pénztárából adott Bercsényinek előleget, sőt erre a célra saját jótállása még 50.000 livre kölcsönt is felvett. Bercsényi Varsóban bevásárolta a szükséges hadiszereket, június 20-án onnan elindulva, június 24-én Drazdba érkezett Szieniavski-Lubomirska hercegnőhöz, aki Rákóczinak rokona, de ezenfelül minden időben hűséges barátnője, és férjével együtt, a magyar felkelés ügyének lelkes pártfogója volt. Innen számolt be Rákóczinak fáradozása eredményéről. Június 24-én írja „Isten kegyelméből nem üres kézből idvözlöm elkezdett dicsőséges munkálkodásában Nagyságodat .... az egész Lengyelország örvendi Nagyságod indulatját, áldja és szerencsét kíván Nagyságodnak." Egyben arra is kéri Rákóczit, hogy ha a hajduvárosok felé nyomul

[24] Az emlékiratot részletesen ismerteti Thaly: Gr. Bercsényi család. II. kötet 505—7. oldal.

előre, hagyjon mindenütt nyomot maga után, hogy ő a lengyelekkel odataláljon. Innen azután Lembergbe útazott, hogy a Rákóczi lengyel barátaitól — Potocki kiewi és Konski lembergi palatinusoktól toborozott segélycsapatokat átvegye.[25]

A császáriak munkácsi győzelmének híre túlozva érkezett Bécsbe. Stepney bécsi angol követ Nigrelli jelentése alapján azt közölte kormányával, hogy Montecuccoli a herceget Munkácsnál megverte; négyszáz kuruc maradt a csatatéren. Július 4-én pedig újból megerősítette ezt a hírt azzal a megjegyzéssel, hogy a magyar lázadók — mint hiszi — ezzel beérik.[26]

A bécsi hivatalos krónika, a Theatrum Europaeum, szintén helytelenül tűnteti fel a munkácsi verekedés adatait, mert azt állítja, hogy Montecuccoli Munkácsnál 400 kurucot vágott le; Rákóczi egy szál ingben tudott csak elmenekülni, a császáriak viszont csak egy őrnagyot és néhány embert vesztettek.[27]

Rákóczi zavadkai pihenőjét nyugodtan felhasználta seregének rendbehozására. Montecuccoli nem üldözte, egyrészt, azért, mert nem tartotta tanácsosnak nehéz lovasaival a hegyszorosok között felkutatni az azzal a vidékkel ismerős kurucok nyomát, másrészt pedig azért, mert a hangulat Munkács körül Rákóczi bejövetele óta nagyon fel volt izgatva. A herceget kereső, minden vidékről odatoduló felkelők bizonytalanná tették a környéket s a császári csapatok támogatására hívatott megyei felkelésben bízni nem lehetett.[28]

A kuruc sereg megszervezését lényegesen elősegítette az a körülmény, hogy Zavadkára érkezése napján egy jól felfegyverzett és volt reguláris katonákból álló lovas csapat — kb. 200 huszár — jelentkezett Rákóczinál Ocskay László és Borbély Balázs vezetésével. Ocskay László, a később árulóvá lett kuruc brigadéros, egyike volt azoknak a nyughatatlan embereknek, akiknek az akkori zűrzavaros időkben bőségesen nyilott alkalma kalandvágyuk kielégítésére. Kétségtelenül vitéz, harcratermett és nagyon ügyes lovas vezér volt, de hiányzott belőle az az erkölcsi tartalom és komolyság, amely szükséges ahhoz, hogy valaki, katonai hivatásra termett életét következetesen és harmonikusan élje végig. Hírnevének

---

[25] *Nemzeti Múzeum:* Thaly gyüjtemény 1389/Fol Hung. 2.—1703—5 lap.

[26] *Archivum Rákóczianum:* II. sorozat I. kötet. 23—24. oldalak.

[27] *Theatrum Europaeum:* XVI. kötet. 166. oldal.

[28] Orosz György beregi alispán levelei Csáky István főispánhoz: „ma is egy sereg kuruc itt nyargalódzott, nincs magyar az ki űzné, szolgabírák semmit sem fogadják... kémet nem találunk, mert az paraszt ember minden hírt elfog" a lakosság rabol, nem akarja Montecuccoli ezredét élelmezni, stb. — (Thaly: Bercsényi család. II. kötet 518. oldal.)

tetőpontján megtántorodott, akkor hagyta el fejedelmét, mikor az a legnagyobb bajban volt. Egyénisége az akkori idők egyik jellegzetes kalandor zsoldoskatona typusa, akinek rövid, alig 30 évig terjedő élete változatos kalandok sorozata, dicséretes és megvetésreméltó cselekedetek tarka vegyülete volt. Ezért érdemesnek tartom, hogy Rákóczihoz való csatlakozása előtti életével is röviden foglalkozzam.

Ocskói Ocskay László, Nyitra megyének előkelő birtokos családjából 1680—81 táján született. Sándor öcsével — a későbbi kuruc ezredessel együtt — rangjának megfelelő, gondos nevelést kapott és a nagyszombati jezsuiták gimnáziumában tanult. De a féktelen természetű, nyalka megjelenésű, testileg különösen fejlett ifjúnak nem tetszett az iskola padban való gubbasztás. Zabolátlan, regényesebb élet után vágyakozva, Nagyszombatból megszökött s alig 16 éves korában beállt gróf Pálffy János huszárezredébe.[29] Ocskay kezdetben az Alduna vidékén a török ellen vitézül harcolt ugyan, de valószínüleg fegyelmi vétségeket is követhetett el, mert büntetésből hóhér vágta le egyik fülét. Ezt azonban oly ügyesen tudta rejtegetni, hogy maga Bercsényi is csak Ocskay árulása után, 1708 szeptemberében tudta meg ezt róla.[30] Később haragra gerjedve (talán ittas állapotban, mert az italt nagyon kedvelte) megölte egy Tisza nevű katonatársát. A sors különös rendeléseképen ennek a Tiszának a nővére — Tisza Ilona — lett később Ocskay felesége. A halálos büntetéstől való félelmében ezredétől megszökött és Temesváron török szolgálatba állott. A karlowitzi béke után kegyelmet kapott, visszatért régi ezredéhez, amelynek parancsnokságát báró Ebergényi László vette át. A spanyol örökösödési háború 1701-évében a franciák ellen vívott philipsburgi csatában Ocskay igen kitűntette magát. De tiszti rangját, valószínűleg előbb viselt dolgai miatt, nem kapta vissza s csak tizedessé léptették elő. Ocskaynak kétségkívül voltak katonai ambiciói, ezért ez a mellőzés annyira bántotta, hogy átszökött a franciákhoz. Ott szivesen látták a magyar huszárokat, mert XIV. Lajos ekkor már összeköttetésben állott Rákóczival. Ocskayt tehát magyar lovas testőr csapatában hadnaggyá nevezte ki. Szilaj természete azonban nem tudott alkalmazkodni az idegen, feszes katonai fegyelemhez s ezért a legközelebb kinálkozó alkalommal ismét visszaszökött az osztrákokhoz. Francia hadnagyi rangját itt azonban nem ismerték el és újból lefokozták tizedessé. Ez a mellőzés annyira elkeserítette őt, hogy rábeszélve 7 magyar társát, ezredétől

[29] Ebből az ezredből alakult később a cs. és kir. 9. számú gróf Nádasdy huszárezred.

[30] *Archivum Rákócziánum:* VI: kötet. 75. oldal.

megszökött s Németországon keresztül Magyarország felé haladt. útközben mindenütt felszedve a harcvonalak mögött kóborló szökött katonákat. 70, mindenre elszánt legényből álló martalóc csapatával 1703 június havának elején ért Magyarország határára s itt értesült arról. hogy Rákóczi és Bercsényi Lengyelországban nemzeti felkelést szervez. Ez a zűrzavaros állapot Ocskaynak kapóra jött. Lovasaival bemerészkedett Nagyszombatba; itt azonban pórul járt. Volt ezredének alezredese, báró Pongrác Gáspár, aki ott ujoncozott, mint szökött katonát elfogatta és vasraverette. Ocskay előkelő rokonságának közbenjárására megkegyelmezett ugyan neki, de csak azzal a feltétellel, hogy összeszedi a német birodalomból visszaszökött és a nyugati Felvidéken kóborló katonákat és azok élén ezredéhez visszatér. Ocskaynak ez a megbízás nagyon megfelelt. Hirtelen beútazta Trencsén, Nyitra és Zólyom megyéket s Breznóbányán értesült arról. hogy Rákóczi Lengyelországból már elindult. Ocskay nem tétovázott: talán újabb kalandvágyból — de feltehetjük, hogy lelkesedésből is — neki vágott az Alacsony-Tátra hágóinak s nem törődve a parancsnokának tett kötelező ígéretével, elindult Rákóczit felkeresni. Gömörmegyén át a Sajó alsó folyása mentén Putnokon keresztül haladt mindenre kész lovasai élén Tokaj felé. Reguláris huszár egyenruhájuk miatt, mindenütt ahol elvonultak. jó benyomást keltettek.[31]

Tokaj mellett csatlakozott hozzá egy más csapatához hasonló eredetű lovas sereg. Thököly Imre régi tisztjének, Borbély Balázsnak vezetésével. Ocskay Munkács felé vonult tovább, de oda már csak a munkácsi ütközet után érkezett. Fényes nappal lovagoltak el a vár alatt, anélkül. hogy Montecuccoli — talán, mert reguláris császári lovasoknak tartotta őket — útjokat állotta volna. Igy azután zavartalanul érkezett ez a kb. 200 lovasból álló harcedzett csapat Závadkára.[32]

Képzelhető, hogy Rákóczi nagy örömmel fogadta ezt a — külsejében is — katonás csapatot. Ez a huszárság alkotta a kuruc hadsereg lovasságának magvát. Rákóczi emlékirataiban[33] is megemlíti, hogy ez a csapat vad és rabló szokásait el-

---

[31] Valószínüleg reájuk vonatkozhatott Vay Ádám Ajnácskőről június 4-én kelt levelének ez a része "...Miskolcra érkezett három corpus 1½ ezerig való igen cifra és rendes had, s a Sajón átkelt nagy csendben és rendben Hegyalja felé." — *(Nemzeti Múzeum:* Thaly-gyüjtemény, 1703, 124. lap.) — Ez a szám azonban erősen túlzott, mert Ocskaynak alig lehetett ekkor még 100—150 főnél több lovasa.

[32] Ocskay élettörténetét lásd: *Thaly Kálmán:* Ocskay László című művének I kötetében, 18—24. oldal.

[33] *Rákóczi* emlékiratai: V. kötet, 47. oldal.

hagyta, úgy hogy legénységének egy része később előléptetésre is érdemes volt.[34]

Ocskayék útközben zsákmánnyal is jól megrakódtak, ezzel is elősegítve a hadsereg első felállítását. E, fél Magyarországot bekalandozott lovasok sürgették Rákóczit, hogy minél előbb vonuljon le az Alföldre, amelynek lakossága epedve várja őt. Július első napjaiban újabb örömhír érkezett Rákóczihoz. Bercsényi Miklós, lengyel zsoldos serege élén, Závadka felé közeledett. Erre a segítségre igen nagy szükség volt, mert a munkácsi kudarc után Rákóczi első seregének nagyrésze széjjel futott és nem követte őt a hegyek közé. Július 4-én örömrivalgás és fegyverpuffogtatás között vonult be Závadkára, ékes lengyel hadi köntösben, délceg tatár paripán gróf Bercsényi Miklós, mintegy 800 főnyi csapat élén. A kitünően felfegyverzett és felszerelt sereg, 2 század Potocki-féle dragonyosból, 2 század Wisniowiecki-féle könnyű lovasból és 2 század kiewi gyalogosból állott.[35] Voltak közöttük kozákok, tatárok is. A festői lovas csapatot bőséges társzekéroszlop követte, fegyverekkel, lőporos hordókkal s egyéb hadiszerekkel megrakva. Érthető, hogy milyen lelkesedést váltott ki ennek a rendes seregnek látása a závadkai táborban. Ezzel és Ocskay huszáraival, Rákóczi gyülevész seregének értéke megbecsülhetetlen módon növekedett. Megvolt az a keret, amellyel a Tiszához való előnyomulást meg lehetett kezdeni és egy hadsereget — ha a viszonyok kedveznek — felállítani.

Az első öröm lecsillapultával Rákóczi és Bercsényi megbeszélték a Tiszához való előnyomulás tervét. Sajnos, hogy ennek az alapvető előkészületnek írásbeli nyoma ma már nincsen. Még két napig időztek Závadkán, hogy a lengyelek pihenjenek. Ezalatt Rákóczi a Lengyelországból hozott francia pénzen kifizette seregének egy havi zsoldját,[36] hogy embereit még jobban magához láncolja és zászlói alatt együtt tartsa.

Július 7-én reggel elindult a tábor. A Tiszán való átkelésre a folyónak azt a pontját választották, amely Munkácstól

---

[34] *Thaly Kálmán*, Rákóczi emlékiratainak V. bővített magyar kiadásában, a 37. oldalon, Rákóczi szövegét fordítja: „kivetkőzvén vad és rabló szokásaiból, *tiszti rangokat* érdemelt ki magának". Az eredeti szöveg így hangzik: „. . . .a méritéjdes grades et des charges militaires". Thaly fordítása tehát téves, mert a fejedelem nem mondja határozottan, hogy „tisztekké" léptek elő, sokkal valószínűbb, hogy „a katonai rendfokozat" alatt altiszteket kell értenünk, ami azért is természetesebb, mert egy fegyelmezetlen néphad első felállításánál és szervezésénél a reguláris hadseregből származó s bármily kevés intelligentiával rendelkező volt zsoldos katona is igen jó szolgálatokat tehet, mint altiszt.

[35] *Rákóczi* emlékiratai: V. kötet 48. oldal.

[36] *Rákóczi* emlékiratai: V. kötet 48. lap.

délre legkönnyebben volt megközelíthető, mégpedig a Tiszabecs- Tiszaujlak melletti átkelőt. 8-án este Polenánál szállottak táborba. A sereg, Rákóczi feljegyzései szerint,[37] kb. 400 lovasból és 2000 gyalogosból állott. Kevesebb mint Rákóczi első bejövetelénél, de lényegesen jobb. De a csapatnak híre is jóval nagyobb volt a valóságnál s maguk a vezetők és portyázók is elkövettek mindent, hogy a lakosság előtt növeljék annak hírét. Bercsényi Miklós szokott energiájával kezébe vette a felkelés ügyének vezetését és erélyes hangú levelekben szólította fel a Tisza-vidéki nemeseket a felkeléshez való csatlakozásra. Megtudta azt, hogy a tiszabecsi átjárót Kende Mihály császári alezredes őrzi. Neki is küldött üzenetet, amelynek egy része így hangzik: „.....térjen eszére: mert abban bizonyos legyen, hogy az Méltóságos Fejedelemmel együtt és segítő hadainak egy részével itt vagyunk már Isten segedelméből. Jól ismer Kglmetek mind magomot, mind az Méltóságos fejedelmet: elhitetheti az Kglmetek magokkal, hogy üres kézzel és nagy fundamentum nélkül felbolondítani az országot nem kívánjuk. Hitem s lelkem szerint assecurálom Kglmednek s Kglmed által mindent, hogy soha oly fundamentummal nem indult hazánk felszabadulása, mint most. Pénzünk, hadunk, királyokkal kötésink, minden készületink megvannak. ....Ne rontsátok magatokat s az országot, ne húzzátok magatokra erőhatalommal s minden jószágtokra az ellenség tüzes fegyverét! Hitemnek higyjen Kglmed; senkinek bántása, kára nem lészen, — valaki berzenkedő fegyvereivel nem keresi magának. Ha pedig jobban tetszik Kglmednek az veszély, — berzenkedjék: de legalább lelkedre ne vedd az vármegye segítségét..... Csáky István sógor uramnak ajánlom köteles szolgálatomat; legyen veszteg ö Kglme, — hitem szerint: se magának, se jószágának nem lesz kára.... költ pólyánkai táborhelyünkben, 8 July 1703.

Gróf Bercsényi Miklós m. k."[38]

Rákóczi jövetelének hírét a munkácsi és szatmári helyőrségek idejében megtudták. Gróf Csáky István felültette Bereg és Ugocsa nemességét, Tiszabecs alá vonult, hogy a kurucok átkelését a Tiszán, a szatmári helyőrségből kapott 100 gyalogossal és egy század Montecuccoli-vértessel megakadályozza. Gróf Löwenburg szatmári parancsnok komolyan figyelmeztette gróf Csákyt, hogy ne kímélje a lázadókat és igyekezzék a kurucokat kiirtani.[39] De Csáky és a vármegyék

[37] U. o.
[38] *Századok:* 1873. évfolyam, 19—21. oldal.
[39] U. o. 16. oldal.

nemessége már úgylátszik inogni kezdett, mert a tiszabecsi átjárónál csupán Kendét hagyták labanc zsoldosaival és a szatmári várból kirendelt két császári kapitány századával, maguk pedig Szatmár felé hátrább vonultak.

Rákóczi ennek hallatára sietett, hogy minél előbb elérje a Tiszát és azon átkeljen, még mielőtt Montecuccoli segédcsapata Munkács felől beérkezve, Kende csapatával, valamint a megyei felkelő sereggel egyesül. Rákóczi elindulása előtt a polenai táborból tudatta pártfogójával XIV. Lajossal, hogy a jogos nemzeti igények érdekében a hazafias felkelés élére állott. Ez a levél is tanubizonysága annak, milyen önzetlenül és igazába vetett szilárd meggyőződéssel tette magáévá e nemzeti ügyet és teljes bizalommal tekintett XIV. Lajosra, aki — mint biztosan tudja — nem fog hitelt adni a bécsi rágalmaknak és megérti Rákóczi szándékainak önzetlenségét.[40] A megáradt patakok, mocsarak vidékén nehezen haladva és Munkácsot kelet felé kikerülve, a kuruc gyalogság hátra maradt s csupán a lovasság érkezett július 13-án Nagyszőllős környékére. Ekkor már pontos híreket kapott arról, hogy a tiszabecsi átjáró védőrsége gyenge. A folyó északi partján fekvő sáncot a kuruc lovasság másnap július 14-én, könnyű harc árán elfoglalta. A harci lármára Beregszász felől előresietett ugyan a Kende alezredes parancsnoksága alatt álló kis sereg, de amikor látta azt, hogy az átjáró északi pontja már Rákóczi birtokában van, a folyónak Csetefalva és Tiszabecs közötti kanyarodójába vette be magát abban a reményben, hogy a kurucok a Tisza déli partján álló megyei hadak puskatüzelésétől visszatartva, őket ott nem fogják megtámadni. Rákóczi tétovázott. Mivel gyalogsága még mindig nem érkezett a helyszínre, nem akarta lovasságával az átkelést erőszakolni, azért azt visszaparancsolta. De Ocskayt és Borbély Balázst már nem lehetett feltartóztatni. Harcvágytól égve vakmerően rohanták meg a zárt sorokban a Tisza kanyarodójában megszorult császári csapatot. Kende alezredest levágták, embereit pedig paripástul együtt a folyóba ugratták vagy lekaszabolták.

A tiszabecsi lovasharc volt a fiatal kuruc sereg első diadala. Bár Rákóczi sem tulajdonított e győzelemnek nagy jelentőséget,[41] az mégis bebizonyította a sereg használhatóságát

[40] Eredeti levél a krakkói Czartoryszki hercegi Múzeumban, „Rkp. 448. N. 3. Ms. p. 9—10. Autographe" alatt. A levél „Au camp, deux lieu devant Munkács á Polena le 9. de juliet 1703.," kelt és aláírása „Le trés humble, trés obeissant et trés devoué serviteur, Le Prince Rákóczy." Hiteles másolata a m. kir. Hadilevéltár világháború előtti alosztályban, Rákóczi iratok 1704.

[41] *Rákóczi* Emlékiratai: V. kötet, 51. oldal.

s fontos volt azért, mert a csapat önbizalmát erősen növelte. Ezt a kezdő győzelmet azonban nem lehetett kihasználni. Rákóczi gyalogsága még nem érkezett a Tiszáig, e nélkül pedig nem volt elég ereje ahhoz, hogy a Tiszán átkeljen, mert ott erősebb ellenállásra számított. Ezért 14-én a tiszabecsi átkelő körül vesztegelt és csak másnap vonult tovább — de még mindig a Tisza jobb partján — Vári község felé.

Markó Árpád.

Erdély várai 1736-ban.

A Ludovika-Akadémia könyvtára igen érdekes kéziratos művet őríz: Johann Conrad von Weiss császári mérnök-alezredesnek (később ezredesnek) „Prospect und Grundriss deren Staette und Granitz Paessen in Siebenbürgen. Zu der Geographisch- und Topographischen Beschreibung gehörig. Anno MDCCXXXVI." című kötetét. Tartalma 18 vízfestésű táj- és városkép, továbbá 21 szintén vízfestésű, térkép és tervrajz valamint 33 ívrét oldalra terjedő szöveg.[1]

Mint címe mutatja, az erdélyi városok és szorosok képeinek és térképeinek gyűjteménye s egy — bizonyára nagyobb-terjedelmű — föld- és helyrajzi leíráshoz tartozott. Ez az oka, hogy a beleillesztett magyarázó szövegek mindenike igen rövid és felületes. Annál érdekesebbek és — hozzátehetjük — annál megbízhatóbbak, a közvetlen szemlélet alapján festett városképek, a pontos felmérés nyomán készült térképek és tervrajzok, amelyek valóban hű képét adják a 200 év előtti állapotnak. Ellenben a kísérő szövegből alig-alig lehet valamit felhasználni, mert se mint történelmi, se mint műszaki leírás nem kielégítő. Így például Vajdahunyadról csupán a Hunyadiak címerképéhez fűződő mondát közli. Különös, hogy éppen ennek az annyira érdekes várkastélynak se képét, se alaprajzát nem találjuk ebben a gyüjteményben.

A városok közül Nagyszeben, Gyulafehérvár, Kolozsvár, Brassó, Segesvár, Beszterce, Medgyes és Szamosujvár képe és térképe, Szászsebes, Marosvásárhely, Székelyudvarhely képe, továbbá Fogaras és Csíkszereda várának tervrajza van benne.

Mivel az egész gyüjtemény közlése rendkívül költséges lenne, csupán néhány érdekes és jellemző példát akarok bemutatni, a megsemmisült, vagy teljesen átalakított, avagy egészen soha el nem készült várak sorából. Se a hozzájuk csa-

---

[1] A könyvet Gróf Esterházy János ajándékozta a Ludovika Akadémiának, amint azt ez a bejegyzés tanusítja: „Ezen könyvnek tulajdonosa volt gr. Eszterházy Imre lovassági tábornok 1773-ban. Eszterházy János koronaőr és Berényi Bora fia. Óhajom, hogy ezen könyv adassék a budapesti Ludovica akkademia könyvtárának. gr. Eszterházy János Kolozsvár 29 junii 1891."

tolt leírás, se az egyes tervrajzokon látható jelmagyarázat nem lévén elég ahhoz, hogy a laikust is tájékoztassa, szükségesnek láttam, hogy egészen új kísérőszöveget írjak s felhívjam benne minden fontosabb részletre az olvasó figyelmét. Annál is inkább, mert éppen az erődítés tudománya az, amelyben minálunk a legkevesebb embernek van jártassága.

Nemcsak most van így, hanem így volt hajdanában is. A magyar mindig és mindenütt kitűnően megállotta a helyét, mint páratlanul vitéz katona, de a haditudományokkal igen sokáig nem akart foglalkozni. Ezt a hibánkat nem valami rosszmájú idegen, hanem a XVII. századnak egyik legnagyobb magyarja, Zrinyi Miklós, olvasta reánk.[2] Különösen az elméleti tudást is kívánó tűzér- és műszaki szolgálat volt nálunk hosszú ideig idegen, amiben a mi fajtánk lelkialkatának is sok része volt. A magyar — békében és háborúban egyaránt — gyorsan és nagyot üt. A hirtelen elhatározással egybekötött gyors cselekvés volt éltető eleme a harcban is. Ezt a tulajdonságát se a régi idők nehézkesen cammogó s a harcban többé-kevésbbé helyhezkötött tűzérségénél se a műszaki szolgálat terén, nem tudta érvényesíteni. Így aztán, az elmélettől való húzódozáson kívül, ez a körülmény is hozzájárult ahhoz, hogy a harmadik és negyedik fegyvernemmel igen sokáig nem tudott megbarátkozni, pedig lett volna hozzá elég tehetsége és alkalma is.

A török háborúk véget érni nem akaró véres korszakában is, csupa idegenre hárult a magyarországi várak annyira szükséges ujjáépítésének súlyos feladata. Mivel a sebenicoi Verancsics Antalt nem mondhatjuk magyarnak, az egész XVI. század folyamán Révay Ferenc volt az egyetlen magunkfajtájabeli ember, aki *állítólag* értett valamit az erődítéshez, de várat tervezni ő se tudott.

A dolog nem is volt könnyű, mert a XVI. század derekán Itáliából hozzánk is átszármazott „Bástyarendszer", több mint két századra nyúlt uralma alatt szakadatlanul fejlődvén, a változások hosszú sorozatát élte át. Ez a szűntelen fejlődés viszont a tűzérség fokozatos tökéletesülésének volt el nem maradható következménye.

A XVI. században csaknem kizárólag az olaszok voltak a bástyarendszer mesterei. Ők terjesztették tova európaszerte, sőt Ázsiában is. Később mikor már mindenfelé meghonosult, bizonyos fokig önállóan fejlődött tovább, az illető ország természeti viszonyaihoz is alkalmazkodva, amint azt például ennek a rendszernek Németalföldön keletkezett változatán láthatjuk. Ilyenformán nagyon bonyolódott tudománnyá vált a bástyarendszerű várépítés, amelynek útvesztőjében csak

[2] Vitéz Hadnagy: I. II.

hosszas és mélyreható tanulmány útján lehetett eligazodni. Ilyesmihez azonban a mi honfitársainknak nem volt kedvük. Nálunk még az is fokozta a nehézséget, hogy elavult középkori váraink átalakításán, vagy új váraink építésén, különféle nemzetek fiai dolgoztak. Természetes, hogy mindeniküknek magával hozta a maga hazájában bevált újításokat s így a magyar várak egyes részletein a legkülönfélébb változatokat szemlélhetjük. Sajnos, még eddig nem akadt olyan szakemberünk, aki ezeket a külföldi hatásokat pontosan megállapította és behatóan elemezte volna.

Az elmondottak alapján érthető, hogy nálunk minden nagyobb műszaki tudást kívánó erődítő munkát idegenek végeztek, még pedig nem csupán a királyi Magyarországon, hanem Erdélyben, a fejedelemség utolsó évtizedeiben is.[3]

A bécsi Udvari Haditanács sok helytelen, nekünk nem hasznos dolgot művelt ugyan, de tett jót is. Az utóbbi rovatban kell elkönyvelnünk azt, hogy a magyar váraknak a XVI. század közepén megkezdett átalakításához a legkiválóbb külföldi — eleinte csaknem kizárólag olasz — hadiépítészeket szerződtette és alkalmazta, még pedig nem csupán az Ausztria felöli oldalon, hanem a törökök Bécs felé irányult fő hadműveleti vonalától távoleső tájakon, így Erdélyben is.

Teljesen alaptalan tehát az a vád, hogy az Udvari Haditanács sohase gondoskodott Erdély várairól. Az igazság az, hogy mindannyiszor törődött velük, valahányszor az ottani ügyekbe valami beleszólása lehetett. Így például 1551-ben, továbbá Báthory Zsigmond uralkodásának zűrzavaros korszakában s a reákövetkezett felfordult világban is. Ezt az akkor készült tervek s itt-ott megindult építkezések bizonyítják.

Mihelyt az erdélyi fejedelemség megszűnt, az Udvari Haditanács alaposan szemügyre vétette a nagyon elavult és el is hanyagolt várakat s elkészíttette gyökeres helyreállításuk, vagy újjáépítésük tervét. Annak okát, hogy a jó szándék csak részben valósult meg, Rákóczi felkelésében, az ugyanakkor folyt spanyol örökösödési háborúban s a mindkettő okozta súlyos pénzügyi helyzetben találhatjuk meg.

Itt, ezen a ponton kapcsolódom bele ennek a rövid cikknek voltaképeni tárgyába, Weiss alezredes gyüjteményének magyarázatába. Mielőtt azonban erre áttérnék, szólani akarok a szerző személyéről is, a bécsi Hadilevéltárból származó adatok nyomán.

[3] Így például I. Rákóczy György (1630—1648) is idegenekhez fordult, amikor folytatta „az várak, végházak építtetését Velencéből s hol más külső országokból hozatván fő fundáló és kőmíves, s egyébféle jó mesterembereket." (*Szalárdi:* Siralmas Krónika. 82. l.)

II. Rákóczy György (1648—1660) olasz mesterrel építtette, egy elpusztult régibb vár helyére, a most is fennálló radnóti várkastélyt.

Weiss 1716 október 1-én, mint mérnök-hadnagy állott a császár szolgálatába s a Magyarországon működő seregnél kapott alkalmazást. Belgrád bevétele (1717) után, az ottani erődítő munkákhoz osztották be. 1724 februálisában mérnök-kapitány, négy évvel később pedig mérnök-főstrázsamester (őrnagy) lett. Egy év múlva Erdélybe helyezték s az ottani várak és egyéb katonai épületek igazgatásával bízták meg. Ettőlfogva 1737-ig állandóan Erdélyben működött s 1735 május 16-án mérnök-alezredessé, majd 1736 március 2-án mérnök-ezredessé lépett elő. Azután még résztvett az 1737-i török háborúban, de már az 1737—38. év fordulója táján meghalt.

Weiss nagyon képzett műszaki tiszt volt. Számos térképet is készített, melyek közül a bécsi Hadilevéltárban ezek vannak meg:

Temesvár tervrajza (1716), 1:6200. Metszet, 1 lap:

Ugyanaz látképpel (1716), 1:22800. Rajz, 1 lap:

A belgrádi vár és csata tervrajza (1717), 1:2580. Rajz, 1 lap:

Erdély térképe (1735), 1:360000. Rajz, 4 lap:

Ugyanaz (1735), 1:180000. Rajz, 12 lap, áttekintő vázlattal:

Ugyanaz (1745-ben készült másolat), 1:27000. Rajz, 4 lap.

I.

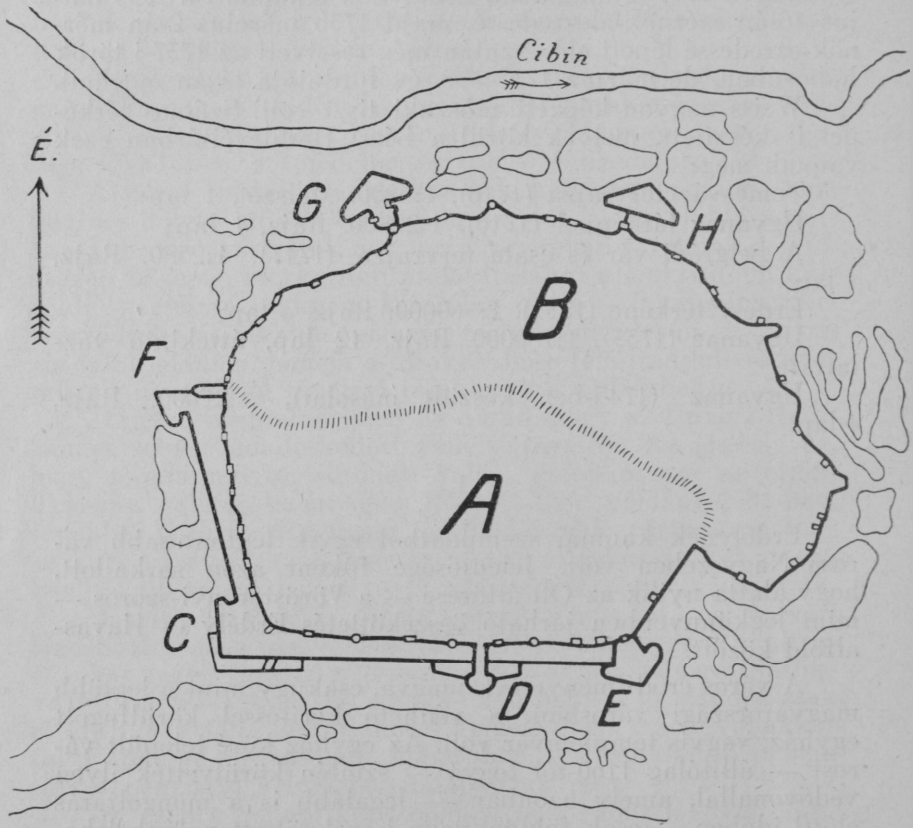
Erdélynek katonai szempontból egyik legfontosabb városa Nagyszeben volt. Jelentősége főként azon sarkallott, hogy alatta nyilik az Olt áttörése — a Vöröstoronyi-szoros — mint legkönnyebben járható összeköttetés Erdély és Havasalföld között.

A város erődítményeinek magva, csakúgy mint a legtöbb magyarországi városban, a védhető kerítéssel körülfogott egyház, vagyis templomvár volt. Az egyház köré települt várost — állítólag 1160-tól fogva — szintén körülvették ilyen védővonallal, amely azonban — legalább is a mongoljárás előtti időben — csak földdel vagy kővel töltött palánk lehetett. De ezenkívül maga a természet is gondoskodott Nagyszeben védelméről. Ugyanis, a Cibin folyó és több kisebb vízér árterébe esvén, tavak és mocsarak egész sora keletkezett körülötte, úgy hogy csak a közöttük levő s könnyen el is zárható réseken át lehetett a várost megközelíteni. A meglehetősen szabálytalan védővonal helyzetét és alaprajzát is ezek az állóvízek szabták meg.[4]

[4] *Varjú Elemér:* Magyar várak. 115. l.

A palánkon belüleső terület legmagasabb pontjára épült, a legrégibb (teljesen eltűnt) templom déli oldalára, a Felsőváros *(A)*[5] A mélyebb fekvésű részt az Alsóváros *(B)* foglalta el.

Ezt az eléggé tökéletlen s gyorsan romló védővonalat akkor kezdették szilárd anyagból épült tornyos körfallal pó-

1. Nagyszeben védőművei 1699-ben. (Visconti felvétele nyomán.).

tolni, amikor a szerencsétlen nikápolyi csata (1396) után, Erdélyt is közvetlenül fenyegette már az egyre növekvő török veszedelem. A több mint 30 toronnyal megerősített körfal építése a XV. század végéig tartott s elkészülte után az 1. ábrán látható alakban övezte a Felső- és Alsóvárost.

[5] 1. ábra.

Természetes, hogy az újkor ostromlószerével, az ágyúval, szemben ez a védővonal is gyöngének bizonyult. Újjal kellett tehát pótolni, még pedig most már a hozzánk is átszármazott olasz bástyarendszer elemeinek alkalmazásával.

Az új védőöv tervét Castaldo dolgoztatta ki, 1551-ben. A legsürgősebb munka a régi körfal oldalozására szolgáló bástyák építése volt, olyanformán, hogy a régi kerítés *egyelőre* kötőgátként maradt meg. A bástyák szárnyait tehát olyan hosszúra szabták, hogy a körfal elé tervezett új kötőgátat is beleköthessék. Itt tehát, mint látjuk, úgynevezett „barbakán"-szerű[6] erődítmény volt készülőben.

A bástyás új védőgát tervét Antonio da Bufalo készítette s a munkát részint ő, részint két segítőtársa — Andrea Trevisano és Francesco da Pozzo — vezette.[7] Az ő távozásuk után helybeli építőmesterek vették át a vezetést, de csak az olasz mesterek terveinek végrehajtóiként.

Azonban az építkezés felerészében se készült el a XVII. század végére. Még leginkább a Felsőváros védővonala újhodott meg. Ez tudniillik két új kötőgátat kapott. A nyugati homlokzaton levőnek északi végén félbástya *(F)* látható. A déli kötőgát mindkét vége teljes bástvával *(C* és *E)* záródik; kettőjük közé „piattaforma" *(D)* épült.[8] Az egyik kapu, elég szokatlanul, a „*C*" bástya szárnyában nyílott.

Az alsóváros védőművei még ennyire se alakultak át. Itt mindössze annyi történt, hogy a régi körfalhoz két bástyát *(G* és *H)* ragasztottak.

Ebben az állapotában érte 1690-ben Nagyszebent az erdélyi fejedelemség megszűnte. Az Udvari Haditanács odaküldötte 1699-ben Giovanni Morando Visconti ezredest, hogy

---

[6] Helyes magyar neve nincs. Már a rómaiaknál is előfordul barbacanis, barbacenus, barbicanum alakban. Az olasz „barbacane" tuljdonképpen a régi, középkori körfalak elé tett, azoknál alacsonyabb, de már ágyúk befogadására is alkalmas, önálló külső védőövet jelentette. Nem szabad tehát az u. n. „törpegáttal" (Niederwall, fausse-braye, falsabraga) összetéveszteni. A barbakánt a közép- és újkori várépítés átmeneti időszakában baluardok, később már rendes bástyák oldalozták. Nálunk egyik legjellemzőbb példája Kassa barbakánja volt.

[7] *L. A. Maggiorotti:* Gli ingegneri italiani in Transilvania. (Bollettino dell'Istituto Storico e di Cultura dell'Arma del Genio: 1935. évf. 20. l.)

[8] Ennek sincs általános érvényű magyar neve, már csak azért se, mert jelentése országok és korok szerint, sokszor változott. Ma legtöbbször annyi mint „ágyúpad". De a hajdanában nálunk dolgozott olasz várépítők piattaformának nevezték a kötőgát elé nyúló, szabályszerű bástyának nem mondható erődítményeket, néha a félbástyát is. Példa nálunk az utóbbira a győri „Piattaforma Sforza".

volt gyakori s ma már csak egyetlen példánya, a nagyváradi áll fenn. Ezért egy kissé bővebben akarok szólani a nagyszebeniről, amely előbb abbamaradt, azután pedig nyomtalanul eltűnt, úgy hogy most már alig tud róla valaki.

A cittadellának általában kétféle rendeltetése volt. Az egyik az, hogy fékentartsa a város netalán lázongó lakosságát, a másik — ennél fontosabb — pedig az, hogy a város védőgátjainak elvesztése esetén is lehetővé tegye a további ellenállást. Ez az erődfajta a XVI. század hatvanas éveiben keletkezett Itáliában. Legrégibb emléke a Francesco Paciotto tervei szerint 1564-ben megkezdett torinoi cittadella.[13] Paciotto tervezte az 1566-ban megkezdett anversit is. A német birodalomban 1568-ban kezdődött, Chiaramella terve alapján a spandaui cittadella építése; nálunk egy évvel később fogtak a nagyváradihoz. Kivétel nélkül valamennyi cittadella ötszögű s a város, vagy nagyobb vár védővonalán belüleső, avagy ahhoz közvetlenül csatlakozó építmény volt.[14]

A nagyszebeni cittadellát két szárny kötötte a város védőövének délnyugati (a felfordított tervrajz szerint északkeleti) homlokzatához. A kötőgátak alkotta ötszög kerülete mintegy 1200 méter. A bástyahomlokzatok méretei egymással csaknem egyenlőek, úgyszintén a kötőgátakéi is.[15] A nagyszebeni tehát a nagy és szabályos cittadellák közül való. Mindenik bástyának kerekített füle és hátratolt homorú szárnya van.[16]

Figyelemreméltó ezeknek a szárnyaknak helyzete. A régibb olasz bástyarendszer szabályai szerint, az aránylag kicsiny bástyák rövid szárnyai merőlegesek a hosszú kötőgátakra. Ilyenformán a szárnyak kazamattáiba állított ágyúk lövőiránya a kötőgáttal volt párhuzamos, tehát az ároknak a bástyahomlokzat elé eső részeit nem pásztázhatta. Ezen a hibán kétféleképen lehetett segíteni. Vagy úgy, hogy a szárnyat olyan tompa szögben csatolták a kötőgáthoz, hogy az előbbi a szomszédos bástya homlokzatára merőleges legyen, vagy pedig megtörték a kötőgát két végét s erre merőlegesen

[13] Tervrajzát közli *Carlo Montù:* Storia dell' Artiglieria Italiana. II. 978. és 980. l.

[14] Merőben téves tehát, hogy a gellérthegyi fellegvárat legtöbben cittadellának mondják.

[15] Összehasonlításképen megemlítem, hogy a nagyváradi cittadella kötőgátjai 750 méter kerületű ötszöget fognak körül. A nagyon egyenlőtlen bástyahomlokzatok 57—101 méter, a kötőgátak pedig 80—110 méter hosszúak. *(Gyalókay:* A nagyváradi vár 1692-i átalakításának terve. — *Magyar Katonai Szemle:* 1933. évf. 207. l.)

[16] *Szalárdi* (Siralmas Krónika: 34. l.) „szárnyas bástyának" hívja a füles bástyát. Nem célszerű követni, mert mi bástyaszárnyon mást értünk.

állították a szárnyakat. A nagyszebeni cittadellánál az utóbbi megoldást látjuk.[17]

A kötőgátak elé pajzsgátak[18] épültek. Az egész cittadellát száraz árok, fedett út[19] és glacis veszi körül. Kapuja kettő volt; hídjuk a pajzsgátba, majd ennek rövid szárnyából a fedett útra vitt.

Az építkezés 1702-ben indult meg, de Rákóczi felkelésének Erdélybe is átcsapott hullámai félbeszakították. A spanyol örökösödési háború is másfelé vitte a pénzt. A békesség helyreálltával újra megkezdődött a munka s — mint Weiss írja — 1735-ben a földgátak részben már elkészültek. De a főgát és a pajzsgátak escarpe-jainak falazására már nem került a sor. Újabb háborúk támadtak, megint csak másfelé gurult a pénz. Végül is teljesen abbamaradt a munka. A félig kész cittadellára a város tette reá a kezét s a földgátakat lehordatta úgy, hogy 1777-ben már alig volt nyomuk.[20]

Időközben a nagyszebeniek — az Udvari Haditanács tiltakozása ellenére — fokról-fokra kiszárították a várost környező állóvizeket s ezzel eltűntették ezt a természetadta fontos védőeszközt.[21]

II.

Valóban érthetetlen, hogy Erdély fejedelmei Bethlen Gáborig, a Rendek pedig még később is, milyen kevéssé törődtek Gyulafehérvár korszerű megerősítésével. 1616-ig, tatarozó munkán kívül, alig történt valami; pedig kivált a XVI. század legutolsó s a XVII. század legelső éveinek siralmas tanulságai nagyon is kívánatossá tették volna a teljesen elavult védőművek minél gyorsabb és alaposabb újjáépítését.

Bethlen Farkas nagyon rövid és egyáltalán nem szakszerű leírása szerint, a többízben bővített vár legrégibb alapformája mintegy 1000 lépés kerületű négyzet volt. A már megnagyobbított s kerek saroktornyokkal ellátott vár árkát 1551-ben kezdették ásni; majd Bethlen Gábor folytatta ezt az annakidején igen hamar abbamaradt munkát, de ő se végezhette be.[22]

---

[17] Visconti se mindenütt alkalmazta. Igy például Lippán, a kötőgátakhoz tompaszögben kapcsolódó fületlen bástyákat tervezett.

[18] Ravelin, rivellino.

[19] Gedeckter Weg, strada coperta.

[20] *Blasek—Rieger:* i. h.

[21] Teljesség kedvéért ide iktatom, hogy a kuruc-labanc világban elég terjedelmes, hídfőszerű külső védővonal épült a Cibin hídja elé. A folyó partjához érő vége (2. ábra: *E.)* a tervrajz jobb alsó negyedében látható. Ezek a földsáncok 1736-ban még megvoltak.

[22] *Volfgangus de Bethlen:* Historia de rebus Transilvanicis. V. 225. l.

Plan der HauptVestung CARLSBURG im Fürstenthum Siebenbürgen

Explication.

a. Dom Kirche samt Bischoff Hoff.
b. Jesuiter.
c. Trinitarier.
d. Franciscaner.
e. Comandirenden Herrn Generalen Quartir
f. Comendanten Hauss
g. Hrn: Fortifications Directeurs Quartir.
h. 2. Pulver Magazins.
i. Caserne.
k. Hauptwacht.
l. Arsenal.
m. Die Müntz.
n. Proviant Magazin.
o. Comisariat Hauss.
p. Der Spring- und Röhr-Brunnen.
q. Das Haupt Thor.
r. Das Neue oder Bischoff Thor.

Explication.

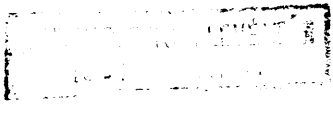
s. Casamattirte Ausfælle.
t. Cavalliers.
u. Die Terrasse von Waasen aufgeführt.
w. Projectirtes Retrenchement.
x. Das projectirte Werck auf der Anhöhe
y. Cofres.
z. Projectirte Cunette.

NB. Was gelb illuminiret, ist noch zu machen

Maasstab von 150 Klafftern.

Ray: st: Michaëlis
Bast: st. Michaëlis
Ray: st: Caroli
Bast: st. Caroli
Ray: st: Trinitatis
Bast: st. Trinitatis
Bast: st. Stephani
Ray: st. Franc: a Paula
Bast: st. Eugenii
Bast: st. Capistrani
Ray: st: Capistr:
Bast: st. Elisab:
Ray: st. Elisabeth
Marosch Canal
Teutsche Stadt
Ungrische Stadt
Kanpos Thor

3. Gyulafehérvár.

Bethlen helyesen ismerte fel Gyulafehérvár nagy katonai fontosságát, de a vár ujjáépítésére irányuló szándéka eleinte a Rendek ellenállásán hiusult meg. Az 1615 május 3. és 19. között tartott fehérvári országgyűlés megtagadta a kért közmunkát; a későbbi országgyűlések is vajmi keveset szavaztak meg,[23] úgy hogy Bethlen haláláig az új védőöv építése mindössze a tervezett déli homlokzat két sarokbástyájára szorítkozott.[24] Ezek egyike el is készült, de a másik félbemaradt. Erről a két bástyáról még majd részletesebben szólok.

I. Rákóczy György építkezései se sokkal vitték előbbre a vár dolgát. úgyszintén az Apaffi Mihály uralkodása alatt végzett erődítő munkák se. Ugy hogy amidőn az erdélyi fejedelemség 1690-ben megszűnt, Gyulafehérvárnak még mindig csak két „rongált bástyája" volt; védőövének többi elavult része mitse számított.[25]

Az Udvari Haditanács, kellően méltányolva Gyulafehérvár kiváló katonai fontosságát, a réginél nagyobb és mindenképen korszerű vár építését határozta el. A már említett Visconti 1714-ben készítette el az új erősség tervét, amelynek alapján még ugyanabban az évben meg is indult az építkezés. A főgát — Weiss vezetése alatt — 1736-ra elkészült s mert — a tervnek megfelelően — a többi védőmű is munkában volt, a mellékelt 3. ábra alapján megkísérelem legalább vázlatos leírásukat.[26]

Ez az új erősség a réginek helyére került, vagyis arra a magaslatra, amelyen az ősi székesegyház is áll. Ilyenformán 20—25 méterrel van magasabban az Ompoly partjánál. A hasznavehetetlen régi erősséget csaknem teljesen le kellett rombolni, hogy helyet adhasson az új védőműveknek. A bontás során bizonyára sok érdekes középkori részlet tűnt el örökre, de most a katonai szempont volt döntő s Visconti egységes terv szerint épülő erős várat akart alkotni, amely — a

---

[23] *Erdélyi Országgyűlési Emlékek:* VII. 252. 279. 490. 541. l.

[24] Szalárdi írja: „És hogy ezen fejedelmi székeshelv is ugyan derekas bástyákkal, árkokkal megerősíttethetnék..... a városnak dél felől való két szegletin..... két igen nagy hosszú szárnyas bástyákat téglából meg is építtetett vala." (I. m. 34. l.). Továbbá: „(I. Rákóczy György) ugyanazon szegletben az fejedelmi házakon kívül, amely nagy két öregszárnyu bástyát Bethlen fejedelem építtetett vala, melyben a regiának, fejedelmi udvarnak nagyobb része foglaltatva volna....stb. (I. m. 244. l.) Ez tehát félre nem érthető helymeghatározás.

Tudjuk, hogy az olasz katonai építészek közül Paolo della Mirandola, Francesco da Pozzo, Andrea Trevisano, majd Simone Genga és Ottavio Baldigara is megfordult Gyulafehérvárott. Ezek valamelyikének terve szerint építkezett Bethlen Gábor. Az ő haláláig részben elkészült két bástya kétségtelenül olasz tervezőre vall.

[25] *Kővváry László:* Erdély régiségei, 67. és k. ll.

[26] A világtájakkal itt is baj van. A helyes északi irány az, amerre a Szent Erzsébet-pajzsgát csúcsa mutat.

nagyszebeni cittadellával ellentétben — legnagyobbrészt meg is valósult.

Alaprajza első pillanatra nagyon bonyolódottnak látszik, de ha egy kissé elemezzük, tüstént világossá és érthetővé válik. Alapidoma szabálytalan hétszög, ugyanannyi bástyával[27] és kötőgáttal. A bástyák itt se egyenlő méretűek.[28] Van közöttük hegyes- derék- és tompaszögű, de alapjában véve valamennyi a nagyszebeni cittadella bástyáival azonos elrendezésű, vagyis füle és hátratolt (nagyobbára homorú) szárnya van. Látszik, hogy ugyanaz a mérnök tervezte őket. Ugyancsak egyeznek a nagyszebeniekkel a végükön megtört s ezzel a darabjukkal a szárnyakra merőleges kötőgátak is. De már a többi részletben nagy eltérések mutatkoznak. Ezek legfontosabbika az, hogy mindenik bástya belsejében „Cavalliere" van.[29]

Ez a belső mellékmű a bástya alaprajzához igazodik: mellvédje azonban a főgáténál magasabb, hogy olyan pontokra is lehessen róla lőni, amelyek — mélyebb fekvésüknél fogva — a bástyáról nem találhatók el. Emellett a kétségtelen előnye mellett azonban az a rossz oldala is van, hogy túlságosan növeli a látható célfelületet s azonkívül — golyófogót alkotva — robbanásra készteti a főgát felett ártalmatlanul átrepült lövedékeket.

A déli homlokzatokon levő Szentháromság- és Szent Eugenius-bástyában, a szabályszerű alaprajztól eltérő cavallieret látunk. Az előbbi egy szabálytalan teljes, az utóbbi egy csonka bástya alakját mutatja. Szalárdi előbb idézett leírása nyomán kétségtelen, hogy itt a lebontott régi vár két bástyájával van dolgunk, amelyeket — minthogy eléggé beillettek az új alaprajzba — cavalliereként használt fel Visconti. Ezek tehát a Bethlen Gábor építette bástyák. A nyugatiba, mint a tervrajzon jól látható, a hajdani fejedelmi (most püspöki) palota szögelik.[30] Nem tudjuk, mi okból történt, hogy ennek a bástyának két homlokzata és szárnya egymástól annyira eltérő méretű és szerkezetű. Mintha nem is egy mérnök tervezte volna. Lehet, hogy Bethlen idejében csak a két bástya nagyjában egymáshoz hasonló déli homlokzata épült fel s a nyugatinak másik homlokzata és szárnya későbbi alkotás. A tervrajzból is kitűnik, hogy a Szent Euge-

[27] A bástyák neve: Szentháromság, Szent István, Szent Eugenius, Capistranoi Szent János, Szent Erzsébet, Szent Károly és Szent Mihály.

[28] Méreteik a jelmagyarázat alatt levő lépték segítségével könnyen leolvashatók.

[29] Ennek sincs jó magyar neve. A németek „Kavalier"-nek hívták, de előfordult náluk „Katze" néven is.

[30] A tervrajzon az „a" betűvel jelölt két épület közül a baloldali.

nius-bástyában levő Bethlen-féle bástya bevégzetlen maradt. Ezt tehát se a két Rákóczy György, se Apaffi nem fejezte be.

A másik eltérés a nagyszebeni cittadellától az új bástyák mindenikéhez függesztett „törpe szárny".[31] Ez azonban nem homorú, hanem egyenes és a kötőgát meg nem törött részével tompaszöget zár be. Négy kötőgát közepe mögül poterna visz az árokba *(s)*.[32] A főárok közepére fenékárkot *(z)* terveztek.[32a] Ennek, száraz árok esetén — tehát itt is — csupán az volt a rendeltetése, hogy a meggyülemlő esővizet levezesse.

A kötőgátak elé tett pajzsgátak mindenikében van menedék (Reduit). A Paulai Szent Ferenc- és Capistranoi Szent János-nevűek kivételével, két védőszakaszra oszlanak s hátratolt szárnyuk és törpeszárnyuk van.

A Szentháromság-, Szent Mihály-, Szent Károly- és Szent Erzsébet-bástya homlokzata elé, a pajzsgátakhoz csatlakozó fedőgátak épültek.[33] A többi három bástya előtt széles terrasz terül el, amelynek helyenkint lépcsős lejtőjét gyeptéglával burkolták. A pajzs- és fedőgátak metszőpontja elé ékmű[33a] épült.

A terraszt szabályosan váltakozó ki- és beszögelésekből álló külső védőmű *(W)* fogta volna körül, amelynek homlokvonalait a beszögelésekben levő ékművek oldalozhatták. Azonban a vár keleti homlokzatának ez a fontos kiegészítő része 1735—36-ban még hiányzott.[34] Hasonlóképen nem volt meg a terrasz déli oldala elé tervezett külső védőmű *(Y)* se, amelynek az ottlevő magaslat káros hatását kellett volna kiküszöbölnie.

A kapuk egyike *(R)* a nyugati, másika *(Q)* — a főkapu — a keleti oldalon nyilik. Az utóbbi különösen védett, mert csak a tervezett külső védővonal egyik ékművén, majd homlokzatán, egy ennek hátamögé tervezett épületen, a terrasz előtti árok hídján, a kapu előtti pajzsgáton s a főárok csapóhídján át lehetett hozzájutni.

---

[31] Niedere Flanke, bas flanc, fianco basso.

[32] Ennek sincs helyes magyar neve. Kapuját tévesen szokták azonosítani az u. n. gyalogajtóval, amelynek olasz neve „pusterla".

[32a] Kesselgraben, cunette, cunetta.

[33] Contregarde, controguardia.

[33a] Flesche, flèche.

[34] Az ilyen védőművet, az olasz „opera a tanaglia" fordításaként, németül „Zangenwerk"-nek hívják. A Katonai Szótár szerint: „ollómű". Hajdanában — bizonyára sokkal találóbban — „csillagsánc"-nak, „csillagvár"-nak mondották, természetesen a „csillag" szó hétköznapi, nem pedig tudományos jelentését véve alapul.

A XVIII. század második felétől kezdve, főként a Német Birodalomban, egész várakat építettek ilyen csillagos alaprajzzal. Az ott kialakult szabályok szerint, a beszögelés nem lehetett 90 foknál kisebb és 120 foknál nagyobb. Poroszországban — bizonyos módosításokkal — Nagy Frigyes király és Landsberg alkalmazta leginkább ezt a rendszert.

Sajnos, Weiss igen rövidre fogott leírása mitse mond a vár láthatatlan részeinek, a kazamattáknak, tornácoknak, aknameneteknek stb. helyéről és szerkezetéről. A tervrajzon csupán a jelmagyarázatban „Cofres"-nek mondott „caponnierek" *(Y)* helye van megjelölve.[35]

Az egész várat fedett út és glacis veszi körül, de ezek még 1756-ban is csak félig meddig voltak készen; ugyanakkor még a contre-escarpe falazása is nagyobbára hiányzott. Mindezt 1812-ben pótolni akarták, de valami oknál fogva az akkor megkezdett munka is abbamaradt.[36] Mindamellett Gyulafehér új erőssége még ilyen, teljesen be nem végzett állapotában is. Nagymagyarország egyik legnagyobb és legérdekesebb vára volt.

III.

Kolozsvár első erőssége is templomvár volt. A köréje épülő várost Zsigmond király uralkodása alatt kezdették körfallal övezni. Úgy látszik azonban, hogy az ennek helyén állott régi palánk utolsó maradványait csak Báthory Kristóf tüntette el 1581-ben.[37]

Ez a védőöv meglehetősen szabálytalan volt. Három kapu nyílott rajta s hosszú kötőgátjait különféle alaprajzú, aránylag kicsiny belvilágú tornyok szaggatták meg. Azt olvassuk ugyan, hogy ehhez a körfalhoz a XVII. században bástyák épültek.[38] Ezek azonban nem érdemelték meg ezt a nevet, mert nem voltak valódi bástyák, hanem a kötőgátnál magasabb, sokszögű, hegyes cseréptetővel fedett toronyszerű alkotmányok. A védőgátat, a Szamosra néző homlokzat kivételével, árok vette körül.[39] Valószínűleg még a XVI. században, barbakán épült, a nyugati és déli homlokzat metszőpontjától számítva mindkét irányban, valami 300 méter hosszúságban.

Mindezek az erődítmények a középkor ostromlószereivel szemben elég jók lehettek, de az ágyúval szemben mindegyre gyöngébbeknek bizonyultak. Annyival is inkább, mert a Szamos balpartjára könyöklő hegyről könnyűszerrel lehetett lőni a város belsejét. Ezen a bajon semmiféle toldozó-foltozó mun-

---

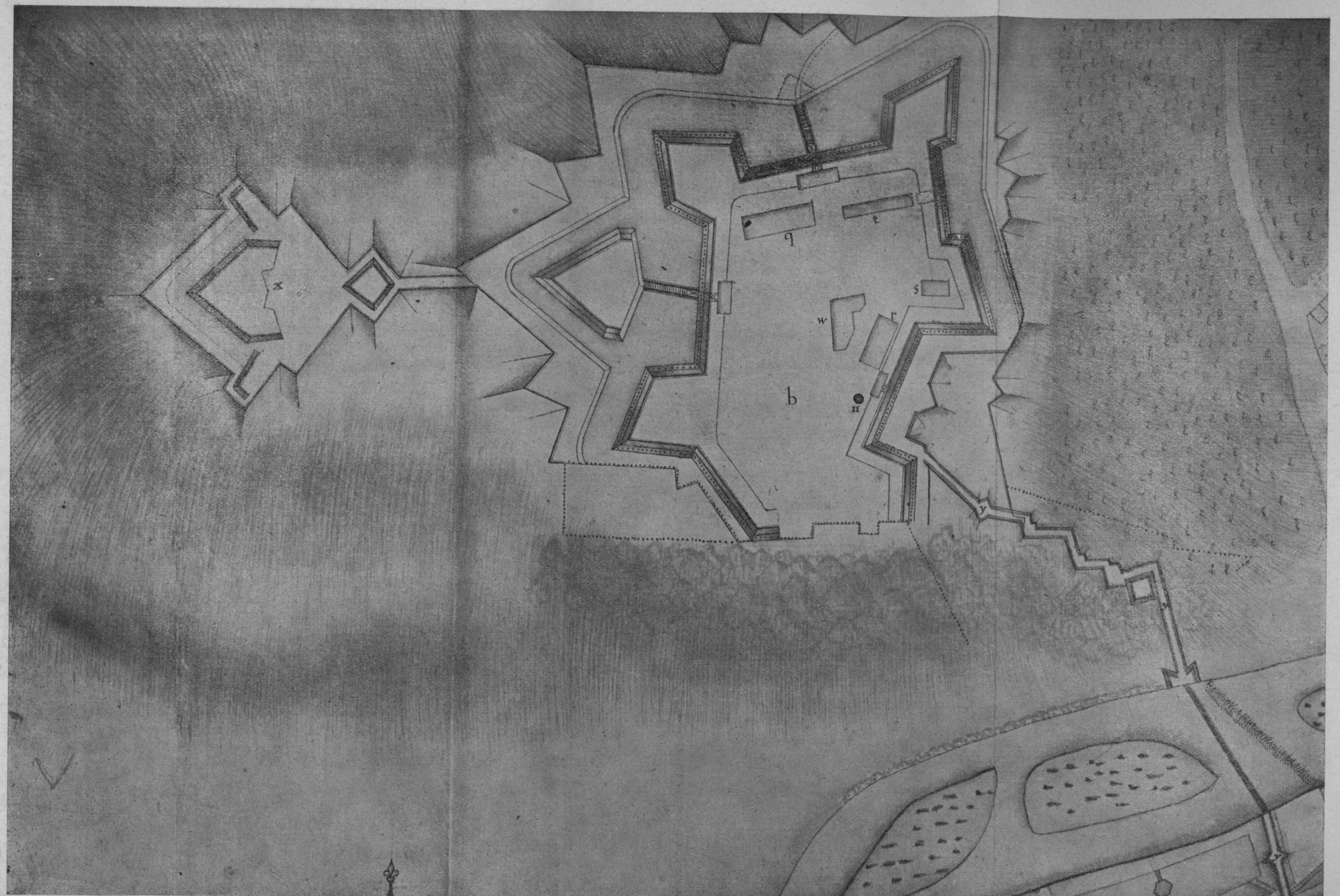
[35] Ez a „Koffer" is egyike azoknak a mesterszoknak, amelyeknek értelme nem volt állandó. Itt nyilván nem az escarpe elé tett s a homlokzat előtti árkot pásztázó védőműről, hanem az escarpe és contre-escarpe közötti boltozott átjáróról, vagyis szabályszerű „caponniere"-ről van szó.

[36] *Blasek—Rieger:* i. m. 717. l.

[37] *Kővári:* i. m. 72. l.

[38] Például a Bethlen-bástya. 1641-től kezdve I. Rákóczy György is épített valamit Kolozsvár körfalain.

[39] Ez az árok 1691-ben már nagyobbára be volt temetve. *(Blasek—Rieger: i. h.)*

4. Kolozsvár fellegvára. (1 : 2700).

kával se lehetett már segíteni. Az egyetlen gyökeres orvosság az lett volna, hogy ezt a magaslatot is belevonják a város védőövébe. De ez a gondolat csak az erdélyi fejedelemség megszűnte után vetődött fel.

Az Udvari Haditanács rendeletére Visconti — akinek az erdélyi várépítés terén igen nagy érdemei vannak — 1710-ben felmérte a meglevő kolozsvári erődítményeket s korszerű átalakításukra tervet dolgozott ki. Ennek legfontosabb része a Szamos balpartján emelkedő hegyre szánt fellegvár. Ezenkívül az is benne volt, hogy a város körfalának a folyóval párhuzamos, de nem közvetlenül a parton húzódó homlokzatát le kell bontani, a Szamosig nyujtván ugyanakkor a keleti és a nyugati homlokzatot. III. Károly király 1713-ban jóváhagyta ezt a tervet, amelyből azonban csak a fellegvárnak 1719-ben bevégzett építése valósult meg. Weiss mindössze ennyit ír róla: „(Klausenburg) ligt in einem engen Thal der Szamos und hat auf beiden Seithen hohe Berge, auf deren einem gegen Norden, jenseits der Szamos unter dem Commandirenden Herrn Grãlen Baron von Steinville ein Schloss von Erden Werkhern aufgeführt worden."

Ez bizony édes kevés, miért is az idecsatolt tervrajz némi magyarázatra szorul.

Mint azonnal szembetűnik, a hegyre épült vár nem függ össze közvetlenül a város körfalával, tehát nem mondható cittadellának, amelytől alaprajz dolgában is eltér. Alapformája a hegy alakulásához símuló szabálytalan sokszög, amelynek csúcsain két egész és két félbástya áll. Láthatjuk, hogy Visconti itt szakított a Nagyszebenben és Gyulafehérvárott alkalmazott füles bástyával és törött kötőgáttal. A Szamosra néző homlokzat nem épült ki. Erre az üres és — úgy látszik — csak cölöpgáttal elzárt homlokzatra egy kötőgát és egy bástyának levágott homlokzata támaszkodik.

A nyugati oldal elé pajzsgátat tettek; az előtte levő s a felegváron is uralkodó magaslatra pedig külső mellékművet *(X)* terveztek. A kapuk egyike az északi, másika a nyugati kötőgát közepén nyilik. Mindkettő előtt csapóhíd látható.

Se az escarpe, se a contre-escarpe nincs falazva. Azt, hogy ez volt-e az eredeti terv, avagy csak pénz hiányában maradt-e el a falburkolat, adatok hiányában nem tudom megállapítani.

A fellegvár nagyobb részét fedett út és glacis övezi. Ezenkívül egy a Szamos hídjától kiinduló feljáró *(Y)* is látható a tervrajzon, de ez még nem volt készen 1736-ban.

IV.

Fogarason jellemző példáját látjuk a középkori várkastély várrá történt átalakulásának. A legrégibb benne, a nálunk olyan sűrűn található négyszögletű, saroktornyos kastély. *(A)* A fejlődés első fokát a köréje épült védőgát jelzi, amely — a fejlődés második fokán — sarokbástyákat kapott. A harmadik és végső fok pedig a külső mellékműveknek (itt csak tervben maradt) öve.

A legrégibb kastély — a mainak helyén — a XIV. század elején épült. Mostani alakját, a XV. század utolsó évtizedeiben, Vingárti Geréb Jánostól, védőgátját, a XVI. század első negyedében, Tomory Páltól kapta.[40] Kőváry szerint 1538-ban Majláth István újította meg.[41]

Azonban nagy tévedés volna azt hinnünk, hogy akár Tomory, akár Majláth építkezése, már a bástyarendszer alapján történt, mert ennek erdélyi alkalmazásáról 1551 előtt nem lehetett szó. A Tomory- és Majláth-féle védőöv négy sarkán tehát nem bástyák, hanem valamilyen baluardok állhattak, amelyek — a várépítés úgynevezett átmeneti stílusának megfelelően, — a középkori saroktornyoknál alacsonyabbak, de egyúttal tágasabbak és ágyúk befogadására is alkalmasok lehettek.

Mivel a sokkal fontosabb Gyulafehérvár bástyái is csak 1616-ban kezdettek épülni, a fogarasiakat se tehetjük korábbi időre. Tudjuk, hogy I. Rákóczy György is építtetett a fogarasi váron, de ez a munka csupán a már kész új főgáton álló északkeleti bástyának a tervrajzon is szembeötlő gyökeres átalakítására szorítkozott, ami különben Szalárdi leírásából is kitűnik: „Fogarasban ..... a várnak napkelet és Dés között levő egyik bástyáját is, hogy a kapu felől való oldala nem igaz lineával szolgálna az kásamatárul való lövésre, az árok vizét elvitetvén fundamentumból feltoldatta s megigazíttatta vala."[42]

A belső kastély szabálytalan négyszögű udvart zár körül. Mindenik sarkán, sőt északi kötőgátjának közepén is, sokszögű torony áll.

Teljesen ennek a kastélynak alapformájához igazodik a bástyás öv, amely azonban kétféle típust tűntet fel, annak bizonyságául, hogy nem egységes terv szerint épült. Ugyanis három bástyának hátratolt szárnya és füle van; a negyediknek azonban nincs füle s így hátratolt szárnya se. Hegyesebbszögű is a többinél. Ez az a bástya, amelyet I. Rákóczy György megújíttatott.

[40] *Varju:* i. m. 44. 45. l.
[41] I. m. 183. l.
[42] I. m. 238. l.

Plan
Deſs Schloſses Fogarasch,
sambt Einer Neu Projectirten
Enveloppe umb Selbiges

A. Das Schloſs.
B. Die Neu projectirte Enveloppe
C. Projectirte Casernen.

Alth - Flüſs

B
B
C.
C.
A.
B
B
B
B.

Maas Stab zu dem Plan.
5 10 20 30 40 50 75 m. Klafftes

5. Fogaras vára a tervezett külső védőművekkel.

gátat, hanem a vár egész belsejét is veszélyeztették: külső mellékművekkel kellett az erőd területét növelni s ezzel a főgáttól távolabb tartani az ostromlót. Másrészt, ezekkel a külső védőművekkel fedezve a főgátat, annak időelőtti szétrombolását is meg kellett akadályozni.[47]

Ezért folyamodtak a várak tervezői és építői, a kötőgát elé tett pajzsgáthoz, s a bástyahomlokzattal párhúzamos fedőgáthoz. Később már ez se volt elegendő s ezért az említett két mellékmű alkotta védőövet még egy zárt külső védővonallal, az úgynevezett „enveloppe"-al vették körül, amint az például Aradon és Temesvárott (mindkét helyen már csak a XVIII. században) történt.

Azonban Fogaras várának tervén ettől merőben elütő megoldást látunk. Itt ugyanis a pajzs- és fedőgátak öve teljesen hiányzik, s csak a zárt enveloppe-nak kellett volna felépülnie. Igy az utóbbi s a vele össze nem függő főárok között, üres térség terül el, amelynek északi részébe két kaszárnyát *(C-C)* akartak építeni. Ilyenmódon sikerült volna a vár addigi legnagyobb átmérőjét 205 méterről 720 méterre növelni.

A legnagyobb vízállás a főárokban körülbelül 2½, a külső védővonal árkában 1.9 méter lett volna. Mint fontos méretet megemlítem még, hogy az enveloppe gátját 3.8 méter magasra tervezték, a glacis magassága pedig 2 méter lett volna.

A belső kastély s a köréje épült bástyás öv most is áll még s így a fogarasi Erdély legépebben maradt várainak egyike.

V.

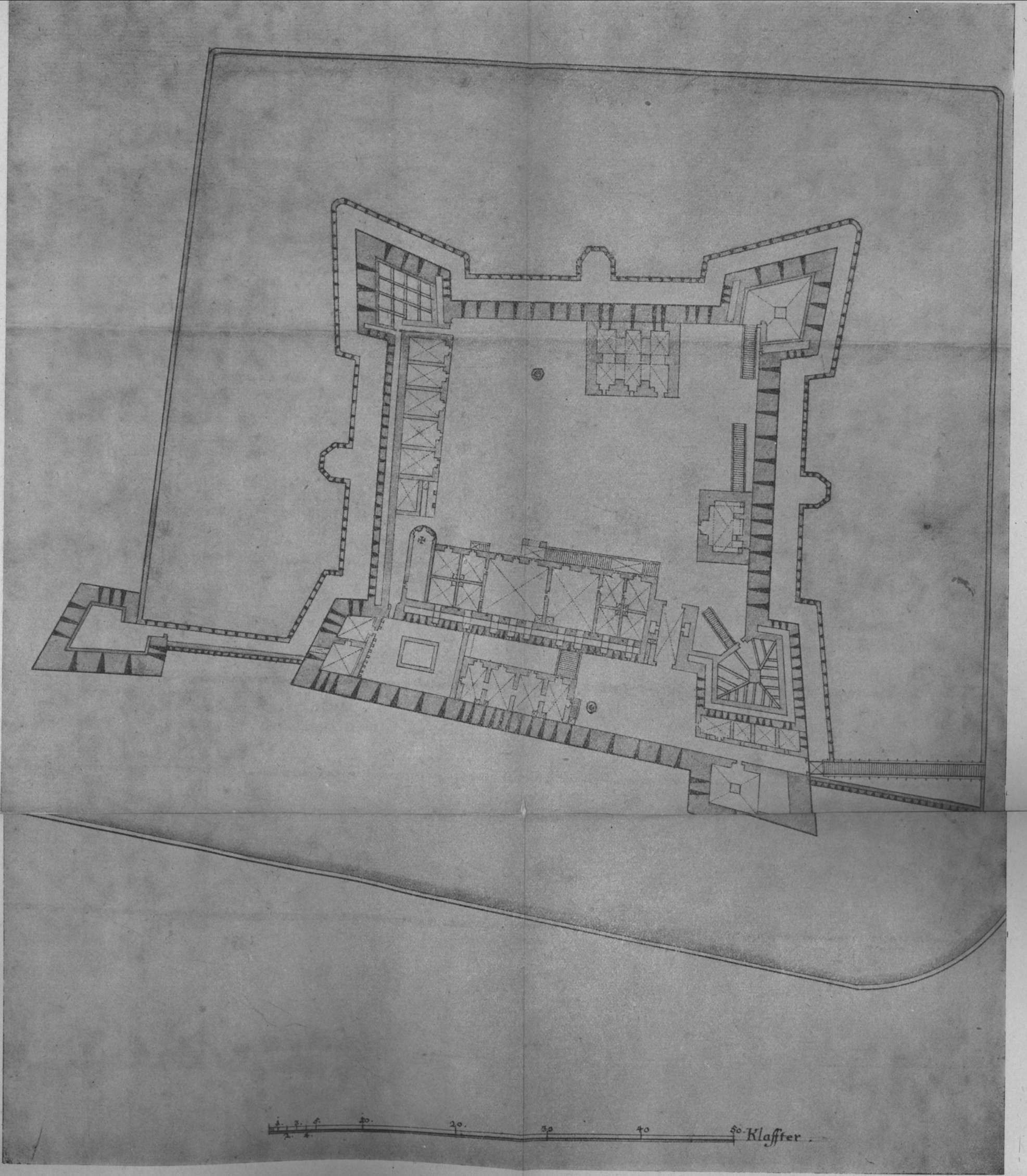
A vadregényes Csíkországban, az Olt völgyéből a Maros völgyébe vivő fontos közlekedővonalon őrködött Csikszereda kicsiny vára. Ennek is, csakúgy mint a fogarasinak, négyszögletű, de az utóbbinál jóval későbbi kastély teszi a magvát. Ezt ugyanis csak a XVII. század második évtizedében építette Mikó Ferenc, Csik-, Gyergyó- és Kászonszék főkapitánya s róla Mikóujvárnak nevezték el.[48]

A kastély négyzetes udvart *(A)* zár körül. Bástyaszerű saroktornyainak egyikében kápolna (†), egy másikban pedig

---

[47] Minálunk Magyarországon, de *főként Erdélyben*, nagyon későn kezdődött a külső mellékművek alkalmazása. Legalább másfél századdal később mint például Itáliában, ahol a római Angyalvár pajzsgátjainak terve 1500 *előtt* készült s a nettunoi váracska pajzsgátjait 1501-ben kezdette építeni Antonio da San Gallo. *(Maggiorotti:* Le origini della fortificazione bastionata, 8. l.)

[48] *Szádeczky-Kardoss Lajos:* A székely nemzet története és alkotmánya. 282. l. Mikó Ferenc 1635 júl 15-én halt meg. *(Segesvári Bálint* krónikája. — *Mikó:* Erdélyi Tört. Adatok. IV. 208. l.)

7. A szamosújvári vár 1736-ban.

a parancsnok lakása *(D)* volt. Az „*E*" kötőgátat éléstár és sütőház, az „*F*" betűvel jelzettet pedig legénységi lakóhelyiségek foglalták el. A kastély kötőgátjai csaknem egyenlő hosszúságuak.[49] Valamennyi tornyot, úgyszintén az „*E*" kötőgátat is, lövőrések törik át. A várkastélyt száraz árok fogta körül, amely azonban itt se alkalmazkodott az épület alaprajzához. Az északi és a keleti torony előtt[50] keskeny „tőárok"[51] volt.

1661-ben a tatárok feldúlták azonban Gróf Steinville császári tábornok 1716-ban helyreállíttatta.[52] De ilyen állapotban nem felelvén meg rendeltetésének, négybástyás gátat terveztek köréje, amely 1732-re nagyrészt el is készült. A kastély árkát meghagyták, úgy hogy annak külső partja mentén haladt az új főgát gátútja. Erről hídon át lehetett a kastélyba jutni. A fülnélküli bástyák egyenesszárnyúak. A szárnyak tompaszöget zárnak be a kötőgáttal; kazamattáik nincsenek, ezért az ágyúk a mellvédbe vágott lövőrésekből tüzeltek. Mindenik bástyahomlokzaton és szárnyon egy-egy, mindössze tehát 16 ágyúállás volt előkészítve.

A terv szerint mind az escapre, mind a contre-escarpe falazva lett volna, de ez a munka 1735-ig csupán az északi és a keleti bástyán, valamint az északi bástyához csatlakozó két kötőgáton készült el. A contre-escarpe-on még hozzá se fogtak.

Az új főgátat mély száraz árok, az escarpe-falakat pedig falazott tőárok fogta körül. A híd a keleti oldalon, a belső híd meghosszabbításában épült. Az árok, körül fedett út s a Weiss leírása szerint 1732-ben készült, de a tervrajzon nem látható, glacis volt.

VI.

A hajdani Középszolnok-vármegyében, a Szamos partján állott a XV. században Bálványos-vára.[53] Ezt részint csere részint vétel útján, Középszolnok-, Kolozs- és Doboka-vármegyében levő tartozékaival együtt, Vitéz János püspök (1445—1465) szerezte meg a váradi püspökség számára. A XVI. század elejére a vár teljesen összeomlott. Ennélfogva Fráter György (Martinuzzi), aki 1534-től 1551-ig töltötte be a váradi

[49] A leghosszabbik 36 méter. A saroktornyok homlokzata 10—12 méter hosszú.

[50] A rajzoló itt se tőrődött a világtájakkal. Észak arra van, amerre a „*D*" saroktorony csúcsa mutat.

[51] Diamantgraben.

[52] *Szádeczky:* i. h.

[53] Nem szabad összetéveszteni a székelyföldi Bálványos-várral.

püspöki méltóságot, új várkastélyt építtetett a romok helyére s ez az építmény kapta akkor a Szamosújvár nevet.[54]

Tervezőjének nevét se tudjuk, de olasz lehetett, mert a forrásokban „Italus"-ként szerepel.[55] Basta olyan hitványnak találta ezt a kastélyt, hogy 1602 december 28-án kelt jelentésében azt javasolta Rudolf királynak, hogy bontassa le és egészen új várat építtessen helyébe.[56] Bethlen Gábor 1619-től fogva megújíttatta s *talán* neki lehet tulajdonítani a bástyás főgátnak egészben vagy részben való építését.[57] De csakhamar újból elhanyagolták, úgy hogy az árkot embermagasságnyira lepte el a mindenféle gazzal benőtt iszap.[58] I. Rákóczy György külön erre a munkára fogadott tót napszámosokkal kitisztíttatta az árkot s valamennyire helyrehozatta a romlásnak indult védőműveket is. De az ő halála (1648) után megint csak gondozás nélkül maradt s az erdélyi fejedelemség megszűntekor már ismét nagyon rosszkarban volt a vár.[59]

A városok elavult körfalait leszámítva, talán Szamosújvár volt az egyetlen erdélyi erősség, amelyet, az Udvari Haditanács nem szándékozott ujjáépíttetni s ezért csak a legszükségesebb tatarozásokat végeztette rajta.

A vár alapidoma — mint a mellékelt tervrajzon látható — szabálytalan négyszög, a későbbi kibővítés félre nem ismerhető nyomaival.

Az alsó homlokzaton világosan látható a jobb-alsó sarokbástya szárnyának és homlokzatának utólagos megnyujtása. Ugyancsak észrevehető a belekapcsolódó régi kötőgát is, amelyhez a Martinuzzi-féle palota támaszkodik. Az itt említett bástya alsó homlokzata elé valami házat építettek. Alatta. sikátorszerű bejárással elválasztva, a homlokzat megtoldása következik. Ennek a toldaléknak másik, egyetlen lövőréssel áttört homlokzatához, nagyon mérsékelt tompaszögben csatlakozik a két ágyú befogadására szolgáló szárny. A vele szomszédos kötőgát másik végén azonban nem egész, hanem csak félbástya áll.

A felső homlokzat két bástyája szabályos: egyenlő vas-

---

[54] *Bunyitay Vince:* A váradi püspökség története. I 400. II. 259. és 314. l.

[55] *Maggiorotti:* Gli ingegneri militari italiani in Transilvania. 12. l.

[56] *Veress Endre:* Basta levelezése. II. 136. l.

[57] *Kővári:* i. m. 161. és k. l.

[58] *Szalárdi:* i. m. 238. l.

[59] Mint Weiss írja: „sehr ruiniret und grosser Reparation benötiget, daran mann aber seither 2 Jahren her widerumb zu repariren angefangen".

A rajzoló Szamosújvár tervrajzára se tett szélrózsát. így tehát — a helyszínét nem ismervén — kénytelen vagyok az „alul", „felül", „jobbra", „balra", megjelölést használni.

tagságú falaik és szárnyaiknak azonos szerkezete, egyfolytában, egységes terv szerint végrehajtott építkezésre vallanak. A jobb-alsó (régi) básya, a régi alsó kötőgát és a bal kötőgát falai aránytalanul vékonyabbak a többieknél. Ugy látszik tehát, hogy ennek a várnak építésében két korszakot kell megkülönböztetnünk, amelyek közé azonban nem eshetik valami hosszú időköz.

Mindezek a falak, ott ahol épületek nem támaszkodnak hozzájuk, szabadon állanak; földhányásnak sehol sincs mögöttük nyoma. Talán ennek a hátránynak ellensúlyozására is szolgált a várat három oldalról övező s a bal-alsó sarokban egy különálló szabálytalan bástyába kötött törpegát. Ennek, mindahárom kötőgát közepe előtt, a nyolcszög öt oldalából alkotott, tehát nem bástyaalakú kiszögelése van. Ez a törpegát nem mondható éppen szerencsés gondolatnak, legalább is ebben az alakjában nem. Tudniillik ez a külső védővonal részben fedi ugyan a belsőt, de viszont akadályozza, vagy erősen korlátozza, a bástyahomlokzatok előtti ároknak a szárnyakból való pásztázását.

A várat a Szamos vizével táplált széles vizesárok környezi. Fedett útnak és glacisnak nincs nyoma. De nincs meg a tervrajzon a Weiss említette külső védőmű: „ein von Erden Werkhern aufgeführtes Retranchement" se. Az igen hiányos, alig néhány sornyi, leírásban szereplő kazamatták, tornácok, stb. szerkezetéhez, harántmetszet hiányában, nem lehet alaposabban hozzászólani.

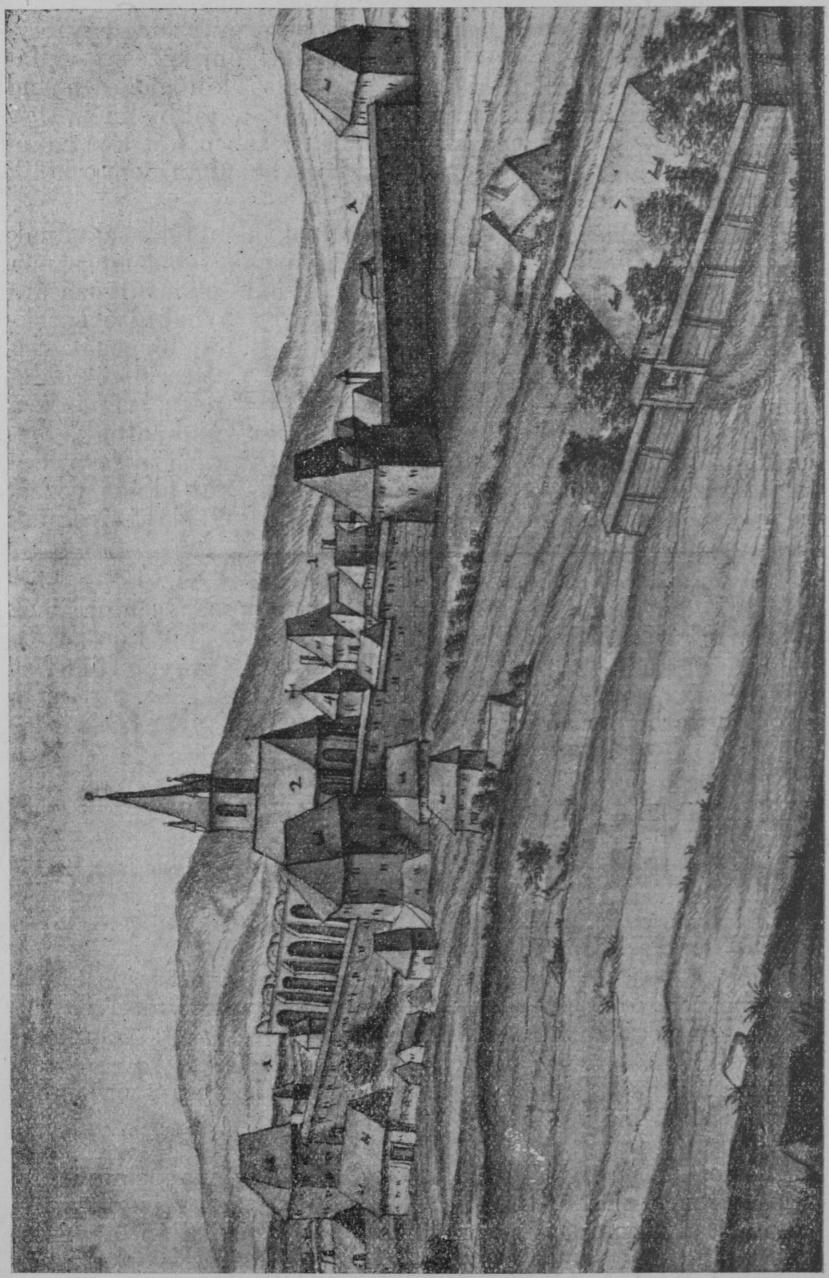
Különben az itt közölt tervrajz igen pontos, minden apró részletre is kiterjedő munka.

VII.

Meg akarok emlékezni a Székelyföld egyik, igen késői keletű templomváráról, a marosvásárhelyiről is.

Ezt a hajdan Székelyvásárhelynek is hívott várost már 1344-ből említik forrásaink. Bárha sok viszontagságot ért meg, mindvégig körfal nélküli nyitott város volt. Templomvárának építésére az adott közvetlen okot, hogy a császári zsoldon élő hajduk kétízben is — tudniillik 1601 szeptember 5-én és 1602 május 30-án — feldúlták a várost s a lakosság javait felprédálták.

Állott a Marosvásárhely feletti csekély magaslaton egy régi Ferences-zárda, amelyet János Zsigmond fejedelem, az egyházi javaknak 1556-ban történt elkobzása után, a városnak ajándékozott. Ez a kolostor később leégett s pusztulásnak indult. A hajduk említett garázdálkodása után, Basta megengedte, hogy a templomot „in statum formamque cas-

8. Marosvásárhely templomvára 1736-ban.

telli", vagyis templomvár alakjában, újjáépíthesse a polgárság.[60]

Mint Nagy-Szabó Ferenc egykorú feljegyzéseiből kitűnik, legelőször is mentsvárrá alakították át a leégett s részben már meg is bontott templomot és klastromot s mindkettőre emelcsős ajtót tettek. Ebből tehát az következik, hogy mindkét épület előtt, legalább is a bejáratok felőli oldalon,ároknak kellett lennie.[61]

Ezt a belső mentsvárat palánk fogta körül, melynek sarkain „fabástyák" állottak.[62] A palánkot később fokozatosan pótolták téglából épült állandó védőövvel. De az egyes cehekre kirótt építkezés, bizonyára pénz hiányában, csigamódra haladt előre. A palánk nagy része még 1620 után is állott; a „kádárok bástyája" 1633-ban, a kapuval szomszédos kötőgát 1647-ben, egy másik bástya pedig csak 1653-ban készült el végleges formájában.[63]

Sajnos, Weiss nem ad erről a templomvárról alaprajzot, hanem csak az egész várost mutatja be, vizfestésű képen. Ezen nagyon jól látszik, milyen szerény városka volt Marosvásárhely ezelőtt 200 évvel. A templomvár itt közölt képén megállapítható, hogy a nagyon megrongált egyháznak csupán szentélye és tornya volt 1736-ban ép. Befalazott ablakait már kibontott alakjukban szemlélhetjük. Láthatunk továbbá három elég alacsony kötőgátat és négy, Nagy-Szabó leírásában bástyának mondott, de ezt a nevet nem érdemlő, toronyszerű építményt. Ezek az álbástyák, tetejük nélkül is, magasabbak a kötőgátaknál s két sor lövőrés töri át őket. A kötőgátakon csak egy sor lövőrés volt. A kapu nem látszik a képen:ároknak sincs nyoma rajta, de Kőváry szerint, a déli és a keleti homlokzat előtt 40 lépés széles árok húzódott. Ugyancsak ő szerinte, a templomvár kerülete 900 lépésre rugott.[64]

Ez az erődítmény részben most is áll még, de egyik-másik kötőgátját, már ezelőtt 40 évvel, deszkapalánk pótolta.

---

[60] *Veress:* i. k. II. 170. l.

[61] Legelsőbben is azért a templomnak ablakait rakák bé, és arra lövő-lyukat, és az eskolának — ki az előtt barátok cellája volt — az ablakait és ajtóit, és arra két kicsiny bástyát és emelcsős ajtót, reája a templomra is olyat csinálának dél felől." *(Nagy-Szabó Ferenc* memorialeja. — *Mikó:* Erdélyi Történelmi Adatok. I. 76. l.)

[62] U. o. 124. l.

[63] U. o. 144. 151. 155. l.

[64] I. m. 101. l.

VIII.

Végül még, bemutatom a bástyarendszer szerint át nem alakított városkerítések egyik példájaként, Segesvár óvárosának (Alt-Schässburg) 1736-i képét.

Ez a városrész északkelet-délnyugati irányban kapaszkodik a Nagyküküllő partjáról a Szent Miklós-hegyre. A védőöv teljesen szabálytalan vonalban keríti az óvárost, a magaslat alakjához igazodva. Főtengelye majdnem 600 méter hoszú. Mindenik végén egy-egy, 1736-ban már romban heverő barbakán volt. A délkeleti és az északnyugati homlokzathoz csatlakozó egy-egy barbakán azonban még épen állott s egyikük a képen is jól látszik.

A védő vonalnak a XVIII. században fennállott s itt ábrázolt részét, szabadonálló, lövőrésekkel áttört s apró tornyokkal is megerősített körfalak, részben egyes épületek falai, alkották.[65]

* * *

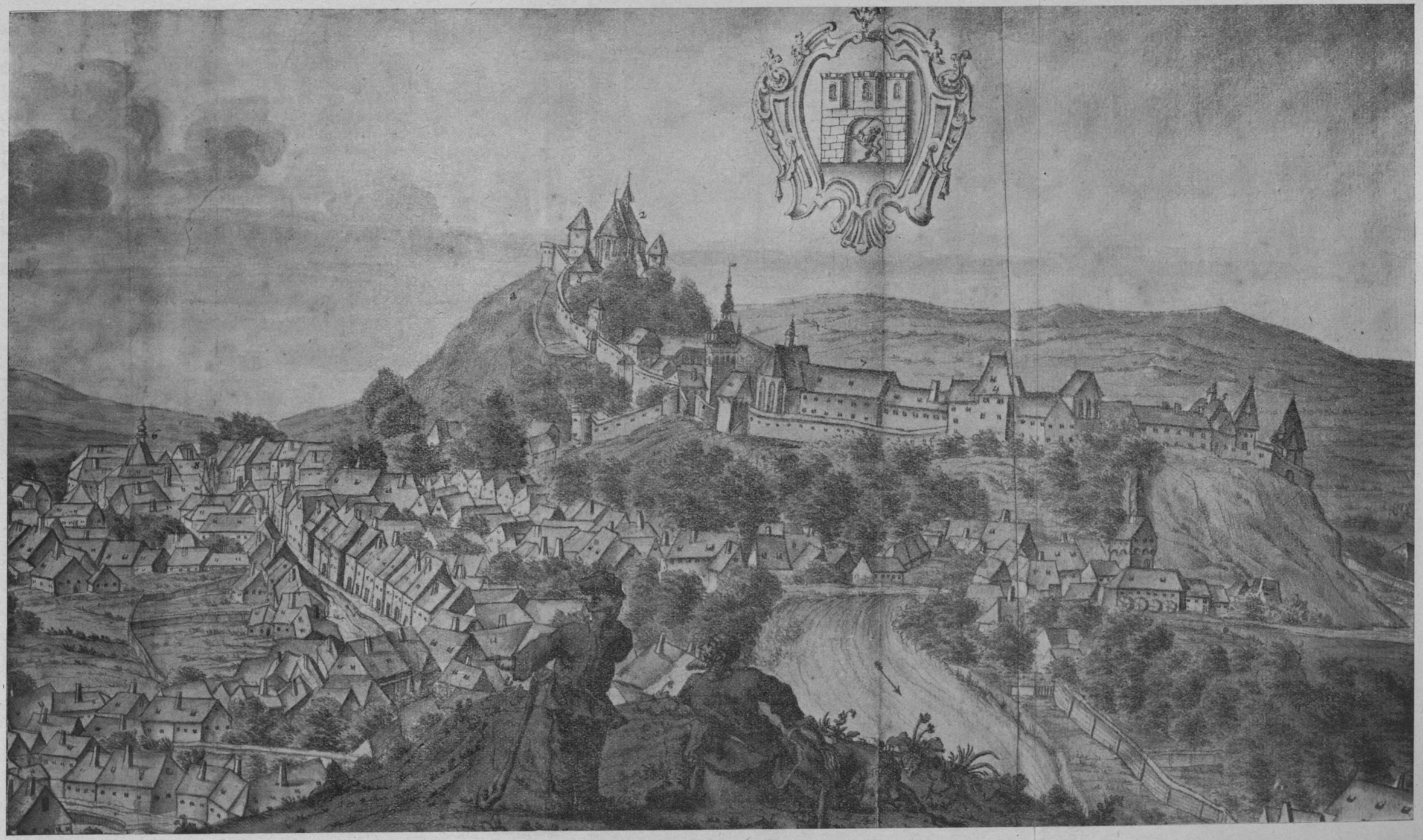
Mint már említettem, a most ismertetett kéziratos munka leírja és képen is feltűnteti Erdély határszorosait: de a bennük levő erődítményeket éppen csak megemlíti, anélkül, hogy akár képüket, akár alaprajzukat közölné. Igy tehát lehetetlen 200 év előtti állapotukat visszaidézni. Pedig érdekes volna tudnunk, hogy — többek között — milyen volt 1736-ban az azóta bizonyára változott Törcsvár, továbbá a szintén erősen módosított vöröstoronyi váracska?

Mindenképpen sajnálnunk kell, hogy Weiss alezredes, aki annyira jártas szakember volt, nem írt rendszeres monografiát Erdély várairól, főként pedig fejlődésük és átalakulásuk történetéről.

Sajnálnunk kell, mert ezen a téren nagyon szegények vagyunk. Már pedig váraink hajdani állapotának beható ismerete sok, a köztudatban megrögzött történelmi tévedést oszlathatna el. Hányszor olvastuk, hogy ez vagy az a várunk „gyáván" megadta magát, pedig a viszonyok alaposabb ismerete esetén talán az sűlne ki, hogy az a hitvány palánk úgyszólván nem is volt védhető. Máskor viszont hősies védelemről szól a krónika, holott az ostromlónak nem is volt megfelelő ereje hozzá, hogy a jól kiépült és felszerelt várat megvívhassa.

A közönség legnagyobb részének fogalma sincs róla, hogy milyenek voltak — például — a mi déli végváraink a mohá-

[65] A kép magyarázata: 1. A Szent Miklós hegy csúcsa. 2. Szent Miklós-templom. 3. Plébánia-templom. 4. Apácák kolostora. 5. Ferencesek temploma.

9. Segesvár 1736-ban.

csi vész előtt? Sabac (Szabács) hatalmas végvár a járatlanok szemében, pedig hát nem csak a XVI., hanem még a XVIII. század is vajmi gyarló, tökéletlen állapotban érte.

De még a hivatásos történetírók is elégszer tévednek, ha várról szólanak. Gyakran olvashatjuk, hogy XVII. századbeli építkezéseket vetítenek vissza a XVI. század elejére, bástyarendszerről beszélve olyan időszakban, amikor erről mínálunk még nem lehetett szó. Igy aztán merőben korszerűtlen képet rajzolnak az olvasó elé.

Ez a gyüjtemény, amelyet most ismertettem, ha nem is szövege, de teljesen megbízható képei és tervrajzai útján, nagyon jól használható adalék az erdélyi várak fejlődésének homályba burkolt történetéhez. S talán az általam hozzáfűzött kísérőszöveg is hozzájárulhat némileg, egyes téves fogalmak kiküszöböléséhez.

Gyalókay Jenő.

Az 1736 és 1739 közötti törökországi háborúk.

A második (1738.) hadjárati év.

I. Általános helyzet.

Az előző (1737.) hadjárati év a császári fegyverek súlyos vereségével végződött. Nis várának visszafoglalása után egyedül Uzsice maradt osztrák kézen. Ez egymagában sovány vigasz volt, a veszteségekkel szemben. Erkölcsileg keveset, hadászatilag pedig jóformán semmit sem jelentett. A külvilágtól s a támogatás lehetőségétől teljesen elzárva, maroknyi, mintegy 200 főnyi őrségével, jelentéktelen sziget volt a háborgó tenger közepette. A császári seregek visszavonulása után, a Száva és a Duna jobbpartján, a fegyverek jogán a török lett az úr. Bosznia és Szerbiának a passzarovici béke értelmében még császári fennhatóság alá tartozó tartományait ez év elején keresztül-kasul szelték a pusztító s rabló török seregek. Az útjukba eső megerősített kisebb helyeket, palánkákat megrohanták s helyőrségüket egyszálig felkoncolták.

A szövetséges cári Oroszország háborús mérlege sem volt különösen biztató a jövőt illetőleg. Bár seregeinek hadműveleteit összehasonlíthatatlanul több szerencse kísérte — 1736-ban Azovot és Perekopot, 1737-ben pedig Ocsakovot foglalták el — azok a súlyos veszteségek azonban, melyek e győzelmeket kísérték, az eredményt kellő értékére szállították le. Münnich tábornagy mintegy 54.000 főt kitevő seregéből például, 1736-ban csak 20.000 tért vissza a Krimi-félszigetről. A hadakozás az anyaországtól távolfekvő, hatalmas kiterjedésű Fekete-tenger menti pusztaságokon rendkívüli nehézségekkel járt.

Érthető, hogy mindkét szövetséges udvarban a nagy bizakodást nyomon követő lehangoltság lett úrrá. A titokban lappangó bizalmatlanság most már kifelé is megnyilvánuló ellenszenvvé fejlődött, s a két szövetséges — amint az ilyen esetekben szokás — kölcsönösen egymást okolta az első hadjárati év eredménytelensége miatt.

A császári hadvezetőség főleg azért panaszkodott, mert az orosz hadsereg az 1737-i háborús évben csak Ocsakov

ostromára szorítkozott. Utána tétlen maradt s ezáltal lehetővé tette azt, hogy a törökök erejüket gyorsan átcsoportosítva, még ez év kora őszén a császári seregek ellen fordulhattak.[1] A cári udvar ezzel szemben a császári seregek kudarcának tulajdonította, hogy győzelmeit kellőkép gyümölcsöztetni nem tudta. A porta Bosznia és Szerbiában elért hadisikereire támaszkodva, most már nehezebben volt kapható engedékenységre, s a cári fegyverek által a Fekete-tenger mentén kivívott tényleges helyzetet eleinte nem akarta elismerni a béketárgyalások alapjául.

A nehézségek ellenére a béketárgyalások, nyiltan vagy titokban, tovább folytak. Ausztria közvetítésére még az előző év derekán összeült niemirovi kongresszusnak 1737 őszén történt eredménytelen lezárása után ugyanis Franciaország jelentkezett békeközvetítőül. A tárgyalások vezetésével konstantinápolyi követét, Villeneuve őrgrófot bízta meg.

A bécsi udvar ekkor már lemondott nagyszabású területhódító céljáról. Megelégedett volna a passzarovici béke egyszerű meghosszabbításával is. Csakhogy most a törökök kötötték meg magukat. Jegen Mohammed, az új török nagyvezér, Erdélyt, Belgrádot és Temesvárt követelte. Ilyen feltételek mellett természetesen békéről nemigen lehetett szó. A porta egyébként sem vetett különösebb súlyt az Ausztriával való kibékülésre. Semmikép sem tudta elfelejteni azt a kétszínű játékot, melyet a bécsi udvar a háborút megelőzőleg, a békeközvetítő álarca alatt véle szemben játszott. Inkább Szentpétervár felé mutatkozott valamivel engedékenyebbnek s azon volt, hogy megtorlásul Oroszországot Ausztria mellől elszakítsa.

Ez utóbbi indíthatta Ostermann grófot, a nagyhatalmú orosz kancellárt arra, hogy a többé-kevésbbé nyiltan folyó békealkudozásoktól függetlenül, a cárnő háta mögött a portával titkos béketárgyalásokba bocsátkozzék. A közvetítő szerepét az Ocsakov elfoglalásával orosz hadifogságba került török várparancsnok töltötte be.

Bécsben azonban tudomást szereztek a megindult orosz-török, titkos tárgyalásokról. A gyanú egyébként is már régóta lappangott a császár környezetében s a Szentpétervárról érkezett bizalmas jelentésekre egyszeriben lángot vetett. A hűtlen szövetséges elleni elkeseredés alaposan felkavarhatta

[1] „Wir bedauern nur herzlich, daß die ganze Campagne Russischer Seiths in Vier einzigen Operations tagen bestanden und deswegen nicht allein die ganze last des Kriegs auf Ihro Kays. Maÿ. Armée hinüber gefallen seye, sondern auch durch die inactivität deren Russen die Tartaren selbst lufft überkommen hätten sich gegen die Kays. Länder zu wenden ..." *(Bécsi Staatsarchiv:* Turcica 1737; F. 103/b.)

a kedélyeket. Erre kell következtetnünk abból a tényből, hogy az egyébként megfontolt s óvatos III. Károly ez év március 26-án kelt és Anna cárnőhöz intézett levelében, leplezetlenül feltárta aggodalmát és a titkos béketárgyalásokra vonatkozólag nyilt választ kért.

A cárnő, korlátlan hatalmát hangsúlyozva, büszke és szenvedélyes hangon utasította vissza a szemrehányásokat: „... A gyanúsítás csak olyanoktól származhatott — írta többek között válaszában — akik szövetséges viszonyunkat irígylik. Szuverén uralkodói voltom kizárja azt, hogy minisztereim tudtomon kívül cselekedjenek. Különösen fáj, hogy Felséged az ily rosszindulatú, kitalált mende-mondáknak több hitelt ád, mint az én ismételt igéreteimnek, holott én ezeket eddig becsületes tettekkel valóban be is váltottam. Franciaországgal szemben tekintélyes hadtesttel segítettem Felségedet. Addig a török vállalkozáshoz sem fogtam, amíg a béke Franciaországgal létre nem jött... Arra különösen gondom lesz — folytatta tovább — hogy az általam kezdett háború súlyát Felséged számára, amennyire az emberileg lehetséges, megkönnyítsem és becsületes és hű szövetséges érzésemnek kézzelfogható bizonyítékait adjam... Felséged nélkül márcsak azért sem fogok békét kötni, mert erre a multban soha nem gondoltam, és egyébként sem szoktam szövetségesemmel ilymódon elbánni...“ Ez a cárnő levelének első része. A második még ennél is szenvedélyesebb hangú. A gyanúsítások önérzetes visszautasításából éles támadásba megy át. Ausztria Franciaország békeközvetítését a nélkül vette igénybe, hogy szövetségestársát erről előzőleg értesítette volna. Eljárása természetesen most kapóra jött: „A bevonásom nélkül létrejött diplomáciai lépés után — írta a cárnő — jogosan ugyanarra gondolhattam volna, mint amit Ön tételezett fel rólam. Felségedbe vetett bizalmam azonban tiltakozott az ilyen meggyanúsítás ellen, annál is inkább, mivel lehetetlennek véltem, hogy az ilyen különbéke Felséged javát szolgálná...“[2]

Ez a levél, mely a két szövetséges udvar között fennállott viszony leghűbb tükre, egyszeriben megtette hatását. Bécsben belátták, hogy túllőttek a célon. A cárnő meggyanúsításával alig jóvátehető hibát követtek el. Olyat, mely esetleg a két szövetségest összekötő amúgyis gyönge szálakat végkép elszakíthatja. Ez pedig végzetes lehetett volna Ausztria számára. Különösen most, amikor a török engesztelhetetlen ellenségnek mutatkozott. Kellemetlenné tette a helyzetet az, hogy a bécsi udvar pozitív bizonyítékaival nem léphetett elő,

[2] *Bécsi Staatsarchiv:* Turcica 1738; F. 104.

mert ezzel szentpétervári bizalmas embereit szolgáltatta volna ki. Tovább bonyolódtak a szálak azzal, hogy az ügyes és merész Ostermann gróf ellentámadásba kezdett. A bécsi udvar gyanúsítását a cárnő személye és uralkodói tekintélye ellen irányult sértésnek igyekezett feltüntetni. III. Károly természetesen hevesen tiltakozott tettének ilyen célzatos és ferde beállítása ellen.[3] Ostein gróf, a szentpétervári császári követ szigorú utasításokat kapott, hogy Ostermann intrikáit minden eszközzel igyekezzék ellensúlyozni.

A bécsi udvar a cárnő ünnepélyes hűségigéretére megnyugodva, különösen fontosnak látta, hogy a szövetségesével való jóviszonyt semmi meg ne bontsa. Szentpétervári katonai megbizottját, Bärenklau ezredest, akinek az orosz hadseregről írt nem éppen hízelgő jelentése véletlenül az egyik cári tábornok kezébe jutott, az orosz hadvezetőség közbelépésére teendőitől tüstént felmentette.[4]

Igaz, hogy minden oka megvolt arra, hogy szövetségeséhez különösen ragaszkodjék. Erre figyelmeztették őt elsősorban azok a török földről érkező bizalmas jelentések, melyek területét komolyan fenyegető, nagyobbszabású politikai és katonai készülődésekről számoltak be.

II. Rákóczi Ferenc 1735 tavaszán bekövetkezett halála után, idősebb fia, József már 1736 decemberében váratlanul megjelent Törökország földjén. Gallipoliban történt partraszállása után Rodostóba, majd Konstantinápolyba látogatott el, azzal a céllal, hogy a közelgő háború esetére szolgálatát a portának felajánlja. A török fővárosban Bonnevalnál szállt meg. Vendéglátójáról tudnunk kell azt, hogy ez a török tábornok előzőleg a császári hadsereg altábornagya s az Udvari Haditanács tagja volt, akit többek között Spanyol- és Franciaország javára elkövetett állítólagos kémkedése miatt, az osztrák haditörvényszék halálra ítélt, s csak legfelsőbb kegyelemmel hagyhatta el Ausztria földjét. Kiutasítása után

---

[3] „Absonderlich da Wir mit größenster Verwunderung und nicht minderem leyd wahrnehmen müssen, daß Graff Ostermann der Czaarin Liebden fälschliches beygebracht habe, als ob Wir in dero treue standhaftigkeit ein misstrauen gesezet, solches vor der Welt zuerkennen gegeben und so gar die aufmerksamkeit ausser acht gelassen hätten, welche ihr als einer Souverainin gebührete..." (III. Károly levele Ostein grófhoz. *Bécsi Staatsarchiv:* Turcica 1738; F. 104.)

[4] Ocsakov körülzárásánál jelenvolt Bärenklau az ostrom lefolyásáról, illetve a cári hadsereg magatartásáról többek között ezeket jelentette Bécsbe: „Ja wie wir angerückt seyn, flogen zwey Canon Schüsse über das Zarische Regiment, welches sämmtlich auf die Erde fälle, wie wir den 3-ten July anrückheten, und die Arnauten gegen uns avancirten, solte das susdalische Regiment die Picquen fällen, und hielten sie es alle hoch, und wußte keiner wie Er es halten solte..."
(*Bécsi Kriegsarchiv:* Feldakten Ungarn. 1737, 392: 1734—4—29.)

Törökország szolgálatába állott, ahol mohamedán hitre áttérve, tehetsége révén rövidesen magas katonai méltóságra emelkedett. Új környezetében azonban Ausztria halálos ellenségévé esküdött fel s az új háború előestéjén minden lehetőt elkövetett, hogy annak bekövetkezését egyengesse. Mint az Udvari Haditanács volt tagja jól ismerte a császári diplomácia keleti hódító céljait s már ebben az időben megérezte azt, hogy Bécs nemigen fogja elmulasztani a kedvező alkalmat. Az 1726-ban kötött orosz-osztrák szövetségi szerződésnek valószínűleg eleget fog tenni, a háború tehát emberi számítás szerint elkerülhetetlen. Erre a feltevésre épített akkor, amikor jóelőre számolva a következményekkel, a fiatal Rákóczival lépett összeköttetésbe, s őt a török vezetőkörök tudtán kívül, a saját felelősségére, Törökországba hívta.

Figyelmeztetése azonban süket fülekre talált. A török vezető férfiak ekkor még irtóztak attól a gondolattól, hogy egyszerre két nagyhatalommal mérjék össze fegyverüket. Ezen kívül vakon bíztak a közvetítőül fellépett császári udvar békés szándékában is. A fiatal Rákóczit Bonneval beajánlása után is kellemetlen vendégként fogadták s megfelelő pénzbeli támogatás után sietve Rodostóba küldték vissza.[5]

Bonnevalt a meghiúsult próbálkozás nem kedvetlenítette el. Minden erejét latbavetette ezután is, hogy a törököket, a számítása szerint elkerülhetetlen háborúra előkészítse. Rákóczival tovább is összeköttetésben maradt s a jövő teendői felől már ekkor megállapodtak. Elhatározták, hogy a fiatal fejedelemjelölt háború esetén a magyar katonaszökevényekből és bujdosókból alakított szabadcsapattal, valamint a porta által rendelkezésére bocsátott nagyobb sereggel Erdélybe fog törni.

Az események Bonnevalnak adtak igazat. A császári csapatok 1737 nyarán szinte meglepetésszerűen rontottak a Törökbirodalom területére. A porta egyszeriben észbekapott. Most már ő hívta a fiatal Rákóczit Konstantinápolyba, ahová ez kíséretével együtt szeptemberben érkezett meg. Október 7-én a kajmekám fogadta, december 3-án pedig a szultánnál jelent meg ünnepélyes kihallgatáson.

[5] „...Der junge Ragozy ist auf einem francös. Schiff anfangs in Gallipoli so dann in Rodosto und endlich in Constantinopel, all wo er sich bey dem Bonneval einlogiret hat à l'incognito zum Vorschein gekommen, er fordert von der Porten Schuz und charactermässige Verpflegung; der Schuz solle ihm ad interim zugestanden, die Verpflegung aber rund abgeschlagen worden seyn. Unterdessen, nachdem er den Caimicam Passa privatim besuchet hat, seynd ihm 1000 piastres auss hiesigem aerario bezahlet worden, — worauf man ihm anbefohlen, umb dem Kays. Hof keine ombrage zu geben, wieder schleunigst nacher Rodosto zurückzugehen..." (Talmann jelentése. *Bécsi Staatsarchiv:* Turcica 1737; F. 103/a.)

A tanácskozások eredményeképp Rákóczi és a porta között 1738 január 20-án egyezség jött létre, melyben a szultán Rákóczi Józsefet Erdély fejedelmének és Magyarország vezérlő fejedelmének ismerte el, segítséget és támogatást igérve neki. Rákóczi ellenszolgáltatásul arra kötelezte magát, hogy Magyarország és Erdély főhatalmához jutva, ő és ivadékai szükség esetén, a határokon belül 10.000 főből álló erdélyi és 100.000 fő erejű magyarországi hadsereget bocsátanak a Törökbirodalom rendelkezésére, a határokon kívül pedig Erdélyből 10.000 és Magyarországból 30.000 főnyi hadsereg csatlakozik saját költségén a török haderőhöz.[6]

Rákóczi az egyezmény megkötése után először Csernavodába, majd április elején Viddinbe költözött, hogy munkához lásson. A Bonnevallal folytatott megbeszélés és a törökökkel kötött egyezmény alapján még ez év elején Konstantinápolyból a magyarországi és erdélyi rendekhez kiáltványt intézett, melyben azokat csatlakozásra szólította fel. Ezt most nyomon követte egy újabb, meglehetősen tört nyelvezetű német kiáltvány, mely a császári hadsereg tisztjeit és legénységét magasabb zsold és előléptetés, továbbá magyar kiváltságok és birtokok ígéretével átpártolásra csábította.[7]

A bécsi udvar ismerve a Rákóczi név varázsát, egyébként is meglehetős súlyos katonai és politikai helyzetében az eshetőségekkel számolva, szigorú ellenrendszabályokat lép-

---

[6] „...ex parte perpetui Ottomanici Imperii in Principem Transilvaniae, et Ducem Hungariae acceptatur, et Divina favente gratia ex parte Imperii Ottomanici Regno Hungariae et Principatui Transilvaniae altefatus Princeps constituatur, succursus et protectio praebebuntur, et ad confirmationem negotiorum eius auxilium suppeditabitur... Praefatus Princeps et Ejus Successores et omnes sub potestate eorum existentes ipsius adhaerentes debent promittere et se obligare, quod Ottomanici Imperii Amicorum Amici, Inimicorum Inimici, invariabiliter erunt et necessitate ita exigente Incolae Transilvaniae inter Confinia et prope loca confinialia cum viginti millibus Militum ad Bellum aptis, et extra Confinia illorum cum decem Millibus Militum et Hungariae Incolae inter Confinia et prope limites illorum cum centum Millibus Militum aptis ad Bellum, et extra confinia cum triginta Millibus Militum cum propriis illorum expensis ad servitia bellica Imperii Ottomanici se applicabunt".

(*Bécsi Staatsarchiv:* Kriegsakten; F. 327.)

[7] „...Wür mit auffrichtiger geneigung Versprechen Nach deme sie seith in unsere Dienste betaitigen und zu unss kommen werden, sollen die Ober Officier Heher promovirt werden mit Verbesserung ihrer bezahlung die gemainen sollen auch ihr bezahlung Hier doppelt bekomen darüber sollen der Preiss Pferde und gewerss hir auch ergelten und ein jeder so ess meritiren wirt soll promovirt werden... Nach volbrachten Krieg aber solen sie vor ladsleit des kenigreichs Ungarn erkennet, mit Recht und der Ungrischen privilegien beschenket werden, wie auch eine Erde zu besitzet zu bekommen..."

(*Bécsi Kriegsarchiv:* Feldakten Ungarn. 1738, 409; 1738—3—4.)

tetett életbe. Helyzetét lényegesen megkönnyítette az, hogy az ellenfele táborában történt eseményekről, egyrészt konstantinápolyi követe, Talmann báró, másrészt jól megszervezett kémhálózata útján, meglehetősen pontosan s még idejében értesült. Egyik Szilágyi nevű bizalmi embere,[8] akinek nevével többször találkozunk, már az előző, 1737. év nyarán hírt adott Rákóczi szándékáról.[9]

Pár hónap múlva, október 27-én, vagyis még a fiatal fejedelemjelölt s a porta között létrejött egyezmény megkötése előtt, Lobkowitz herceg, Erdély katonai parancsnoka, már egész pontos jelentést küldött az Udvari Haditanácsnak a fiatal Rákóczi tervbevett katonai vállalkozásáról.[10] Ez a körülmény figyelemreméltó, mert ebben az időben Rákóczi még nem lépett szándékával a nyilvánosság elé, s erről csak Bonnevallal folytatott titkos tárgyalásokat.

A bécsi kormány az idejében kézhezvett adatok birtokában teljes határozottsággal s könyörtelen eréllyel látott munkához. Valóságos vadászatot indított Rákóczi kiáltványainak Magyarországon és Erdélyben titokban terjesztett példányai után. Akire az összeesküvés legkisebb gyanúja esett, börtönbe került. A belső védelmi rendszabályok után Rákóczi ellen is megtorló intézkedéseket tett. 1738 májusában felségárulás és lázadás miatt törvényen kívül állónak minősítette s tekintélyes nagyságú vérdíjat tűzött ki fejére.[11] Bosszúja céljára nemzetközi összeköttetését is igénybe vette. A szentszéknél minden súlyát latbavetette, hogy azt a keresz-

---

[8] Egy abaújmegyei nemesi család sarja, előzőleg az emigráns Máriássy Ádám titkára volt.

[9] „...so Vorhin bey dem zu Hottin anweesenden Hungarischen Rebellen in diensten gestandenen sogenanten Ignatz Szilagy anzeigs nach Von dem Ragozi bey der ottomanischen Porten für gefährliche absichten machinieret werden..." (Seckendorf tábornagynak 1737 aug. 24-én kelt s a császárhoz intézett jelentése. *Bécsi Kriegsarchiv:* Feldakten Ungarn. 1737—8—105.)

[10] „...ob solle der Ragozi und Bonneval mit einem starken Corps von Türckhen, Tartaren und Hungarischen Rebellen einen Einfall ganz unfehlbahr in Sieben Bürgen und Ober Hungarn thuen...

(*Bécsi Kriegsarchiv:* Feldakten Ungarn. 1737, 403; 1737—11—3.)

[11] „...Joseph Rakoczy als rebellis et perduellis in das schwärste laster der beleydigten Mayẏ = Verfallen, und solches schon würklich auszuüben angefangen mithin durch seine eigene schriften und handlungen Vorgemelten lasters bekäntlich und überwiesen ipso facto das Todes-Urtheil ihm selbsten zugezogen, und sich Vogl-freẏ dergestalten erkläret hat, daß er von jederman ohne straff umgebracht, und dem thätter noch eine Wohl verdiente belohnung gereichet werden möge... der oder die Jenige, welche besagten Rakoczy lebendig liefern, zehen Tausend Gulden, der oder die Jenige aber, welche seinen Kopf bringen werden, Sechs Tausend gulden Rheinlich gantz richtig und ohnfehlbar gleich haben und empfangen..." (*Bécsi Kriegsarchiv:* Feldakten Ungarn. 1738, 409; 1738—5—3.)

ténység halálos ellenségével való szövetkezés bűne miatt, Rákóczi ellen hangolja, s egyházi átokkal való sujtását kieszközölje. Róma sokáig húzódozott a kérés teljesítésétől. Végül is beadta derekát. XII. Kelemen pápa Rákóczi Józsefet 1738 szeptember 5-én egyházi átok alá vetette.[12]

Természetesen Rákóczi sem maradt adós. Válaszul a bécsi udvar eljárására, ez év nyarán a szultánnál kihallgatáson jelent meg s ez alkalommal véle 10.000 aranyat igértetett annak, aki a császár vejét, Lotharingiai Ferencet, élve elfogja, vagy fejét beszolgáltatja.

Ez az elkeseredett, bevezető csatározás, mely Rákóczi József s III. Károly között zajlott le, minket közelebbről mindenekelőtt azért érdekel, mert lehetővé teszi azt, hogy a fiatal fejedelemjelölt vállalkozásának súlyát megközelítő pontossággal lemérjük. Kétségtelen, hogy megszületése első pillanatától kezdve a bécsi udvar szemében is komoly lehetett. A messzemenő megtorló intézkedések legalább is ezt igazolják. A fiatal Rákóczi történelmi jelentőségének legérzékenyebb mutatója azonban elsősorban maga a magyar nemzet volt. Az, amelyért a harc lényegében folyt. A két nagy ellenfél küzdelmének hatása alatt kialakult magyar közvélemény, illetve a magyar nép állásfoglalása, érzelmi megnyilvánulásai különösen fontos tényezők a Rákóczi-féle vállalkozás belső súlyának megítélésénél.

Itt mindenekelőtt azt állapíthatjuk meg, hogy a fiatal Rákóczinak az a kiáltványa, mely a császári hadsereg katonáit átpártolásra szólította fel, hatás nélkül maradt. E kor eredeti hadműveletei iratai között sehol a leghalványabb jelét sem találjuk annak, mintha e kiáltvány különösebb nyomot hagyott volna a magyar katona lelkén. A császári zászlók alatt küzdött, tekintélyes számú magyar tisztikar s legénység hű maradt esküjéhez. Az ezredenként előfordult szökések arányszáma nem emelkedett a szokásos átlag fölé. Azokat, akik Rákóczi csapatához török földre szöktek, javarészt nem politikai meggyőződésük, hanem, kisebb-nagyobb bűncselekmények miatt, a büntetéstől való félelem vitt erre a lépésre. Maga Mikes is megemlékezett erről a körülményről abból az alkalomból, amikor a török nagyvezér július elején Rákóczit a főseregtáborába szólította: „...Ugyan azért is hurtzol oda a vezér gondolván, hogy ha a táborban lészünk, sok magyarok jőnek hozzánk. De hála Istennek, egy valamire való nem jött. A kik jöttek azok a fára való fel magasztaltatást kerülték el."

Ezt a jelenséget azzal magyarázhatjuk, hogy a katona-

[12] *Katona:* Historia critica regum Hungariae. XXXVIII. köt. 781. old.

gunyába öltözött magyar lelke teljesen feloldódhatott a harcban. Az ősi ellenség ellen vívott küzdelem izgalmai annyira igénybe vehették egész valóját, hogy minden másról megfeledkezett. Ettől eltekintve valószínűleg a császárhoz hű magyar vezetőinek kemény marka is visszatartotta a politikai megfontolásoktól.

Annál nagyobb hatást ért el a magyar lakosság körében a fiatal Rákóczi kiáltványa. Titokban kézről-kézre járt, s főleg Erdélyt és a Felvidéket hálózták be a politikai összeesküvések szerteágazó szálai.

A hamu alatt parázsló forradalmi hangulatot a császári udvar megtorló intézkedései sem tudták ellensúlyozni. A fiatal Rákóczi fejére kitűzött vérdíjnak, valamint a pápai egyházi átok kierőszakolásának kettős célja lehetett. Egyrészt, hogy Rákóczi nevének a nép lelkében élő varázsát megtörjék, másrészt, hogy a magyar tömegeket az erjedő forradalmi mozgalmaktól távoltartsák. A császári udvar e kettős cél egyikét sem tudta elérni. Megbélyegző célzatú intézkedései a Rákóczi név páncélzatán nem ütöttek rést. A templomokban kihirdetett pápai bullának Magyarország lakosaira gyakorolt hatásáról csak egyetlenegy írott emlék áll rendelkezésünkre, ez azonban elég világosan beszél. A debreceni piarista házfőnöknek 1739 január 3-i levele szerint, a kihirdetés hírére egybegyűltek sírással fogadták a pápai ítéletet, s azt mondták, hogy nem hiszik el, hogy Rákóczi olyan feltételek mellett kötött szövetséget a portával, aminőket a bulla említ, hanem mindez csak koholmány.[13]

Bécs könyörtelen erélye és ellenintézkedései azt sem tudták megakadályozni, hogy a belső elégedetlenség helyenként nyílt felkeléssé ne fajuljon. A megmozdulás első jeladása már az előző, 1737. év derekán feltűnt. Ekkor Debrecen környékének népe lázongott. A zavargások elfojtására a „Splényi" huszárezredet vezényelték oda a császári főseregtől. Ebben az évben pedig, amikor a törökök Orsova közelében a Dunán átkelve május elején Magyarország területére törtek, a Délvidék magyar lakosai ragadtak fegyvert. Nagyobb csoportokba verődtek össze, s falvaikat elhagyva a közeli erdők rengetegeibe vetették magukat. A felkelés olyan arányokra nőtt, hogy Königsegg tábornagy augusztus 1-én, a császári főseregnek Mehádia alól történt visszavonulása után, hadserege visszavezetésének egyik okául a forradalmi mozgalom elharapódzását jelölte meg.[14] III. Károly eleinte — valószínűleg politikai okokból — nem akart erőszakos eszkö-

[13] *Lukinich:* 1736—39-i török háború és Rákóczi József. (Rákóczi emlékkönyv. I. köt. 283—284. old.)

[14] *Bécsi Kriegsarchiv:* Feldakten Ungarn. 1738, 409: 1738—8—6.

zökhöz nyúlni. Abban bízott, hogy a forrongás hullámai a hadiszerencse megváltozásával maguktól fognak majd elsimulni. Ennek a feltevésnek ellenkezője következett be. Fokozatosan nagyobb arányokat öltött a mozgalom, úgyannyira, hogy fegyveres beavatkozásra lett szükség. Elfojtására a Temesi-bánság katonai parancsnoka Neipperg gróf táborszernagy, ez év vége felé Lentulus tábornokot mintegy 4000 főből álló kisebb sereggel rendelte ki, azzal a szigorú paranccsal, hogy még az anyaméhben lévő csecsemőnek sem kegyelmezzen.[15]

A feladat azonban nem volt könnyű. A hiányosan felszerelt magyar felkelők ellenálltak s minden vezetés és irányítás nélkül, szabályszerű harcokat vívtak a megfékezésükre kirendelt császári csapatokkal.

E kor alaposan feldúlt magyar életére jellemző, hogy megnyugvást még a fiatal Rákóczi halála sem hozott. A felkelés hullámai meg a következő év telén is végigsepertek a Délvidéken. E forrongásnak Rákóczi nevével való szerves összefüggését igazolja Lentulus jelentésének az a része, amelyben egyik kisebb büntető osztagának működéséről számolt be: Az egyik császári lovascsapat épp hetivásár napján ért Karánsebes alá. A várost nyomban körülzárta és csak egy szakasza rugtatott be a főtérre. A vásárra összegyűlt magyarok az idegen lovasok láttára fegyvert ragadtak. Mármár összetűzésre került a sor, amikor a magyarok közül valamelyik a katonák felé kiáltott: „nem Rákóczi huszárjai vagytok?" „Igen!" hangzott a válasz. A felkelők erre étellel, itallal vendégelték meg a jövevényeket. A barátkozásnak természetesen gyászos vége lett. A várost nemsokára elözönlő császári katonák 300 magyart hánytak kardélre Karánsebesen 1739 január 18-án.[16]

E hadjárat egykori hiteles feljegyzései szerint, a fiatal Rákóczi vállalkozása, illetve a véle összefüggő délvidéki felkelés korántsem volt olyan jelentéktelen, amint azt e korral foglalkozó osztrák történelmi művek feltüntetik. E mellett

---

[15] „...in die aufrührische Gegenden einzubrechen und alles, auch ohne Verschonung des Kindes im Mutterleibe niederzumachen und so dieses boshafte Gesindel zu vertilgen..."

(*Bécsi Kriegsarchiv:* Manuscripte 22; 3—1—19.)

[16] „...die von denen theils zum Gewehr greifenden Bauern, ob Sie Raggozzysche Hussaren wären, befragt wurden und mit ja beantworteten; darauf die Bauern ihnen zu trinken bothen, hingegen als noch mehrere herein prellten, und von beeden Seiten etliche Schuss geschehen waren, begaben sich selbige auf das Laufen doch wurden über 300 dieser Rebellen niedergemacht..."

(*Bécsi Kriegsarchiv:* Manuscripte 22; 3—1—19.)

két tény szól. Az egyik az, hogy Neipperg táborszernagy, a Temesi-bánság katonai parancsnoka ebben az időben, vagyis a hadműveletek lezajlása után összesen 8000 fővel rendelkezett. Erejének tehát pontosan a felét küldte Lentulus alatt a magyar felkelés elfojtására. A másik, mely a lázongás méretéről tájékoztat, Lentulus naplószerű feljegyzése. E szerint büntető különítménye alig pár hónap leforgása alatt 1100 felkelő magyart lőtt agyon, illetve hányt kardélre és 30 falut égetett porrá.[17]

A fiatal Rákóczi vállalkozásának létföltételei megvoltak. Egyik oldalon a nagy név tekintélye, a Magyarországon uralkodó forrongás, a másikon a császári hadsereg meglehetős súlyos katonai helyzete és az orosz-osztrák szövetséges viszony gyönge megalapozottsága, valamennyien az önálló erdélyi fejedelemség feltámadásának útját egyengették.

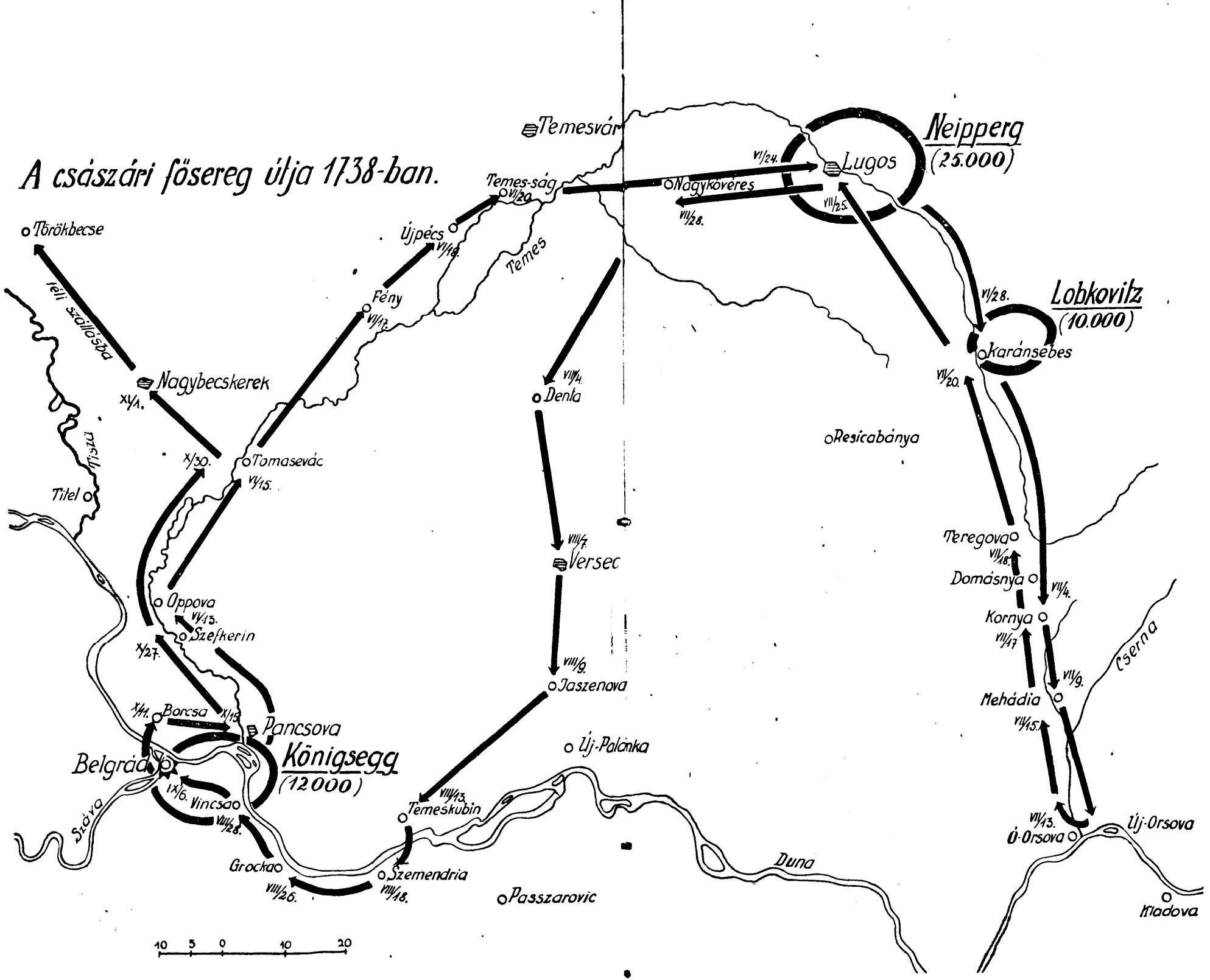
Végső fokon természetesen a hadihelyzet kialakulása esett mérlegre. Előrelátható volt, hogy a fiatal Rákóczi és véle együtt Erdély sorsa a félhold győzelmétől, vagy bukásától függ. Ez a fontos tényező pedig mindvégig bíztató maradt. Ebben a hadjárati évben ismét a törökökhöz pártolt a hadiszerencse. Új-Orsova várának, ennek a hadászatilag rendkívül fontos pontnak, 1738 augusztus 15-én történt elfoglalása után megnyílt a fiatal Rákóczi előtt a Magyarországba vezető kapu. A török haditerv szerint ugyanis nem Erdélyen át, hanem ezen keresztül kellett volna Magyarországba törnie. A sors azonban másként rendelkezett. Az ekkor már súlyosan beteg Rákóczi testileg és szellemileg képtelen volt a vállalkozás végrehajtására. Váratlanul közbejött körülmény miatt a török nagyvezér is megváltoztatta tervét. A vállalkozásról s ezzel együtt Rákóczi közreműködéséről egyelőre lemondott. Nem kis örömére Mikesnek, aki valószínűleg fiatal urával szemben táplált személyes érzelmek hatása alatt, az eseményeket állandó ellenszenvvel kísérte. Most is rejtett kárörömmel állapította meg: „Már most bízvást el mondhattyuk, hogy vége vagyon a komédiának és a theátrumról betsületesen le szállítának ..."

A fiatal Rákóczin a betegség rohamosan harapódzott el és rövidesen is végzett vele. Ez év november 10-én sírba döntötte, pontot téve ezzel egy hányatott, nyugtalan élet után, s eloszlatva a császári ház felett tornyosuló legsötétebb felhőket.

---

[17] „Diarium, Was auf der aus hohem Befehl gegen die Banatischen Rauber Rebellen, und sonst böse Unterthanen vorgehabten Expedition von Tag zu Tag vorgefallen ist."

(*Bécsi Kriegsarchiv:* Türkenkrieg 1738.)

A császári fősereg útja 1738-ban.
Temesvár
Neipperg
(25.000)
Lugos
VI/24.
VIII/25.
VIII/28.
Nagykövéres
Temes-ság
VI/20.
Újpécs
VI/19.
Temes
Fény
VI/17.
Törökbecse
Téli szállásba
Nagybecskerek
XV/1.
Titel
Tisza
X/30.
Tomasevác
VI/15.
Denta
VIII/4.
Versec
VIII/7.
Jaszenova
VIII/9.
Oppova
VI/13.
Szefkerin
X/27.
X/11.
Borcsa
X/15.
Pancsova
Königsegg
(12000)
Belgrád
IX/6.
Vincsao
VIII/28.
Szávа
Grockao
VIII/26.
Szemendria
VIII/18.
Temeskubin
VIII/13.
Új-Palánka
Passzarovic
Duna
Resicabánya
Lobkovitz
(10.000)
VI/28.
Karánsebes
VII/20.
Teregova
VIII/18.
Domásnya
VIII/4.
Kornya
VII/17
Mehádia
VII/15.
VII/9.
Cserna
Új-Orsova
VII/13.
Ó-Orsova
Kladova
10 5 0 10 20

II. A császári sereg előkészületei. A közös hadműveleti terv.

1737/38 telét a szokásos hadikészülődések s a közös hadműveleti terv megállapítása érdekében folytatott tárgyalások tették mozgalmassá.

Mindenekelőtt a csapatok állományát egészítették ki s a dunai hajóhad veszteségeit pótolták. A határmenti várak őrségét megerősítették s élelmiszerrel való ellátásukról gondoskodtak. A hadsereg számára két, egyenként 200 pontonból álló hajóhíd készült. A Száván Belgrád és Szabács közelében hídveréshez fogtak. Végül az elmúlt hadjárati év tapasztalatai alapján a hadseregnél kisebb, célszerű intézkedések történtek.[18]

Az új hadműveletekkel kapcsolatban, az Udvari Haditanács, a szomorú tapasztalatokon okulva, nem elégedett meg a két szövetséges hadsereg együttműködését csak nagyobb vonásokban szabályozó közös hadműveleti tervvel. Minden erejével azon volt, hogy az orosz hadsereg támogatását részletes és konkrét tartalmú egyezménnyel biztosítsa. Ennek érdekében félretette a politikai szempontokat. Az előző évi megfontolásoktól eltérve, most már nem arra törekedett, hogy az orosz hadsereget Moldvától s a Havasalföldtől távoltartsa, hanem ellenkezőleg: számolva a Rákóczi-féle vállalkozás veszélyével, Erdélyt féltette s ezért az orosz hadseregtől Magyarország határához közelebb eső hadműveleti célt kívánt. A cári udvarhoz 1738 január elején intézett átiratában elsősorban a Dnyeszter mellett fekvő Chotin, másodsorban Bender várának ostromát, illetve elfoglalását kérte. A császári hadvezetőség abból a feltevésből indult ki, hogy a török derékhad ebben az esetben, a két szövetséges hadsereg egyesülésének megakadályozása végett, bizonnyal a közeledő oroszokra veti magát. Az átirat ezért kiemelte azt is, hogy a javaslat elfogadása esetén a császári fősereg Viddin ostromára fog sietni. Ellenkező esetben magatartását az események alakulásától teszi függővé.

A bécsi udvar kívánsága a szentpétervári katonai köröket egyelőre készületlenül találta. A határozott válasz elől azzal tértek ki, hogy az ilyen fontos ügy írásbeli érintkezéssel el nem intézhető, s minden körülmények között személyes

---

[18] Az újítások közül legszámottevőbb volt az, mely a gyalogságnak lövőszerrel való ellátását szabályozta. A gyalogcsapatok eddig a puskaport és a lövedéket külön kapták. Az ellátás ilyen módja nem volt gazdaságos. A gyalogos tüzelés közben sokszor kiöntötte a puskaport. Ennek elkerülése végett minden dandárnál egy tüzértisztet rendszeresítettek, aki a málhás lovakon lévő kész töltényeket kiosztotta és az üres töltényhüvelyeket visszakövetelte. (*Bécsi Kriegsarchiv:* Manuscripte 22; 3—1—19.)

eszmecserét kíván.[19] A kívánságnak megfelelően Bécsből Botta altábornagy utazott a cári fővárosba. Itt azonban időközben már döntöttek. A cári főseregh hadműveleti céljául Bender elfoglalását, a másik kisebb csoport hadműveleti területéül pedig a Krími-félszigetet jelölték ki. Amikor Botta február végén átnyujtotta emlékiratát, amely Bender helyett a magyar határhoz, illetve Erdélyhez közelebbfekvő Chotin felé történő előnyomulás szükségességét hangsúlyozta, a válasz — arra való hivatkozással, hogy a hadseregparancsnokok az utasítást már megkapták — udvarias, de elutasító volt.[20]

Mindenesetre ez is jelentős eredmény volt, s Ausztria ezért az 1738 április 2-án írásban leszögezett közös hadműveleti tervben arra kötelezte magát, hogy a mult évihez hasonló erejű hadsereggel vonul hadba: Viddin felé támad, s hogy hadműveleteit lehetőleg az orosz hadsereggel egyidőben fogja lezárni.

Végezetül mindkét fél az 1737 január 9-én kötött titkos egyezmény megfelelő pontjára hivatkozva, újból ünnepélyesen megfogadta, hogy csak közös megegyezéssel köt békét.[21]

Katonai megbízottként a császári hadseregnél Darewsky orosz ezredes maradt, a felváltott Bärenklau helyébe pedig Reisky császári ezredes került a cári hadsereghez.

III. A törökök támadása.

1. Uzsice visszafoglalása. (1738 március 24.)[22]

Az előző hadjárati évet a császári sereg támadása nyitotta meg. Most megfordult a kocka. A törökök kezdték meg az ellenségeskedést. Bécsben és Szentpétervárott még javában folytak az előkészületek s a két szövetséges hatalmat még a közös hadműveleti terv foglalkoztatta, amikor Ali pasa, Bosznia kormányzója, csapataival megjelent a hadszíntéren.

Ez a harcias és tevékeny vezér, aki a Törökbirodalom északnyugati részén teljesen önállóan hadakozott, mindenekelőtt a még császári kézen lévő Uzsice ellen fordult. Március 1-én kb. 6000 főnyi ostromló sereggel érkezett a vár alá, melynek őrsége a közelben lévő kisebb palánkákból ideszorult felkelőkkel egyetemben, kereken 320 harcost számlált.

---

[19] *Angeli:* Der Krieg mit der Pforte 1736—39. (Mittheilungen des k. k. Kriegs—Archivs 1881. évf. 411. old.)

[20] *Bécsi Kriegsarchiv:* Feldakten Ungarn. 1738, 409; 1738—2—3.

[21] *Bécsi Kriegsarchiv:* Feldakten Ungarn. 1738, 406; 1738—4—3.

[22] Uzsice várának egykorú térképét lásd a *Hadtörténelmi Közlemények* 1935. évfolyamának I—II. füzetében.

Az aránylag csekélyszámú várőrség, Schengen császári százados parancsnoksága alatt, derekasan viselte magát. Több mint három héten át tartóztatta fel az ostromlókat. A császári parancsnok a vár feladására csak akkor szánta el magát, amikor az időközben megérkezett nehéz ostromlövegek 23-án az őrséggel megrakott nagy tornyot rommá lőtték s a falakon is széles réseket ütöttek.

Schengen százados, csapatának szabad elvonulása ellenében, a várat másnap, március 24-én adta át.

2. Török haditerv. Az orsovai csata. (1738 május 8.)

A császári hadvezetőség számítása nem bizonyult helyesnek. A törököket nem befolyásolta az orosz derékhadnak a Dnyeszter felé történő előnyomulása. Ellene aránylag kisebb seregrészt küldtek és főerejüket a császáriak ellen tartogatták.

Üzsice visszafoglalása után, Belgrád és egy pár kisebb, megerősített hely kivételével, jóformán az egész Bosznia és Szerbia török kézbe jutott. A török nagyvezér tehát egy lépéssel tovább mehetett. Első hadműveleti célul Belgrádot, másodikul pedig a fiatal Rákóczival kötött egyezménynek megfelelően, Erdély elfoglalását tűzte ki.

Belgrád bevétele azonban az orsovai sziget erősségének előzetes birtokához volt kötve. E fontos pont nélkül a Belgrádot ostromló török sereg ellátását nemigen lehetett biztosítani.

A második cél, vagyis Erdély elfoglalása is kívánatossá tette a Dunát elzáró fontos vár elfoglalását. A török nagyvezér a Magyarországba, illetve Erdélybe való betörés helyéül ugyanis nem a Havasalföldre nyíló szorosokat választotta, hanem a Cserna folyó völgyét. A Temesvár felé irányuló támadó előnyomulástól valószínűleg kettős eredményt remélt: Egyrészt Erdély elszakítását az anyaországtól, másrészt azt, hogy ezzel a hadművelettel egyszersmind az erdélyi császári hadtestet is elvágja a szokásszerint Belgrád közelében gyülekező főseregtől.

Az egymást támogató s kétségkívül nagyobbvonalú haditerv megfontolása után, a török nagyvezér a következőket határozta el: Először Új-Orsovát fogja ostrom alá s csak az ostrom kedvező eredménye után fordul Belgrád ellen. Ettől függetlenül a Cserna, illetve a Temes völgyén át Temesvár felé két, egymástól különálló sereget küld. Az egyiket most, a másikat Rákóczi vezénylete alatt egy későbbi időpontban, mégpedig Új-Orsova elfoglalása után.[23]

[23] *Karácson Imre:* III. Károly háborúja a törökökkel 1737—1739. (Sakir bej és Szubhi török történetírók művének fordítása. Lásd: *Hadtörténelmi Közlemények* 1892. évf. 359. old.)

Amint látjuk tehát, a török hadműveleti terv tengelyében az orsovai vár birtokbavétele állt. A többi mind e fontos pont előzetes elfoglalásához volt kötve. Magából e tényből is csak arra következtethetünk, hogy a fiatal Rákóczinak Magyarországba való bevonulása ekkor még a török nagyvezér haditervének egyik sarkalatos része volt. Hogy az első Magyarországba indított csoporttal nem Rákóczit küldte előre, az csak óvatosságával magyarázható. Valószínűleg nem akarta ezt a nagyobb fontosságú vállalkozást elhamarkodni. Bár az egykori feljegyzések ezzel kapcsolatosan nem adnak felvilágosítást, az előreküldött seregnek csak az lehetett a feladata, hogy az őt később követő Rákóczi számára kedvező helyzetet teremtsen.

A török nagyvezér intézkedése következtében ez év május elején Hadsi Mohammed, a viddini pasa egy nagyobb, kb. 15.000 főnyi sereggel közeledett Orsova felé, azzal a céllal, hogy a Dunán átkelve Magyarország területére törjön.

A Temesi-bánát katonai parancsnoka, Neipperg tábornagy az ellenség közeledésének hírére Misseroni tábornokot 3 gyalogzászlóalj, 2 gránátosszázad és 350 lovas élén azzal a feladattal küldte Orsovához, hogy a törököket tartóztassa fel.

Misseroni — elég ügyetlenül — nem a környező magaslatokat szállta meg, hanem lovasságával egyetemben Ó-Orsova palánkszerű erődítésébe vetette magát. Betetőzésül a május 8-án közeledő nagyobbszámú előőrsét nem várta be, hanem nehéz lovasságával, minden előzetes felderítés nélkül, elébe ment. Az ellenség természetesen egykönnyen végzett a maroknyi csapattal s utána az erődítésben meghúzódott gyalogságot támadta meg, amely 82 halott árán és csak nagy üggyel-bajjal, csónakokon tudott megmenekülni.[24]

3. *Mehádia bevétele. (1738 május 27.)*

A viddini pasa, miután az útjába eső akadályt elhárította, a Cserna völgyében Mehádia felé tartott. Ezt a futólagosan megerősített, védelem szempontjából előnytelen fekvésű helyet Piccolomini császári ezredes három német zászlóaljjal (Heister, Grüne, Bareuth) és egy tiszai hajdúkból álló magyar zászlóaljjal védte.

A sáncokat megszálló legénység május 12-étől 27-ig tartott ostrom alatt több heves ellenséges támadást vert vissza. Helyzete azonban, mivel segítségre hiába várt, idővel tarthatatlanná lett. Piccolomini ezredes azzal a felsőbb utasí-

[24] *Bécsi Kriegsarchiv:* Feldakten Ungarn. 1738, 406; 1738—5—15 a.

tással kezében, mely őt a hely kezdetleges védelmi berendezése miatt az átadás következményei alól eleve felmentette, 27-én a várat feladta.[25]

IV. A császári sereg felvonulása és ereje. Átcsoportosítása.

A császári csapatok április végén hagyták el téli szállásukat s vonultak kijelölt gyülekezési helyükre. Lényegében ugyanúgy kellett felvonulniok, mint az előző év tavaszán. A derékhadnak Zimony és Új-Palánka mellett, a többinek pedig a Temesi-bánságban, Erdélyben és a horvát határ mentén.

Részletes összetételük a következő volt:[26]

A. Zimony és Új-Palánka mellett.

Főparancsnok: Lotharingiai Ferenc herceg
Helyettese: Königsegg gróf tábornagy

a) Tábornokok.

Wallis O.	tábornagy	Bernes	tábornok
Philippi	„	Linden	„
Seher lov.	tábornok	Caraffa	„
Hildburghausen	táborszernagy	du Fort	„
Petrasch	altábornagy	Preising	„
Wittdorf	„	Löwenwalde	„
Styrum	„	Ciceri	„
Batthyányi	„	St. Ignon	„
Römer	„	Misseroni	„
Berlihingen	„	Salm	„
Balayra	„	Reitzenstein	„
Sachsen-Gotha	„	Browne	„
Lotharingiai K.	„	Schulenburg	„
Thüngen	„	Pallavicini	„
Succow	„	Königsegg	„
Wallis W.	„	Mercy d'Argenteau	„
Botta	„	Lersner	„
Göldy	„	Riedesel	„
Waldeck	„	Grünne	„
Chanclos	„	Luzan	„
St. Ignon	tábornok	Kolowrat	„
Pállfy K.	„	Baranyai	„

[25] *Bécsi Kriegsarchiv:* Feldakten Ungarn. 1738, 406; 1738—6—30.
[26] *Bécsi Kriegsarchiv:* Feldakten Ungarn. 1738, 406; 1738—5—16½.

b) Lovasság.

6	lovas	és	1	karabélyos	század	a Pállfy J. vértesezredből	
4	„	„	1	„	„	a Caraffa	„
6	„	„	1	„	„	a Lubomirski	„
6	„	„	1	„	„	a Lanthiery	„
6	„	„	1	„	„	a Hohenzollern	„
6	„	„	1	„	„	a Seher	„
6	„	„	1	„	„	a Diemar	„
6	„	„	1	„	„	a Hohenembs	„
6	„	„	1	„	„	a St. Ignon	„
6	„	„	1	„	„	a Pálffy K.	„
6	„	„	1	„	„	a Bernes	„
6	„	„	1	gránátos	század	a Savoyai Eugen dragonyosezredből	
6	„	„	1	„	„	a Bayern	„
6	„	„	1	„	„	a Philippi	„
6	„	„	1	„	„	a Khevenhüller	„
6	„	„	1	„	„	az Althan	„
6	„	„	1	„	„	a Jörger	„
6	„	„	1	„	„	a Lichtenstein	„
6	„	„	1	„	„	a Batthyányi	„
6	„	„	1	„	„	a Würtenberg	„
5	század	a	Károlyi	huszárezredből[27]			
5	„	„	Dessewffy	„	[28]		

c) Gyalogság.

2	zászlóalj	és	2	gránátos	század	a Lothringen F. gyalogezredből	
3	„	„	2	„	„	az Alt Daun	„
2	„	„	2	„	„	a Starhemberg	„
2	„	„	2	„	„	a Königsegg	„
2	„	„	1	„	„	a Wilczek	„
2	„	„	2	„	„	a Seckendorf	„
2	„	„	2	„	„	a Jung Daun	„
2	„	„	2	„	„	a Hessen Cassel	„
2	„	„	2	„	„	a Marully	„
2	„	„	2	„	„	a Schmettau	„
2	„	„	2	„	„	az Ogilvy	„
2	„	„	2	„	„	a Heister	„
2	„	„	2	„	„	a Lothringen K.	„
3	„	„	2	„	„	a Wurmbrand	„
2	„	„	2	„	„	az Onelly	„
1	„	„	1	„	„	a Walsegg	„

[27] Cs. és kir. 6. huszárezred.
[28] Cs. és kir. 3. huszárezred.

2 zászlóalj és 2 gránátos század a Thüngen gyalogezredből
2 „ „ 2 „ „ a Göldy „
2 „ „ 2 „ „ a Reizenstein „
2 „ „ 2 „ „ a Molke „
1 „ „ 1 „ „ a Salm „
2 „ „ 2 „ „ a Browne „
2 „ „ 2 „ „ a Schulenburg „
2 „ „ 2 „ „ a Wolfenbüttel „
2 „ „ 2 „ „ a Grüne „
2 „ „ 2 „ „ a Kolowrat „
2 „ „ 2 „ „ a Platz „
2 „ „ 2 „ „ a Bareuth „

d) Tüzérség.

80 tábori és 132 nehéz löveg.

B. Erdélyben:

Parancsnok: Herceg Lobkovitz, lovassági tábornok

a) Tábornokok.

Podstatzky altábornagy
Czernin „
Damnitz „
Molke tábornok
Platz „
Lentulus „
Ghillany „

b) Lovasság.

6 lovas és 1 karabélyos század a Portugall vértesezredből
6 „ „ 1 „ „ a Hantois „
6 „ „ 1 „ „ a Cordua „
6 „ „ 1 „ „ a Lobkowitz „
6 „ „ 1 „ „ a Podztatzky „
6 „ „ 1 gránátos század a Koháry dragonyosezredből
5 lovasszázad a Ghillany huszárezredtől[29]
5 „ a Pestvármegyei „ [30]

c) Gyalogság.

3 zászlóalj és 2 gránátos század a Harrach gyalogezredből
3 „ „ 2 „ „ a Vasquez „
3 „ „ 2 „ „ a Fürstenbusch „
3 „ „ 2 „ „ a Wallis W. „
3 „ „ 2 „ „ a Damnitz „
3 „ „ 2 „ „ a Baaden-Baaden „

[29] Később feloszlott.
[30] „ „

C. Horvátországban:

Parancsnok: gróf Esterházy altábornagy.
Beosztott tábornokok: Stubenberg altábornagy.

Gaisrugg tábornok.

Csapatok: A Csáky huszárezred[31] 5 százada és 2 gyalogzászlóalj. (Károlyváros és a varasdi kormányzóság területén.)

D. Szlavóniában:

Parancsnok: Kavanagh altábornagy.
Beosztott tábornok: Splényi tábornok.
Csapatok: A Splényi huszárezred[32] 5 százada, 14 német lovasszázad és 5 gyalogzászlóalj. (Eszék, Pétervárad, Bród és Gradiska helyőrségeiben.)

E. Szerbiában:

Parancsnok: Marully táborszernagy.
Csapatok: 11 gyalogzászlóalj. (Belgrád várában és a Szávapart védelmére.)

F. Temesi-bánságban:

Parancsnok: Gróf Neipperg táborszernagy.
Csapatok: 18 lovasszázad, 16 gyalogzászlóalj és 12 gyalog gránátosszázad. (Orsova szigetén, Ó-Orsován, Mehádián és Temesvárott.)

Mindent egybevetve a hadrakelt császári sereg 216 lovasszázadból, 26 lovas karabélyos, illetve gránátos századból, 108 gyalogzászlóaljból és 77 gyalog gránátos századból állt.

Harcoló állománya — az 5400 főt számláló szász segélycsapaton kívül — egykori kimutatás szerint pontosan 91.717 fő volt.[33]

III. Károly ez alkalommal a főseregs egyszersmind az összes császári erők parancsnokává Lotharingiai Ferenc herceget nevezte ki, kinek méltósága azonban csak névleges volt.[34] A hadműveletek irányításáért a felelősséget a mellé

[31] Cs. és kir. 9. huszárezred.
[32] Később feloszlott.
[33] *Bécsi Kriegsarchiv:* Manuscripte 22; 3—1—19.
[34] „... und es wurde beschlossen daß der groß Herzog Franz nebst seinem Bruder dem Herzog Carl von Lothrigen dieser Campagne wieder beywohnen, und respective unter anleytung des gedachten Feldt-Marschallens das Commando der Armee wenigstens dem ansehen nach haben solle." (Synoptische Lebensbeschreibung des Feld. M. Gr. And. Hadik, von ihm selbst entworfen 1774. Hadik—Barkóczy család levéltárában.)

beosztott Königsegg tábornagy, az Udvari Haditanács elnöke viselte.

A császár május 15-én kelt s a herceghez intézett levelében egész pontosan meghatározta hatáskörét. Ez az utasítás hangsúlyozta azt, hogy minden esetben, amikor az Udvari Haditanács véleményének kikérésére nincs idő, a tábornokok haditanácsa, de különösképp a helyetteséül kijelölt Königsegg tábornok véleménye alapján döntsön.[35]

Április végén, vagyis amikor az Udvari Haditanács a csapatok gyülekezésére a parancsot kiadta, még az oroszosztrák közös hadműveleti terv volt érvényben. Az, amelyik szerint az Alduna mentén felvonuló főseregnek Viddin ostromára kellett sietnie. Nemsokára azonban megváltozott a helyzet. A törökök a május 8-án lezajlott orsovai csata után a Dunán átkeltek s e hónap közepe felé már Mehádiát ostromolták. Nyomukban egy másik nagyobb sereg közeledett, mely május 12-én a hadászatilag elsőrendű fontosságú Új-Orsova (Ada-Kaleh) erősségét zárta körül.

A megváltozott körülmények természetesen a császári erők átcsoportosítását tették szükségessé. Csakhogy a már útban lévő csapatokat nem lehetett visszafordítani. Az új intézkedés tehát akként szólt, hogy a Zimony és Új-Palánka felé irányított főcsapatok eredeti parancsukra való tekintet nélkül Belgrád, vagy Temesvár mellett gyülekezzenek, a szerint, hogy menetközben melyiket érik el hamarább, s utána Lobkowitz herceg erdélyi hadtestével is egyesülve, közösen nyomuljanak Új-Orsova felmentésére. Az összes többi határmenti csoportok egyelőre csak védő feladatot kaptak.

A megváltozott utasítás értelmében május második felében Belgrád környékén 12.000, a Temesi-bánságban 25.000 és Erdélyben 10.000 fő állott a hadműveletekre készen.

Königsegg tábornagy május 28-án ért Belgrádba. Itt természetesen mit sem tudva arról, hogy a török nagyvezér Belgrád ostromát Új-Orsova előzetes elfoglalásától tette függővé — azokból a hírekből és kémjelentésekből, melyek a török sereg zömét egybehangzóan Nis közelében jelezték, arra következtetett, hogy a törökök Belgrád ellen készülődnek. Hiába sürgette a Temesi-bánát katonai parancsnoka, Neipperg táborszernagy a császári derékhad részeinek Temesvár melletti egyesülését és az Új-Orsova felé történő elő-

[35] „...Da benebst aber Euer Liebden gleichwohl anheim gestellet bleibet, daß sofern Sie eine vorteilhafte Gelegenheit finden, und diese, bis dieselbe sich allhier anfrageten, aus Händen gehen, oder difficile werden könte, nach vorläufig mit deren Generals-Persohnen gehaltenen Kriegs-rath secundum Saniora, absonder und vorzüglich aber, nach Unseres Ihnen ad Latus zugegebenen Hofkriegs Praesidenten Meinung zu Werke gehen mögen."

(*Bécsi Kriegsarchiv:* Manuscripte 22: 3—1—19.)

nyomulást. Königsegg Belgrádot féltette s nem akart a Duna mellől mozdulni. Neipperg helyzetbírálatát egyébként sem fogadta el s a Cserna völgyébe betört ellenség mozdulatának nem tulajdonított különösebb jelentőséget. Véleménye az volt, hogy a Cserna szűk völgye s e vidék szorosszerű jellege nem alkalmas nagyobb ellenséges csoport hadműveletére. A törökök itteni próbálkozása csak megtévesztő célzatú lehet.

Königsegg ezekben a napokban még nem tudta azt, hogy Mehádia már május 27-én elesett. Mikor az erről szóló jelentést kézhezvette, egyszeriben megváltoztatta álláspontját. Június 3-án haditanácsot hívott egybe, mely a Temesi-bánságban komolyra fordult helyzet hatása alatt a következőkép határozott: A császári fősereg Belgrád melletti része kisebb erőknek a határvédelem céljából szükséges visszahagyása után, Temesvár felé vonul, ahol Neipperg seregével és Lobkowitz erdélyi hadtestével egyesül, s utána mihamarább Új-Orsova felmentésére siet.[36]

Königsegget a haditanácson elhangzott vélemények alaposan meggyőzhették, mert egyszeriben most ő sürgette legjobban a császári hadak egyesülését.

A megtartott tanácskozásról beszámoló jelentésében császára figyelmét különösen arra a veszélyre hívta fel, melyet a törököknek a Bánság, Erdély, vagy a Tiszántúl ellenséges érzelmű magyarjai közé való bevonulása idézhet elő.[37]

A Belgrád mellett táborozott császári sereg, a haditanács határozata értelmében június 10-én átkelt a Dunán és a Temes folyó mentén haladva 20-án Temes-Ságra ért, ahová ugyaneznap érkezett meg Lotharingiai Ferenc herceg is. Innét folytatva útját, 24-én Lugos közelében először Neipperg táborszernagy csapataival, majd 28-án Karánsebesnél Lobkowitz herceg hadával egyesült.

V. A császári fősereg hadműveletei.

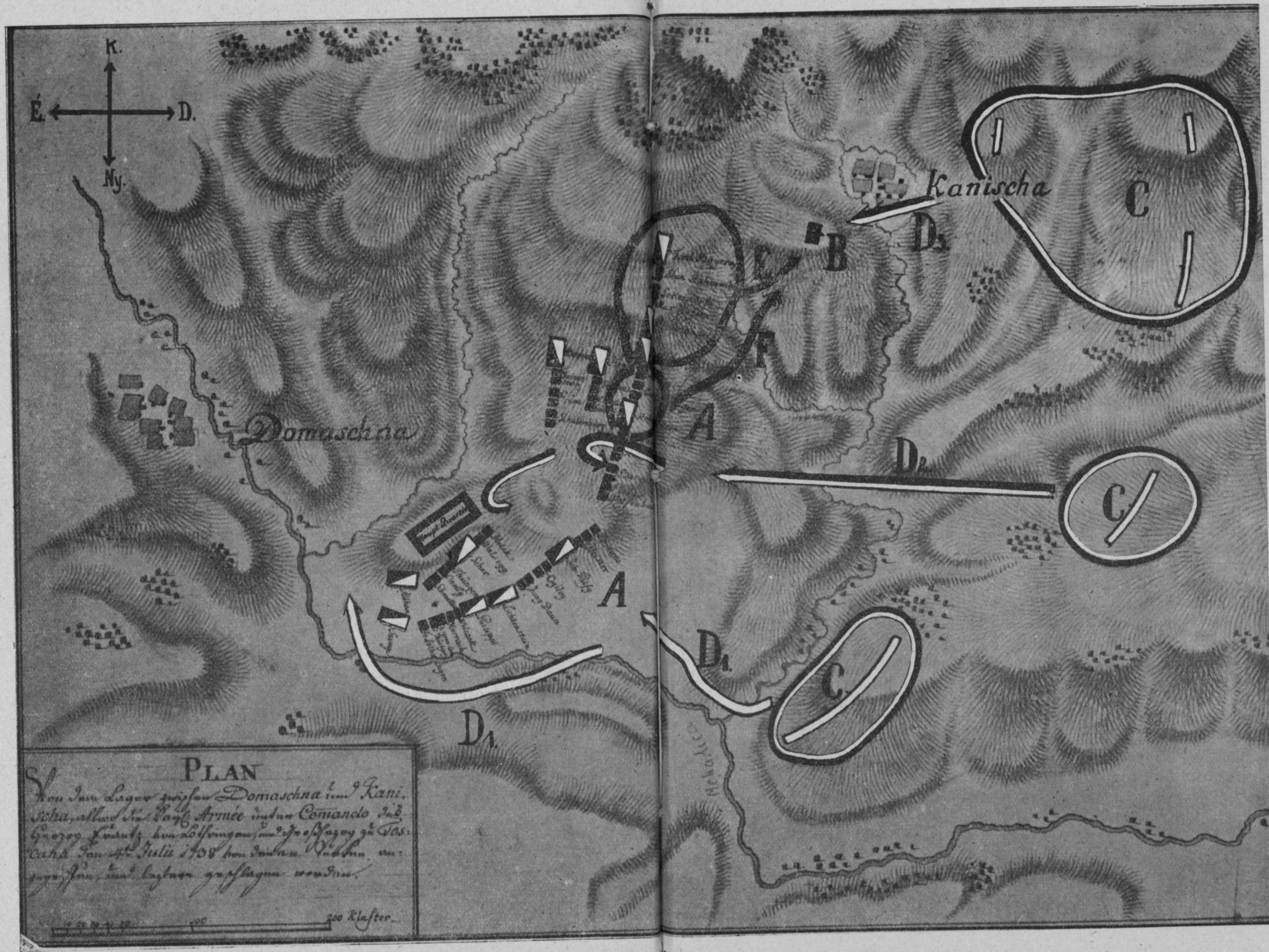
1. Az 1738. július 4-i környai csata.[38] Mehádia visszavétele és Új-Orsova felmentése.

Az egyesült császári fősereg, melynek harcrafogható állománya, egykori feljegyzés szerint, 43.494 főre rúgott, arra a hírre, hogy a törökök Mehádia irányából előnyomulnak, Karánsebes alól megindulva, július 1-én átkelt a teregovai

[36] *Bécsi Kriegsarchiv:* Feldakten Ungarn. 1738, 408; 1738—3—23.

[37] „... wodurch dem Groß-Vezir, welcher sich bei Nissa aufhaltet, aller Vortheil gebahnet wurde, umb in das Bannat und Siebenbürgen von rückwerts einzutringen, ja gahr weith in Hungarn hinein jenseits der Theys alles zu ravagiren, und wohl gar einen Aufstand beÿ den übel gesinten Hungarn zu erwecken ..." (*Bécsi Kriegsarchiv:* Feldakten Ungarn. 1738, 408; 1738—13—23.)

[38] 1. térkép.

K.
É.
D.
Ny.
Kanischa
C
B
D3
A
D2
C
Domaschna
A
D1
C
D1
PLAN
300 Klafter

1. Térkép.

szoroson s már másnap váratlanul ellenséges előcsapatokra bukkant. Nyomban megállt s Károlyi Ferenc gróf ezredes parancsnoksága alatt három huszárezred (Károlyi, Dessewffy és Ghillany) lovagolt előre. A török különítmény a huszárok első, heves támadására nem fejtett ki komolyabb ellenállást. Rövid csatározás után visszavonult.

A császári sereg az első összecsapás után négyszögbe fejlődött s ebben a meglehetősen nehézkes megközelítő alakzatban ért július 4-én a Domásnya és Kornya[39] közötti erősen átszeldelt tereprész északi szegélyéhez.

A viddini pasa kb. 15.000 főnyi seregével ekkor már a szembenlevő Kanizsa[40] körüli magaslatokon táborozott (C). A törökök láttára Lotharingiai Ferenc herceg arccal délfelé, csatarendben állította fel csapatait (A). A császári sereg egy nagyjában kelet-nyugati irányban elhúzódó s a Domásnya patak felé lépcsőszerűen eső hegynyúlványra került. Ennek következtében közvetlen a patakra támaszkodó jobbszárnya és balszárnya között tekintélyes szintkülönbség volt.

A két ellenfél hadállását szemügyre véve, a császári seregé föltétlen kedvezőtlenebb volt. Eltekintve attól a harcászati hátránytól, melyet a terep magasságbeli különbsége az amúgyis nehézkes császári csapatok kölcsönös támogatása tekintetében jelentett, a környező terep sajátságos alakzata következtében főleg balszárnyát fenyegette veszély. Az erdőszegély közvetlen közelsége a törökök szokásos, meglepetésszerű átkaroló támadásának lehetőségét rejtegette. Hasonló veszélyt jelentett az a magaslat is, mely Kanizsa község s a császári sereg balszárnya közé ékelődve uralkodott a környéken. Lotharingiai Ferenc megérezve ez utóbbi tereprész harcászati fontosságát erre 3 gránátos századot különített ki (B).

Amint előrelátható volt, az ellenség a császári arcvonal balszárnyára helyezte a támadás súlypontját.

Délfelé járt az idő, amikor egyszeriben vihar kerekedett. A törökök a porfelhő és a sűrű eső leple alatt elővonultak. Két kisebb rész szemben (D_1, D_2), egy nagyobb átkaroló csoport pedig a császári sereg balszárnya ellen indult támadásra (D_3).

Az utóbbi török túlerő az útjába eső magaslaton elhelyezkedett gránátosokat csakhamar visszanyomta s féligmeddig már megvetette lábát ezen a fontos tereprészen, amikor a kis csapat részére segítség érkezett.

---

[39] Kornya, másnéven Somfa község, Domásnyától délre kb. 6 kilométerre.

[40] Azóta elpusztult kisebb falu Domásnya és a mai Szörénykanizsa között; előbbitől délkeletre kb. 1 km-re esheteti.

A császári sereg balszárnyát vezető Hildburghausen táborszernagy — aki egyébként tehetségével messze kiemelkedett társai közül — előre látva a veszélyt, még idejében 3 lovasezredet és 3 gyalogzászlóaljat indított a magaslat felé (E). Csapatai épp a legválságosabb pillanatokban értek ide. A hullámzó harc szakadó esőben két teljes órán át tartott. A szerencse hol az egyikhez, hol a másikhoz szegődött. Voltak pillanatok, amikor teljes megsemmisülés fenyegette a császáriakat. Ilyen volt az a pillanat, amikor a Khevenhüller-féle dragonyosezred vaktában az egyik visszahúzódó török csapat sarkába szegődött. Csakhamar heves ellentámadások kereszttüzébe jutott s magával sodorva a mögötte lévő császári gyalogságot is, fejveszetten menekült.[41] Ekkor érkezett Wallis tábornagy a „Hohenzollern" vértesezreddel és 3 gyalog zászlóaljjal a harc színhelyére (F). Csak ez az újabb császári segítség tudta megmenteni a helyzetet.

Míg a császári sereg balszárnyán teljes hévvel tombolt a harc, a szemben támadó török csoportok jóval több szerencsével küzdöttek. Az egyik — kb. 1500 főnyi lovascsapat — a balszárny harcbavetése következtében a császári arcvonalban támadt résen tört be (D_2) s először a „Bareuth" majd a „Platz" zászlóaljakat támadta hátba. Ugyanekkor egy róla elszakadt kisebb lovascsoport a császári főhadiszállás közvetlen közeléig portyázott. A másik szembetámadó seregrészt a császáriak jól célzott egyesített tüze fogadta, amire útjából letért s az ellenség jobbszárnyát megkerülve, egészen a vonatig száguldott (D_1).

A császáriak vesztesége a csatáról beszámoló hivatalos jelentés szerint 959 fő, a törökök pedig 2000 fő volt.[42]

A törökök a csata lezajlása után hirtelenében megfordultak s Mehádia felé vonultak vissza. A császári sereg — amennyire menetteljesítménye megengedte — az ellenséget követve, július 9-én ért Mehádia alá, ahonnan a törökök időközben szintén továbbálltak. A mintegy 2000 főből álló török őrség, minden komolyabb ellenállás megkísérlése nélkül, a várat ugyanaznap átadta. E hely tehát császári kézbe került vissza. Még a vár átadásának formai elintézése folyt, amikor 10-én Kehrenberg ezredes, Új-Orsova parancsnoka jelentette, hogy a török sereg az ostrommal felhagyott s a falak alól sietve elvonult.[43]

---

[41] *Angeli:* Der Krieg mit der Pforte 1736—1739. (Mittheilungen des k. k. Kriegs-Archivs. 1881. évf. 424. old.)

[42] Lotharingiai F. herceg harcjelentése. *Bécsi Kriegsarchiv:* Feldakten Ungarn. 1738, 408; 1738—13—26/28.

[43] *Bécsi Kriegsarchiv:* Feldakten Ungarn. 1738, 409; 1738—7—4.

A császári főseregnek sikeres előnyomulása természetesen nagy örömet keltett Bécsben. III. Károly most már reménykedve nézett e hadjárati év eseményei elé. Optimizmusa azonban korainak bizonyult.

A Kornya melletti csata korántse volt nagyobb jelentőségű. Hogy egyebet ne említsünk. azt a törökök is a maguk győzelmeként könyvelték el, noha ők hagyták el előbb a csatatért. És talán joggal. Mert ha a két fél veszteségi arányszámának összehasonlítása — mely a törökök nekirontó harcmódjának tudható be — látszólag császári győzelem mellett szólt, a csata tervezése és kivitele a török vezetés fölényét igazolta. Harcászati sikerét nem lehet elvitatni. Bár a császári sereg balszárnyát nem tudta visszafordítani, arcvonalát ellenben áttörte s talán csak a császári csapatok fegyelmének köszönhető, hogy soraiban teljes fejetlenséget nem idézett elő. Ezzel szemben Hildburghausen táborszernagy naplójában olvashatjuk, hogy ő Königsegg tábornagy kifejezett parancsa ellenére irányította csapatait a balszárny előtti fontos magaslatra.[44] A császári sereg helytállása tehát csak egy hajszálon függött. Mindezt természetesen nem tudták Bécsben s így érthető, hogy a török sereg visszavonulását a győzelem kézzelfogható bizonyítékának tekintették. Holott nem történt egyéb, mint a törökök hadviselését jellemző eset megismétlődése, hogy amikor fölényes ellenséges erővel ütköztek meg, szinte száguldásszerűen visszavonultak. A török seregnek ez a rugalmassága, az adott körülményekhez való gyors alkalmazkodása, a császári vezetőket nem egyszer vezette tévútra.

2. *A császári főssereg visszavonulása. Utóvédharcok Mehádia környékén.*[45]

Lotharingiai Ferenc herceg a Magyarországba tört s az Új-Orsovát körülzárt török seregek szinte meglepetésszerű, gyors visszavonulása után, hirtelenében nem tudta, mihez kezdjen. Orsova közelében maradjon-e, vagy pedig Belgrád környékére térjen vissza? Kényelmetlen helyzetében és mivel a döntés nem ő tőle függött. Mehádián, július 11-én haditanácsot hívott össze. A tábornokok véleménye nagyobbrészt az volt, hogy az orsovai vár felmentése után a császári erő jelenlétére ott már nincs szükség. Az elvonult török ostromló sereg nemigen fog visszatérni. Valószínűbb az, hogy a török főssereg, az itteni balsikerek hatása alatt, Belgrád felé vonul. A határozat tehát akként szólt, hogy egyelőre állva maradnak: Új-Orsovát egy nagyobb különítménnyel szemügyre

[44] *Bécsi Kriegsarchiv:* Feldakten Ungarn. 1738, 408; 1738—13—47.
[45] 2. térkép.

veszik s azután az egész császári főseregBelgrád alá fordul vissza.[46]

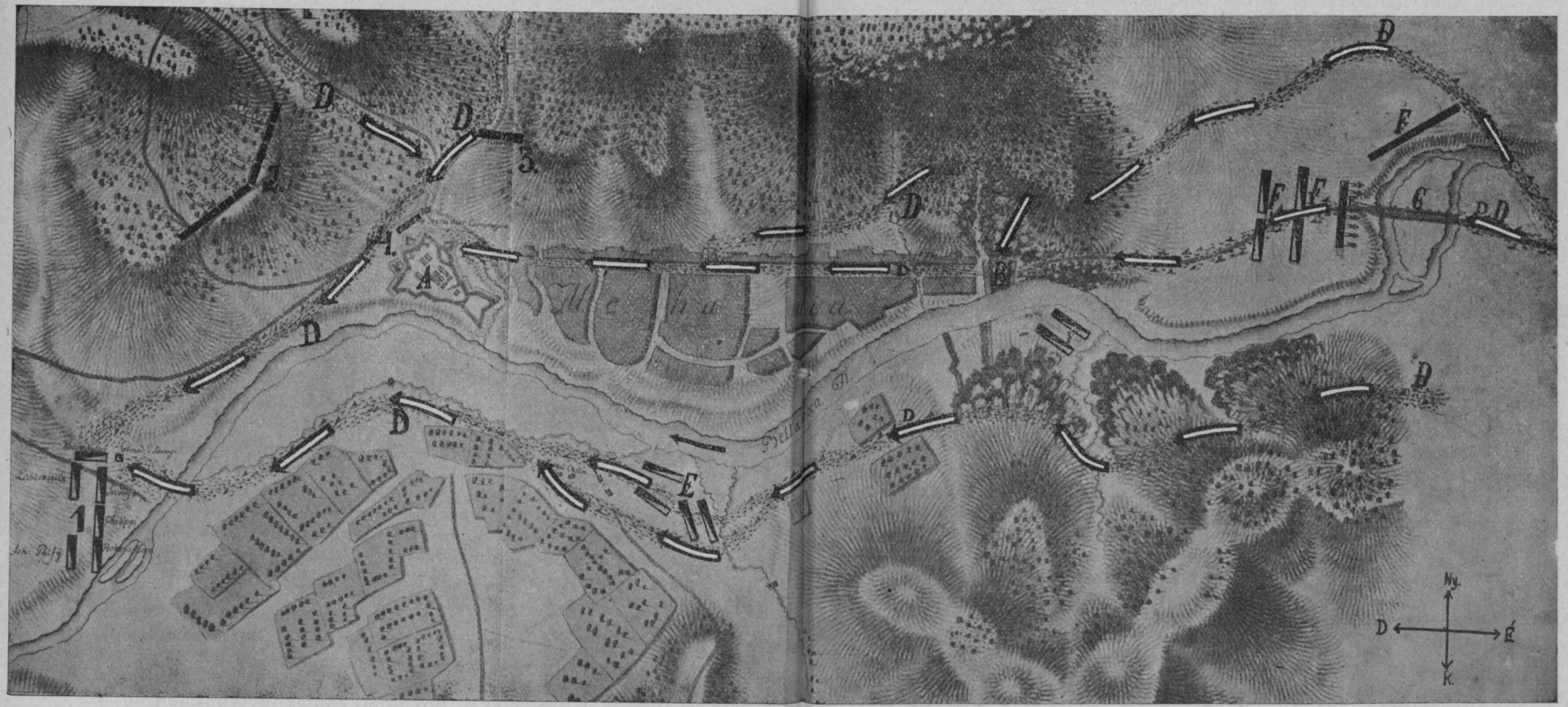
Lotharingiai Ferenc herceg személyesen akart meggyőződni az Orsova körüli helyzetről. A lovasságot s a tüzérséget Mehádia mellett hagyva, 13-án a császári gyalogsággal a Duna felé vonult. Közben azonban lényegesen megváltozott a helyzet. A Nis közelében álló török nagyvezér a Magyarországba tört s Új-Orsovát körülzárt seregeinek visszavonulása után, egyelőre lemondott Belgrád ostromáról, melyet különben már eleve is Orsova előzetes elfoglalásához kötött. Elhatározta, hogy eredeti tervét következetesen, s minden körülmények között végrehajtja és a Duna e fontos szigetét mielőbb elfoglalja. Ezért serege zömét, a visszavonult részekkel egyetemben, Nis alól. Viddinen át Új-Orsova felé irányította.

Amikor Lotharingiai Ferenc herceg Orsova közelébe ért, a török főserég már Kladova mellett állt; előreküldött részei pedig a szigettől közvetlen délre eső hegyvidéket érték el. Ezeket jelentette a hercegnek a „Dessewffy" és „Károlyi" huszárezredből alakított felderítő különítmény, melyet a császári főparancsnok a Mehádia alól visszavonult török sereg üldözésére még július 10-én kirendelt, s amelyik ekkor már a Dunán kétízben átkelve, messze útról tért vissza. A herceg a huszárok jelentésének valódiságáról nemsokára személyesen is meggyőződhetett. A folyó jobbpartján csakhamar ellenséges lovasok tűntek fel, mire a nélkül, hogy a vár őrségét megerősítette volna, csapataival sietve visszafordult.

A császári tábornokok július 14-én a helyzetet s a tennivalókat újból megvitatták. Az az egy világos volt, hogy Belgrádot egyelőre nem fenyegeti veszély. A Száva torkolatához való visszavonulás gondolatát tehát számvetésükből eleve kikapcsolták. Egyébként meglehetősen bizonytalanul tekintettek az események elé. A váratlan fordulat habozóvá tette őket. Annak ellenére, hogy III. Károly a hadműveletek céljául kifejezetten Új-Orsova felmentését s a Temesi-bánság megtisztítását jelölte meg,[47] a tanácskozáson az ellenséges főerő megtámadásáról jóformán alig esett szó. Egyedül a herceg pendítette meg bátortalanul az előnyomulás gondolatát. Annál több aggodalom hangzott el az egészségtelen vidék, a megcsappant állományviszonyok, a csapatok kimerültsége s végül a magyar lakosságnak a hadműveleteket veszélyeztető

[46] *Bécsi Kriegsarchiv:* Feldakten Ungarn. 1738, 408; 1738—13—32.

[47] „...Euer Liebden ganz wohl daran seyend, daß dermahlen die erste Notwendigkeit, das Belagerte Orsova nach aller möglichkeit schleunig zu entsezen und den Feind aus dem Banat gänzlichen zu delogiren..." (*Bécsi Kriegsarchiv:* Feldakten Ungarn. 1738, 406; 1738—6—23.)

2. Térkép.

ellenséges magatartása miatt. Véglegesen ellenben nem döntöttek. Csak annyit határoztak el, hogy Karánsebesig vonulnak vissza s később majd pihent csapatokkal kísérlik meg az ellenállást.[48]

A császári fősereg a határozat értelmében másnap, július 15-én hajnalban Mehádián át visszavonulásba kezdett. Utóvédként két lovasezred maradt hátra. A derékhad már elhagyta a helységet s az attól északra fekvő híd (C) közvetlen közelébe ért (F), amikor az utóvédet kisebb ellenséges csapatok támadták meg, melyek azután visszavonultak. Philippi tábornagy rosszat sejtve, az utóvéd támogatására az útközben elmaradt négy lovasezredet (E) rendelte. Ezek az előbbi kettővel együtt közvetlen a Belareca folyó jobbpartján helyezkedtek el (1). A város déli kijáratánál lévő sáncszerű erődítés (A) biztosítására a főseregtől ugyanekkor 3 gyalogezred, 2 zászlóalj és 4 gránátos század sietett. A gyalogcsapatok nagyobb része az erődítéstől délre fekvő magaslat oldalán foglalt helyet (2): két zászlóalj az egyik közeli hegyszorost zárta le (3), végül a gránátosok a sáncok közvetlen közelében, az út mentén foglaltak állást (4).

A segítségül érkező császári katonák alig jutottak lélekzethez, amikor a Belareca meglehetősen szűk völgye egyszeriben megelevenedett. A török fősereg előreküldött nagyobb lovascsoportja a környező hegyeken át megkerülte a várost és részei egyidőben, több irányból rontottak a császári csapatokra (D). Lendületük olyan hatalmas volt, hogy egyik oszlopuk a híd előtt álló császári derékhad harcvonalain (F) szinte pillanatok alatt száguldott keresztül. A harc leghevesebbé a nagyobbik sáncvár (A) közelében fajult. Az itt lévő gránátosok két támadás ütközőpontjába kerültek. Az egyik ellenséges lovasroham a közeli hegyszorosokból, a másik pedig észak felől, a városon keresztül zúdult rájuk. Ugyanekkor a kisebb sáncszerű műbe is (B) betört az ellenség. Támadásának lendülete itt is olyan nagy volt, hogy a lóról szállott törökök nem a kapun át hatoltak be, hanem a hegyoldal szikláiról leugorva rontottak az erődítésbe s megszállóit egyszálig felkoncolták.[49]

A törökök támadása jóformán csak percekig tartott.

---

[48] *Bécsi Kriegsarchiv:* Manuscripte 22; 5—1—19.

[49] „...die Türcken sich allerseiths zu pferdt und zu fuss sehen liessen, und seind bald in die unter gemauerte Schanz, ohne das Thor aufzubrechen, von felssen, herunter gesprungen und die völlige besazung massacriret; Was denen jenigen, so das orth gesehen, unbegreifflich ist und bitte Euer Kay. May. allerunterthänigst sich dieses orth beschreiben zu lassen, umb die keckheit des Feinds zu ersehen. (Lotharingiai F. herceg jelentése a császárnak. *Bécsi Kriegsarchiv:* Feldakten Ungarn. 1738, 409; 1738—7—5.)

Amilyen fergetően jelentek meg, a hangos csatakiáltásokkal kísért rövid öldöklés után ugyanolyan boszorkányos gyorsasággal tűntek el a közeli erdőkben. De így is sejtetni engedték azt a veszélyt, mely a császári sereget a Temesi-bánság szűk völgyszorosaiban egy nagyobb török támadás esetén fenyegeti. A császári sereg ezért mihamarább maga mögött akarta hagyni e tereprészt. Megkettőztette lépteit s július 17-én Kornyát, 20-án pedig már Karánsebest érte el.

A törökök meglepetésszerű, kíméletlen támadása s az azt nyomonkövető hátrálás természetesen nem maradt következmény nélkül. A bizakodást csüggedés váltotta fel. A szerencse elpártolása után maga Lotharingiai Ferenc is elhagyta a hadsereget. Betegségére hivatkozva — amint arról az egykori feljegyzések lehet, hogy minden célzatosság nélkül emlékeznek meg — levegőváltozásra ment. A császári sereg főparancsnokságát — forma szerint is — Königsegg tábornagy vette át. A tábornagy még útközben elhatározta, hogy a császári sereget egyhuzamban Karánsebesen is túl vezeti vissza. Ideérve azonban mégis jobbnak látta, ha egy kevés pihenőt iktat közbe. Valószínűleg azért, hogy a teendőket mégegyszer fontolóra vegye. Talán lelkiismereti kérdést is csinált abból, hogy Új-Orsova várát s véle együtt a Temesi-bánságot minden komolyabb ellenállás nélkül engedje át az ellenségnek. A következményektől is tarthatott. Éreznie kellett, hogy a dolog valahogy nincs rendjén. Márcsak azért sem, mert a Mehádia alatt július 15-én lezajlott utóvédharcot is győzelemként jelentette Bécsbe.

A helytállás, vagy a további visszavonulás fontos kérdésében azonban nem mert egyedül dönteni. Haditanácsot hívott egybe. Ekkor már egész pontos és megbízható hírek érkeztek be az ellenségről. Valamennyien arról adtak számot, hogy a török nagyvezér Új-Orsovát körülzárta és nehéz lövegekkel löveti. Ezeken kívül a mehádiai sáncokban visszahagyott Bärenklau jelentése is befutott. A császári ezredes tudomásul adta azt, hogy az erődítést egy nagyobb török seregnek július 24-én átadta.

A haditanács az utóbbiból az ellenség közeledésére következtetett s ezért a visszavonulás folytatása mellett döntött.[50] A határozatot tett követte s a császári főseregjúlius 25-én Lugost érte el.

A császári főseregjúlius 25-én Lugost érte el.[51] visszavonulása ez esetben minden jelentésnél jobban beszélt. III. Károly most már

[50] *Bécsi Kriegsarchiv:* Manuscripte 22; 3—1—19.

[51] A visszavonulás alatti menetteljesítményére jellemző, hogy míg előnyomulásakor a Karánsebes és Kornya közötti 40 km-es távolságot 6 nap alatt tette meg, addig most ugyanez az út 3 menetnapjába került.

nem adott hitelt a mehádiai győzelemről szóló tudósításoknak. Az sem befolyásolta, hogy a hadseregtől érkező Preysing tábornok, aki a jelentést vitte hozzá, egy pár török győzelmi jelvénnyel is kedveskedett.

Az uralkodó, aki a hadműveleteket elsősorban politikai szempontból bírálta el s aki a Rákóczi-féle vállalkozás miatt különösen Erdélyt féltette, súlyos véleményt mondott a császári főseregről működéséről. Főként azt kifogásolta, hogy a kornyai csata után az egész hadsereg nem vonult nyomban Orsova alá, ahol állva kellett volna maradnia. Visszavonulása után Orsova, a Bánát, sőt Erdély elvesztésével lehet számolni.[52]

A szemrehányások természetesen javarészt a hadműveletekért felelős Königseggnek szóltak. A császári harag a tábornagy személye ellen irányult, s a Lotharingiai Ferenc herceghez intézett egyik császári kézirat már ebben az időben felvetette Königsegg felmentésének gondolatát.[53]

Ugyanez a császári levél a herceggel szemben elnéző, sőt bizonyos fokig elismerő hangú volt. A július 14-én megtartott haditanács alkalmával egyedül Lotharingiai Ferenc javasolta az előnyomulást. III. Károly ezt veje javára írta, s viszonzásul felmentette őt az alól a kötelezettség alól, hogy jövőbe a haditanács határozatához kösse magát. „Ezentúl azt tegye, — írta az uralkodó — amit becsülete és a kereszténység érdeke megkíván."

A súlyos szavak azonban az eseményeket nem tudták feltartóztatni. A kifogásoló császári levelek a herceget egyébként sem találták már a táborban.

Königsegg tábornagy továbbirányította hadseregét. Mindenekelőtt a Dunát akarta elérni s ezért a Temes mentén nem Belgrád, hanem Új-Palánka felé igyekezett. Hogy ezzel tulajdonkép mi volt a célja, azt az egykorú hadműveleti iratokból nem tudjuk megállapítani. Ő maga is csak azzal érvelt, hogy a Duna mentén hadserege élelmezése a legkönnyebben oldható meg. Lényegesebb körülményt nem hozott fel.

Az adott helyzet mérlegelése után a következőkre kell következtetnünk: A császári főparancsnok valószínűleg abban bízott, hogy Új-Orsova az ostromló török főseregét hosz-

---

[52] „...Ich bin also umb so mehrers amsonst hierüber betroffen worden, als Ich leyder besorge daß diese fatale zurückziehung den Verlust von Orsova und des ganzen Bannats ja wohl gar des Fürstentumbs Siebenbürgen nach sich ziehen werde..." (*Bécsi Staatsarchiv:* F. 527.)

[53] „...so ist doch Königsegg auch an der unglücklichen inaction nach der Einnahme von Mehadia Schuld, und könnte selber, wenn es Euer Liebden für gut befinden, von der Armee abgerufen werden." (*Bécsi Kriegsarchiv:* Manuscripte 22; 3—1—19.)

szabb ideig fogja foglalkoztatni. Kedvet nem igen érzett arra, hogy a szorongatott vár felmentésére menjen. A másik oldalon viszont Belgrádot egyelőre veszély nem fenyegette. Visszavonulása céljául mindezek következtében Belgrád és Orsova közötti harmadik pontot keresett. Így esett választása Új-Palánkára. A császári hadseregparancsnokok egyébként is, ha pozitív hadműveleti céljuk nem volt, rendszerint az Alsó-Duna mentén kötöttek ki.

Königsegg Lugos mellől továbbvonulva, seregével Versecen át augusztus 13-án Temeskubinra ért. Később a Dunán átkelt s 18-án Szemendria közelében ütött tábort. Itt érte augusztus 22-én az Új-Orsova elestéről szóló lesujtó hír.

VI. Új-Orsova (Ada-Kaleh) meghódolása. (1738 aug. 15.)[54]

1. A vár.

A török birodalommal folytatott hosszantartó háborúskodások alatt Belgrádon kívül talán egyik hely sem játszott hadászatilag olyan fontos szerepet, mint Orsova környéke. Közvetlen a Duna balpartján épült a helység s a Cserna folyó torkolatánál állt őrt, biztosítva a Temesi-bánságba vezető völgyszorost, a tőle valamivel lejjebb keletkezett 1½ km hosszú és derékban 400 m széles sziget pedig természetes akadályként zárta el ezt a hatalmas víziútat.

E két, feladatában egymást kölcsönösen kiegészítő pont közül, idők folyamán különösen az utóbbi jelentősége nőtt meg. A török uralom alatt — katonai tekintetben — még különbséget nem igen találunk közöttük. Mindkettő kezdetleges földsáncokkal volt ellátva. Buda visszafoglalása s a

---

[54] 3. térkép.
MAGYARÁZAT:
A. Ó-Orsova laktanyaszerű erődítése.
B. A Duna jobbpartján emelt kisebb, sáncszerű erőd.
C. Erzsébet erőd.
D. Török ostromlövegek.
1. Károly bástya.
2. Eugén „
3. Wallis „
4. Mercy „
5. Laktanyák.
6. Nyugati és keleti ravelinek.
7. Viddini kapu.
8. Bánáti „
9. Belgrádi „
10. Szerb „
11., 12. Kazamátákkal ellátott külső védőművek.

közvetlen utána következő idők változatos harcai[55] közepette sem jutott előtérbe a sziget jelentősége. Sőt az 1699-i karlovici béke után, amely a Temesi-bánságot török fennhatóság alatt hagyta, még úgylátszik mintha Ó-Orsován nyugodnék a fősúly. A törökök az itteni földvárat laktanyaszerű épülettel erősítették meg (A), s ugyanekkor véle szemben, a Duna jobbpartján egy kisebb, sáncszerű erődöt emeltek (B). Ez némiképen érthető is. A törökök ekkor már inkább védelemre szorítkoztak és így elsősorban a még fennhatóságuk alá tartozó magyarországi területrésszel való összeköttetést tartották szem előtt.

Megváltozott azonban a helyzet akkor, amikor az 1718-i passzarovici béke Ausztriának Szerbia és Bosznia északi felét juttatta a Havasalföldnek hozzávetőleg az Olt folyóig terjedő szakaszával egyetemben. A bécsi udvar, tekintettel keleti terjeszkedési céljaira, nem a Cserna völgyének, hanem a Duna hadászatilag rendkívül értékes közlekedési útjának tulajdonított nagyobb fontosságot. A sziget egyszeriben kettős feladat betöltésére vált alkalmassá. A folyó természetes csapóajtójaként biztosította egyrészt a Belgrád és Orsova közé eső Dunaszakaszt, másrészt lehetővé tette a Kárpátok hegylánca által elzárt császári Havasalfölddel való gyors összeköttetést.

A császári hadvezetőség felismerve a sziget hadászati jelentőségét, a passzarovici béke után lázas igyekvéssel fogott a hely kiépítéséhez. A munkálatokat, Savoyai Jenő terve alapján, eleinte a Temesi-bánság katonai parancsnoka, Mercy tábornok irányította. Ó-Orsovát nem fejlesztette. Ez az erőd ugyanolyan állapotban maradt, amint azt a törökök elhagyták. Mercy ide csak kisebb helyőrséget tett. Véle hozzávetőleg egymagasságban, a Duna jobbpartján emelt sáncvárral pedig egyáltalán nem törődött. Ezt az idő vasfogainak gondjaira bízta. Annál nagyobb eréllyel látott a sziget megerősítéséhez. Fáradságot és akadályt nem ismerve, messze idegenből hozatott építőmestereket. A javarészt földhányásszerű erődítés helyére komolyabb, kőből épült vár került. Az építkezés folytatásával Mercy után a vár első katonai parancsnokát Castner alezredest bízták meg. Ez utóbbi a munkála-

[55] Orsova először az 1687-i győzelmes hadjárat során került császári kézbe. Ez évben Veterani altábornagy oszlopa Lugoson és Mehádián át Orsováig nyomult. A hely ettől az időponttól kezdve az 1718-i passzarovici békéig, a váltakozó hadiszerencse következtében sűrűn cserélt gazdát. 1689-ben, majd a következő 1690. évben rövid időre a törökök oldalán küzdő Thököly csapatai szállták meg; még az utóbbi évben azonban császári kézbe került vissza, csak azért, hogy az 1699-i karlovici béke ismét török uralom alá csatolja. Ez a helyzet egészen az 1717 augusztus 16-án lezajlott belgrádi császári győzelemig tartott, amikor a törökök sietve elhagyták Orsovát.

tokat továbbfolytatta s a szigetet fokozatosan a korszerű várépítkezés vívmányaival ellátott erődítéssé fejlesztette. Az utolsó simítások 1737-ben történtek. Ekkor már állt a vastagfalú főmű, mely négy, oldalozó lehetőséget biztosító, szögben kiugró bástyával rendelkezett (1, 2, 3, 4). Udvarában hosszas, téglaalakú laktanyaépületeket (5), külső előterében pedig két ravelint látunk (6). A várnak négy kapuja volt (7, 8, 9, 10): a sziget mindkét csücskén a hajók feltartóztatására szolgáló, kazamátákkal és lövegekkel ellátott külső védőművek álltak (11, 12). A folyó szélesebb, alsó ágának pásztázása végett, a szigettel szemben a szerb oldalon, egy kisebb, két bástyával és egy magaslaton lévő figyelőtoronnyal rendelkező védőmű épült, melyet a császárnő tiszteletére Erzsébet várnak kereszteltek el (0).

A sziget előtérbe jutott katonai jelentőségének tudható be az a változás is, mely évek hosszú sora alatt az elnevezés terén jelentkezett. Ó-Orsova néven eredetileg is közvetlen a Duna balpartján lévő megerősített helységet értették. Azt, amelyik a Cserna völgyén át a Magyarországba vezető utat biztosította. Új-Orsova néven azonban ebben az időben nem a szigetet, hanem azt a kisebb erődöt emlegették, melyet a törökök a karlovici béke után Ó-Orsovával szemben, a Duna jobbpartján emeltek (B), s amely később a császári uralom alatt pusztulásnak indult.[56] Amikor azután a sziget vára kiépült, Új-Orsova neve erre szállt át.

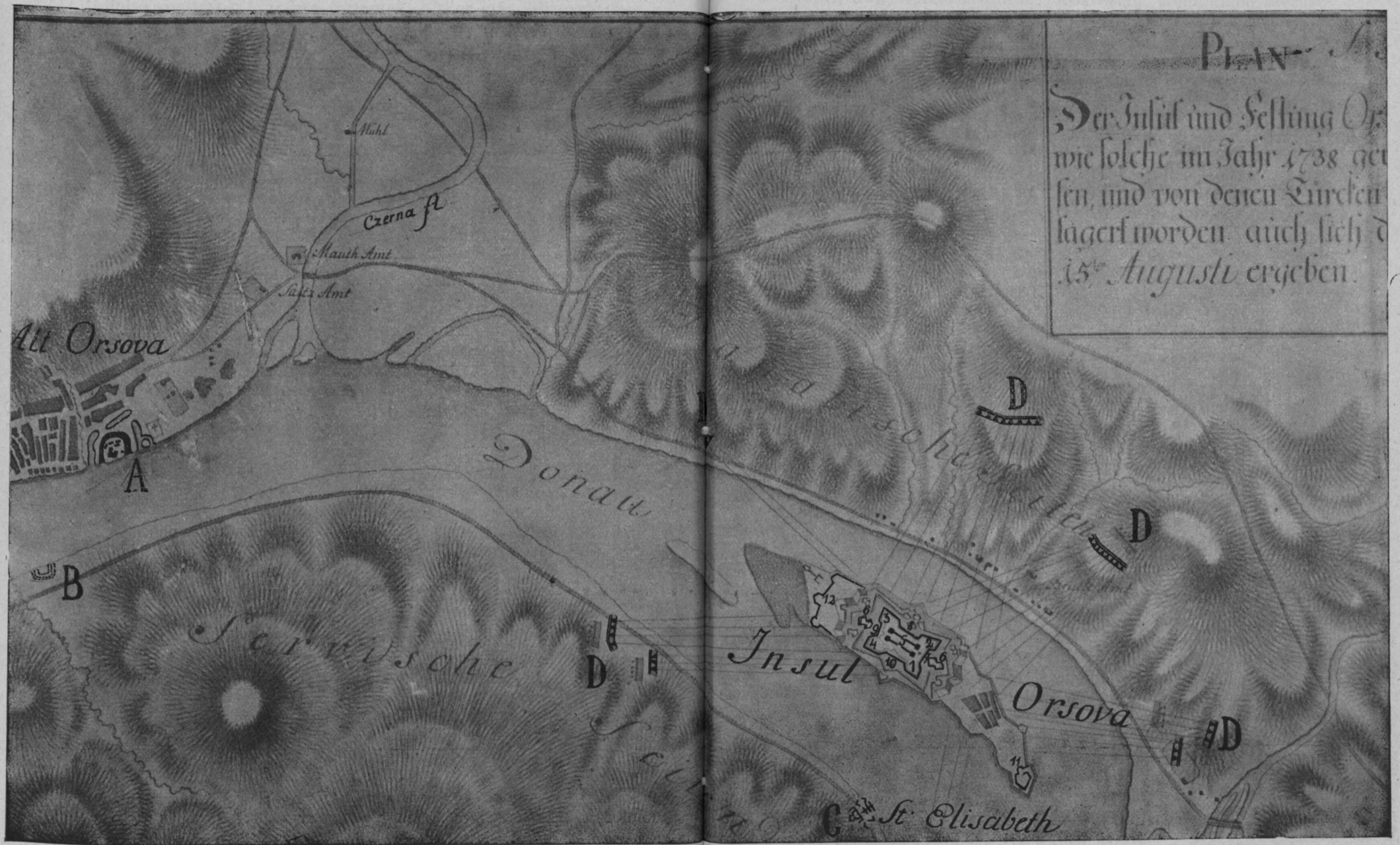
Amennyire uralkodott a sziget a folyamon, éppen annyira ki volt szolgáltatva a környező magaslatoknak. Közvetlen közelében a folyó mindkét partját meglehetősen meredeken eső hegyoldalak szegélyezik, melyek az ostromlövegek rejtett elhelyezésére kiválóan alkalmasak voltak. Az ostromló e magaslatokról a vár udvarának legelrejtettebb zugába szabadszemmel is beláthatott.

2. *A vár ostroma. Meghódolása.*

A várat megszálló császári erő hozzávetőleg 2000 főre rúgott, ebből 236 fő az Erzsébet várban volt elhelyezve. Védőrsége 120 könnyebb és 42 nehezebb löveggel rendelkezett. Parancsnoka Kehrenberg ezredes volt.

A török nagyvezér — amint már említettük — mindenekelőtt Új-Orsovát akarta kézrekeríteni. E célja elérésére — míg ő maga ereje zömével Nis közelében várta be a fejleményeket — közvetlen a Temesi-bánságba betört nagyobb

[56] Ez a pusztulás meglehetős rohamos volt. Az 1738-ban készült s a bécsi Kriegsarchivban ma is fellelhető térképeken az erődítés helyén már csak szaggatottvonalú romjelet találunk.

Plan
Der Insul und Festung Or
wie solche im Jahr 1738 ge
sen, und von denen Türcken
lagert worden auch sich d
15ten Augusti ergeben.
Mühl
Czerna fl
Mauth Amt
Salz Amt
Alt Orsova
Donau
Walachey
Serwische
Insul
Orsova
St. Elisabeth
A
B
C
D
D
D
D

5 Térkép.

török sereg nyomában egy másikat az orsovai sziget elfoglalására irányított. Ez utóbbi török sereg, Mohammed szeraszkier vezetése alatt, május 12-én ért a vár alá s nyomban az ostrom előkészületeihez látott.

A török ostromlövegek május 29-én szólaltak meg. Tüzük — mivel a törökök a környező magaslatokról a vár minden pontját látták — már az első nap hatásosnak bizonyult. A császári gyalogság a kazamátákban keresett menedéket s jóformán csak éjszaka mert mutatkozni. A várat megszálló csapatok helyzetéről Kehrenberg ezredes többek közt ezt írta egyik jelentésében: „Ha az ember előlről fedezést keresett, hátulról egész a talpáig ellenséges tűzbe került.[57] E hadjárat egyik török forrásműve pedig az ostromlövegek tüzének hatását a következő színes leírással örökítette meg: „Midőn a hitetlenek az erős szavú ágyúkat hallották s a folytonos csatározások tüzétől a falakon a vér és fekete por különféle színben szétáradott, miként a felhő a Duna vizét különféle színűvé teszi s az ostromlott hitetlenek a lőpor villámaitól fejüket sem mutathatták a fal nyílásainál, ekkor félelem és rettegéssel lelkök elszorult."[58]

Időközben azonban váratlan esemény zavarta meg az ostromot. A viddini pasa a július 4-én lezajlott kornyai csata után visszavonult s az orsovai sziget felé közeledett. Pár nap múlva, július 9-én Mehádia is meghódolt az előnyomuló császári főseregnek előtt. Ezek az események az ostromló török sereg parancsnokát megfontolásra késztették. A Temesvár felé előreküldött sereg gyors visszavonulásából nagyobb arányú török veszélyre következtetett s ezért július 10-én az ostromot félbeszakította s a vár közeléből seregével gyorsan elvonult.

Csakhogy a Nis környékén táborozó Jegen Mohammed nagyvezér résen volt. A császári főseregnek közeledésének hírére elindult s a visszavonult török seregeket feltartóztatva, azokkal együtt tartott Új-Orsova felé. A török főseregnek július 13-án ért a sziget közelébe, s mivel közeledésére most a császáriak fordultak vissza, minden akadálytól menten foghatott a vár második körülzárásához.

A Duna mindkét partján felállított ostromlövegek július 18-án kezdettek lőni (D). Hatásuk ugyanolyan volt, mint az ostrom első szakaszában. A várőrségen a tehetetlenség érzetéből eredő kedvetlenség s lehangoltság vett erőt. A nyomott hangulat elhatalmasodásához hozzájárult az a körülmény is,

[57] *Fritz:* Orsova und die Inselfestung Ada-Kaleh. (Mittheilungen des k. k. Kriegsarchivs. 1878. évf. 402. old.)

[58] *Sakir bej és Szubhi:* III. Károly háborúja a törökökkel 1737—1739. Hadtörténelmi Közlemények 1892. évf. 362. old.

hogy a császári várak felügyelője, de Beauffe altábornagy az ostrom alatt meggondolatlan kijelentésekre ragadtatta magát. Ez a császári tábornok, aki, történetesen épp szemleúton lévén, a körülzárt várban rekedt, a tisztikar előtt többek között a megszálló erő elégtelen voltát hangsúlyozta, s árulónak nevezve dühösen szidalmazta azt, aki a várat megépítette. Kijelentései természetesen a legénység füléhez is eljutottak. A következmények nem maradtak el. A fegyelmezetlenség először a szerb nemzetiségű csapatok között ütötte fel fejét. Ezek a parancsok teljesítését megtagadták s egyszerűen kijelentették, hogy csak a kazamátákban hajlandók szolgálatot teljesíteni.[59]

A várőrség között elharapódzott szellemi leromláson az sem segített, hogy augusztus 6-án, váratlanul külső segítség érkezett a várba. Königsegg tábornagy, aki ekkor már Versec környékén táborozott, Belgrád alól két felfegyverzett csajka kíséretében négy eleséggel megrakott hajót indított Új-Orsova felé.

A szállítmány azonban, mely az egyik török őrséggel megrakott dunai sziget mellett szerencsésen elhajózott, nem sok jót hozott. Sőt, — a védők helyzetét csak rosszabbra fordította. Az ostromló török sereg vezére ugyanis a példán felbuzdulva, maga is hasonló vállalkozásba fogott. Erre a gondolatra késztette őt az a körülmény is, hogy csapatait a folyó gyors sodra miatt csak a sziget felső, nyugati sarkán tehette partra. Pár nap múlva török csajkák tűntek fel a Dunán s felfelé evezve sikerült nekik a vár tüzéreinek minden erőfeszítése ellenére a sziget mellett elhaladniok. Az első sikeres próbálkozás után a török nagyvezér elhatározta, hogy csapatai egyrészét hajón a szigetre szállítja s a várat megrohanja. A tervet tett követte s a folyón nemsokára megjelenő török gyalogosokkal megrakott csajkák és dereglyék a várbelieknek maguk is elárulták a készülődés célját.

A partraszállás végrehajtása előtt azonban, augusztus 13-án, megadásra szólító felhívás érkezett a várba.

A császári őrség ellenálló ereje ekkor már jóformán végét járta. Sorai között járványos betegség lépett fel: létszáma a felére olvadt. Maga a vár parancsnoka, Kehrenberg ezredes is betegen feküdt. A felszólításra mindenekelőtt de Beauffe altábornagy véleményét kérte ki. Ez a vár átadását javasolta. Kehrenberg ekkor tisztikarához fordult, írásbeli nyilatkozattételre szólította fel alárendeltjeit. A császári tisztek viszont vonakodtak a vár átadásához hozzájárulni s kijelentették,

[59] *Bécsi Kriegsarchiv:* Manuscripte 22; 3—1—19.

hogy az ellenség partralépése esetén — ha parancsnokuk is úgy akarja — a végsőkig ellenállnak.

Kehrenbergnek nehezére eshetett a választás. Hosszas megfontolás után mégis a vár átadása mellett döntött s augusztus 15-én helyőrségével elvonulva, a Belgrád környékén álló császári főseregh felé vette útját.[60]

VII. A hadjárat befejezése. Következmények.

Új-Orsova török kézre jutása után a fiatal Rákóczi és a porta között létrejött egyezménynek és az eredeti török haditervnek megfelelően most jött el az ideje annak, hogy a nagyvezér egyrészt az első, kevés szerencsével megkísérelt magyarországi betörést megismételje, másrészt Belgrádot elfoglalja. Az előbbiben, vagyis a magyarországi nagyobb hadművelet sikerében joggal bízhatott is. Főként azért, mert az a török sereg, melyet Új-Orsova második körülzárása után küldött a visszavonult császári főseregh üldözésére, ekkor már Mehádián kívül Lugost is kézbekerítette. A Temesvár felé vezető út tehát biztosítva volt Rákóczi részére. A török nagyvezér ismét a viddini pasát bízta meg a feladat végrehajtásával. Augusztus 25-én Rákóczit is értesítette, azzal az üzenettel, hogy készülődjön, mert 30.000 főnyi sereggel Temesvár felé mehet. A nagyszabású vállalkozást azonban az utolsó pillanatban egy váratlan körülmény hiusította meg. A viddini pasa ugyanis a feladatot lehetetlennek minősítve, megtagadta az engedelmességet.[61] A nagyvezér erre, szorult helyzetében, kénytelen volt tervét elejteni s erről másnap, vagyis 26-án a fiatal Rákóczit is értesítette.[62]

A török nagyvezérnek hirtelen, egyik napról a másikra történt tervváltoztatása gondolkodóba ejt, s ezért közbevetőleg e kérdés alaposabb tisztázását véljük szükségesnek. E korral foglalkozó újabbi magyar történetírás a Rákóczi-féle vállalkozás elmaradását két körülménynek tudja be. Először: abból, hogy a magyar önkénteseknek és hadiszökevényeknek Rákóczi csapatához való nagyobbarányú csatlakozása elmaradt, a török nagyvezér arra következtetett, hogy Rákóczinak Magyarországon gyökere nincs; másodszor: a beteges Rákóczi Csernavodába, illetve Viddinbe történt érkezése után, az ügy iránti különösebb érdeklődésnek nem mutatta jelét.

---

[60] *Bécsi Kriegsarchiv:* Feldakten Ungarn. 1738, 410; 1738—9—12.

[61] *Bécsi Kriegsarchiv:* Manuscripte 22; 3—1—19.

[62] „A vezér azt izené tegnap a fejedelemnek, hogy készüllyön, mert 30 ezer emberrel Temesvár felé mehet. Ma pedig meg izené, hogy nem is kell Erdélyről gondoskodni, hanem arról, hogy véle Vidin felé mennyünk." (Mikes 1738 augusztus 26-án kelt levele.)

Kétségtelen, hogy ezek a körülmények is közrejátszhattak abban, hogy a nagyvezér a viddini pasa ellenszegülése után a vállalkozásról — minden további erőszakot mellőzve — lemondott, de ezeknek önmagukban semmi esetre sem lehetett döntő jelentőségük. Már csak azért sem, mert mindkettőt — a magyarok csatlakozásának elmaradását és Rákóczi betegségét — régóta tudta, s ezért alig tételezhetjük fel, hogy egyik napról a másikra történt tervváltoztatását ezek az előzőleg tudott dolgok idézték elő. Mellesleg említve azt a feltevést sem fogadhatjuk el, mintha a nagyvezér a magyarok csatlakozásának elmaradásából a vállalkozás életképtelenségére következtetett volna. Ennél sokkal jobban lehetett tájékozva a magyarországi viszonyokról.

Abból, hogy a török nagyvezér az első sikertelen magyarországi betörés és Új-Orsova várának július 13-án, másodízben történt körülzárása után nyomban még egy sereget küldött a császáriak üldözésére, csak arra következtethetünk, hogy a Rákóczi-féle katonai vállalkozás mellett az utolsó pillanatig megmaradt. A dolgok logikus rendjét nézve tehát csak egy meglepetésszerű, előre nem várt esemény húzhatta keresztül számítását. A legvalószínűbb e szerint is az, hogy a nagyvezér következetesen felépített terve a viddini pasa ellenállásán omlott össze. A török vezérek közötti egyenetlenkedés különben sem volt szokatlan jelenség a szultán hadseregében. Maga a nagyvezéri méltóság is meglehetős ingatag alapokon nyugodott s igen könnyen siklott át egyik kézből a másikba. A két török vezető közötti ellentét hátterébe talán a legjobban világít be az a tény, hogy Jegen Mohammed nagyvezér helyére a következő évben épp a viddini pasa került. Ugyanaz, aki ellenszegülésével a vállalkozást elgáncsolta.

Hogy ez utóbbit mi bírhatta rá a nagyvezérrel szembeni engedetlenségre, vagyis a kapott parancs megtagadására, azt már jóval több homály fedi. Ennél a pontnál csak összefüggés nélküli adatokra támaszkodhatunk, amelyekből épp ezért nem is igyekezünk semmiféle következtetést levonni. Ezeket minden megjegyzés nélkül csupán egymás mellé helyezzük. Az előzmények során emlékeztünk meg arról, hogy Erdély katonai parancsnoka, Lobkowitz herceg, aki a törökországi császári kémszervezetet irányította, már akkor jelentette a fiatal Rákóczi katonai vállalkozásának tervét az Udvari Haditanácsnak, amikor arról a fejedelemjelöltön kívül csak Bonneval tudhatott. Adataink vannak arra is, hogy a bécsi udvar megfelelő anyagi áldozatoktól sem riadt vissza, hogy Bonneval gyűlöletét enyhítse, s ennek befolyását a törökök között érdekeinek megfelelő vágányokra terelje. Végül tud-

nunk kell azt is, hogy ezt a renegát török tábornokot a viddini pasához meghitt baráti kötelékek fűzték.

Rákóczi elejtésével a Magyarországba való bevonulás lekerült napirendről. A török nagyvezér másik terve, vagyis Belgrád elfoglalása elé azonban nem gördült különösebb akadály. Ez a második hadműveleti cél szinte természetes volt s ezért Königsegg tábornagy a nélkül, hogy a török részen történtekről tudomása lett volna, szinte ösztönszerűleg, Szemendria alól a Duna jobbpartján Belgrád felé tartott. A császári fősereg augusztus 26-án Grockánál, 28-án Vincsánál, szeptember 6-án pedig közvetlen Belgrád előtt ütött tábort.

A császári fősereg helyzete ezekben a napokban valóban szánalmas volt. A hadiráadalmak, veszteségek s a különböző járványos betegségek elharapódzása után számban megcsökkenve s lelkileg megviselve, jóformán odatapadt a belgrádi vár falaihoz. Bár Königsegg az udvarhoz intézett jelentéseiben a vár támogatásának szükségességét hangsúlyozta s hadserege intrikusaira gyanakodva eleve tiltakozott a kishitűség vádja ellen,[63] igazában nem ez volt a császári hadsereg Belgrád alá vonulásának oka. A parancsnokaival egyetemben szellemükben megviselt császári csapatok ösztönösen oltalmat kerestek a jól megerősített erőd közelében. Ezt igazolja az a tény, hogy amikor az egyik török sereg szeptember 15-én a közelben levő Szemendriát elfoglalta, a császári gyalogság a várba vonult, a lovasság pedig sietve a Száván igyekezett áthajózni, hogy egyelőre Zimony mellett foglaljon állást. Az előnyomuló törökök szeptember 17-én értek Belgrád közelébe s Rőmer altábornagy 7 lovas ezreddel csak üggyel-bajjal tudta az áthajózás megakadályozásának veszélyét elhárítani. Pár napra rá, szeptember 19-én Új-Palánka is ellenséges kézre jutott s a török hajóhad Belgrád közvetlen közelében tűnt fel.

A császári főseregbe az sem tudott lelket önteni, hogy időközben, szeptember 10-én a visszatért Lotharingiai Ferenc herceg vette át a parancsnokságot. Sőt, úgylátszik ő sem tudta kivonni magát a csapatai között uralkodott hangulat hatása alól, mert a szeptember 15-én megtartott haditanács

---

[63] „Ich bitte Euer Kayȳs. May. lassen sich nicht von leuthen welche noch Kriegserfahrenheit noch deren Ländern rechte Kenntniss haben, bereden, vielweniger durch die theils ignorante und theils maliziose verläumderische Korrespondenzen aus der Armée verleithen lassen; als ob bei mir einige Kleinmüthigkeit die Objecta vergrössere..."

(Königsegg jelentése a császárnak. *Bécsi Kriegsarchiv:* Feldakten Ungarn 1738, 408: 1738—8—7.)

határozatához, mely a törökök közeledésének hírére a meghátrálás mellett döntött, maga is hozzájárult.[64]

A császári fősereg a végleges visszavonulásra felkészülve, egyideig még állva maradt, október 11-én azonban összes csapatai átkeltek a Dunán s Borcsán, Pancsován és Nagybecskereken át november elején téli szállásukba vonultak.

A bécsi udvar, amely éber szemmel s a legfinomabb műszer érzékenységével követte a hadszíntér eseményeit, a császári főseregnek a Temesi-bánságból történt visszavonulása után tüstént közbevetette magát, hogy az események további tragikus kifejlődésének útját szegje.

A kornyai és mehádiai csaták kétes értékét most már világosan látta, s semmiképp sem tudott belenyugodni abba, hogy ez a hadjárati év is eredmény nélkül záruljon le. Szemrehányások, utasítások és bátorítások érkeztek a császárvárosból a Belgrád környékén táborozó főseregnek. Céljuk az volt, hogy a csüggedő hadseregbe lelket öntsenek s azt a török derékhaddal döntő csatára kényszerítsék. A császári udvar mindenáron valami reális, kézzelfogható hadisikert kívánt a hadseregtől. Olyat, amelynek alapján a törökökkel elfogadható békét köthet. Különösen erőre kapott ez a vágy Új-Orsova várának ellenséges kézre jutása után. Bécsben nem Belgrádot, hanem főként Erdélyt féltették s Königseggtől azt kívánták, hogy azonnal Új-Orsova visszafoglalására siessen. Ezekben a napokban különösen nagy volt az ijedelem a császárvárosban. Nemcsak Rákóczi József vállalkozása miatt, hanem azért is, mert az orosz hadjárat kimenetele felől meglehetősen aggasztó hírek érkeztek. Az orosz főssereg, melynek Münnich tábornagy vezetése alatt a Dnyeszter melletti Bendert kellett volna elfoglalnia, meg sem kísérelte a folyón való átkelést, vagy a vár ostromát, hanem augusztus vége felé egyszeriben visszafordult s dolgavégezetlen téli szállásába vonult. A bécsi udvar attól félve, hogy a Dnyeszter mentén felszabadult török sereg Rákóczi támogatására Moldvából, vagy a Havasalföld felől tör be Erdélybe, kétségbeesve követelte a cári főssereg visszafordítását. A cárnő azonban hiába utasította Münnichet a közös haditervben vállalt kötelezettség teljesítésére. Az orosz tábornagy hajthatatlan maradt.[65]

---

[64] „so sei ich ebenfalls denen übrigen Meinungen beigetreten, den Feind, wenn er mit aller Macht kommet nicht zu erwarten."
(*Bécsi Kriegsarchiv:* Feldakten Ungarn. 1738, 410; 1738—9—8.)

[65] *Bécsi Kriegsarchiv:* Manuscripte 22; 3—1—19. Feldzüge der Russen im Jahre 1738.

Hozzájárult ehhez, hogy a császári fősereg parancsnoka is vonakodott Új-Orsova visszafoglalására menni. Megcsappant létszámára s hadserege kimerültségére hivatkozva tért ki a feladat teljesítése elől. A császár Königsegg ellenvetésére haragosan kifakadt: „Fájdalom, hogy valahányszor azt kívánom hadseregemtől, hogy az ellenséggel szembeszálljon, mindannyiszor gyönge létszámára hivatkoznak, ha pedig fáradságot és áldozatot nem ismerve azt megerősítem, akkor az élelemhiányt hozzák fel ürügyül... Bezzeg amikor a kenyéradagok felvételéről van szó — folytatja a császári levél — az ezredek legtöbbje egyszeriben teljes létszámmal jelentkezik."[66]

Königsegg tábornagyot azonban a császári szemrehányás sem puhította meg. Tovább hadakozott Új-Orsova visszafoglalásának gondolata ellen s egyik jelentésében meglehetős ideges hangon kelt ki a katonai tudományokban járatlan és a viszonyokat felületesen ismerő császári tanácsadók ellen.[67]

III. Károly a császári sereg főparancsnokával vívott küzdelembe idővel belefáradt. Belátta, hogy idős s tehetetlen tábornokával nem sokra megy. Az ellenségről érkezett hírek hatása alatt, melyek egyrészt Rákóczi vállalkozásának elmaradásáról, másrészt a Belgrád elleni készülődésekről számoltak be, lassan beletörődött abba, hogy hadserege a Száva torkolata közelében maradjon.

Éktelen haragra gerjedt azonban akkor, amikor Königsegg Belgrád alól is visszavonult: „Sohasem hittem volna — írta felháborodásában, — hogy a hadsereg még arra sem lesz képes, hogy Belgrád ágyúinak támogatása mellett az ellenséggel szembeszálljon."[68]

---

[66] „Nur allein sei zu bedauern, daß so oft man an Feind kommen, und mit selbem eine Schlacht wagen solle, die Armee viel zu schwach angeben, und da man sich solche zu verstärken alle Mühe und ungemeine Kosten anwende, für selbe keine Subsistenz zu finden vorgeschützt werde... wo unterdessen gleichwohlen, wenn es auf die an denen Magazinen herzunehmende Brod-Portionen ankomme die Regimenter mehrentheils complet seyn werden." (*Bécsi Kriegsarchiv:* Manuscripte 22: 3—1—19.)

[67] „Um meine Meinung freimütig zu eröfnen muss ich bekennen, daß der Antrag über Maidanbeck bis Persa Palanka zu gehen und Orsova mit Beihülfe des Fürsten von Lobkowitz zu bloquiren, eine solche idée seye, daß ich nicht begreife wie man solche seiner May. habe vortragen können, wenigstens Leute die nur die geringste militaire Begriffe und nur superficielle Käntniss der Situation deren Ländern und Umstände haben..." (*Bécsi Kriegsarchiv:* Manuscripte 22; 3—1—19.)

[68] „... jedoch hätte ich auch niemahlen vermuthet, dass solche unter deren Stücken von Belgrad einen anrückenden Feind begegnen zu können, ausser Stand seyn würde..." (*Bécsi Kriegsarchiv:* Manuscripte 22: 3—1—19.)

Bár Belgrád ostromára az idő előrehaladottsága miatt nem került sor, a második hadjárati év császári balsikere mindenekelőtt azzal a következménnyel járt, hogy a porta a már szeptember elején megindult békealkudozásoknál még jobban megkötötte magát. Az elmaradt magyarországi hadművelet ellenére is kitartott eredeti követelése mellett s a fiatal Rákóczi számára Erdélyt követelte. III. Károly természetesen élénken tiltakozott a fejedelemjelöltnek Erdélyre támasztott igénye ellen. Arra hivatkozott, hogy ez a fejedelemség a karlovici béke előtt sohasem tartozott a Rákóczi-családhoz, hanem utoljára is Apafié volt.[69]

A balsikerrel zárult hadjárat által súlyos helyzetbe került császári udvar szokásos megtorló intézkedései nem maradtak el.

III. Károly már Orsova, illetve Mehádia alól történt visszavonulás után felvetette Lotharingiai Ferenc herceg előtt a hadműveletekért felelős Königsegg felváltását. Ehhez a gondolathoz mindannyiszor visszatért, valahányszor a tábornagy újabb tehetetlenségének adta bizonyítékát.

Jellemző azonban, hogy a megtorló császári kéz jóval elnézőbb volt, mint az előző évben, a protestáns vallású Seckendorffal szemben. Annak ellenére, hogy az előző év katonai veszteségei meg sem közelítették azt a károsodást, mely a bécsi udvart Új-Orsova török kézre jutásával sujtotta, s e mellett a császári sereg visszavonulása, az ellenséggel való megütközéstől való húzódozás a félelem látható bélyegét sütötték a császári fegyverekre, a felelősséget viselő Königsegg elég humánus elbánásban részesült. III. Károly — haragja dacára — még a császári főseregnek Belgrád alól történt visszavonulása után is kiméletesen emlékezett meg vejéhez intézett levelében Königseggről. Legfőbb hibájául nemtörődömségét és gőgjét hozta fel, aki ilyenkor, az év vége felé kiújuló köszvényével is bajlódik. A császár e levelében vejét arra kérte, hogy szépszerével bírja rá a tábornagyot, hogy hagyja el a hadsereget.[70]

---

[69] „... Auf die Abtretung des Fürstenthumbs Siebenbürgen ist absolute nicht zu gedenken, umb so mehr als auch vor dem Carlovizer Friedens Tractat dieses Fürstenthumb der Ragozyschen Familie nicht zugehöret hat, sondern leztens von dem Abaffy besessen worden Meinem Erzhaus aber durch so viele umstrittige und bündigste titulos zugefallen ist ..." (*Bécsi Staatsarchiv:* Kriegsakten 327.)

[70] „Der F. M. ist ein guter auch vernünftiger Mann, hat aber das militare lang ausgesetzt und ist auch Euer Liebden seine Nonchalance, Hochmuth und anderes bekannt, von welchem wir viel und oft mit einander geredet haben, fehlt ihm auch die Erfahrenheit, nicht weniger die natürliche Activität; anbei ist er in die Länge auch hier bei dem Kriegsrath nötig; — dürfte ihm auch im Herbst das Podagra nicht aus-

Csak a hadjárat befejezése után, egyik november 16-án kelt legfelsőbb kézirat mentette fel Königsegget, a parancsok figyelmen kívül hagyása, s írásbeli jelentéseinek a császár személyét bántó hangja miatt, az Udvari Haditanács elnöki méltóságától s őt egyidejűleg a császárnő főudvarmesterévé nevezte ki.

Annál súlyosabban csapott le a megtorló igazságszolgáltatás Új-Orsova átadóira. Kehrenberg ezredes a várban rekedt de Beauffe altábornaggyal s a vár összes tisztjeivel egyetemben haditörvényszék elé került. A két magasrangú császári tiszt a szégyenteljes ítéletet csak azzal kerülte ki, hogy mindkettő még a vizsgálat tartama alatt meghalt.

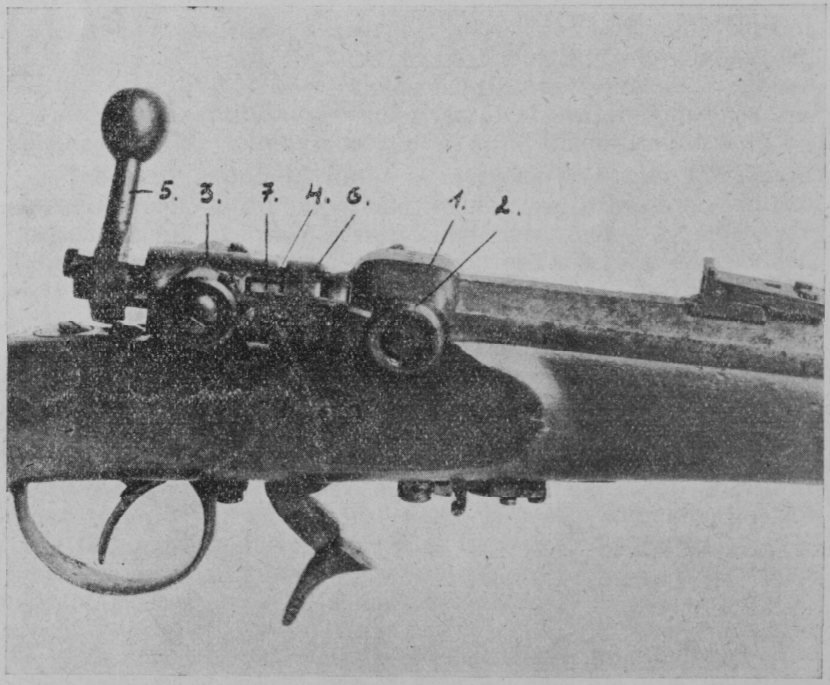
Rédvay István dr.

---

bleiben, und so wüsste nicht, ob nicht besser wäre, dass, wenn Euer Liebden nicht noch andere Ursachen dawider finden, zu veranlassen, dass er mit guter Art heraufkomme." (*Bécsi Kriegsarchiv:* Manuscripte 22; 3—1—19.)

Az első magyar hátultöltő puskáról.

Századok óta kísérlet tárgya volt a kézi lövőfegyvereknél a töltés idejének csökkentése, illetve ezzel összefüggően egy bizonyos idő alatt lehetséges lövések számának emelése. A tűzérségnél már a XV. században kezdődik az ágyú

1. ábra.

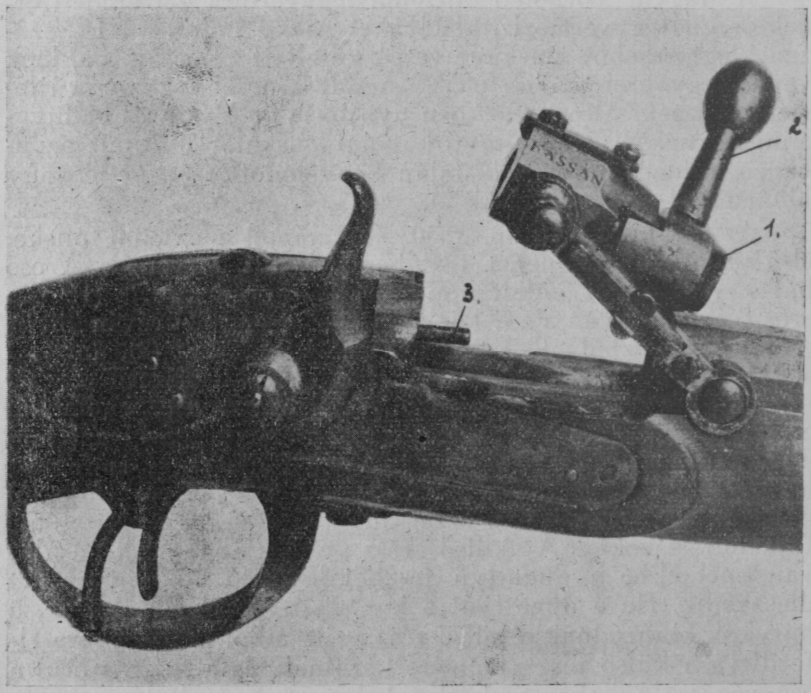
hátultöltése, amikor is a lövőport levehető kamrában helyezték el. A kézi lövőfegyvereknél csak a XVIII. század végén találkozunk a hátultöltés kísérletével. Az első osztrák hátultöltő gyalogsági, Crespi-mintájú, fegyvert 1770-től 1793-ig alkalmazták a hadseregben.

A napoleoni-háborúk idején kezdődnek a lövőfegyver tökéletesítését célzó további kísérletek. Napoleon 1812-ben Paulinak szabadalmat ad hátultöltő puskaszerkezetre, amit később, tökéletesítve, a Lefaucheux-puskáknál alkalmaztak. Dreyse 1833-ben találja fel a gyujtótűspuskát, amit a porosz hadsereg elfogad és használja az 1864- és 66-i háborúkban. A francia Chassepot 1863-ban központi gyujtású hátultöltő fegyvert szerkeszt és 1866-ban a hadsereg használatba is veszi. A további ezirányú fegyverfejlődés a XIX. század második felében gyors iramban történik, és rohamosan érkezik el a mai tökéletes automata fegyverekig.

A Magyar Történeti Múzeum fegyvertára két eredeti érdekességű fegyvert őriz, amelyeket Alexy Lajos, a XIX. század leghíresebb puskaművese készített Kassán, akinek vadászfegyverei ma is féltve őrzött kincsei fegyvergyüjteményeinknek. Alexy 1849-ben nyujtotta be Mészáros hadügyminiszternek első hátultöltő katonai puskatervét, amit azonban a katonai hatóságok, talán bonyolódott szerkezete vagy hibái miatt, nem fogadtak el.

Az 1. ábrán látható, 1850. évszámmal megjelölt puska, első tárgyi kivitele lehet 1849-ben készült tervének. A cső hátsó végére két oldalcsappal ellátott bronzgyűrű (1) van erősítve, ehhez van a zár két gyűrüsvégű kar (2.) révén kötve. A zár két részből áll. Egy üreges külső részből (3), amelyet a karok kötnek a csőhöz és egy belső dugattyúszerű részből (4), amely a cső tömítését végzi. A belső rész végére gombbal ellátott kar (5) van erősítve, amelynek segítségével azt tengelyirányban előre-hátra mozgathatjuk, illetve el is forgathatjuk. A cső vége kúpos, erre szorul a belső rész feje (6) előretolása alkalmával, s ezzel eltömíti a töltény elsütésénél fejlődött gázokat. A külső rész palástjában két nyílás van, melyekbe a dugattyú fejéből kinyuló két bütyök (7) illeszkedik. Ha a dugattyút a kar segítségével előretoljuk, a bütykök kihúzódnak a külső rész nyilásaiból majd jobbra elfordítva a külső rész peremére kerülnek, és a fej rászorul a cső végére. A kakas szokatlan helyen, a cső alatt van, még pedig olymódon, hogy az ütőszöget alul üti be a csőbe, tehát a töltény nem volt központi gyujtású. Ennek a zárnak használata nem bonyolult, hasonlít a Mauser-rendszerű fegyverekéhez. Három mozdulattal tölthető helyzetbe lehet juttatni a fegyvert: a kart 90°-kal balra fordítjuk, a dugattyút hátrahúzzuk és az egész zárat a cső csapjai körül felhajtjuk a cső fölé. A fegyver időelőtti elsülés ellen is biztosítva van; azaz, míg a dugattyú nincs előretolva és elfordítva, addig a kakas nem húzható le. A cső hossza 915 mm., ürmérete 14 mm.

A második ábrán látható fegyver nagyjában az előbbihez hasonló elgondolást mutat. Itt a cső belső fúrata kúpos és abba illik a dugattyú kúpos vége (1). Elmarad tehát a dugattyúfej. A kar (2) ez esetben a dugattyú elején van elhelyezve, de ugyanazon mozdulatokkal lehet a csövet zárni, mint az első esetben. Nagy előnye, hogy központi gyujtású töltényre volt alkalmazható. Az ütőszeg a dugattyú közepén megy át és a kakas elsütésekor a lakatházból előreugró csap (3) üti be. A kakas tehát csak a felhúzást végzi, nem pedig az elsütést is. Itt a cső hossza 885 mm., ürmérete 15 mm. Ezt a fegyvert 1862-ben szerkesztette Alexy.

2. ábra.

Be kell ismernünk, hogy a szerkezet, különösen mai szemmel nézve, eléggé nehézkes, talán ügyetlen is, de mindenesetre korszakos újítást képvisel. A fegyvertörténet elméleti szempontjából tehát elismerő megemlékezést érdemel a kassai magyar mester jórészt elfeledett neve.

Kalmár János.

TÁRCA

A bujdosó Dante otthonában.

A világégés utolsó fellobbanásakor. 1918 június 15-én, az olasz harcvonal ellen intézett támadó harcunkban, a „Hétközség fennsíkján" vettem részt. Támadásunk ezen a részen már az első napon meghiusult és ezredemet, egyik nagy veszteséget szenvedett horvát gyalogezredünk felváltására, a Monte Sisemol, a Monti di Val Bella és a Frencela-szakadék előtt húzódó állásaink védelmére rendelték.

A felváltás éjjeli két órakor fejeződött be. Alig vártuk a hajnal pirkadását, hogy új állásainkról, környezetünkről és harchelyzetünkről tájékozódást szerezzünk. Mikor a hajnal első derengő fénye lehetővé tette, az 1242 méter magas Sisemol csúcsáról, óvatos kíváncsisággal tekintettünk szét az alattunk és körülöttünk elterülő vidéken s bizony a háború borzalmaihoz ugyancsak hozzászokott lelkünk is megremegett attól a látványtól, mely szemeink elé tárult.

Az olyan sokszor hallott „Hétközség"-nek nyomai is alig voltak. Térképünk szerinti Asiago. Gallio, Eck, Valle, Ronchi és a többi községek helyén, legfeljebb egy-egy égnek meredő magános csupasz fal jelezte, hogy ott, néhány évvel ezelőtt még élettel teli falvak voltak.

Vidám falucskák, melyeknek lapostetejű olaszos stílű apró házaiban emberek laktak, az élettel birkózó szegény emberek, de szegénységükben is boldog családok, akik jóleső reménységgel nap-nap után szőtték színes terveiket a biztató jövőre. A házikók előtti kis kőpadokon, a leszálló est csendjében, ifjúságuk erejétől duzzadó büszke Romeók s viruló szépségükben pompázó szende Juliák sugdosták egymásnak sírig fogadott szerelmüket és hűségesküjüket. Az olasz kék ég napsütésétől ragyogó, forró szűk utcákon pedig egész napon át. lesültképű, borzashajú, gondtalan gyermekek játszadoztak, kiknek pajzán kedvétől, hangos kacagásától, a leáldozó nap utolsó pillantásáig visszhangzottak a falvakat környező csupasz-sziklafalak.

Igen . . . , a csupasz, kietlen sziklafalak.

Mert a természet mindent széppé varázsló gondos keze, itt a romokká lőtt községek környékén valósággal tétlen ma-

radt és a szem határáig terjedő szigetként, hátborzongató kietlenséggel bélyegezte meg ezt a hétköznapi fensíkot.

Mert az elmúlt századok embereinek kapzsisága kipusztította innen a természet fenséges ajándékát, a dús lombtól zöldelő titokzatos erdőket. Erdők hiányában aztán hazátlanná lettek az ijedt tekintetű gyorslábú nemes vadak és csengőtorkú énekes madarak. A szabadon perzselő nap tüzes csókjaitól pedig kihaltak az illatos virágok és kiapadtak a halk csobogással tovasietők, üde, hegyi patakocskák.

S a kipusztított erdők helyén nem maradt más, mint egy nagy, kopár kőtenger...

El ettől a szomorú képtől!

Talán a háttér szebb, vigasztalóbb látványt nyujt?

Csalódás!...

A lassan előretörő reggeli napsugár erőtlenül birkózik a háttérben végighúzódó „Frencela-szakadék" mélyéből feltörő sárga, gomolygó gőzpárákkal.... s ez még az előbbinél is elrettentőbb képet mutat.

Közelebb húzódunk a gomolygó páraréteg széléig s onnan iparkodunk betekinteni a titokzatosság ködébe. Szemünk lassankint megszokja a ködös homályt s egy 800 méter széles, több kilométer hosszú, három-négyszáz méter mély, hajmeresztő szakadék tátong előttünk.

Oldalai köröskörül mocskos kénvirággal borított, folytonosan omladozó, meredek sziklafalak, melyeken vad robajjal zuhannak le kéngőzöktől piszkosan gőzölgő, bűzös meleg források.

A „látható halált" lehelik felénk. Nem hiszem, hogy ember vagy más élőlény, ennek a szakadéknak mélyébe leszállni merészelne. Hisz még a harcterek fekete halálmadarai, a varjak is inkább körülröpülik, semhogy a szakadék felett átrepüljenek.

Mi is csak erőslencséjű harctéri messzelátónkon vizsgálgatjuk ezt a „pokol tornácot", mikor a halálnak ebben a sötét birodalmában, a szakadék délkeleti szélénél, egyszerre csak egy teljesen ép pirostetejű házikó bukkan fel messzelátónk lencséjében. Körülötte mozgó emberek. A mieink. Kérdőleg tekintünk egymásra, de felvilágosítást adni senki sem tud. Pár embert veszek magamhoz s elindulok a titokzatos házikóhoz. Hamarosan odaérkezünk.

Igen régi jelleget viselő, massiv kősziklakövekből épült, eléggé gondozott, rendes kis házikó.

Két nagyobbacska szobájában, földre hintett, pokrócokkal leterített szalmán, néhány megtört tekintetű súlyosan sebesült katonánk fekszik s fájdalomtól vonagló arccal arra vár, hogy majd az éj jótékony sötétségének leple alatt, a kö-

zelben húzódó „Campomulo"-i úton hátraszállítsák a hadosztály kórházába. Egyébként arcukról, beszédjükből megnyugvás és a teljes biztonság érzése tűnik vissza. Mintha valami varázslat vagy őrangyal védőszárnyai alatt pihennének, olyan nyugodtan hallgatják a fülsiketítő ágyúdörgést és a mindent megremegtető gránátrobbanásokat.

Csudálkozó kérdezősködésemre az ott szorgoskodó két ápoló csakhamar elmondja, hogy erre a helyre vagy ennek közelébe, még egyetlen gránát vagy más lövedék se csapott le. Ezt a kis házikót a hadakozó felek, az egész háború alatt, minden rombolástól és pusztítástól megkímélték ....., mert a ház falán tábla hirdeti, hogy valamikor itt *egy híres olasz ember* lakott.

Megmutatták a táblát is, melyen olasz- és németnyelvű felírás arra kéri a hadviselő feleket, hogy: ezt a pirostetejű házat kiméljék meg minden pusztítástól, mert bujdosása idejében hosszabb ideig itt lakott a száműzött nagy olasz költő, Dante.

A gondolat sebes szárnyán egy pillanat alatt szinte magam előtt láttam az emberiség halhatatlan nagy költőjét, ki száműzetése alatt, bujdosása éveinek egyikében — 1304-ben — itt járt. Firenzében nyomorgó családjáért aggódó összetört lélekkel, itt bolyongott ebben a kőrengetegben... vagy talán akkor még lombos erdőkben.

Ellenségei iránt gyilkos gondolatokkal és gyűlölettel eltelve, innen, a szakadék párkányáról nézett le nap-nap után, a halált osztó rémséges mélységbe. Itt húzta meg magát, ebben a magános kis házikóban, egy idegen házában. Itt járta, „a kínos ösvényt, az idegen lépcsőjén". Itt élt hónapokig. Ez a ház volt otthona és itt ette „a mások, sósízű kenyerét".

Itt, ebben a házikóban töltött álmatlan éjszakáin született meg lelkében legnagyobb alkotása: a „Divina Comedia". S ez a borzalmas hely, melyet minden nap maga előtt látott, az előtte tátongó szakadéknak hajmeresztő s kénvirágtól mocskos sziklafalai, a szünet nélkül gomolygó halálos gőzökből kialakult s az esti szellő szárnyán mozgatott rémalakok töltötték be fantáziáját és sugalták neki a „Pokol" első sorait:

„Mily kín, hajh elbeszélni: mi volt ottan
S e zord vad helyen, hogy érzém magam,
Csak rágondolva már eliszonyodtam,
Mert több iszony, csak a halálban van".[1]

Később is, mikor innen tovább kergette szomorú sorsa, s mikor a Pokol XII. énekében a pokol hetedik körének bejára-

[1] Szász Károly fordítása.

tát írja le, lelke gondolattengerén még egyszer visszaemlékezik erre a szakadékra, annak folyton leváló és mélybe zuhanó köveire, és kísérőjét, Vergiliust, így szólaltatja meg:

„Nos halld, midőn először idejöttem,
Először szálltam e mélyebb pokolba,
Akkor e szikla nem volt még törötten."[2]

Bizonyára még ma is áll a kis pirostetejű házikó, mely a világot átjáró és megrendítő rettenetes orkánban, a mindent elsöprő mérhetetlen pusztításban is ép. sértetlen maradt és menedéket, nyugvó helyet adott hazájukért vérző hőseinknek. Megvédte, megőrízte ezt a kis házikót a *halhatatlanság lehelete.*

Még egyszer — mikor a szakadatlan harcok zivatarában alkalom kínálkozott — vágyakozó lélekkel elzarándokoltam a természetnek és az emberiségnek ebbe a kietlen sivár temetőjébe, ehhez az egyetlen *„élőhöz"*, a halhatatlan költő emlékéhez. Mert ott fény derengett, a gondolat-szövétnekek hatalmas fénye!

És ott mindig volt élet!

Éltek a nagy költő eszméi, gondolatai s hat évszázad távlatából, a halálnak ezen a rémséges mezején, a pokolnak ebben a sötét tornácában is életet leheltek felém. És világot gyujtottak lelkemben, mint ahogy még évszázadokon keresztül világot fognak gyujtani az eljövendő emberek milliói-ban.

Kovács József.

---

[2] Babits Mihály fordítása.

Emlékirat
Mátyás király 1488-iki glogaui hadjáratáról.

A szóban levő emlékírat az egykorú Giovanni Garzoni jeles bolognai történetírónak *Johannis Garzonis ad Matthiam Pannoniae Regem de bello ab eo cum Johanne Sagona feliciter gesto libellus* című műve, mely a bolognai Kir. Egyetemi Könyvtár „Ms. 753." jelzetü kodexéből ezúttal kerül első izben kiadásra.

Giovanni Garzoni nevét a hazai irodalomban eddig csak Mátyás királyról tartott emlékbeszéde[1] jelzi, alakját azonban teljes homály fedi, s azt sem tudták, hol hangzott el emlékbeszéde, s kik voltak azok a fejedelmi személyiségek, kiket benne aposztrofál. Nem lesz érdektelen tehát a bolognai emlékirat ismertetése kapcsán egyet-mást elmondani a szerzőről, kinek munkássága egy új fejezetet nyit az olasz-magyar szellemi kapcsolatok történetében.

Garzoni[2] 1419-ben született Bolognában, hol atyja, Bernardo, mint jóhírű orvosprofesszor működött. A tehetséges ifjú eleinte humanista tanulmányokat folytatott szülővárosa egyetemén, s főképen a szónoklat és költészet irányában árult el tehetséget. Közben atyja V. Miklós pápa udvari orvosa lett, minek következtében Giovanni is Rómába került, hol Lorenzo Valla iskolájában, kit négy évig hallgatott, folytatta klasszikus studiumait, s szert tett arra a színpompás latin stilusra, mely valamennyi munkáját jellemzi. Atyja halála után, 1454-ben visszatért Bolognába, s mint

---

[1] V. ö. *Emerico Várady,* La letteratura italiana e la sua influenza in Ungheria. Roma 1934, I. k. 111. l.

[2] Garzoni életét először *F. Vincenzo Domenico Fassini O. P.* írta meg 1761-ben, akinek „Ioannis Garzonis Bononiensis selectae epistulae nunc primum e ms. codice bibliothecae S. Dominici erutae et auctoris vita" c. kiadatlan munkáját a Vatikáni Könyvtár „Lat. 10686." számú kodexe (v. ö. *M. Vatasso* et *H. Carusi,* Codices Vaticani Latini 10301—10.700, Romae 1920, p. 659.) őrzi. E munka bevezetéséből tette közzé ugyanezen szerző, *Dionisius Sandelli* álnév alatt Garzoni életrajzát: „De vita et scriptis Ioannis Garzonis Bononiensis Commentarius Dionisii Sandelli, praemissus epistularum selectarum eiusdem Garzonis Collectioni quas anno 1765 cum praefatione Auctor ipse Commentarii edere cogitaverat" (Brixiae 1781). A ma már bibliografiai ritkaság számba menő munkán alapul az az életrajz, mely *Giovanni Fantuzzi,* Notizie degli Scrittori Bolognesi (Bologna 1784.) c. művében (IV. k. 78—100. l.) olvasható. Azóta *Lodovico Frati,* La prigionia di Re Enzo in Bologna (Bologna 1902.) c. munkája függelékében elevenítette fel emlékét.

meglett ember nem habozott Codro Urceo tanítványainak sorába állani, sőt 38 éves korában az orvosi tudományokra adta fejét, melyekből 1466-ban doktorátust is szerzett. Ezzel megélhetésének biztos alapot nyújtván, Peregrino Zambeccari leányával, Giovannával házasságra lépett, s orvosi gyakorlatot kezdett. Nagy képzettsége és fényes tehetsége a magánélet szük köréből csakhamar a közélet terére vonta, s a városi szenátus bizalmából magas tisztségeket nyert; mint ilyen, nyilvános szónoklataival sikerült kivívni magának a társadalom legszélesebb köreinek közkedveltségét. A legszebb elismerés azonban az egyetem részéről érte, mely 1466-ban tanárának hívta meg. Eleinte filozófiai előadásokat tartott, majd az orvostudományokat tanította, nagyszámú tanítványainak érdeklődése közepette, akiknek soraiban oly fényes nevek tündöklenek, mint Girolamo Savonarola, Johann Blankelfeld, a lipcsei Erasmus Stern (Stella), stb. Mint udvari orvos élvezte Giovanni II. Bentivoglio bolognai uralkodó herceg bizalmát, de egyformán örvendett a Malatesták, az urbinói és a szász hercegek barátságának is. Itália legkiválóbb írói ambicionálták a vele való összeköttetést, így Pomponius Laetus, Angelo Poliziano, az öregebb Guarino és Beroaldo, Leandro Alberti, Giovanni Batt. Pio, Matteo Bosso, Giacomo Croci, Bartolomeo Chislardi, Domenico Fosco, Vincenzo Blandelli és még sokan mások, akikkel élénk levelezésben állott. Bokros teendői mellett nagy irodalmi munkásságot fejtett ki, mely főleg széles érdeklődési körről, általános műveltségről, fejlett történeti érzékről, s mindenekfelett a klaszszikus latin nyelv bámulatos könnyed kezeléséről tesznek figyelemreméltó tanuságot. Munkás életének orvosi hivatása gyakorlása közben szerzett ragályos betegség, mely 1505-ben tizedelte meg Bologna lakosságát, vetett végett 86 éves korában. Teteme szülővárosában a S. Domenico egyházban várja a feltámadást.

Nem itt a helye, hogy ismertessük túlnyomó részben kéziratban maradt irodalmi munkáit, melyeket jelenleg a bolognai Kir. Egyetemi Könyvtár őriz, legfeljebb csak röviden utalhatunk Muratori gyűjteményéből ismeretes Bologna történetéről írt munkájára, melyről ma is elismeréssel írnak a szakemberek.[3] Annál inkább szólanunk kell Garzoni magyar vonatkozású írásairól, melyek kora magyar viszonyainak alapos ismeretére vallanak. Életkörülményei — sajnos — nem szolgálnak semmi támpontot arra nézve, vajjon járt-e Garzoni Magyarországon, mely iránt — úgy látszik — magyar tanítványai és barátai keltették fel lelkesedését. Mint izzig-vérig humanista, elragadtatással csüngött Mátyás király alakján, akinek uralkodása eseményeit megírni szándékozott. Legalább is ezt igérte szóban levő emlékiratában,[4] melyben e szerint a tervezett nagy munkának egy fejezetét kellene látnunk. Szándékával azonban elkésett, mert alig másfél év mulva, 1490 tavaszán meghalt a király, s így Garzoni terve sem került kivitelre.

---

[3] V. ö *Albano Sorbelli,* Historia di Bologna di Cherubino Ghirardacci, parte III. (Bologna 1933.) T. I. Bev. III. l. 1. jegyz.

[4] Cod. Ms. 753., f. 188. v: „... Quod si libellum ipsum Tibi jucundum esse cognovero, majori cum fiducia caeteras res bellicas tuas, quibus immortalitatem adeptus es, in historiam conferam."

De kegyeletét nem mulasztotta el leróni a már említett emlékbeszéddel,[5] melyet kétségkívül Giovanni II. Bentivoglio uralkodó herceg és családja jelenlétében mondott el azon a gyászünnepélyen, melyet Bologna városa rendezett Mátyás emlékére. Rokonszenvének őszinteségére vall, hogy a nagy király halálával sem halványult el érdeklődése a törököktől fenyegetett Magyarország iránt, amint ezt ama dicsbeszédéből[6] is láthatjuk, melyet II. Ulászlóról mondott el, valószínűleg az 1500-ban nyert jajczai győzelem alkalmából rendezett bolognai örömünnepélyen. Említett írásai eredetét némikép leveleskönyve is megmagyarázza, mely többek közt magyar barátaihoz irt leveleit is tartalmazza, kiktől a szükséges információkat nyerte. Ezek többnyire egy meg nem nevezett személynek („Pannon. suo")[7] szólnak, vagy éppen az „esztergomi biborosnak" (Cardinali Strigoniensi),[8] akin kétségkívül Bakóc Tamás értendő. Látnivaló tehát, hogy Garzoni a humanizmus magyar-olasz kapcsolatainak történetében jóval nagyobb szerepet játszott, mint azt eddig hazai kutatóink gondolták. S ami még fontosabb, Garzoni szerepe nem csupán irodalomtörténeti jelentőségű, hanem történelmi műveinek, nem utolsó sorban a glogaui hadjáratról írt emlékíratának forrásértéke miatt, a történettudomány szempontjából is figyelemre méltó.

Rátérve magára az emlékíratra, mindenekelőtt megjegyezzük, hogy azt V. D. Fassini[9] fedezte fel 1761-ben, a bolognai S. Domenico könyvtárában, ahová a szerző hagyatékából került. Fassini nyomán szerzett tudomást róla Fantuzzi,[10] ki 1784-ben már a Biblioteca dell'Istituto birtokában találta. Ezen figyelmeztetések dacára azonban nem vettek róla tudomást a glogaui hadjárat történetírói,[11] pedig több szempontból is méltán rászolgál a figyelemre. Először is, mert magyarországi források egyáltalán nem

[5] V. ö. *Fantuzzi,* Notizie degli Scrittori Bolognesi, v. IV., pp. 90, 93. Kiadta *Hegedűs István,* Analecta nova ad historiam Renascentium in Hungaria letterarum spectantia (Budapestini 1903), pp. 195—201; magyarra fordította ugyanő: „Irodalomtörténeti Közlemények", 1901. évf. 299—307. l.

[6] *Vinzenzo Domenico Fassini,* Joannis Garzonis selectae Epistulae Vat. Lat. 10686, f. XXII. n. 46. E dicsbeszéd kiadását egyidejűleg más helyen gondozom, külön tanulmány kiséretében.

[7] *Fantuzzi,* Notizie degli Scrittori Bolognesi, v. IV., p. 97.

[8] *Vatasso—Carusi,* Codices Vaticani Latini (Cod. 10686), p. 663.

[9] Joannis Garzonis selectae Epistulae, Vat. Lat. 10686, f. XXVIII. n. 17.

[10] Notizie degli Scrittori Bolognesi, v. IV, p. 93.

[11] A glogaui hadjáratot a modern történetirodalomban először *Franz Palacky* (Geschichte von Böhmen, V. B. I. Abth. Prag. 1865, S. 309—315.) beszéli el; reá támaszkodik *Fraknói Vilmos* (Mátyás király élete, Budapest 1890, 355—356. l.), aki azonban, miként *Szekfű Gyula* (Magyar Történet III. k. Budapest 1934, 409—410. l.) is, inkább, csak a hadjárat okaival foglalkozik; ellenben hadtörténelmi feldolgozást nyujt *Tóth Zoltán,* Mátyás király idegen zsoldos serege (Budapest 1925), 265. s köv. ll.

tárgyalják a glogaui hadjáratot, még Bonfini[12] sem, aki csak fel említi, s inkább csak csehországi fejleményeivel foglalkozik; így tehát Garzoni az egyetlen forrás, mely hazai tudósítások alapján a hadjáratról azt a képet nyujtja, azt a felfogást és ítéletet tükrözi, melyben azt magyar részről kontemptálták. Azonfelül míg a külföldi egykorú források, mint Marcus Kyntsch biografiája a sagani hercegről, továbbá a sagani apátok katalógusa és a görlitzi tanács évkönyvei, valamint Mátyás helytartójának, Stein Györgynek tudósításai csak egyes részleteiben világítják meg a hadjáratot, addig Garzoni átfogó, szintetikus előadással szolgál, miben megelőzi a későbbi Cureust (Gentis Silesiae Annales), aki évkönyveiben csupán az említett források adatait kerekíti ki összefüggő elbeszéléssé. Az a körülmény pedig, hogy a különböző források egybehangzó részletei igazolják Garzoni elbeszélését, képessé teszi őt arra, hogy a vitás pontokban irányadóul szolgáljon. Abszolut értéket persze nem tulajdoníthatunk az emlékíratnak, ha másért nem, a kronológia teljes mellőzése miatt, ami ugyan nem sokat von le becséből, mert e hiány pótolható a többi forrásokból. Mint humanista írásmű természetesen nem ment amaz irodalmi divat sajátosságaitól, melyek között a retorikának itt is tapasztalható túltengése (közbeszőtt levelek és párbeszédek alkalmazása) persze nem történetírói erény, de ezzel szemben előnye a klasszikus latin nyelv pompája, mely viszont nem minden történetíró erénye.

Most pedig lássuk a glogaui hadjáratot Garzoni emlékíratának tükrében.

Ismeretes, hogy Hans der Grausame, miután a sagani hercegséget elzálogosította, Mátyástól Glogau birtoklását nyerte, de csak életére, mindazonáltal nem volt hajlandó elismerni benne Corvin János trónutódlását, sőt elidegenítését tervezte. E célból Garzoni szerint három leányát (a negyedik alsólindvai Bánffy Péter felesége volt) Podjebrád Henrik herceg fiaival házasította össze, nászajándékul igérve nekik Glogaut. A sagani herceg árulásáról azonban Stein (Lapidus) György lovag, Mátyás szileziai ügyvivője, nem késett értesíteni a királyt, aki a herceg letörésére (1488. tavaszán) hadjárat indítását határozta el, melynek főkapitányává Tettauer (Thetavernus) Vilmos zsoldos vezért nevezte ki. A szorongatott herceg most Podjebrádhoz fordult segítségért, aki 5—6 ezer főnyi sereget küldött védelmére. Közben (május 4.-én) Tettauer 6 ezer lovas élén megindult Glogau felé, melynek falai alá (16-án) érkezett, azonban vonakodott az ostrom megkezdésétől, míg a királytól jelentékeny gyalogsági segélyben nem részesült (junius 11.-én). Stein viszont, aki kezdettől fogva elégedetlen volt Tettauer kunktátorságával, a circa 12 ezer főnyire szaporodott ostromló sereg nagy részét elvonta a főkapitánytól, hogy feltartóztassa a határon gyülekező cseh hadsereget, mely Podjebrád Henrik és két fia (Albert és Károly) vezérlete alatt Glogau felmentésére sietett. A felmentő hadsereg (július 9.-én) már Fran-

[12] Rerum Hungaricarum Decades quatuor cum dimidia (Hannoviae 1606), Dec. IV, lib. 8., p. 645.

kensteinhez ért, (24.-én és 25.-én) pedig Stein katonái már csatározásokba bocsátkoztak vele, de nem volt erejük visszanyomására. Másfelől Tettauer is képtelennek mutatkozott a maga erejéből megbírkozni a reábízott feladattal. Szerencsére azonban megérkezett Mátyás másik zsoldos hadvezére, Haugwitz (Augutius) János, 1,500 főnyi túlnyomóan lovasokból álló hada élén, s (július 27.-én) már Steinhez csatlakozott, hogy az egyre előrenyomuló cseh hadsereggel leszámoljon. A csehek erre Sprottau felé húzódtak, de Haugwitz Thomaswaldaunál (július 28.-án) nyílt ütközetre kényszerítette őket, mely a királyi sereg fényes győzelmével végződött. A vereség után Henrik herceg visszatért hazájába, a magára maradt Glogau pedig, melyből a sagani herceg gyáván megszökött, (november 14.-én) átadta magát Tettauernak és felesküdött Corvin János hűségére.

Garzoni elbeszélése, mint látjuk, úgyszólván teljes egészében quadrál azzal a képpel, melybe Tóth Zoltán a különböző forrásokban szétszórt adatok mozaikjaiból rakta ki mesteri kézzel a hadjárat történetét, ami magában véve is igazolja szerzőnk jólértesültségét és emlékiratának forrás értékét. De éppen ezért különös figyelemre kell méltatnunk az emlékiratnak a thomaswaldani ütközetről szóló részletét, mely nem egyezik minden pontban Tóth megállapításaival; szerinte ugyanis a cseh hadsereg magától bomlott fel gyenge ütközet után, mely mindkét részről csupán 400 halottba került volna, viszont Garzoni Haugwitz csapását oly véresnek tünteti fel, hogy a cseh halottak száma 2000-et is meghaladta. A többi kisebb jelentőségű eltérésre az alább közlendő textust kísérő jegyzetek közt fogunk rámutatni, melyekkel elsősorban az emlékirat adatait dokumentálni, s hiányait pótolni igyekezünk.

Mielőtt azonban átadnánk a szót magának Garzoninak, meg kell jegyeznünk, hogy az emlékirat a szerző kezétől származó eredeti fogalmazványban maradt ránk,[13] mely híven szemlélteti az első szövegezést, s a rajta később eszközölt javításokat. E formában a szöveg egyes részei törölve vannak: ezeket kiadásunkban * zárójelek közé iktattuk; a javítások viszont pótlólag a margóra vannak írva: mi pedig csillagos jelzéssel az eredeti szöveg alá helyeztük azokat. Különben csak a szerkezet tagolásában, az orthografia alkalmazásában és ez interpunkció felrakásában engedtünk szabadságot, egyebekben azonban a köteles hűséggel követtük azt a másolatot, melyet Conte Cav. Uff. Antonio Boselli, a bolognai Egyet. Könyvtár igazgatója volt szíves rendelkezésünkre bocsátani, akinek szívességét ezúttal is hálásan köszönjük.

[13] *Fantuzzi*, Notizie degli Scrittori Bolognesi, v. IV., p. 93.: „Libellus ms. Autograph. Sec. 15."

Johannis Garzonis ad Matthiam Pannoniae Regem de bello ab eo cum Johanne Sagona feliciter gesto libellus incipit.

(Bibliothecae R. Universitatis Bononiensis Ms. 753, f. 188 r.—195 r.

Benivolentia a persona regis

Qui laudant Majestatem Tuam, Rex Matthia, praeclarum illi opus faciunt. Non enim video quod majus, quod vel praestantius efficere possint, quam eum Regem, qui de Christiana religione semper optime meritus fuit, dignissimis laudibus prosequi. Ejus tot ac tanta in illam extant beneficia, ut si ea laudibus efferre velim, nequaquam possim ipsius parem orationem afferre. Qui mihi et verborum ornatu et sententiarum gravitate praestant, tantam sibi deposcant provinciam. Nullos dynastas, principes, tetrarchas, reges audivimus, qui ad Christianam religionem defendendam atque amplificandam, Te propensiori fuerint animo, qui (f. 188 v.) non semel, sed saepius barbarum hostem, Christianum sanguinem sitientem fugasti, vicisti, cecidisti. Sed haec a me suo explicabuntur loco. In praesenti, quoniam non nihil otii nactus sum, institui bellum, quod cum Johanne Sagona potentissimo principe feliciter gessisti,[1] litteris ac memoriae prodere, atque eo munere Majestatem Tuam afficere. Materiam profecto litterarum monumentis celebrandam! Quod si libellum ipsum Tibi jocundum esse cognovero, majori cum fiducia caeteras res bellicas Tuas, quibus immortalitatem adeptus es, in historiam conferam.

Benivolentia a persona sua

Iterum a persona regis

Benivolentia a re ipsa

*

* *

Slexia nobilis admodum est regio. Hanc Odera flumen, inclytis poetarum carminibus decantatum, interfluit. Per multis ornatur civitatibus, quibus potentissimi praestant principes. Eum Sarmatae, Mesii,[2] Pannonii cingunt. Quondam Geo(f. 189. r.)rgio nescio cui, qui Mesiae[2] imperabat, tributa pendebat. Casu accidit, ut is, de quo loquor, Georgius[3] a vera, idest Christiana religione desciscceret. Ex quo omnis Slexia ad Matthiam defecit, turpissimum existimans, se principis impii atque haeretica pravitate impediti vectigalem et stipendiariam esse. Sub

[1] E hadjárat részletes elbeszélését. *Cureus*, Gentis Silesiae Annales, 340 s. k. ll. és *Tóth Zoltán*, Mátyás király idegen zsoldos serege, 265. s. k. ll.

[2] A szerző Boemiát Moesiaval összetéveszti, s bár a következőkben szorgosan kijavítja a hibát, e helyeken a korrektura — *Boemi*, illetőleg *Boemiae* — figyelmetlenségből elmaradt.

[3] T. i. Podjebrád György.

idem tempus Johannes Sagona[4] magnae Slexiae parti praeerat, homo — ut fama est — (ab nulla vitiorum genere)* abhorrens. In hunc Rex Matthias complura contulerat beneficia, quorum memoriam (abjiciens, ipsum inexpiabili odio persequebatur. Id quod est hominis ingrati atque ab omni honestate alieni).** Huic nulli erant liberi virilis sexus, (unica tantum filia, et forma et moribus praestans. Igitur cum filii, a quibus ei vita functo in regnum succederetur, deessent: puellam Henrico principi Glocensi per occultos nuncios despodet. Paucis post diebus, nam quod intenderat, (f. 189. v.) se effecisse autumaverat,)*** ad se omnes subditos evocari jussit. Quid sui fuerit consilii, eos edocet: se ea causa impulsum, ut essent, qui in eius locum, cum excessisset e vita, substituerentur, quare ne gravarentur, si ditionis imperiique Henrici facta essent. Cum igitur eos, quo in fide permanerent jure jurando obstringere niteretur, ad unum omnes ira exarserunt, vehementerque reclamarunt se potius de vita, quam de sententia decessuros, nec, ut sacramenti religione obstringantur, passuros; non se eo temeritatis pervenisse, ut sicut Henrici studiis obsecuturi: quare consilia sua in melius referret. Tum Johannes iracundia adductus, qui eius sententiae auctores extiterant, omnes jussit condi in carcerem. Johannes Sagona

Ea tempestate apud Matthiam Georgius Lapidus[6] magnae erat auctoritatis, cujus munus alia Slexiae parte sustinebat. Is cum animo suo considerans, quantum ex ea cognatione Matthiae impenderet discriminis, litteras (f. 190 r.) ad ipsum in haec verba scriptas perferri curat: Georgius Lapidus

„Quae per hosce dies in Slexia gesta sunt, Rex Mat-
„thia, etsi fama intelligere potueris, tamen ne abs Te

* A margóra írt javítás: a religione Christiana minime sat. — ** nunquam abjecit stb. — *** filiae vero quattuor. Quae natu major erat, hanc Petrus quidam Comes Pannonius in matrimonium duxit. Id temporis Henrico Glosio, viro optimo atque honestissimo, tres erant filii: Albertus, Georgius, Carolus. His Johannes filias suas despondit[5] sub ea conditione, ut ei vita functo ab illis succederetur. Paucis post diebus stb.

[4] V. ö. *Marcus Kyntsch:* Herzog Hans der Grausame „S. S. Rer. Siles". IV. k., 6. s. k. ll..; *Grünhagen,* Geschichte Schlesiens I. k. k. 340 s. k. ll.

[5] V. ö. *Grotenfend,* Stammtafeln der Schlesischen Fürsten, 5. l. II. tábla szerint a sagani herceg Margareta nevű leányát Alsólindvai Bánffy Miklós (!) birta feleségül, a többieket (Salome, Hedvig, Anna) pedig Podjebrád Henrik említett fiai.

A szövegben említett házasságok nyílván 1488 elején köttettek, azzal a célzattal, hogy velök Corvin János örökösödését megakadályozzák, s így közvetlen okául szolgáltak a háború kitörésének, amit a többi források elhallgatnak, s *Tóth Zoltán* (Mátyás király idegen hadserege, 267. l.) sem vett észre.

[6] Stein Györgyre l. *Tóth Zoltán* id. mű. 285. l.

Littera Georgii ad Regem

„aut ingratitudinis, aut inertiae, aut negligentiae accu-
„ser, ea paucis exponam. Johannes Sagona, cui beneficia
„Tua ex memoria, exciderunt, Henrico Clociensi, quam
„exposuit. Ut eos cognovit nequaquam suae accedere sen-
„ut fertur — adductus causa, ut, si de vita exierit, ille
„suum in locum substituatur. Omnes, quibus praeest,
„cives ad se accersiri jussit quid sibi fuisset in animo
„exposuit: ut eos cognovit nequaquam suae accedere sen-
„tentiae, adnitebatur et enim unumquemque ne Henrici
„voluntati deesset, jure jurando adigere, in vincula con-
„jiciendos duxit. Haec Majestati Tuae, maximae sunt fu-
„tura jacturae."[7]

Has litteras cum Matthias legisset, non dolere non potuit, quod ab homine, quem ex honoribus et beneficiis complexus fuerat, ei tam (f. 190. v.) gravis inferretur injuria. Ex quo in cogendum exercitum animum intendit. Interea Johannes ex his, quibus familiarissime utebatur, cognoscit, quae ab eo consiliis agitata sunt, regi patefacta esse. Igitur nulla interjecta mora in urbe, quam Glogovia Glogoviam dicunt, est ea quidem totius Slexiae caput, expeditos milites cum fundis, jaculis et omni alio genere armaturae imponit. Nihil praetermittit, quae usus belli postulat. Arcem praeterea magna vi magnoque telorum munit praesidio. Milites, quos pugnacissimos non ignorat, quod ipsis fidem adhibet, ad se acciri jubet, hos hortatur, ut constanti ac forti in eum sint animo.

Haec dum geruntur Gulielmus Thetavernus ac Georgius Lapidus, qui rei militaris scientissimi habebantur, jussu Regis Matthiae, signa prope portis Glogoviae intulerunt.[8] Tum agri discepti, succisae arbores, tuguriis ignis injectus. At Georgius, quo egregiam (f. 191 r.) regi navaret operam, de oppugnanda urbe consultat. Abundabat enim multitudine militum. Non defuerunt qui in murum evadere auderent, quamquam praesidio satis valido teneretur. At Gulielmus ab hac sententia plurimum aberat,

---

[7] E levél a 189 rv lap törölt soraival van összhangban, melyek szerint a sagani herceg egyetlen leányát Podjebrád Henrik jegyezte volna el; ez értesülés valótlanságát azonban a szerző észrevette, s nem mulasztotta el kiigazítani. A való tényállás és a levél tartalma közt így nyílvánvaló az ellentét, miért is Stein ezen állítólagos levele hitelre nem tarthat számot, s mint ilyen kétségkívül a humanista történetírás divatját utánzó Garzoni koholmánya.

[8] Stein megbizatására és hadseregtoborzására lásd: Goerlitzer Rathsannalen (Scriptores Rerum Lusaticarum, v. II., p. 52), hol Tettauer küldetése először március 21-én van említve (Id. mű, II. 88., továbbá Catalogus Abbatum Saganensium, Scriptores Rerum Silesiacarum, v. I. p. 392.). *Cureus* (id. mű. 342. l.) szerint Tettauer a fekete hadseregből választott 3500 lovas élén érkezett Neumarkthoz (ad Novoforum); itt kiegészítve seregét a Steintól toborzott 2—3 ezer sziléziai segédhaddal, mint *Kyntsch* (id. mű, SS. Rer. Siles., v. IV. p. 6.) állítja, május 4.-én indultak Glogau felé, melyhez 16.-án érkeztek.

nec ullo pacto urbem oppugnandam censebat; quin caduceatorem ad Johannem praemittendum, qui, ne urbem dederet, ipsum ultima passurum denunciaret. In hunc modum diem ex die ducebat. Plures dies traxit ista obsidio, cum Georgius tantam iram animo concepit, ut ad eas civitates, quibus a Rege praefectus fuerat, iter conferret. Id quod inter duces summum excitavit discidium.[9]

Interim Johannes, quod hostili exercitu obsessus tenebatur, timoreque ne ad dedendam civitatem cogeretur, perculsus, nox sane intempesta erat, milites de quibus supra diximus, ut urbem tueantur, admonet: ipse repente egressurus sit, atque ad Henricum, ut ei ad bellum praesidium mittat, (f. 191 v.) profecturus; se in optimam spem adduci, qui voti compos fiat, nec vereri, quin eos brevi sit obsidione liberaturus. Cum igitur ad eum pervenisset, in hac sententiam verba fecisse, fertur:

Verba Johannis ad Henricum

— „Nuptiis tuis filiam meam locavi, ut apud me filii „suavitatem obtineres, ego apud te parentis gravitatem. „sic abs te mihi in regnum succederetur. Verum fortuna, „cujus vices variae ac mutabiles sunt, efficit, ut res aliter „ceciderit, ac speraveram. Nostra Regi nota sunt consilia: „haec adeo inimico tulit animo, ut Gulielmus Georgiusque „cum manu haud contemnenda in portis nostris con„sidant, agrum pervastent, praedam hominum pecorumque „agant. Complura ab eis tuguria igne absumpta sunt. „Enimvero, si militum copia mihi affuisset, cum illis signa „contulissem. Quae cum ita sint, mi gener, mihi — quan„do possis et debeas, — auxilium presta. Nec regionem „nobilissimam, quam imperio tuo subjicere statui, ab hos„tibus (f. 192 r.) sinas diripi."

Responsio Henrici

Henricus misericordia commotus:

— „Te — inquit — jubeo bono esse animo. Haud „deero voluntati tuae. Nam de me sic velim jucides, qui„buscumque in rebus opus esse intelligam me opera, con„silio, labore, studio, saluti tuae praesto futurum. Hoc „et cognatio nostra et tua multa erga me officia postu„lant. An me eum esse existimas, quem beneficiorum tuo„rum coeperit oblivio? Equidem, ut rem uno verbo expli„cem, tibi omne officium meum et polliceor et defero."

Haec cum Henricus dicisset, Johannes magnam in ejus praesidio consequendae victoriae spem constituit. Postera nocte Glogoviam se recoepit.[10]

[9] A Stein és Tettauer közt létesült meghasonlást ismerteti Tóth Zoltán is, ő azonban mitsem tud Garzoninak ezen állításairól, akár Tettauer paktálását, akár Stein távozását illetőleg. Viszont Garzoni nem szól ama találkozásról, mely *Kyntsch* (id. mű, SS. Rer. Siles. IV, pp. 6—7.) szerint május 4.-én történt a sagani herceg, továbbá Tettauer és Stein között. V. ö. *Tóth Zoltán*, id. mű, 271. l.

[10] *Tóth Zoltán* (id. mű, 274. l.) szerint a sagani herceg június közepén megszökött volna a városból, annak védelmét egyik vejére, Györgyre bizva.

At Henricus, ne a fide deficeret, repente ad (Mesios)* atque alios populos finitimos, quos multis officiis sibi et summa familiaritate conjunxerat, legatos mittit, ea insuper ratione impulsus, quod eos rem militarem callere non ignorabat, illos edoceant, se in (f. 192 v.) ea tempora incidisse, ut ipsi ad belli auxilium milites mittant, nec ullam moram interponant, quando Gulielmus jussu Regis Matthiae Glogoviam teneat oppressam, eum brevi, cum militum plus undecim milia in castra deduxerit, urbe potiturum.[11] Legati ab omnibus benigne humaneque auditi sunt; ut enim legationem exposuerunt, in cogendum exercitum curam conferunt. Ad octo milia armatorum congregata sunt, ad quae ut sese Henricus cum duobus filiis adjunxit, cuncti ad Johannem in Slexiam contenderunt. Agris, qui ditionis erant regiae, damna suggeruntur, nullae omittuntur excursiones. Tandem ad Sprotaviam pervenerunt.[12]

Haec ubi Georgio nunciata sunt repente ad Gulielmum. ut earum, quibus praeest, copiarum partem ad ipsum proficisci jubeat, nuncium cum litteris mittit. Opus esse, expedito milite et parato, hostilem exercitum in dies numero (f. 193 r.) fieri ampliorem, quare ab obsidione discedat; si qua inter eos sunt discidia, oblivione deleantur; regius honor, utilitas, status, privato odio anteponatur. Gulielmus nullum ejusmodi Regis edictum causatus, nequaquam illius voluntati accessit.[13] Igitur Georgius ad eas civitates, quae Regis imperio subjiciebantur, litteras perferri curat, orans, ut ei equites praesidio mittantur. Equites Slexitae missi sunt sexcenti. Interea mili-
Augutius tes mille quingenti, quibus Augutius quidam praeerat, Regis iussu ad Georgium perveniunt.[14] Huic, ut, cum sibi

* Boemos.

[11] Tettauer hadserege a június 11.-én Mátyástól érkezett segélyhadaikkal (v. ö. SS. Rer. Siles, IV. 8; SS. Rer. Lusat. II. 53.) valóban kb. 12 ezer főt számlálhatott, mint *Benedikt Johnsdorf* (SS. Rer. Siles. XII. 120) is állítja: „Ut dicebatur XII. milia bellatorum cum multitudine curruum . . .“

[12] *Tóth Zoltán* (id. mű, 280. l.) a csupán 5 ezer főnyi cseh hadsereg a münsterbergi hercegek (Henrik fiai) vezetése július 9.-én már Frankensteinhez ért. Felvonulásáról l.: Goerlitzer Rathsannalen, SS. Rer. Lusat. II. 56.: SS. Rer. Siles. X. 157.

[13] Tettauer jún. 27.-én gúnyosan válaszolta Steinnak, hogy embert, löveget és lőport annyit elvett tőle, hogy avval saját, írásban adott véleménye szerint bizvást útját állhatja az ellenségnek. V. ö. SS. Rer. Siles. XIV. 147. Mindazonáltal júl. 19-én kénytelen volt 1000 embert küldeni Stein segítségére, mert a hátbatámadás veszedelme fenyegette a cseh hadsereg részéről. V. ö. *Tóth Zoltán.* id. mű, 276—277. l., mely szerint, Garzoni fentebbi (f. 191 r. és 9. jegyz.) állításával szemben, Stein és Tettauer közt szakadás nem történt.

[14] *Kyntsch* id. mű, SS. Rer. Siles. IV. 9; Goerlitzer Rathsannalen. SS. Rer. Lusat. II. 56. A részletre: *Tóth Zoltán* id. mű. 180. l., mely szerint Haugwitz 1200 lovasból és 300 gyalogosból álló serege élén július 27.-én érkezett Stein Györgyhöz.

occasionem pugnandi oblatam putaret, cum hoste manum conferret, Rex edixerat. Aucto in hunc modum exercitu, Augutius hostem persequitur.

Sprotavia, cujus mentionem habui, civitas est amplissima; haec in media sita est Slexiae. Non longe ab ea Henricus iter faciebat,[15] cum eum assecutus est Augutius. (f. 193 v.) Tum Henricus, ne Gulielmus vestigiis instaret, suspitione perculsus, confestim ferreis manibus carris injectis castra oblonga constituit, quo impetus hostium propulsaretur, ut milites suo loco disposuit; praetoriam portam, ut ad hostes respiceret, struxit; alteram adiecit portam, ut qui cum eo militabant, principes, si quid adversi eveniret, inde elabi possent. Militibus fuit in animo sese Augutio dedere, siquidem omnes arma abjecerant. Nulli fuisset ferro vita erepta, ni qui sub Augutii signis militabant, velites spe praedae in carros impetum fecissent. Dum enim tela conjiciunt, a (Mesiis)* est ad arma conclamatum, nec ipsis in posterum se Augutii fidei committere fuit consilium. Sprotavia / Henrici ingenium

Supra sena milia armatorum intra currus erant, quae, ut pugnam ederent, sumpsisse arma Augutius cognovit, tripartito exercitum instruxit. Primam aciem Slexitae complebant. Hi adeo collatis signis acriter dimicarunt, ut hostes (f. 194. r.) non solum intra plaustra compulerint, sed praetoriam quoque portam ingressi sint. In eo proelio (Mesiorum)** plus duo milia caesa sunt. Princeps quidam, cui Eilemburgo erat agnomen, Talchembergus praeterea, quo imperatore utebantur Mesii,[16] multis confossi vulneribus conciderunt. Capti complures. Slexitarum quadraginta capti. Adamus insuper, qui Georgio affinitate conjungebatur, hic, quoniam cum hoste manum egregie contulerat, septem accoeperat letalia vulnera. Per id tempus Simbrugenses Seilicium quendam imperatorem creaverant, cujus virtus tametsi in ea pugna enituisset, gravissimis tamen vulneribus affectus est. Per multos utrinque sitis confecit. Inter pugnandum ad alteram portam casu pervenerunt. Inde maximo impetu egrediuntur. Fuit id omnibus saluti. Ad unum cuncti cecidissent. Neque enim tantae multitudinis impetum excipere (f. 194. v.) potuissent, quod si reliquae, quibus Augutius praeerat, acies cum hostibus pedem contulissent, omnibus vitae finem fecissent. Sed Augutium non mediocris coeperat timor, ne Johannes comparatis copiis, quo Mesiis[16] auxilio esset, adventaret. Numerus Mesiorum

* Boemis. — ** Boemorum.

---

[15] Pontosabban: Bunzlau és Hain között, Thomaswaldaunál.

[16] Itt a javítás elmaradt; helyesen *Boemi*, illetőleg *Boemis* kellene.

Confecto proelio, (Mesii)* Sprotaviam profecti sunt.[17] Interea Glogovia, quoniam multorum mensium abstinentia cruciabatur, se Gulielmi imperio ac potestati dedidit.[18] Reliquae Slexiae civitates, quae Johannis dominatu tenebantur, in illius sententiam concesserunt. In hunc modum Johannes Sagona regno spoliatus est. (Interjectis paucis diebus)** ad Henricum concessit.

At (Mesios)***, ne ad Sprotaviam comprehenderentur, pavor coepit. Ex quo de reditu in patriam consultarunt. Quod ubi Georgius ex nunciis cognovit, repente robustissimos milites praemittit, qui vias, qua profecturi sunt (f. 193. r.) dextra levaque insidant, eosque cum adesse persenserint, aut vita spolient, aut prehendant, et in vincula conjiciant. Id (Mesiis), **** nam ea gens est callidissima, in suspitione fuit, igitur per densissimas silvas aviaque nemora ad patriam contenderunt.

* Boemi. — ** Ipsi interim, quod nec Casimirus nec duces Oppolienses, in quibus belli instaurandi spem constituerat, opem ferre statuerant, in animo fuit ad Henricum Glocensem iter conferre. Sed arbitratus est tutiorem per agrum Nissensem, ob incolarum fidelitatem atque honestatem, sibi transitum fore, quos ut a suspitione abduceret, specie mercatoris proficiscitur. Incolae Johannem Sagonam sumptis armis vestigiis instant; cum ipsum assequi non possent, in comites impetum faciunt, spoliant, capiunt. Dum utrinque concurritur, Johannes sese in vastam solitudinem fuga proripuit. Quercus erat annis admodum gravis, cujus interiorem partem caries arroserat. In ea, ne prehenderetur, delituit, ubi dies prope duos se occultavit. Nocte, paulo ante lucem abiit. At veritus, ne ipsum incolae vestigiis sequerentur, per flumen, quod nulla multitudine aquae impediebatur, iter fecit atque in tutissimum locum pervenit. Tandem stb. — *** Boemos. — **** Boemis.

(Róma.)

Dr. Florio Banfi.

[17] A július 28.-án végbement ütközetből a következő források szólnak: *Stein György* augusztus 4.-i levele (SS. Rer. Siles. X. 147—158.), Goerlitzer Rathsannalen (SS. Rer. Lusat. II. 56.), ugyanazon tanács júl. 29.-i levele (SS. Rer. Siles. XIV. 137.), Catal. Abbatum Sagan. (u. ott I. 393), *Kyntsch* id. biografiája (u. ott IV. 9.) és *Cureus* id. Annalese, 546. l. V. ö. *Tóth Zoltán* id. mü, 280—283. l.

[18] Annales Glogoviensis. SS. Rer. Siles. X. 54—55.

Az 1697-i kuruc felkelés.

XIV. Lajos az úgynevezett III. rablóhadjáratával (1688—1697), tehermentesíti folyton visszavonulásra kényszerített régi szövetségesét a törököt. A császár kénytelen csapatainak egy részét a nyugati hadszíntérre vetni, támadása megáll, sőt Belgrád újra török kézre kerül. A kimerült francia 1697 május 9-e óta már békéről tárgyal Ryswick mellett, sikerül is Hollandiával és Angliával megegyezni, de a francia politika nem adja még magát meg a császárral szemben.[1] Itt látja az alkalmat, hogy újra feltámassza az I. Lipót által felbomlasztott régi török-erdélyi-magyar-lengyel frontot, mely több mint száz esztendőn át állandóan sakkban tartotta francia irányítás alatt, a Habsburg birodalmat. Ez a keleti kordon Sobieski János törökellenes feliépésével, Erdély elfoglalásával, Thökölyék és a töröknek Magyarország nagy részéről való kiszorításával megbomlott. A török már béketárgyalást kezd, a Duna és Száva vonalán alig van már harcitevékenység. Ha tehát pihentetni kényszerül a francia fegyvereit nyugaton, új harcot akar gyujtani keleten a császár ellen.

E francia politika exponensei Konstantinápolyban Pierre-Antoine Chateauneuf de Castagner követ és de Laurent hadimérnök, katonai attasé. Ez utóbbi tanácsaival a harcoló török csapatoknak sok szolgálatot tett már a Magyarországot felszabadító seregek ellen. A követ már 1697 elején támadásra izgatja a törököt, sőt személyesen is táborba akar szállni a török első basával, hogy hatásosabban szolgálja a francia érdekeket a táborban, szőhesse a császári csapatok mögött a maga kuruc terveit. Pérából nehéz volna a háborút megúnt és Thökölyékből kiábrándult szultáni udvarral tárgyalni. Chateauneuf valóban táborba száll, csak de Laurent marad királya parancsára Konstantinápolyban vissza.[2]

Ha sikerülne a törököt a háború erélyes továbbvezetésére bírni, XIV. Lajos Lengyelországot is meg akarja a maga politikai Habsburg-ellenes érdekeinek nyerni. Erre alkalom nyílt Sobieski János király (1674—1696) halála után, mikor a maga jelöltjét, François-Luis de Bourbon, prince de Conti herceget lépteti fel és támogatja minden erejével a júniusi királyválasztáson. E fiatal királyjelölt éppen 33 éves, hiszen 1664-ben született Párisban. Idősebb testvérével együtt részvett a magyarországi harcokban, így magyar és lengyel összeköttetései lehettek. Visszatért hazájába, valami megjegyzése miatt kegyvesztett lett XIV. Lajos előtt, de sikerült

---

[1] *H. Martin,* Histoire de France, XIV. 226. stb.

[2] 2. és 4. melléklet. A francia követre kevés adatot nyújt Larousse, Grand Dict. Univ. III. 1080.

magát tisztáznia és engedélyt nyert, hogy katonai szolgálatba lépjen. Saint-Simon szerint igazi férfiszépség, férfiideál és csupa szellem, aki után nem csak az asszonyok bolondúlnak, de akit a katonák is rajongásig szeretnek. Ilyen ember van kiszemelve, hogy lengyel király legyen.[3] Ha Lengyelország a francia politikától függővé lesz, akkor már csak Erdély és Magyarország hiányzik, hogy a Habsburgok elleni keleti kordon újra működésbe lépjen. XIV. Lajos politikájának szüksége van tehát újra a törökök nél már hitelétvesztett Thökölyre és a kurucokra, hogy török és lengyel segítséggel kiverjék a császári csapatokat Erdélyből és Felső-Magyarországból és hogy majd török főség alatt Thököly Imre legyen a magyar király. „Abban az esetben, ha de Conty király lesz, a francia király megígérte Thökölynek, hogy 40,000 lengyel katonát ád neki, hogy azokkal foglalja vissza majd Felső-Magyarországot."[4]

Konstantinápolyban már tavasz óta szakadatlanul dolgozik a diplomácia ebben az irányban. Chateauneuf és de Laurent állandóan tárgyal a basákkal és Thökölyékkel. Thököly e tárgyalásoknál háttérbe szorúl. Beteg, az Olympus alatti nikomédiai brusszai fürdőkre kellene mennie; a törökök előtt becsülete kevés, miatta veszett el — szerintük — Magyarország. Annál nagyobb a szerepe a kuruckirály feleségének, Zrínyi Ilonának, aki Konstantinápolyban gyakran látja vendégül asztalánál a francia hadimérnököt, sőt maga is eljár a perai francia követségre egy-egy ebédre. Igazi nő, nem ügyel nyilatkozataira, pedig kémek figyelik minden szavát és lépését. Így értesülünk arról, hogy Thököly nagyon jól ismeri a császári csapatok számát és elosztását, hiszen állandóan kapja a jelentéseket kuruc híveitől a császári csapatok mögül és három főember is volna Thököly informátorai között.[5]

Márciusban az a helyzet, hogy Magyarországon 3000 ember van már megszervezve, akik várják Thökölyt, hogy élükre álljon. Hiába jelenti ezt Thököly a szultáni udvarba, vele nem igen állnak szóba;[6] a nagyvezér táborában azonban ott van a francia követ, aki kezében tartja az egész ügyet. Április végén „egy tekintélyes magyar tiszt érkezett egy csoport elégedetlen kíséretében, akik azt ígérik, hogy Magyarországot az ő kezükbe adják", — így jelenti ezt egy francia aviso szerint a temesvári basa a nagyvezérnek, aki azt az utasítást adja, hogy tartsák jól a küldöttséget addig, míg maga is oda nem érkezik.[7] Ki az a „tekintélyes magyar tiszt", nem tudom megállapítani, de hogy komolyan vegye a nagyvezér e követséget, Chateauneuf minden bizonnyal gondoskodott róla. Nincsen kizárva, hogy maga Tokay Ferenc, a júliusi felkelés kapitánya[8] jött e fontos tárgyalásokra. Otthon pedig

[3] Lewicki, Zarys Historyi Polski, 1888. 269.; Larousse, Grand Dict. Univ. IV. 1085.
[4] 6. melléklet.
[5] 2. melléklet.
[6] 1, 2. és 4. melléklet.
[7] 3. melléklet.
[8] 6. melléklet.

kalvinista predikátorok szervezik szószékeikről a németek kiirtására a protestáns népet a török és a kuruckirály nevében Franciaország pénze segítségével.[9] Hiába kéri Thököly türelmetlenül az engedélyt, hogy élére állhasson a mozgalomnak, mert egy „nagyúr" várja és 3000 kuruc kész parancsait követni. II. Musztafa szinte babonás ellenszenvvel van ellene, hiszen szerencsétlenséget hozna a seregre. Thököly az, aki bajba rántotta őket, mert elárulta urát, királyát és más uralkodónak jött szolgálni! Ilyen szultáni elutasítások után Thököly nem tehet mást, engedélyt kér, hogy a meleg fürdőkre mehessen gyógyulást keresni.[10]

Chateauneuf a török főhadiszálláson az első basával Drinápolyban, majd Szófiában van és Oláhországon, Moldván keresztül szövi az összeköttetést Felső-Magyarországgal. Ezen az úton szivárog át sok török seregben szolgált kuruc a Felső-Tisza vidékére, ezek lesznek Tokay Ferenc hadának zöme és ha számuk nem is nagy, meglepetésszerű támadásukkal magukhoz vonják majd a jól előkészített parasztságot.[11]

A francia tervek a legszebben alakulnak. A lengyel királyválasztó országgyűlésen erős a francia párt. Radziejowski gnezdai érsek, az ország prímása, a plocki és a kujáviai püspökök, Lubomirski főtárnokmester, Lubomirski udvari marsall, Radziwill Károly litván alkancellár, Sapieha litván kismarsall a vezérei a de Conty-pártnak. A primás ki is hirdeti az első szavazás eredményét, hogy de Conty Lajos Lengyelország megválasztott királya.[12] Ennek a hírére, bizonyára megbeszélt jelre, rögtön kitör a Hegyalján a zendülés a sátoraljaújhelyi péterpálnapi vásáron. Váratlanul éri ez a támadás a császári csapatokat, mely ha sikerül, összeomlik a felszabadító háború minden eredménye. A kezdő siker a hátbatámadó kuruc felkelőké. Sárospatak, Tokaj, az egész Bodrogköz Tokay Ferencnek, Thököly Imre magyar király kapitányának kezére kerül. A nép Tokay proklamációjára „mint a méhek rajzás idején" úgy csatlakoznak a kuruckirály zászlaja alá. A felkelők rögtön követséget indítanak Szófiába a nagyvezérhez a török táborba. Magukkal viszik a felkelő nemesek konföderációs leveleit a nemesek pecsétjeivel. Jelentik a Magas Portának, hogy de Conty herceget Lengyelország királyának választották meg, hogy 30.000 kuruc esküdött fel a harcra a németek ellen és hogy már eddig is nagy eredményt értek el és nemsokára sok vár és város kerül majd hatalmukba. Kérik tehát a Portát, küldje el nékik haladéktalanul magyar királyi címmel Thököly Imrét.

A nagyvezér rögtön jelenti ezt az örömhírt II. Musztafának Drinápolyba. Dupla örömnapot jelent ez a szultánnak, mert ugyanaznap hírül hozták néki, míly vitézül verte vissza Bihács őrsége 30.000 német és horvát támadását. A szultán azonnal intézkedik: írjon a nagyvezér Tökölynek, hogy mint a Porta által kinevezett magyar király rögtön induljon útnak és adjanak ele-

[9] 8. melléklet.
[10] 4. melléklet.
[11] 5. melléklet.
[12] L.: 3. jegyzet.

gendő pénzt is számára. A csauszok a nagyvezér parancsára Thökölyt Konstantinápolyban találják még, éppen készülődött, hogy fürdőre menjen. De parancs parancs! — azon betegen, tehetetlenül, kocsira rakják és viszik a szultán elejibe! Amint a kocsiba besegítik, íme leesik Thököly fejéről kucsmája. Rossz jel! — a babonás csauszok így értelmezik.

A török babonának igaza lett! Chateauneuf francia követ már többet tudhatott. Értesülhetett már arról, hogy kútbaesett de Conty lengyel királysága, hogy e miatt a hegyaljai zendülők szerencsecsillaga is leáldozott: császári ezredek, magyar huszárok, megyei bandériumok elnyomták és vérbefojtották az ellenséggel összejátszó és hátbatámadó kurucok támadását. Igyekszik is azért szép csendesen elvonulni a követ a török főhadiszállásról azzal a kifogással, hogy urától, XIV. Lajostól parancsot kapott, hogy rögtön térjen vissza Konstantinápolyba, mert ott szükségük van reá — a francia kereskedőknek![13]

Így bukott meg, de Conty lengyel koronájával együtt, a kurucok hegyaljai felkelése is.[14] Hiába hirdette ki a lengyel prímás az ő megválasztását a császár jelöltjével, Sobieski Jakabbal szemben, a katolikussá lett Frigyes Ágost szász választó megnyeri a császári, a brandenburgi és az orosz követ segítségét; őt is megválasztják. Az győz Báthory István óta Lengyelországban, aki közelebb van és fegyveres erővel tudja érvényesíteni a maga pártjának választását és el tudja foglalni a trónt. A francia herceg éppen ott harcol Flandriában Fleurus, Steinkerque és Nerwindennél, ahol kitünteti magát és kardcsapástól fejsebet kap. A szerencse II. Ágostnak kedvez. A francia csak hónapok múlva érkezik a XIV. Lajos által adott flottával Danzigba, nem akar, vagy nem is tud már polgárháborút kezdeni, eredménytelenül tér haza Franciaországba.[15]

Kudarc érte a francia terveket és összeomlott a Tokay Ferencféle mozgalom. A császári csapatok véres bosszút vettek a felkelő kurucokon. XIV. Lajos békét köt a császárral, de se néki, se a töröknek nem sikerült, hogy a karlovici békében Thökölyék amnesztiát kapjanak. Nagy diplomáciai hiba a császáriak részéről, mert a megnembékélt kurucság újra eszköze lett a francia politikának, hiszen a spanyol örökösödési háború előestéjén vagyunk.

Nem célom, hogy a Tokay-felkelés történetét tárgyaljam, hiszen már Moriz von Angeli 1876-ban, majd Thaly és Takáts Sándor megírták e felkelés lefolyását, de kimutatni akarom, hogy nem téved a Savoyai Jenő herceg hadjáratainak szerzője, amikor azt állítja, hogy „nicht ohne Grund einen Zusammenhang mit Thökölyschen Umtrieben vermuthen ließ".[16] E helyes alapon nem kutatott és nem indult tovább Thaly Kálmán, aki azt állítja, hogy „a kétségbeesett nép kínosan tapasztalván, hogy nincs segítség

[13] 11. melléklet
[14] 10. melléklet.
[15] L.: 3. jegyzet. Conty herceg meghal 1709-ben.
[16] Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen, I/II. 93—99. (Az idézet a 94. oldalon.)

számára sehol, utolsó elkeseredésében. — kivált ott a Hegyallyán, hol Solari Landsknecht-fajta muskatérosai és Schlick részeges vasasnémetjei garázdálkodtak. — elhatározá, hogy maga fog segíteni magán, ahogy bír."[17] Takáts Sándor is csak utánamondja kuruc mesterének a szavait: „A földhöz ragadt szegénység maga mozdult meg, hogy lerázza vállairól a német igát, amelyet tovább vonni immár nem bírt."[18] Nálunk egyedül Angyal Dávid jár jó nyomon Thökölyről szóló monografiájában, amikor azt írja, hogy „igen valószínű, hogy kezdettől fogva érintkeztek Thököly embereivel" a hegyaljai felkelők.[19] Talán sikerült Angeli „Vermuthung"-ját és Angyal Dávid „valószínűségét" pozitív ténnyé fokozni. Habár nem adom a felkelés történetét, de különösen a privigyei piarista jelentéseinek a közlése által e téren is értékes vonásokkal járulok a vérbefulladt próbálkozás történetéhez.

Dr. vitéz Kárpáthy-Kravjánszky Mór.

MELLÉKLETEK:

1. — 1697. március 20. — Konstantinápoly.

(1697. április 20-i bécsi velencei követjelentés melléklete. — Arch. di Stato, Venezia; Disp. di Germania 177.) — A Porta nem akarja elhinni, hogy 3000 magyar áll Thököly rendelkezésére.

... La Porta già si trova ben inbevuta dalle Cabale del Tekeli, che sia un gran bugiardo, e quasi tutta la Corte Ministri, Agha etc. lo maledicono, e per questo non vogliono creder quello ha mandato à dire per mezo della sua moglie, che siano 3000 pronti Ungari, che s'offeriscono di venir' al servizio della Porta ...

2. —1697. április 15. — Konstantinápoly.

(1697. május 18-i mödlingi velencei követjelentés melléklete. kémjelentés. — Arch. di Stato, Venezia; Disp. di Germania 177.) — Hírek a francia követ, Thököly és Zrínyi Ilona felől.

... L'Ambasciadore di Francia Chateauneuf[20] in persona s'è offerto voler' andar col Sultano alla guerra contra l'Imperiali, come sogetto di gran pratica, e si dice, che già si trova risolto, e va preparandosi; piacesse à Dio, che fosse preso dall'Alemani, Il Tekeli ancor questo si và preparando à portarsi col Gran Vesiro così stropio vuol andar, perche vien avisato, dice, dalli Ungari, che debba comparire, promettendo alla Porta che sarà per grande avantaggio del Sultano, e così gli s'è promesso di darli qualche spesa per viaggio, il Gran Vesiro hà qualche inclinazione verso di lui, e vuol veder l'effetti delle promesse, che fece la sua moglie.

---

[17] *Thaly:* A székesi Bercsényi család II., 173—218. (Idézet: 175—176. old.)

[18] *Takáts:* Szegény magyarok. Géniusz kiadás. 41.

[19] *Angyal:* Késmárki Thököly Imre. II. 268.

[20] Castagnère de Chateauneuf francia portai követ szerepére l.: *Angyal,* Késmárki Thököly Imre, II. 210—212., 253—255., 261—262.

Questa moglie del Tekeli andò, e ritornò d'Adrinopoli, e si vede molto assidua, maligna, et odiosa contra l'Imperali, questa và et vien da questo Francese detto de Laurent, che l'anni passati fù col Sultano alla campagna, e questa moglie Tekeliana invita il De Laurent al pranzo, come è stato diverse volte dal Tekeli; e questa Tekeliana vienne à passar il pranso qui nel nostro vicinato dal sodetto de Laurent, e la curiosità ci portò di vederla nella chiesa di Capucini, dove senti messa, e veramente hà una Fisionomia d'un muso maligno, una vecchia bruta, et è Cattolica. Questa racconta à molti, ch'il Tekeli suo Marito habbia diversi Corrispondenti, che sano tutti li Regimenti dell'Imperiali, e quasi tutti i soldati à piedi, et à Cavallo, e quanti sono, e come vivono etc. et che tre siano li suoi principali Corispondenti...

3. — 1697. május 8. — Konstantinápoly.

(A velencei követ 1697. június 15-i jelentésének melléklete Mödlingből. — Arch. di Stato, Venezia; Disp. di Germania 177.) — Magyar elégedetlenek követe a temesvári basánál.

...Le pacha de Temeswar a donné avis à la Cour qu'un Officier Hongrois de consideration y estoit arrivè avec plusieurs autres Mal-contents, qui offrent de livrer la Hongrie entre leurs mains. Le Gran Visir donna ordre qu'on les traitât bien et qu'on les gardât jusques à son arriveè.

4. — 1697. május 28. — Konstantinápoly.

(Kémjelentés mellékelve a velencei követ jelentéséhez a császári udvarból. — Arch. di Stato, Venezia; Disp. di Germania 177.) — De Laurent Perában marad; Thökölynek nem engedik, hogy a harctérre menjen, nem hisznek neki; engedélyt kér, hogy gyógyítassa magát.

...Al de Laurent gli vennero nuovi ordini dal Re di Francia di fermarsi qui, e si trova alloggiato vel Palazzo, ch'hanno li Francesi qui in Pera.

Il Tekeli si preparava di portarsi al Campo col Gran Vesiro, ma il Sultano si dice hora, che non lo puo sentire dicendo, che chi è stato Ribelle al suo Padrone, e và servire ad altro, sempre porta infausti augurij all'Esercito.

Il Tekeli non cessa di scrivere in Adrianopoli, e vantarsi, che un Signor Grande del Regno d'Ungheria con 3 milla Ungari l'aspettasse, mà come questo hà il concetto d'esser un buggiardo, mentre diverse volte furono scuoperte le sue buggie, non vien più creduto. Hora implora licenza di portarsi sotto il Monte Olimpo dove scaturiscono le acque sulfuree in Bruscia (che formano 40 bagni) per alleggerire li dolori della gotta che continuamente lo tormentano.

5. — 1697. július 9. — Privigye.

(Névtelen piarista szerzetes[21] jelentés a varsói nunciatúra számára. — Arch. Secr. Vat., Fondo Carpegna 128., 65r–v.) — A felkelés kitörése; harc a német uralom ellen; a császári

[21] Talán Moesch Lukács (L.: Századok. 1934. 591.).

seregek a végeken, van még bent is három ezred; mindenféle hírek a felkelésről; féltik a bányavárosokat; menekültek.

Prividie 9. Julij 1697.

Profugi alias, et hactenus sub Turca militantes Rebelles, facta per Valachiam in fines Regni hunc (?) pridem occultà penetratione, non quidem numerosis copijs instructi, insperatam tamen et violentissimam ante paucos dies irruptionem in Superiorem Hungariam fecerunt, atque in Nundinis Uyhelensibus[22] deprehensos paucos milites Cesarianos trucidarunt, plebique pepercerunt. Inde plurium adhesione et extemporaneis armis tumultuaria provisione aucti, proditoriè una die Tokainum et Patakinum ceperunt, atque deinde Serencium, Sacerdotem, Germanosque Tokaini interemerunt. Patribus tamen Societatis Patakini pepercerunt, sed Principis Rakocij commeatum interceperunt, turbinisque instar maxima consternatione per incredibilem propè, nec expectatam invasionem Regnum percuterunt. Ubique terror et fuga, ex adeo improvisa irruptione, nec ego absque consternatione hec scribo. Ipsi autem circa Cassoviam potissimum in montibus se posuerunt, et iam super quinque millia recensentur, alij quidem militari modo, alij vero falcibus et fustibus armati, qui presertim ipsi spontaneè, vel coactè accesserunt; nec homines, nisi magno numero, et armis bene instructi Cassovià tutò possunt prodire. Auget vero metum, quod ipsi suà concitatione et quotidiana propè numerosorum hominum accessione magis magisque augeantur; quamvis ut spargitur, nullam sevitiam in plebem, uti annis superioribus, sed in milites Cesareanos, quos deprehendere possunt, Regnoque, si Deus permitteret, depellere cupiunt, et in eos, qui ipsis nolunt statim adherere, et maxime tandem in Germanos exercent. Interim longé latéque infaustum sui rumorem, et terrorem cum ingenti omnium consternatione diffundunt, in suamque militiam iuramentum exigunt; ut merito timeatur, ne in grandem exercitum coalescant, nisi tempestivè provideatur, malumque, quod Regno maximum imminet, cito propulsetur, ac dissipetur. Miles vero Cesareanus alibi obsidione fortalitij Vihatz[23] ad fines Croatie occupatur, alibi Petervaradinum movit, insuperque confinijs Transylvaniam et Valachiam invigilare cogitur, nec modo in debito numero adest. Ante noctem tamen hesternam intelleximus, quod sex Regimina Cesariana ex Castris contra Rebelles properent, et iam superioribus partibus immineant. In comitatu quoque nostro Nitriensi consistunt adhuc tria Regimina Brandeburgica, aliaque tria Regimina Danica ex Silesia in Hungariam pergunt.[24] Iam autem Rebelles se augent quotidie numero, Regnum

[22] Sátoraljaújhelyi péterpálnapi vásár.

[23] Bihács.

[24] *Moriz v. Angeli* szerint Szavojai Jenő hadseregében mint segédcsapatok a brandenburgiak 4 zászlóaljjal (2607 ember) és egy lovasezreddel (401 ember) szerepeltek. A dánok Tramp tábornok alatt egy gyalogezreddel (1200 fő), egy vértes és egy dragonyos lovasezreddel (560 + 450 ember) vettek részt. Ezeken kívül a szász választónak volt ott 15 zászlóalj gyalogsága (9956 ember), 7 escadron lovasa (1507 fő) és tüzérsége (291 ember). L.: Feldzüge d. Pr. Eugen v. Sav. I. Serie II. Band 69. — Hogy ez a létszám a valóságban milyen volt, nehéz lenne meghatározni.

vero terroribus, et quotidianas multiplicent consternationes. Adhuc tamen nescimus, quis sit eorum Dux. Alij describunt ipsum virum canum cum promissa barba, alij dicunt esse Tekelium, alij Petrocium,[25] alij quendam Boczkaium. Fertur, quod iam aliquod loca, sed tantum viliora, se in eorum protectionem commiserint. Montane vero Civitates, nobis vicine, in quibus auri, argenti et cupri, ferrique fodine sunt, herent consternate, in singulos dies propter accessionem frequentem hominum ad Rebelles hostilem irruptionem metuentes; adeoque iam inde Officiales Sue Maiestatis Imperatorie diffugiunt. Hodie mane ad nos Nuntius (venit), Patres quoque Societatis Cassovia discessisse, Thurociumque haud procul hinc incolumes pervenisse, et in Academia Tyrnaviensi Scholas esse dimissas, quas nocte diem 6. Julij insequente dilapsis metu studiosis, interrumpere etiam hic fuimus coacti.

6. — 1697. július 13. — Bécs.

(Hírek Bécsből a varsói nunciatúrára. — Arch. Secr. Vat.; Fondo Carpegna 128., 59r—60v.) — Lengyel királyválasztás; a francia király igéretei és a tokai felkelés, első sikerek, kiáltvány; császári ezredek a kurucok ellen. A kálói Madonna tisztelete Bécsben. Szavoyai Jenő Magyarországra utazik.

Vienna 13 Luglio 1697.

Non fù vero, che fusse stato coronato Ré di Polonia l'Elettor di Sassonia;[26] Ben'è vero, che anno spedita un Ambasciata con 6000 Cavalli per riceverlo alli Confini, mà non si sà, se vorrà entrar prima in Varsavia, ò in Cracovia, dove si conserva la Corona, e subito sarà coronato.

Cominciano li Tartari a devastare la Russia, e si crede, per fomento de'Francesi, e li loro Fazionarij si armano per opporsi all'Elezione, benche il Generale del Regno sia dalla parte dell'Elettore, ed il Generale di Littvania sapia si fà capo di un Terzo partito sotto pretesto di difendere la libertà del Regno. Il Tisoriero però di Littvania suo fratello si tiene del partito Francese con altri Grandi sotto la scorta del Cardinale con promesse dell'Ambasciatore di Francia, che il suo Rè spedirà quaranta Vascelli in loro aiuto, ed altre milanterie.

Il Rè di Francia aveva promesso al Teckeli, che fatto Rè il Conty, gli averebbe mandati 40.000 Polacchi per ricuperare l'Ungheria Superiore, onde aveva il ribelle sedotto un tale Francesco Tokai a farsi Capo di molti malcontenti dall'Ungheria Superiore, ed adunati quatro in cinque mila di loro, alcuni entrati in Tokay vestiti di Pescatori sorpresero la Città, occisero il Paroco, il Ministro della Posta, la moglie, e figli, e tutti li Tedeschi, e con l'aiuto delli Paesani presero il Castello mal guardato da puochi Soldati meri stropij; gli altri col Comandante a riscuoter certo denaro ad una fiera vicina. Tornato poi, non sapendo il fatto fù con tutti li suoi trucidato, e fatto in pezzi. Nel tempo stesso pre-

[25] Petróczy István kuruc kapitány.

[26] II. Ágost szász választó és lengyel király (1697—1733.)

sero altri Potok, e si erano vestiti da Pastori, uccidendo tutti quelli, che portano il Capello.

Il capo con una lettera vocatoria[27] chiama tutti li Comitati sotto pena della vita, e de'Beni, e vi corrono come le Api, e quelli che non lo segvono, fuggono à Vienna, e si ricoverano nelli Borghi, lasciando li grani e le Biade in Campagna, e perciò intimoriti li Villani dell'Austria fuggono ancor essi più sù. In questo punto si ricevono lettere d'Ungheria, che il Negrelli[28] con la sua gente, e con 4 reggimenti che sono stati spediti da S. M. sotto comando dil Prencipe di Vaudemont,[29] e con la nobiltà di tre Comitati sia in marcia per persequitarci ed estirparli, anzi vi è chi dica, che abbiano ripreso Tokai.

L'Immagine della B. V., che pianse in Caló è fù portata quà e processionalmente esposta Domenica nel Duomo ornata con molte gioie, come si vede, hà illuminato un Giovanetto nato Cieco, ed unaltro Stroppio con li piedi a traverso, e dimani sarà levata, e riportata, dicono, al suo luogo.

Il Prencipe di Savoia[30] è partito per l'Ungheria a comandar l'armata.

7. — 1697. július 15. — Bécs.

(Ismeretlen jelentése Bécsből a varsói nunciatura számára. — Arch. Secr. Vat.; Fondo Carpegna 128. 66^{r-v}.)

A Bécsben tartott körmenet idejében verik le Ónodnál a felkelőket; a felkelés nem oly nagy méretű, mint gondolták; parancs szerint kegyetlenül elfojtják.

---

[27] A Takáts Sándortól közölt (Szegény Magyarok, 66. old. 43. jegyz.) Tokay-féle kiáltvány az eredeti magyar nyelvű latin fordítása. Teljesebb fordítása megvan az Arch. Vat., Fondo Carpegna 128. fol. 58^{r} alatt. A záradék szerint (Sub amissione vitae et bonorum die nocteque de loco in locum mittant locorum officiales.) a mozgalom az ú. n. parasztvármegye szervezetét vette igénybe. Erre mutat a kiáltvány címzése: „Szantaciensi, Keviensi, Visoliensi, Bodokiensi, Kollotiensi, Forrÿensi, Vilmaniensi, Ruskaiensi, Gonziensi honestis *Ductoribus*, Judicibus, et Universis Incolis properanter scribant Cito, cito, cito, citius, citius, citius, citissime". E szerint a községek rögtön értesítik egymást és gyorsan megtörténik a meglevő parasztszervezetek mozgósítása.

[28] Ottavio Nigrelli 1682—1705 egy gyalogezred tulajdonosa, mely mint a grazi cs. és kir. 27. gyalogezred fennállt a világháború végéig. Az ezred többször kitünteti magát a felszabadító hadjáratban. A hadjárat vége felé a 3. zászlóalj Kassán teljesít helyőrségi szolgálatot, a másik kettő a főseregnél. Ez a harmadik zászlóalj szerepel a felkelés leverésénél. (v. Wrede, Gesch. d. K. u. K. Wehrmacht, I. 305—308; Gesch. d. K. u. K. Inf. Reg. Leopold II., König der Belgier Nr. 27, Wien, 3. Február 1882., 64. Életrajza u. ott, Beilage II.)

[29] Carl Thomas Lothringen-*Vaudèmont* herceg egy 1682-ben felállított vértes (curassièr) ezred tulajdonosa 1691—1720-ig. Ezredét Jenő herceg főseregétől vezényelték Tokayék leverésére. (v. Wrede, Gesch. d. K. u. K. Wehrmacht, III/2. 370.)

[30] Szavoyai Jenő hercegnek nagy irodalma van (Arneth, Sybel, Schürzler stb. valamint a 20 kötetre terjedő Feldzüge d. Prinzen Eugen von Savoyen a bécsi Kriegsarchiv kiadásában).

Vienne, 13 Julij 1697.

Heri hora 6. post meridiem inchoata est devotio à devoto femineo sexu prime Nobilitatis, que in Templo Divi Stephani coram Icone illa miraculosè lacrymante, Cassovià nuper adductà, instituit preces 40 horarum continuarum, terminandas die crastina in meridie in presentia Augustissimi Cesaris et totius Aule. Illud notatu dignum est, quod eodem propè tempore, quò septimà huius Solemnis Processio, quà dicta Icon ex Templo Aulico ad Basilicam S. Stephani deducta est, peragebatur, cesi sunt ad Onodium Rebelles, nempe Pietas Principum nostrorum celestia impetrat presídia, et ad voces supplicum veniunt ad Classica Divi. Post dictam Processionem in Basilica sermonem Italicum habuit Pater Marcus de'Aviano,[31] et post hunc ordinarius concionator concionem germanicam; sub Sacro Patris Marci Sacra Synaxi refectus est publicè Augustissimus cum tota Serenissima Domo. Imaginem copiosissimis adamantibus plurium dierum labore adornavit Augustissima Imperatrix semper genuflexa.

Nova rebellio ad Tibiscum excitata fuit, ubi rebelles repentè, torrentis instar eruperunt, minori tamen numero, quam spargebatur, non enim excesserunt quatuor millia. Hi obruerunt repentino impetu Tokainum et Patakinum, aucturi utique clades et vastationem, nisi opportunè ijs obviatum fuisset, prout hesternus cursor attulit factum esse per Legionem Slikianam;[32] cuius Locumtenens cum adiunctis aliquot Centurijs Hussarorum Cesareorum Rebelles propè Onodinum consistentes aggressus est, eorumque supra mille trucidavit et reliquos in fugam egit. Eosdem rebelles persequitur Princeps Commercy,[33] nulli vitam condonaturus iuxta mandatum. Speramus brevi hos motus ex integro compescendos.

8. — 1697. július 15. — Privigye.

(Névtelen piarista szerzetes jelentése a varsói nunciatúra számára. — Arch. Secr. Vat.: Fondo Carpegna 128., 54r.) — A felkelő kurucok veresége. A mozgalom már év eleje óta készült külső segítséggel.

Prividie 15. Julij 1697. Post cladem, qua affecti fuerunt Rebelles Superiori Hungaria nonnihil respiramus. Profligati autem sunt haud procul à Becz, ubi superiori hyeme Imago Deipare Virginis fleverat. Cesus est, ut nuntiatur, penitus eorum pedi-

---

[31] Marco d'Aviano kapucinus szerzetes, lánglelkű szónok és diplomata. Az ő érdeme a törökellenes liga összehozása. Résztvett a felszabadító hadjárat nagy részében mint lelkész, bizalmas jelentései a császárhoz fontosak. Meghal 1699-ben, sírja a bécsi kapucinusok sírboltjában a császári házé mellett. Boldoggáavatási pere folyik Rómában.

[32] Gr. Schlick Lipót második ezredtulajdonosa egy 1688-ban felállított dragonyos ezrednek (1690—1705). L.: v. Wrede, Gesch. d. K. u. K. Wehrmacht III/I. 339.

[33] Lothringen-Commercy Károly herceg 1686—1702-ig ezredtulajdonosa egy 1679-ben felállított vértes (curassiér) ezrednek. Az ezred 1696-ban még a Rajnánál áll, de 1697-ben már Magyarországra rendelik (nem 1698-ban, mint Wrede írja!). A herceg 1702-ben hősi halált hal a luzzarai csatában Itáliában. (v. Wrede, id. mű III/2. 586—588.).

tatus, et Equites solum illi fuga elapsi, qui meliores equos insederant. Cesariani potiti victoria, mox Tokainum et Patakinum (ubi a rebellibus Patres Societatis interempti referuntur[34]) versus moverunt, ad expellendos, vel capiendos ibi interclusos rebelles; qui tamen iam habent pontes per Tibiscum stratos. Interim ad Superiores Regni partes commendata est maior militia Cesariana; ad futuras violentias, et incursiones prepediendas. Conspiratio hec rebellium iam sub presentis anni principium incepit, concitata etiam per Predicantes hereticos, qui ministerio hoc pessimo utebantur. Inter rebelles autem potior pars è Calvinistis constabat, qui ad extrema se resolverant. Significatur quoque tumultus huius, non modo Turcas et Tekelium fuisse Auctores, verum etiam aliunde consilium, et pecuniam accessisse.

9. — 1697. július 26. — Privigye.

(Névtelen piarista jelentése a varsói nunciatúra számára. — Arch. Secr. Vat.: Fondo Carpegna 128., 36r—v.) — Tokaj visszavétele után Sárospatak kerül sorra. Török és tatár seregek álltak már a kurucok segítségére készen. A kalvinista lakosság menekül a császáriak elől. Császári csapatok készültsége. Külföldi hírek.

Prividie 26 Julij 1697.

Iam Rebellio Superioris Hungariae, favente Deo, per celeritatem tota propè in herba suffocata est, et magna illa consternatio à nobis amota, quà nunc hostes percelluntur. Postquam enim Rebelles iteratis cladibus à Milite Cesariano affecti fuissent, et deinde 18 Julij Princeps Vaudemont Generalis Cesareus[35] cum Germanics et Hungaricis copijs Tokainum attigisset: mox eadem die Civitatem cepit. Rebellesque, qui magno numero ad Palatium Rakocianum se receperant, omnes ad unicum interfecit. Inde sequenti die post horam secundam matutinam Rebelles alij, ex arce Tokaiensi, relictis tantum duobus infantibus, sed magnà copià annone et provisionis bellice, per fluvium Tibiscum, qui aluit arcem, aufugerunt. Prefatus Princeps cognità hostium fugà statim Arcem occupavit, certasque copias militares premisit Patakinum versus (quia hoc unico fortalitio adhuc potiebantur Rebelles, quod nuper fraudulenter cum Tokaino occupaverant) ad claudendum interim hoc fortalitium, impediendosque profugos Tokaino Rebelles, ne se eo ad reliquias suas cohortes recipiant. Prevenerunt igitur Cesariani profugos Rebelles, eosque inter flumina Tibiscum et Bodrokum tam arcto passu strinxerunt, ut vix elabi possint. Princeps vero Vaudemont cum exercitu recta sub Patakinum perrexit. Unde in singulos dies expectamus audire eventum, ut capto hoc loco exterminatisque Rebellibus ibidem, forte iam conficiatur istud bellum, quod magnas calamitates attulisset, nisi tempestivè et opportuna celeritate cursus eidem fuisset interruptus. Siquidem iam duodecim millia peditum Turcarum Rebellibus subsidio futura Temesvarinum fuerant commendata, succursusque ex Tartaris et aliunde non modo promissus,

[34] Ez ellentétes ugyanazon piarista július 9-i jelentésével.
[35] L.: 6. melléklet, 4. jegyz.

sed etiam Tartari iam in itinere comprehensi.[36] Nunc autem malè sibi conscij, et Calviniste presertim in Hungaria Superiori magna consternatione perculsi sunt, populusque ex Oppidis potissimum Calvinisticis Mad. Tallya. Tarczal, Szanto, alijsque locis relictis suis Domibus, et bonis, ad montes, et hinc inde profugit, ultionem pertimescens; quia magnus populus ad Rebelles confluxerat, ex quibus iam plurimi perierunt. Ad Kerestur quoque locum Calvinisticum totus populus excisus est, idque in pluribus locis seu pagis factum. Germani et Hungari Cesariani quemcumque armatum Hungarum circa partes superiores et Tibiscanas deprehendunt, si eum non noscant, statim spoliant, vulnerant et interficiunt. Iam plurimi occubuerunt, imo scribitur, ingentem trepidationem inter Calvinistas presertim adeo pronos ad perduellionem esse, ne excedantur, cum excisionis mine pluribus locis immineant.[37] In Transylvania vero Exercitus Cesareus ad omnem eventum stat paratus, numerans 16 Regimina; Generalis Comes Joannes Pálffy[38] cum aliquot Regiminibus Superiorem Hungariam versus castra posuit, pro tegendis Montanis Civitatibus. Princeps Sabaudie Eugenius magnum exercitum circa Petervaradinum commendat. De Turcarum autem potentia nihil certi audimus; cum Magnus Soltanus adhuc Adrianopoli herens scribatur, dubius an contra Moschos, vel Hungariam sit profecturus; cuius conceptum electio Electoris Saxonici, Deo sint laudes, ante sui electionem in Regem Polonie uno circiter mense prius ad fidem Catholicam conversi Vienne, magnopere turbavit, adeoque 40 millia Tartarorum, qui Camenecum appropinquarant, gratis successus sibi promiserint, et profectionem susceperint; sed res Christiana in Hungaria Deo auspice iam meliores sibi promittit progressus.

10. — 1697. augusztus 3. — Cimerin (?)

(Carlo Ruzini velencei követ jelentése, aki a felkelésről rendes időközökben híreket közölt. — Arch. di Stato Venezia: Disp. di Germania 178.) — A felkelés sikertelenségének okai.

...La speranza apunto, però mal misurata di questi serví d'impulso al movimento, che dopo principiato si trovò scoperto, se mancò la supposta elettione del Prencipe di Conty in Polonia, e non ancor unite alle Frontiere l'armi ottomane non poterono ò direttamente con gl'aiuti, ò indirettamente con gl'impegni della Campagna prestarvi l'opportuno soccorso.

11. — 1697. augusztus 3 és 20. — Konstantinápoly.

(Kémjelentés mellékelve a velencei követek bécsi jelentéseihez. — Arch. di Stato, Venezia; Disp. di Germania 178.) — Magyar követek jelentik a Portánál sikereiket, a török Thökölyt magyar

[36] E miatt a császári seregek Tokayék leverése után Temesvár felé vonják össze erejüket, több ezred Arad környékén állomásozik.

[37] Fontos e megjegyzés. A piarista író tárgyilagosságra való törekvésének jele.

[38] Pálffy hajdu-ezrede a zentai csatában vett részt. Az ezredet nemsokára feloszlatják. (v. *Wrede*, id. mű, II. 174.)

királynak nevezi és Magyarországba rendeli. Rossz előjelek. A francia követ a török táborból visszatér Konstantinápolyba.

Con tutto che instavano li Ribelli Ungari con le lettere, e cercavano il Tekeli, mai il Sultano volse acconsentire stimatolo sfortunato, et infelice, come li scrissimo mesi fà, e come il Sultano si trattenne alcuni giorni in Soffia, colà li sono capitati all'hora gran avvisi dalli Rebelli in suo avantaggio, che si sono portati in persona Ungari detti Coruzzi al Gran Vesiro à Soffia con diverse lettere sottoscritte, e sigillate da molti portando alli Turchi queste nuove. Come in Polonia fu eletto, e dichiarato il Conti Francese Re di Polonia dando speranza al Sultano di gran acquisti, assicuravano con giuramento di trovarsi pronti con arme 30.000 Coruzzi per suo Servigio contra gl'Alemani, e come hanno assalito armata manu Tokai, e Pattak, e che presto sentiranno cadere nel possesso delli Coruzzi molte Città e Fortezze, tanto con gran instanza hanno pregato, e cercato la comparsa del Tekeli con titolo di Re d'Ungaria. Subito il Gran Visiro portò dal Sultano rappresentandoli li felici avvisi. Il Sultano, che quel giorno hebbe avvisi anco da Bihaz, come si sono valorosamente diffesi assicurando il Sultano della conservazione di quel Castello, dicendo come sono venuti (213^{v}) più di 30.000 Alemani e Croati, che gl'Alemani hanno lasciato alcune milla soldati fuori delle mura, perche venivano alla scuoperta, e sentendo anco queste buone nuove dalli Coruzzi, diede ordine al Gran Vesiro che scriva presto al Tekeli, dicendo, ch'il Sultano lo comanda, e lo dichiara Ré d'Ungaria nominato nella sua lettera *Orta Maggiar Crali*, con mandarli alcune borse per spese di viaggio, e che subito dovesse venire, così hanno spedito Ciaussi còlà sudetta spesa, e se bene il Tekeli si preparava di portarsi in Bruscia una giornata lontano di quà alle acque Sulfuree, che scaturiscono sotto il Monte Olimpo per la sua gotta, arrivati i Ciaussi l'hanno buttato in un Carro à guisa di un tronco non solo gottoso, ma si può dire Paralitico, mani, piedi, testa, e l'hanno condotto dal Sultano. Staremo à vedere gl'effetti della sua andata, e di quello andaremmo penetrando, daremmo parte. Quando volevano levare il Tekeli li cascò la beretta dalla sua testa, che li Ciaussi dissero, questo è un cattivo augurio. Onde il Tekeli partito di quà al Sultano all' armata.

Al contrario l'Ambasciadore di Francia da Soffia si licenziò dal Sultano, e dal Gran Vesiro, mostrando d'haver ricevuto lettere dal suo Re, che (214^{r}) lo comanda di ritornare alla sua Residenza d'Ambasciadore in Constantinopoli per affari delli Mercanti della sua Nazione, e così ha dovuto ritornare, con tutto, che fece spese immense, et era partito d'Adrianopoli col Sultano, e sempre faceva piantar il suo Padiglione vicino à quello del Gran Vesiro assicurando quest'Ambasciador christianissimo gran progressi contra li Christiani. Iddio Signore confonda questi due Nemici delli Christiani. Coll'armata Turca si fermò il gran Ingegniere Francese detto de Laurent, che fù mandato da Francia per servigio delli Turchi, che hora si spaccia per Marchese Flori et hora per Laurent, e questo si trova col Sultano, come gl'anni passati per insegnar gl'Infideli à far la Guerra contra li Chrisiani...

HADTÖRTÉNELMI IRODALOM

József nádor iratai. *III. kötet. 1807—1809.* Kiadta és magyarázatokkal kísérte *Domanovszky Sándor.* Nagy 8° 959 lap. A Magyar Történelmi Társulat kiadása. Budapest, 1933. Ára 25 pengő.

Ez a rendkívül érdekes és fontostartalmú vaskos kötet, abban a kiadványsorozatban jelent meg, amelyet a Magyar Történelmi Társulat, néhai elnökének, Gróf Klebelsberg Kunónak kezdésére, „Magyarország újabbkori történetének forrásai" címen indított meg. Anyaga mindössze két év (az 1807 október 2-től 1809 december 12-ig terjedő rövid időszak) eseményeire vonatkozik, tehát arról a korszakról szól, amelyben Magyarország nagynevű utolsóelőtti nádora, legsúlyosabb küzdelmeit vívta az alkotmányos élet fenntartásáért.

Domanovszky Sándor ezúttal is igen nehéz, de éppen olyan hasznos munkát végzett. Az, aki ilyesmivel még nem foglalkozott, nem is tudja kellően méltányolni azt a szemrontó és lélekölő fáradozást, amellyel a rossz papíron sokszor összefolyt, törlések és javítások következtében szinte olvashatatlanná vált feljegyzések és fogalmazványok kibetüzése jár. Ugyanilyen terhes, de nem mellőzhető munka volt a temérdek magyarázó jegyzet megírása is, amely nélkül nagyon sok részletet nem is lehetne megérteni.

A lelkiismeretes kiadó a hadtörténetírásnak is kitűnő szolgálatot tett József nádor iratainak III. kötetével, mert ezek az akták a napoleoni háborúknak Magyarországot is elérő hullámcsapásáról s a nemesinsurrectio utolsó szerepléséről szólanak. Röviden összefoglalva: két olyan része van ennek a kötetnek, amely a hadtörténetkutatót is közvetlenül érdekli. Az egyikben a nádornak a magyarországi védőerő alapos megreformálására tett javaslatát, a másikban pedig az insurrectio viselt dolgairól írott terjedelmes naplóját olvashatjuk.

Az 1805-i háború siralmas tanulságai immár elkerülhetetlenné tették a hadsereg s vele együtt az egész honvédelem gyökeres megreformálását. A nyomorúságos pénzügyi helyzet a hadsereg békeállományának nagyfokú csökkentését követelte; ennélfogva olyan tartalék megszervezéséről és gyors kiképzéséről kellett gondoskodni, amely újabb háború kitörése esetén, rögtön alkalmazható legyen.

Ferenc király 1808 május 28-án megküldötte azokat a terveket, amelyeknek értelmében az osztrák örökös tartományok védőrendszerét át akarták alakítani s felszólította a nádort, hogy tegyen ő is sürgős javaslatot a Magyarországon felállítható tartalékok tárgyában.

József nádor június 19-én válaszolt a királynak, csatolva: „Über Reserve und Landes-Defensionsanstalten in Hungarn, mit Bezug auf jene, welche für die conscribirten Erblande veranlasset

werden sollen" című javaslatát. Majd augusztus 6-án elkészült: „Freimüthige Gedanken eines Hungarischen Patrioten über die Verbesserung des Defensionssystems seines Vaterlandes" című részletes emlékiratával, amellyel az 1808-i országgyűlés rendeit akarta megnyerni reformterveinek.

Mivel Magyarországon, a rendes hadseregen kívül, háború esetén a nemesinsurrectióval is számolni kellett, a javaslat két részre oszlik, melyek közül az egyik a hadsereg tartalékának megszervezésével, a másik pedig az insurrectio átszervezésével, vagyis a megváltozott viszonyokhoz való alkalmazásával foglalkozik.

A nádor terve szerint, minden arcvonalbeli- avagy segédszolgálatra alkalmas honpolgár, 17 éves korától kezdve 40 éves koráig, a tartalékhoz számít, amely viszont első és második tartalékra oszlik. Az első tartalék minden magyar gyalogezrednél két zászlóaljból állana, 900, illetőleg 800 főnyi állománnyal. Az első tartalék-zászlóalj elegendő lenne arra, hogy az ezrednél béke idején beálló évi fogyatékot pótolja, mozgósítás esetén pedig teljes hadilétszámra egészítse ki az ezred 3. sz. sorzászlóaljját.

A 2. tartalék-zászlóalj, az elsőnek felhasználása után, póttestül szolgálna. Mindkettő fegyveres szolgálatra alkalmas egyénekből alakulna s legénységét évente 3—4 heti fegyvergyakorlatra kellene behívni. A nádor jónak látja, hogy az első tartalékhoz szükséges tiszteknek és altiszteknek legalább a fele állandóan meg legyen s az ezrednél mint számfölötti teljesítsen szolgálatot.

A második tartalékba mindazokat soroznák, akik — mai elnevezés szerint — segédszolgálatra alkalmasok. Ezeket vasárnaponkint 1—2 órán át lakóhelyükön, havonkint egyszer pedig alkalmas helyen nagyobb osztagokba egyesítve, kellene a katonai szolgálatban gyakorolni. Háború esetén a második tartalékból minden sorezrednél egy-egy 800—1000 főnyi zászlóalj alakul. Ezeknek egy részét várőrségül kell felhasználni.

A nemesinsurrectio is két csoportra tagozódott volna, tudniillik mozgó- és helyi-insurrectióra. Mivel a kellő előkészítés hiánya mindig nagyon érezhető volt s az insurgens sereg se 1797-ben, se 1800-ban és 1805-ben nem űlhetett fel kellő időben, a nádor most gondoskodni akart róla, hogy ez a minduntalan ismétlődő s az intézmény életrevalóságát kétessé tevő hiba, ne fordulhasson többé elő. Azt javasolta tehát, hogy a pontos összeírás megtörténte után a nádor, mint az insurrectio törvény szerint való főkapitánya, a mozgó alakulatok legénységét előbb kerületek szerint, azután pedig minden kerületben fegyvernem és csapattest szerint is beoszthassa.

Majd azt az életbevágóan fontos javaslatot teszi, hogy az insurrectio ruhája, fegyvere és felszerelése, már béke idején is együtt legyen a vármegyék raktáraiban, nehogy — mint addig történt — mindezek beszerzéséről az utolsó pillanatban kelljen gondoskodni.

A kerületi parancsnokokat, ugyancsak béke idején, a hadsereg tapasztalt és máskülönben is kiváló tábornokai közül nevezné ki a király. Az insurrectiónál törzstiszt is csak az lehet,

aki hosszabb ideig szolgált a hadseregben s az alantos tisztektől is meg kell követelni, hogy legalább az 1797-i és az 1800-i insurrectióban szolgáltak légyen.

A tisztek és altisztek beosztása után, a mozgó insurrectio többi legénységével „mustrát" kell tartani, amelyre 14 napig tartó fegyvergyakorlat következnék. A mustrát követő első év alatt, vasár- és ünnepnapon lakóhelyén kell a legénységet tanítani, minden következő évben pedig egyszer, 14 napi fegyvergyakorlatra kell az insurgenseket behívni.

A helyi insurrectióba a mozgóba nem sorolt egyének tartoznak, 50 éves korukig. Megtörtént összeírásuk után, évente ismétlődő „revisio" alá kerülnek. Ilyenkor kell a legszükségesebb tisztek és altisztek kijelölésének megtörténnie. Fegyvergyakorlat nincs a helyi insurrectiónál s szolgálatra csakis akkor hívják be, ha az országban nincs már se sorkatonaság, se ennek tartaléka, se pedig mozgó insurrectió.

A nádor terveinek megvalósulása s az idevágó rendelkezések gyors és pontos végrehajtása, bizonyára sokat javíthatott az insurrectió átöröklött hibáin, s jócskán megrövidíthette azt az eddig legalább is három hónapra nyúlt időt, amely a felkelés meghirdetése és kivonulása között eltelt. Az országgyűlés 1808 októbér 11-én meg is szavazta az insurrectióról szóló törvényjavaslatot, de ennek az új törvénynek üdvös hatása csak hosszabb béke esetén nyilvánulhatott volna meg. Sajnos, éppen ez a nyugalom hiányzott, mert az újabb háború kitörése következtében, a király már 1809 április 25-án kénytelen volt fegyverbe szólítani az insurrectiót.

Ennek az utolsó nemesfölkelésnek történetéhez nélkülözhetetlen kútfő, a nádornak ebben a kötetben kiadott, 1809 június 1-től december 12-ig terjedő, 424 oldalnyi naplója. Hamisítatlan, egykorú napló ez, elejétől-végéig, nem pedig évekkel vagy évtizedekkel később, „revideált álláspont" alapján készült emlékirat. József nádor egyszerű, keresetlen szavakkal, sokszor csak vezérszókkal, lelkiismeretesen feljegyzett mindent, amit látott, hallott és tapasztalt s ezeken a feljegyzéseken azután se változtatott semmit. Úgy látjuk tehát ebből a naplóból az eseményeket, ahogyan az író előtt elvonultak.

A nádor nem volt nagy hadvezér: nem is képzelte magáról, de jó szeme és gyakorlati érzéke volt s megjegyzéseivel legtöbbször fején találta a szeget. Néhány odavetett szóval találóan jellemzi az események szereplőit s működésüket. Feltétlenül őszinte; nem szépít, nem torzít, s nem is hallgat el semmit s éppen ez teszi annyira értékes történelmi forrássá ezt a naplót. Az, aki rászánja magát az utolsó nemesinsurrectio történetének még most is hiányzó szakszerű megírására, József nádor naplójegyzeteiben temérdek érdekes, máshol egyáltalán nem is olvasható adatra fog bukkani.

A magyar hadtörténetírás nagy köszönettel tartozik tehát Domanovszky Sándornak, aki fáradságos kutató és közlő munkájával ezt az eddig elzárt kútfőt is hozzáférhetővé tette. —*y*.

Bánlaky József: *A Magyar Nemzet Hadtörténelme. IX. Rész.* 227 oldal; nagy nyolcadrét, 3 vázlat melléklettel. Kiadta: Grill Károly, Budapest, 1933.

Bánlaky altábornagy hadtörténeti kiadványsorozatának IX. része hagyta el augusztus elején a sajtót. Ez a kötet a Nagy Lajos halála utáni időszak hadtörténeti eseményeivel foglalkozik, Mária, II. (kis) Károly és Zsigmond uralkodásának korával (1382—1437).

A szerző ebben a kötetben is megtartja az események csoportosításánál, ismertetésénél és méltatásánál eddigi módszerét. Az események politikai előzményeinek ismertetése után, időrendben felsorolja és közvetlen módon leírja a hadjáratot s azután minden hadjárati időszak végén „megjegyzések, elmélkedések" cím alatt összefoglalja és leszűri nézeteit, bírálatát, a hadviselés módja, eredményei és tapasztalatai felől. Az I. fejezet Mária királyné uralkodásának zűrzavaros bel- és külpolitikai bonyodalmaival, a lengyelországi és délvidéki hadjáratokkal foglalkozik. A II. fejezet pedig (kis) Károly király beavatkozásának körülményeivel és az Erzsébet királyné haláláig lezajlott eseményekkel. Az V. fejezet azokat a hadjáratokat tárgyalja, amelyek 1387—1395-ig, azaz Mária és Zsigmond együttes uralkodása alatt folytak le. A VI. fejezet végül a Zsigmond egyedüli királysága alatti bel- és külpolitikai mozgalmakat, a boszniai, török, cseh és huszita hadjáratokat ismerteti.

Fejtegetései mindvégig érdekesek és lekötik az olvasó figyelmét, bár néha aránytalanul részletesebben foglalkozik a politikai háttérrel, személyes és kortörténeti szempontból érdekes részletkérdésekkel, mint amennyire kifejezetten hadtörténeti céllal írt munkában erre szükség lenne. Hadtörténeti szempontból kétségkívül legjobban sikerültek azok a fejezetek, amelyek hadjáratok lebonyolításával, csaták, ütközetek rekonstruálásával foglalkoznak. Bánlaky altábornagy ezekben éles szemmel és mély szaktudással látja meg és boncolgatja a felvonulás, összecsapás, végződés részleteit. Különösen szemléltető a nikápolyi csata leírása. A szerző szerint, Zsigmond király az utolsó percig azon fáradozott, hogy a heterogén seregrészek egységes, központi vezetését szabályozza és kezében tartsa, de minden vállalkozása kudarcot vallott a francia vezérek önfejűsége miatt, akik a magyarokat lenézték és nélkülük kezdték a támadást, hogy ne legyenek kénytelenek a remélt dicsőségben osztozkodni velük.

Zsigmondnak német császárrá és római királlyá való választása, Bánlaky altábornagy véleménye szerint, Magyarországra fényt hozott ugyan és európai súlyát növelte, de belpolitikai szempontból hátrányos volt, mert Zsigmond figyelmét a nyugati események kelleténél jobban elterelték a magyar ügyekről.

Igen sikerült végül a könyv utolsó fejezete, amelyben összefoglaló képet kapunk az akkori magyar banderiális szervezetről, a harcegységek tagozásáról, harcmódjáról, stb. Mindezekből a szerző azt a tapasztalatot meríti, hogy a tárgyalt időszaknak magyar serege, felszerelés, fegyverzet, harceljárás terén Nagy Lajos óta alig fejlődött; szellem, fegyelem, harckészség dolgában ellenben

határozottan hanyatlott, ami természetes következménye annak a sok belviszálynak, pártoskodásnak, széthúzásnak, ami az akkori Magyarország életét jellemezte.

A szerző a könyv végén bőséges forrásjegyzékben sorolja fel azokat a kül- és belföldi kútfőket, amelyekből adatait merítette. Sajnálattal nélkülözzük e sorozatban a legújabbkori és igen sok tekintetben eltérő, helyesebb nyomokon járó szakirodalom könyveit.

Markó Árpád.

Carlo Montù: *Storia dell'Artiglieria Italiana.* I. rész, II. kötet. Nagy 8° 816 lap, 365 ábrával. Roma, 1935.

Néhány hónappal ezelőtt ismertettük a f. évi I—II. füzetben, ennek az alapvető nagy munkának I. kötetét s ime, máris megjelent ugyanannak a kiváló szerzőnek s ugyanazoknak a jeles dolgozótársaknak tollából, az elsőnél nemkevésbbé érdekes és fontos második kötet.

Ez az olasz tűzérségnek 1700 és 1815 közé eső történetét tárgyalja. Mivel azonban Itália története akkor is szorosan belekapcsolódott más országokéba, a szerző — nagyon helyesen — az idegen földön lejátszódott hadieseményeket is érinti, főként a tűzérség fejlődésére való hatásukban.

A hadművészetnek hamisirányú fejlődése (vagy helyesebben hanyatlása) következtében, a tűzérség a XVIII. század elején, legalább is nyílt harcban, elvesztette addigi súlyának nagyobb részét s így másodrangú tényezővé sűlyedt. Természetes, hogy voltak kivételek is, amikor a tűzérség döntő sikerrel működött, miként azt Savoyai Jenő hercegnek a spanyol örökösödési háború folyamán vívott csatái tanúsítják.

De látunk ilyen kitűnő példát a várharcban is, tudniillik Torino 1706-i védelmét, ahol a piemonti tűzérség parancsnoka — Solaro della Margherita — nagyon okosan és ügyesen alkalmazta a tűz egyesítését, felismerve és gyakorlatban is megvalósítva azt az elvet, amely később a tűzérség harcának alaptörvénye lett.

Azonban nem csak ebben az esetben, hanem a parmai és a guastallai (1734 június 29. és szeptember 19.) csatában is fontos szerepe volt a piemonti tűzérségnek. Ezekben a harcokban tüntette ki magát Vittorio Amadeo Seyssel őrgróf, aki később, 1737-től 1749-ig, a piemonti tűzérség „Nagymestere" volt. Szerencsére az ottani uralkodóknak, főként pedig II. Vittorio Amadeonak és III. Carlo Emanuelenek, megvolt az a nagyon hasznos tehetségük, hogy felismerték és kellően alkalmazták a valóban értékes férfiakat. Ilyen volt például Lorenzo Bogino miniszter, a bámulatos szervező, aki — bárha nem volt katona — a taktikához és a stratégiához is értett.

A Piemontban épült legfőbb várak tervét Giuseppe Ignazio Bertola, hírneves mérnök, dolgozta ki; de ezenkívül a tűzérség fejlesztése terén is nagy érdemei voltak. Neki tulajdonítható a szétszedhető hegyiágyú feltalálása és mindenekfölött a tűzériskola megteremtése 1739-ben.

Ugyancsak a XVIII. században, nagyot fejlődött a genovai

tűzérség is. A régi kővető mozsár helyébe a bombavető mozsár kerül s a bronz kezdi kiszorítani a vasat az ágyúöntő műhelyekből.

A XVIII. század végén, Velence egyik jeles fia — Angelo Emo — a tunisi hadjáratban a dicsőség utolsó sugarát vetette Szent Márk egykor olyan hatalmas köztársaságára. Ő volt a lagunák utolsó hőse. Emo szerkesztette az úgynevezett „úszó ütegeket". Ezeket eleinte 40- és 60-fontos ágyúkkal, majd később a Gasperoni öntötte 250- és 300-fontos mozsarakkal szerelte fel.

Foglalkozott egy olyan lövőszerszám tervével is, amely az ágyú és a mozsár tulajdonságait egyesítette volna magában. Végül pedig a velencei arzenálban, a már meglevő alsóbbfokú iskola mellé, valóságos tűzér főiskolát alapított.

Itt kell közbevetnünk, hogy Velence tűzérsége, a szakadatlan politikai hanyatlás ellenére is, mindvégig kiváló és hatalmas volt. Ez abból is kitűnik, hogy 1797-ben, vagyis a köztársaság bukásakor, az arzenálban 3295, a várakban pedig 4468, mindössze tehát 9761 (közte 3812 bronzból öntött) tűzér lövőszerszámot írtak össze.

A XVII. században spanyol uralom alá jutott Milano tűzérségéről nincs sok mondanivaló. A spanyolokat 1707-ben az osztrákok váltották fel s ettőlfogva történt is többféle intézkedés a haderő s vele együtt a tűzérség fellendítésére.

Az Esték tűzérségében se történt a XVIII. század első évtizedeiben újítás, a XVII. század alkonyán fennállott állapothoz viszonyítva. De III. Ferenc herceg, 1749-ben visszatérve trónjára, rögtön hozzálátott tűzérségének újjászervezéséhez. Az arzenált a modenai cittadellába helyezte át s új lövőszerszámokat öntetett.

Bologna tűzérségének, úgyszólván az egész XVIII. századon át, nem nyílott alkalma harci babérok szerzésére. Az 1700-as évek elején le is szállították a bombászok állományát. Azonban a spanyol- és az osztrák-örökösödési háború, kis tűzérségének szaporítására és újjászervezésére intette a bolognai tanácsot. De a bolognai tűzérséget azután is még sokáig, csak békés működésben látjuk.

Toscanában a XVIII. század első 37 évében, mi sem zavarta meg a békét. De a nagyhercegek, a területüktől nem messzire dúló háborúk hatása alatt, lehetőség szerint gondoskodtak a várak, főként pedig Livorno, biztosításáról. Attól fogva, hogy Lotharingiai Ferenc István jutott Toscana trónjára, ismét csak a béke és nyugalom korszaka következett, tehát olyan időszak, amely az ország katonai fejlődésének alig kedvezett.

Az Egyházállamban nem hiányzott ugyan a tűzéranyag s a hozzávaló személyzet; de annál inkább hiányzottak a rátermett vezetők, akik számottevő hadsereget tudtak volna teremteni s ügyesen tudták volna a harctéren alkalmazni. Tudvalevő, hogy a pápai csapatok 1708 márciusában teljes kudarcot vallottak a császáriakkal szemben. Az elavult fegyverek nagyon rossz karban voltak s a tűzérség vonatát úgyszólván mire se lehetett használni.

Itália déli felében 1707-ben született meg s 1734-ig állott fenn, az osztrákok nápolyi alkirálysága. Midőn 1734- és 35-ben Bourbon Károly hódította meg ezt az országot, első gondja a had-

erő megszervezése volt, amiben apja, V. Fülöp spanyol király, mindenképen támogatta, ott hagyván Károly rendelkezésére, a tűzérséggel bőven ellátott hódító seregnek majdnem a felét.

El kell ismerni, hogy a tűzérség szervezése erélyesen és gondosan történt. A tűzérszázadok számára tüstént ujoncokat toboroztak; tiszteket szerződtettek, az utóbbiakat nagyobbára más fegyvernemektől véve el. 1736-ban Gróf Balbasor ezredes gyakorlati tűzériskola felállítását javasolta, tisztek, altisztek és közlegények számára. Az iskola nemsokára meg is nyilott.

A tűzéranyag, egész Itáliában, igen keveset változott a XVIII. század első felében. Ekkor is még sokféle öblű és szerkezetű lövőszerszámot alkalmaztak. Említésre csupán a „Colubrinák" fokozatos eltűnése méltó, ami a Vallière-rendszernek Franciaországban 1732-ben történt elfogadásával kapcsolatos.

A Vallière-rendszer nem gondoskodott különleges „ezredágyúról". Ezt a célt a 4-fontos ágyú szolgálta. Azonban, a poroszokat utánozva, „svéd-rendszerűnek" mondott könnyű 4-fontos, 300 kg. súlyú ágyút is alkalmaztak, amelynek csöve csak 17 kaliber hosszúságú volt.

Ennek az ágyúnak talpán már irányzócsavart használtak, de ez az újítás sok ellenvetéssel találkozott, úgy, hogy emiatt újból visszatértek a régi irányzóékhez.

Bertola szétszedhető hegyiágyúját már előbb említettük. Az „à la nouvelle invention" néven ismert ágyúk Itáliában is elterjedtek. Ezeknek egyik jellemző vonása a gömb- vagy pedig körtealakú kamara volt. Egyenlő hatás mellett, rövidebbek és könnyebbek is voltak a közönséges ágyúknál, de nagyon vastag csőfaruk miatt, különleges talpra szorultak. Azonban ez a talp, a cső könnyűségénél fogva, túlságosan erős próbára volt téve.

Csakúgy mint azelőtt, a XVIII. században is kísérleteztek hátultöltő ágyúkkal. Chiappo torinoi ágyúműves több 4-fontos hátultöltő ágyút készített, amelyek a harctéren is kiállották a próbát. A csővet függőleges síkban mozgó ék zárta el, amely — az addigi mintáktól eltérően — nem szabadkézzel, hanem mechanikai úton volt mozgatható.

Mint szorosan a tűzérszakmába vágó újítást kell megemlítenünk, hogy a XVIII. században már többen foglalkoztak lövőtáblázatok összeállításával. A legelsők egyikét Sigismondo Albergbetti szerkesztette. Azonban ezek a táblázatok csupán a tarackból vagy a mozsárból való lövéshez voltak használhatók. Az ágyúból továbbra is a régi gyakorlati szabályok szerint lőttek.

Nagy Frigyes porosz király, hosszú háborúi során alaposan megreformálta a hadvezetés művészetét, s újításainak Itáliára is volt hatása. Nagy Frigyes hadjárataiban tisztán látjuk az állásharcról a mozgóharcra történt átmenetet. Az ő hadviselésében a tűzérség, ha eléggé könnyen mozgott, igen fontos és hasznos szerephez jutott. A király, a lovastűzérség megteremtése útján, nagy lépéssel vitte előbbre ezt a mozgékonyságot.

Meg kell azonban jegyeznünk, hogy Frigyes még nem alkalmazta rendszeresen a tűzértömegeket; csak akkor folyamodott hozzájuk, ha a térszín engedte s a szükség parancsolta.

Itáliában a szóbanforgó évszázadnak legkiválóbb tűzére a

tudós és szervező Alessandro Vittorio Papacino volt. Az ő érdeme, hogy eddigelé mellőzött tantárgyak is helyet kaptak a torinoi tűzériskolában s még inkább az, hogy a tűzértudomány összefoglaló kézikönyvét megírta. Tagja volt annak a bizottságnak is, amelyet 1750-ben állítottak össze Piemontban, avégből, hogy a tűzérszakmába vágó különféle tanulmányokat végezzen és javaslatokat tegyen, főként az ágyúcsövek öble és súlya tárgyában.

De ennek a bizottságnak munkájától függetlenül is sok és fontos újítás történt. Igy például Francesco Jenner tűzérkáplár ötnegyedfontos, kovácsolt vaságyút szerkesztett. Doria del Maro alhadnagy pedig 30 karabélycsőből álló kétsoros, hátultöltő seregbontót. Anton Mario Curiazio olyan ágyúszerkezetet javasolt, amelynek alkalmazása esetén óránkint ötvenet lehet lőni; de kísérletei nagyon rosszul sikerültek.

De Buttet tűzérezredes olyan csövet gyártott, amelynek egyik felében ágyú-, a másik felében tarackfúrat volt. Szükség szerint vagy az egyik, vagy a másik végét lehetett előre, vagyis a lövés irányába fordítani. Gabaleone di Salmour fogasívű irányzógépet szerkesztett.

Piemontban 21-28 kaliber hosszúságú, 4-, 8-, 16- és 32-fontos ágyúk voltak használatosak. Papacino egy, mindössze 65—75 kg. súlyú, ló-, vagy öszvérháton szállítható ágyucskát is említ, de hozzáteszi, hogy nem sokat ér. Volt Piemontban 170 mm. öblű, hengeres kamarájú táboritarack, továbbá sok mozsár is. Az utóbbiaknak csőfarán volt az egyetlen csőcsap.

A csöveket általában bél nélkül, tömören öntötték s azután kifúrták.

A nápolyi királyságban, a XVIII. század második felében, kétféle rendszerű tűzér lövőszerszámot alkalmaztak. Az egyik, amely „a régi eljárás szerint" készült, megegyezett a Vallière-rendszerrel. „Az új eljárás szerint" készült tűzéranyag az előbbinél rövidebb és vékonyabb csövű volt. Különösen a 12- és 24-fontos ágyúk, valóságos tarackok voltak.

A VIII. fejezetben behatóan foglalkozik a szerző a francia forradalmi és a napoleoni háborúkkal, még pedig négy alapos oknál fogva.

1. Ezekben a háborúkban Itália sorsa is kockán forgott.

2. Napoleon, saját bevallása szerint is, olasz volt. („Io sono più italiano e toscano che côrso").

3. Ezeknek a háborúknak során 500.000 olaszt soroztak be a francia hadseregbe s ebből a félmillióból csupán 100,000 látta viszont a szülőföldjét.

4. Napoleon tűzértaktikája, főként pedig az egyesített tüzű tömegek alkalmazása, ma is érvényes alapelv s ennek köszönheti a tűzérség mostani kiváló fontosságát.

Sajnos, a szűkreszabott tér nem engedi, hogy az itáliai tűzérségnek 1792 és 1815 között történt fejlődését részletezzük. Arra kell tehát szorítkoznunk, hogy a napoleoni háborúkban játszott szerepét igen röviden érintsük.

Már az 1799-i schweizi hadjáratban különösen kitűntette magát a Luigi Capello őrnagy parancsnoksága alatt harcolt olasz tű-

zérség, mind a március 13-i bormioi, mind pedig a reákövetkezett többi ütközetben.

Azonban a Napoleon oldalán harcoló itáliai tűzérségnek, az első években, Domenico Pino és Lahoz tábornokok voltak a legnevezetesebb alakjai. Mindkettő 1796-ban állott francia szolgálatba s rövidesen a legmagasabb rendfokozatba emelkedett. Hasonlóan kiváló Giovanni Paolo Calori tábornok is, aki 1802 februárius 19-től kezdve, a Napoleon elnöksége alatt alakult Olasz Köztársaság tűzérségének újjászervezője volt.

Meg kell említenünk Giacinto Biondini kapitány hőstettét is, aki az 1800 március 30-án Corte Olona mellett vívott ütközetben, egy égő lövőszeres kocsit vonszolt félre s ezzel megakadályozta a többi lövőszeres alkalmatosság felrobbantását.

1805 október 29-én, a caldieroi csatában, Massena egész tűzérsége olasz volt s mindvégig vitézül viselkedett. A főserec 370-ik „Bulletin"-jében azt olvassuk, hogy az 1805 december 2-án vívott austerlitzi csatában, az olasz gárda tűzérsége nagy dicsőséget szerzett magának.

Az 1806-ban Poroszország ellen megindult háborúban, az olasz tűzérséget Colberg ostromára küldötte Napoleon. Ott esett el Pietro Teulié tábornok, az olasz hadosztály parancsnoka.

1807 végén Junot, 25.000 főnyi hadtest élén, megszállotta Portugalliát. A megszálló hadtestben sok olasz volt, természetesen tűzérség is. 1808 és 1814 között, a spanyolországi Gerona, Rosas, Tarragona, Sagunto és Valencia ostrománál tűntette ki magát az olasz tűzérség.

Az Ausztria ellen 1809-ben megindított háborúban, Beauharnais alkirály seregében három teljes olasz hadosztály harcolt, az április 16-i sacilei csatától kezdve, a június 14-i győri csatáig. A francia főseregnez beosztott itáliai tűzérség, egy részét alkotta annak a 100 ágyúból álló tömegnek, amely július 6-án, a wagrami csatában, előkészítette és támogatta a támadást.

1812 nyarán kezdette meg Napoleon a végzetessé vált háborút Oroszország ellen, amelyben Itália is temérdek vért áldozott. Az orosz földre vitt 27,397 főnyi olasz haderőből mindössze ezer fő tért vissza. Ez a hadtest résztvett a Moszkváig tartott győzelmes előnyomulás minden nagyobb harcában s a borzalmas visszavonulás közben pusztult el. A tűzérség vesztesége óriási volt: 58 ágyúja, 391 lövőszeres kocsija és 702 különféle szállító alkalmatossága, egytől-egyig ott maradt az orosz hómezőkön. Személyzetéből is csak egy kis csapat menekült meg.

Az 1813-i háború során, az olasz tűzérség hatásosan működött közre Napoleon utolsó győzelmeinek kivívásában: így Lützennél és Bautzennél is. Armandi ezredes olasz tűzérsége pedig hősiesen küzdött a lipcsei csatában és végül a hanaui ütközetben.

Végül még ideiktatjuk a „Grande Armée" egyik napiparancsából, az olasz csapatoknak szóló dícsérő szavakat, amelyeket maga Napoleon mondott tollba:

„Azok a kitűnő szolgálatok, amelyeket ebben a hadjáratban az olaszok tettek nekem, nagy örömmel töltöttek el. Az ellenség megannyi csábítása és a sok rossz példa ellenére is csorbítatlan hűségük, félelmet nem ismerő viselkedésük s a balsors közé-

pette is bebizonyított állhatatosságuk, valóban meghatott. Mindez megerősíti azt a véleményemet, hogy ereikben most is buzog még a világ urainak vére. Talán nincs már messze az az idő, amikor Itália neve újból teljes fényében fog ragyogni."

Gyalokay Jenő.

Ajtay Endre: *A m. kir. kassai 5. honvéd-huszárezred története, 1868—1918.* 4° 326 oldal, 16 különálló harctéri felvétellel és arcképcsarnokkal, számos szövegvázlattal és harctéri helyzetvázlattal. Kiadta: Held János könyvnyomdája Budapest, 1935. Kapható: Ecker Kálmán könyvkereskedésében Budapest, VIII., Vas-utca 12.

Az 5. honvéd-huszárezred emlékbizottsága — mint a könyv előszavában olvassuk — Ajtay Endre alezredest, a m. kir. Hadilevéltár egyik osztályvezetőjét kérte fel az ezred történetének összeállítására. A szerző a Hadilevéltárban és a bécsi Kriegsarchivban található eredeti hadműveleti iratokra támaszkodott s azokat egészítette ki az ezred tagjaitól gyűjtött adatokkal, amelyek között sok értékes harctéri napló is volt. Feladatát szerencsésen oldotta meg; ezt az ezredtörténetet is méltán sorolhatjuk a legjobb ilyentermészetű munkák közé. Az eseményeken kívül álló tárgyilagos kutató szemével bírálja és mérlegeli a rendelkezésére álló adatokat és — sine ira et studio — ismerteti az ezred viszontagságos útjait, áldozatos harcait. De a krónikás száraz álláspontján felül is tud emelkedni, amikor lendületes szavakkal ecseteli ennek a vitéz huszárezrednek sokszor bebizonyított bátorságát, ügyességét és a harcokban tanusított megbízhatóságát.

Az ezred törzse és I. osztálya Kassáról, II. osztálya Nyiregyházáról indult az orosz hadszíntérre, s végigharcolta annak minden nevezetesebb csatáját és ütközetét. A Kárpátokban, a San vidékén, a gorlicei áttörés utáni harcokban, mindenütt kitartóan verekedett, s különösen kitüntette magát, a magyar huszárnak annyira szokatlan mocsárvidéki szívós harcokban, a pripiatji arcvonalszakaszon. Brussilow 1916-iki nagy támadása alatt az ezred, önhibáján kívül, olyan helyzetbe került, hogy az oroszok a mély árkokba szorított századokat körülfogták s parancsnokával együtt foglyulejtették az ezredet. A körülzárás elől szerencsésen megmenekült töredékekből alakult Erdélyben az új 5. honvéd-huszárezred, amelynek fontos szerepe jutott az oláhok elleni hadjáratban. A háború utolsó évében az olasz harctéren, a Piave mentén s a Montello vidékén harcolt az összeomlásig.

Az ezredet Hegedűs Pál ezredes vezette a harctérre s később mint dandár- majd hadosztályparancsnok, az egész háború alatt vele együtt harcolt s ugyancsak ő vezette teljes rendben és tökéletes fegyelemben haza. Az ezreddel végrehajtott egyik raidjéért a Mária Terézia-rend káptalanjától az arany vitézségi érmet kapta. Ugyancsak az arany vitézségi érmet szerezte meg az ezred élén József főherceg vezérezredes, amikor a Piave melletti harcokban, a rendkívüli veszteségek miatt megrendült ezrednek egy részét, a leghevesebb tűzben, személyesen vezette a Falze mellett épült hadihídhoz. Az ezred tisztikara a világháború alatt nagyon

kitűntette magát. Egyik tagját, Farkas Zoltán főhadnagyot, aranysarkantyús vitézzé avatta IV. Károly király a koronázás alkalmával.

A későbbi történetkutatások számára igen fontos, hogy a könyvben megtaláljuk az ezred megalapítása óta (1868) annak kötelékében szolgált tisztek teljes névsorát. Hiányoznak az ezred veszteségeire, kitűntetéseire és létszámára vonatkozó adatok. Ez a hiány — sajnos — nagyon sok ezredtörténetben található, azokéban, amelyeknek iratai elszakított területen maradtak. (Az 5. honvéd-huszárezredé Kassán.) A könyvet néhány érdekes harctéri fényképfelvétel és a világháborúban szolgált tisztikar arcképcsarnoka fejezi be.

Markó Árpád.

Viszota Gyula: *A Széchenyi-híd története, az 1836-i XXVI. T. C. megalkotásáig.* — 8° 144 lap, számos képpel. A Magyar Tudományos Akadémia kiadása. Budapest, 1935.

A tudós szerző, Széchenyi István életének és korának legalaposabb ismerője s így hívatott tolmácsa is, az eszme megpendítésének századik évfordulójára írta ezt a művét, amely Széchenyi nagy alkotásának, a róla elnevezett lánchídnak keletkezését örökíti meg.

Traianus császár aldunai hídjának s a XII. században épült regensburgi hídnak rövid ismertetése után, a magyarországi tervezgetéseket írja le a szerző, Zsigmond király tervétől kezdve, Malvieux József 1831-i javaslatáig. Ez a fejezet minket katonákat is közelről érdekel, mert öt olyan tisztről emlékezik meg, akik a lánchíd kérdéséhez is hozzászólottak.

A sort 1820-ban a nagytudású, de inkább külföldön méltányolt gróf Karacsay Fedor vezérkari kapitány nyitja meg.[1] Karacsay nem készített tervet, de felhívta a kétkedők és aggodalmaskodók figyelmét, a Garonne 19-íves, 350 öl hosszú bordeauxi hídjára, amelyet egy vállalkozó társaság 7 millió frank költséggel épített fel.

Ugyancsak 1820-ban jelent meg Rittig András tűzérkapitány cikke a bécsi „Conversationsblatt"-ban, amelyben azt vitatja, hogy Buda és Pest között, a Campmiller mérnök által 1819-ben tervezett állandó híd meg is valósítható.

A „Magyar Kurir" 1823 május 6-i száma újabb tervet közölt, amelynek szerzője a székely Baritz György mérnökkari kapitány volt. Ő már, angolországi példákra hivatkozva, vasláncon függő hídat javasol, még pedig egy, két, vagy három pillérrel. Különös, hogy Baritz nagy haladást mutató terve nem keltett visszhangot, sőt, mi több, Széchenyi nem is ismerte ezt a javaslatot.

A „Tudományos Gyüjtemény" 1828 februáriusi számában látott napvilágot, Trattner Károly mérnökkari kapitánynak: „Egy függőhídnak felállításáról Buda és Pest között" című értekezése. Ebben közli az első függőlánchídnak, a Tweed-folyón épített

[1] Életrajza a Hadtört. Közlemények 1927. évfolyamában olvasható. (99. és k. ll.)

Union-hídnak rajzát s a magyar fővárosban is ilyennek építését ajánlja. Azonban ennek a javaslatnak se volt foganatja.

Végül 1832 második felében, Gózony Dániel volt insurgens főhadnagy szólalt meg, de: „Miképen lehessen Pest és Buda közt a Dunán álló Hídat vagy akármelly más Köz haszonra állítandó Épületet a Köz Kintstár vagy akármelly actionaria Társaság pénze nélkül elkészíteni? stb. arról alázatos Projectum" című cikkét a cenzura nem találta közlésre alkalmasnak.

A szerző ezután behatóan ismerteti, hogyan érlelődött meg Széchenyiben az állandó híd eszméje; továbbá ismerteti a Hídegyesület munkásságát is. Majd az országgyűlés első határozatával, tudniillik az országos küldöttség kirendelésével s az utóbbinak munkájával foglalkozik. Ezt követi az országgyűlés első izenetváltásainak, az országos küldöttség újabb megbízatásának s a két testvérvárossal folyt tárgyalásoknak részletes leírása. Végül pedig az országos küldöttség és az országgyűlés további munkásságát olvashatjuk, a király beleegyező leírata nyomán véglegesen megszövegezett törvénnyel együtt. *Sz — ő.*

Markó Árpád: *A liptói kuruc hadjárat 1709 augusztusában* (Akadémiai székfoglaló.) 8 ° 98 lap, 2 vázlattal és egy facsimilével. A Magyar Tudományos Akadémia kiadása. Budapest, 1933.

A magyar hadtörténelemben két olyan, sokszor emlegetett eseménysorozatra bukkanunk, amelyről a nagyközönség 90 százalékának merőben hamis fogalmai vannak. Az egyik: II. Rákóczi Ferenc felkelése, a másik: az 1848—49-i függetlenségi harc. Mindkettőnek közkézenforgó, nem szakértők tollából eredő leírásait, nagyobbára apró sikerek, vagy éppen félsikerek rikító színezése s a kudarcok elhallgatása, vagy legalább is nagyfokú tompítása jellemzik. Az ilyen, csupán a nemzeti hiúság istápolására szánt feldolgozásokból sohase tudhatjuk meg az igazságot, amelynek kiderítése minden történelmi kutatásnak legfőbb célja.

Rákóczi halálának 200-ik évfordulója időszerűvé tette a kuruc-labancvilág hadieseményeiről kialakult és már nagyon meggyökeresedett tévedések eloszlatását, a nemzeti büszkeségnek rendszerint kevésbbé hízelgő, de annál tanulságosabb történelmi igazságot téve helyükbe.

Markó Árpád alezredes, az eddig szintén rosszulismert 1709-i liptói kuruc hadjáratot választotta akadémiai székfoglalója tárgyául. Széleskörű és mélyreható forráskutatással, valamint szakszerű, tárgyilagos kritikával, sikerült is ennek az eseménynek minden fontosabb részletére világosságot derítenie, úgy, hogy a későbbi kutató és feldolgozó alig fog hozzátehetni valami fontosabb adatot.

Ez a liptói hadjárat se lélekemelő, sőt inkább lehangoló olvasmány, de szinte kivonatosan összesűrített jellemző képe a kuruc hadvezetés és hadviselés lépten-nyomon mutatkozó fogyatkozásainak és balfogásainak. Mert miről is volt szó? Egy, nem is valami ügyesen megerősített, hosszúranyúlt s elégtelen csapatokkal védett császári sáncrendszer megtámadásáról, a védőnél legalább háromszorta nagyobb támadóerővel, tehát olyan körülmé-

nyek között, amelyek a feladatnak csak félig-meddig helyes megoldása esetén is, teljes sikerrel bíztattak.

Mind a fejedelem, mind Bercsényi, fontosnak látta a liptói sáncok elfoglalását, amelyek a Vág völgyének a Magas- és az Alacsony Tátra között, a Béla-patak mentén nyúló részét zárták el. Annál különösebb, hogy se Rákóczi, se alteregoja, nem vett részt ebben a vállalatban, pedig — legalább is egyiküknek — ott lett volna a helye. Rákóczi azonban a főcsoport vezetését Csáky Mihály altábornagyra bízta, aki tulajdonképpen nem is volt katona. Tudása, tapasztalása, egyébként való rátermettsége egyaránt hiányzott. De gróf volt s ez a körülmény, a kuruc főhadiszállásón uralkodott felfogás szerint, már magábanvéve is eléggé képesítette ilyen fontos és nagy felelősséggel járó alkalmazásra is.

A kurucok támadása augusztus 4-én sikerrel kezdődött, bárha a két harccsoport együttműködése nagyon hiányos volt. Ámde Csáky nem merte a kivívott előnyt kizsákmányolni, sőt lefogta a nyomatékosabb fellépést sürgető alvezérek kezét is. Az egyre jobban elposványosodó harc augusztus 9-ének alkonyáig folyt ugyan, de végre is — minden elfogadható ok nélkül — a kurucok visszavonulásával végződött.

Kétségtelen, hogy Gróf Jörger von Tollet császári tábornok vitézül védte maroknyi csapata élén a liptói sáncokat, de az is bizonyos, hogy már nem bírta volna sokáig az ellenállást. Éppen ezért nem fogadható el kuruc részről az a mosakodás, hogy felmentő császári sereg jövetelétől tartottak s emiatt kellett a támadást abbahagyniok. Helyénvaló vezér arra törekedett volna, hogy minél gyorsabban — az első, vagy legkésőbb a második napon — kierőszakolja a döntést, még mielőtt segítséget kaphatna a szorongatott császári védőcsapat. Úgy látszik, ez a mindvégig elmaradt felmentőhad volt az a mumus, amellyel Csákyt rossz tanácsadója — Babocsay brigadéros — ijesztgette.

Csajághy brigadéros, ezt a harcot bírálgatva, találóan írja, hogy: „Malitiát nem gondolhatok egyikben is Tiszt Uraimék közül, de vigyázatlanság, gondatlanság és tunya lágyság megvolt. Frissebben, keményebben, gondosabban, szívessebben s álhatatosabban kellett volna Generális Uraméknak az operatiot folytatni, s az Isten megáldotta volna az megmutatott jó szerencsével".

Ebben a liptói hadjáratban is megismétlődött a kuruc háborúban olyan gyakran észlelt jelenség, hogy egy jó s alapjábanvéve egyszerű hadműveleti terv megbukik a végrehajtó közegek hibájából. Pedig akkor, a felkelés alkonyán, mindenáron sikerre kellett volna Rákóczinak törekednie. Végzetes hiba volt tehát, hogy ennek a vállalatnak vezetését olyan emberre bízta, akinek katonai téren megnyilatkozó gyöngeségét maga is jól ismerte. Így azután a liptói sáncok megtámadása is csak azoknak a harcoknak a számát szaporította, amelyekben a császári csapatok aránytalanul erősebb kuruc hadakon vettek diadalt.

Csáky váratlan meghátrálása két súlyos következménnyel járt. Az egyik az volt, hogy Rákóczi hadműveleti terve meghiusult s a siker esetén várt térhódításból semmi se lett; a másik pedig a környék lakosságának gyors hangulatváltozása volt. A liptóiak nem bíztak többé a felkelés diadalában: nem támo-

gatták tovább Rákóczit, sőt — más megyék nemességével együtt — siettek hűséget esküdni a királynak.

A visszavonulás nagyon megbomlaszthatta a kurucokat, mert a főhadiszálláson tartózkodott Des Alleurs francia altábornagy ezt írta róluk: „....a magyarok szokott hebehurgyaságukkal vonultak vissza és csakis az ellenség gyenge voltának köszönhető, hogy még tarthatják magukat egy ideig, mert se bátorságukban, se pedig katonai fölényükben nem lehet bízni".

Markó Árpád okmánytárral is kellően ellátott s az Akadémián általános tetszéssel fogadott igen alapos és meggyőző tanulmányát, melegen ajánljuk a hadtörténelem minden barátjának figyelmébe. —*y.*

Markó Árpád: *II. Rákóczi Ferenc, 1676—1735. Kis 8° 80 oldal.* Kiadta a Magyar Szemle Társaság. Budapest, 1935.

„Mi a magyarázata annak, hogy ezeréves magyar történetünk sok dicsőséges alakja közül a magyar nemzet kegyeletében, rajongó megemlékezésben, messze kimagaslik II. Rákóczi Ferenc nagysága?" — kérdi Markó Árpád dióhéjú remekműve elején és erre a kérdésre olyan szabatosan, olyan tömören és a magyar lélek ismeretéről olyan kétséget kizáró bizonyságot téve felel, hogy szinte minden mondata márványt és vésőt érdemel. Valóban: a magyar ember előtt ma; 200 évvel halála után, az eszményiségtől való, mondhatnók teljes elfordulás idején, a gépkorszak derekán, még ragyogóbb fényben tündöklik a nagy fejedelem alakja, mint előbb, mint bármikor máskor. Ennek okát Markó Árpád abban látja, hogy Rákóczi Ferencet lelki nagysága és önfeláldozásig menő önzetlensége egyenesen kiválasztotta arra, hogy a szabadságáért mindenkor lángoló magyarnak eszményképe legyen.

A világtörténelem Rákóczinál sok keményebb és elszántabb forradalmárt, sok szigorúbb katonát és sok nagyobb hadvezért ismer, de emelkedettebb, tisztultabb, ideálizmustól áthatottabb vezért keveset.

Rákóczi a császár keresztfia, országnyi birtok úra, mint „német birodalmi herceg" valóban kedve szerint élhetett volna, de ehelyett leszállott születésének, rangjának magaslatáról, sorsát összekötötte a nép sorsával s ő, kinek a szó eszményi értelmében vett szabadság semmi vonatkozásban se hiányzott, minden földi javát feláldozta népe szabadságáért. Spártai erkölcs és nagyság ez, mely méltán ragadja magával a lelkeket.

Rákóczi nagyságát és hivatottságát — magyar példáktól elütően — már kora is felismerte, csak — magyar példákhoz hűen — nem méltányolta kellően. Az elsigázott s a török uralom nem sokkal enyhébb folytatásként reánehezedő bécsi elnyomástól végképpen elkeseredett nép, eleinte Messiásként üdvözölte Rákóczit, elszántan sereglett zászlaja alá, később azonban lelkesedése lelohadt s a nagy fejedelmet cserben hagyta az, akit meg akart menteni. De a szabadságharc bukását elsősorban nem a köznép okozta, hanem a megígért francia és olasz segítség elmaradása, nem utolsó sorban pedig az, hogy Rákóczi vezérei közül legtöbben

jobban értettek az egymás közti civakodáshoz és hiúsági kérdések bolygatásához, mint a haditudományokhoz.

A nagy fejedelem bámulatosan sokoldalú műveltséggel dicsekedhetett. Mint katona is tökéletesen megállta volna helyét, ha megfelelő alvezérekre, segítőtársakra talál. Harcászati- és csatatervei mindenkor alaposan átgondoltak, jók voltak; sokszor a balszerencsén, még többször alvezérei hibáján múlt, hogy a végrehajtásban mégis csütörtököt mondtak.

A szabadságharc elbukása után Rákóczinak nem kellett kegyelem, nem kellett semmi, önként elhagyta az országot és inkább holta napjáig száműzetésben élt, semhogy azt az ügyet, melyért síkra szállt, elárulja. Markó Árpád találóan állapítja meg, hogy „a magyar ember gondolkodásmódjára jellemző az, hogy ezeréves történetünk alakjai közül leginkább azoknak emlékét őrzi meg különös kegyelettel, akik egy nagy eszme érdekében vívott küzdelem után sikertelenül elbuktak". A szerzőnek általában is, de Rákóczi esetében különösen igaza van; Rákóczi sorsa különösen meghat bennünket, mert a nem az ő hibájából bekövetkezett bukás következményeit szinte emberfeletti fenséggel és apostoli megadással viselte.

Markó Árpád műve remekbe készült összefoglalás a nagy fejedelem életéről és tragikumáról. Szabatosabb, tömörebb, tárgyilagosabb és elrendezésében tökéletesebb már nem is is lehetne.

A Magyar Szemle „Kincsestára" mindenképpen méltó művel szaporodott. *A. E.*

Ehrenbuch unserer Artillerie. *Bearbeitet von Generalmajor* a. d. *Hugo Kerchnawe*, unter Mitwirkung eines Kreises höherer Artillerieoffiziere. Herausgegeben vom Reichsbund der Artillerievereinigungen Österreichs. 1933. Wien. VI. Mariahilfer Str. 103. Band I.

Huszonegy éve, hogy eldördültek az első ágyúlövések. A háborúban résztvett idősebb nemzedék kezd kipusztulni, sok szép, eddig le nem írt haditény pedig feledésbe megy. Éppen ezért örömmel kell fogadnunk, hogy most, 17 évvel a háború befejezése után, a neves szerző, Kerchnawe tábornok, illetve a szerkesztő bizottság tollából, gyönyörű mű jelent meg, mintegy apotheozisául a legelhanyagoltabb fegyvernemnek, a tűzérségnek, mely régi hadseregünkben, sajnos, a hamupipőke szerepét játszotta.

A munka előszavában az egykori hadsereg tűzérségének utolsó felügyelője, Goglia táborszernagy, felemlíti, hogy államjogilag jóformán lehetetlen lett volna helyes címet adni ennek a műnek, mert hiszen a tűzérség csak 1804 óta volt császári, mivel 1740-től 1745-ig Magyarország és Csehország királynőjének tűzérsége volt, mely később cs. kir., azután cs. és kir. lett. Ott találjuk azonban mellette a világháborúban, fiatalabb testvéreit, a honvéd- és a Landwehr-tűzérséget is.

Ezért nevezik a szerzők a „mi tűzérségünknek" és ennek emlékét akarják megörökíteni.

A könyv I. kötete tűzérségünk fejlődéséről számol be, feltárva a sok okot, körülményt, amely miatt mindig mostoha gyer-

mekek maradtak Szent-Borbála fiai. Mégis minden háborúban kitünően beváltak. A világháború alatt kellett a hosszú békeévek mulasztásait pótolni.

A Monarchia tűzérsége 1914 augusztusában összesen 1754 tábori ágyúval (közte 198 volt a honvédségé), 420 tábori tarackkal, 208 hegyi ágyúval és 96 hegyitarackkal, továbbá 112 nehéz tarackkal vonult hadba. Ehhez számítandó még a vártűzérség 72 nehéz lövege (közte 24 darab 30.5 cm. mozsár) és 208 közepesöblű lövege. Vagyis a lövegek száma összesen 2842 volt. A háború kitörésekor a repülőelhárító tűzérséget még nem ismertük. Megjegyzendő, hogy a világháború kezdetén a mi tűzérségünk volt a leggyengébb.

A mozgósítás befejeztekor a China és Chile számára Skodánál megrendelt és éppen akkorára elkészült hegyi és tábori ütegeket beállították ugyan hadseregünkbe, de persze mindez korántsem volt elég; hiányzott a tábori hadsereg nehéz tűzérsége is!

1915 tavaszától fogva, a Monarchia mérnökei és hadiipara hihetetlennek látszó teljesítményeket tudtak elérni. Nemcsak az elvesztett anyagot pótolták, hanem 1918 tavaszáig a meglévő tűzérséghez még 820 új üteget (5280 löveget) állithattak a hadsereg rendelkezésére. Ezekhez hozzászámítandó még 55 repülőelhárító- és 66 aknavetőüteg, 4—4 löveggel. 1917-től fogva Törökországba is mi küldtünk nehéz és hegyi tűzérséget.

Mindez a maga nemében páratlan teljesítmény volt ugyan, csak az kár, hogy nem a háború elején rendelkeztünk ezzel a hatalmas tűzérséggel.

A nagy mű harmadik része a világháború tűzérségének teljesítményeit tárgyalja, még pedig a hadjárat kezdetétől fogva a limanovai csatáig.

Látjuk fiaink működését a déli és északi harctéren. Átéljük velük a szerb hadszíntér nehézségeit, keserves küzdelmeiket az orosz gőzhenger fojtogató ereje ellen s a kárpáti tél borzalmait.

Kerchnawe tábornok felsorolja az egyes ütegek, tűzércsapatok kiváló — megörökítésre méltó — ténykedéseit a különböző harctereken. Sokszor találkozunk magyar tisztek neveivel; magyar legénység, magyar ezredek magatartását sorolja fel példaképen a későbbi nemzedék számára.

A neves szerzők azt mondják, a könyv előszavában, hogy a tűzértisztek szegények. Nem tudják érczben és márványban megörökíteni társaik emlékét, azért adták tehát ki a szeretettel irott gyönyörű művet, hogy elmondhassák halott társaiknak: „Exegi monumentum aere perennius!!" *Suhay Imre.*

Kornel Abel: *„Karst" Ein Buch vom Isonzo.* 3. Auflage 7.87 Schilling, fűzve 6.30 Schilling. Verlag A. Pustet Salzburg.

Éppen 20 éve, hogy a magyar köztudatba egy új fogalom ment át, mint a szenvedés, a nélkülözés s borzalom megszemélyesítője: a Karszt. A sors iróniája volt, hogy ép ezen a kopár magas hegységen kellett sokszor a mi alföldi fiainknak küzdeni, kik soha azelőtt se hegyet, se követ nem láttak.

Időszerű volt egy új könyvnek megjelenése, hiszen jubileumi műnek mondhatnók, mely a 20. évfordulóra készült.

Egészen különös ez a Karst-könyv. Tulajdonképen minden tiszt megírhatta volna, aki a Doberdo poklában volt, vagy a St. Michelet, a Mte dei sei Busi véráztatta, sokat említett állásait védte: de úgy leírni, amit érzett, látott, tapasztalt, ahhoz Abel kitűnő tollára, éles szemére és megértő, jó szívére volt szükség. A szerző csapattiszt volt, majd kétszeri sebesülése után, mint egy hegyidandár vezérkari tisztje küzdötte végig a Karszt, a Tolmeini hídfő nehéz, véres harcait. Együtt szenvedett, nélkülözött a közkatonákkal a legelső állásokban, mondhatni átérezte az idegőrlő csatákat, azért tudta olyan jól leírni benyomásait. Megismerte a szörnyű szomjúságot, a nélkülözést a nedves, sötét barlangokban, melyekből csak az est beállta után lehetett előbujni, része volt a pergőtüzek idegölő és demoralizáló szenvedéseiben s mégsem találunk sehol defaitista mondatot vagy gondolatot, csak komolyságot, megértést, emberi gondolkodást és a végletekig menő kötelességtudást.

A könyv olyan érdekes, hogy különösen az, aki a háborúban a Karszton járt, alig tudja letenni.

Suhay Imre.

Bolletino *dell' Istituto Storico e di Cultura dell' Arma del Genio.* 1933. évfolyam. I. füzet, pótfüzettel. 8° 100+21 lap, 19 képpel. Róma, 1933.

Örömmel állapítjuk meg, hogy az olasz tudományos folyóiratokban elég gyakran látnak napvilágot Magyarországgal s a magyar történelemmel foglalkozó dolgozatok. Ebben a füzetben is találunk magyar hadtörténelmi tárgyú tanulmányt, még pedig:

Leone Andrea Maggiorotti táborszernagynak, a Magyar Tudományos Akadémia tagjának „Gli architetti militari italiani in Transilvania, nei secoli XIV a XVII" című értekezését, amely az Erdélyben s a hajdani „Partium" területén dolgozott olasz hadiépítészek alkotásaival foglalkozik.

Besztercéről, Szamosújvárról, Kolozsvárról, Radnótról, Küküllővárról, Gyulafehérvárról, Nagyszebenről, Szászsebesről, Szatmárról és Nagyváradról van benne szó. (A szintén elszakított területen levő Temesvár és Lippa váráról, egy korábban megjelent tanulmány számolt be.)

Besztercén már a XIII. században is állott egy templomvár, a mostani város közepén. Köréje települt maga a város, amelyet szabálytalan sokszög alakjában vett körül a védőfal, hosszú kötőgátakkal és apró tornyokkal. A déli homlokzat elé barbacan épült, amelynek két vége a főgát erősebben kiszögelő tornyához támaszkodott. A várost minden oldalról vizesárok övezte. Kapui közül kettő a déli, egy pedig az északi oldalon nyílott. A keleti és nyugati homlokzaton egy-egy gyalogajtó volt. Ezeken az erődítményeken, a XVI. században, bizonyos Petrus Italus dolgozott, aki talán Andrea Trevisanonak volt egyik alárendeltje.

Szamosújvár ma is fennálló, de erősen átalakított várkastélyát is olasz ember építette. Neve ismeretlen, mert az okmányokban csak mint „Italus" szerepel.

Kolozsvárott, a hajdani római colonia (Napoca) szomszédságában, szintén templomvár épült s a körötte levő várost a besz-

terceihez hasonló körfal övezte. Ezt a városfalat később többféleképen módosították, de gyökeres és korszerű átépítésére soha se került a sor. A XVIII. század elején két olasz katonai építész is felmérte és lerajzolta a város körfalait. Az egyik térképen nincs aláírás, a másikat Giovanni Morando Visconti készítette 1710-ben.

A ma is fennálló, de külső és belső díszétől egyaránt megfosztott radnóti várkastélyt, II. Rákóczi György megbízásából építette Agostino Serena velencei mérnök. Lehet, hogy az eredeti mivoltából szintén kiforgatott Küküllővár is olasz mester műve. Az u. n. normann-tipus szerint épült, t. i. az egész kastélyt egyetlen nagy tető fedi.

Gyulafehérvár olasz építészei közül már többet ismerünk. Így például Paolo della Mirandolát, Francesco da Pozzot, Andrea Trevisanot, Simone Gengát és Ottavio Baldigarát. Alkotásaik azonban nagyobbára megsemmisültek, mert helyet kellett adniok az 1714 és 1736 között Visconti tervei szerint épült új várnak.

Nagyszeben középkorias körfalait Antonio da Bufalo, Andrea Trevisano és Francesco da Pozzo teljesen átalakította. Az u. n. Felsőváros három új kötőgátat s ugyanannyi hátratolt szárnyú bástyát kapott. A leghosszabb kötőgát közepén „piattaforma" épült. Az Alsóváros kerítéséhez két bástyát függesztettek s a főgát elé helyenkint barbacanok is épültek.

Szászsebes védőművein, a XVI. század folyamán, bizonyos Messer Francesco és Messer Alessandro dolgozott.

Szatmár középkori vára négyszögletű volt, mindenik sarkán egy-egy kis toronnyal. Ezt egy másik, szintén igen egyszerű védővonal vette körül, mely a külvárost is magába foglalta. 1565 táján Ottavio és Giulio Baldigara, később a milanoi Giovan Paolo Cattaneo építkezett itt. A keleti és a nyugati homlokzatra apró bástyák, a kapuk védelmére pedig szabálytalan alakú védőművek épültek. A XVIII. században a Szamos balpartjára is épült egy „redoute", a régi várkastélyhoz vivő híd oltalmára.

Legutoljára hagyta a szerző Nagyváradot, amellyel a legrészletesebben foglalkozik. Teljesen bizonytalan, vajjon dolgoztak-e olaszok Váradnak a XI. század utolsó negyedében keletkezett legrégibb védőművein? Annál inkább hihető ez az Anjouk korszakában, amikor Váradnak három olaszok lakta külvárosa volt. (Az Olaszi nevű városrészt azonban nem olaszok, hanem vallonok alapították).

Amidőn Gyulának 1566-ban történt eleste után, Váradból végvár és Erdély kulcsa lett, nem maradhatott többé addigi középkorias állapotában. Már 1568-ban megjelenik Váradon az imént említett Ottavio Baldigara s — úgy látszik — ő készítette a vár újjáépítésére az első tervet s alkalmasint ő vezette az 1569-ben megindult építkezést. De, mert nagyon sokfelé akadt dolga, Báthory István 1574-ben az urbinoi Simone Gengát rendelte a helyébe. Ez több hosszasabb megszakítással dolgozott Váradon s 1595-ben is újra ott volt.

Maga az új vár az egyelőre érintetlenül hagyott középkori templomvárat öt bástyával és ugyanannyi kötőgáttal vette körül s mintaképéül alighanem az 1564-ben megkezdett torinoi cittadella szolgált.

Gengát, többszöri távolléte alatt, Domenico Ridolfini camerinoi herceg helyettesítette: majd a bolognai Gian Marco Isolani, végül 1598 után a corinaldoi Achille Tarducci került Váradra. De az utolsó bástyát már nem ő, hanem Bethlen Gábor fejeztette be 1618-ban.

A magyar forrásokban sehol se olvasható s így annál érdekesebb a szerzőnek az a megállapítása, hogy a váradi vár alatt is voltak — talán az egriekhez hasonló — folyosók. Pontosabb adatok — sajnos — nem szólanak róluk. Bizonyos azonban, hogy még 40 évvel ezelőtt le lehetett bocsátkozni egy az északi kötőgát alatt, vagyis a Csonka- és az Aranyos-bástya között húzódó, nagyrészt beomlott, földalatti folyosóba.

Az érdekes tanulmány három utolsó sora. Várad új gazdájához intézett kérdés: „Vajjon megőríz-e az új uraság az omladozó falakból néhány romot, tanújeleként annak a hosszú és hősies küzdelemnek, amelyben dicsőséges földet segítettek védeni az olaszok is?" Bár nem magyar vonatkozású, de szintén érdekes,

Guido Battelli: „Filippo Terzi, architetto militare in Portogallo" című tanulmánya. A szerző négy évet töltött Portugalliában s így közvetlen és behatható szemlélet alapján számol be Terzinek, ennek a kiváló hadiépítésznek, 20 évre terjedő, de eddigelé alig ismert portugalliai működéséről (1577—1597), amelynek színhelye többek között Lissabon, Coimbra, Setubal, Tomàr és Viana do Castelo volt. Portugallia legdélibb csúcsán, a Capo San Vincenten, most is láthatók a Terzi építette hatalmas védőművek. A setubali kikötőt védő Castelo San Filippo a maga idejében a várépítés egyik legjelesebb alkotása volt. Nagyszerű látvány, a Lima torkolatába épült Viana do Castelo, tornyaival és fogaspártájú kötőgátjaival. Nem hadiépítmény ugyan, de kétségtelenül Terzi mesterműve, a tomàri kolostor pompás udvari homlokzata, amely sok részletében Palladio híres vicenzai bazilikájára emlékeztet.

A füzet *„Notiziario"* című rovatában, az egyes európai államokban a legutóbbi időben feltárt római maradványokról, továbbá az olasz hadiépítészet újabban felfedezett emlékeiről, végül több olaszországi hadiműemlék helyreállításáról találunk érdekes közléseket. A pótfüzetet

Enrico Clausetti tábornoknak „Giulio Cesare e la tecnica militare" című tanulmánya tölti meg, szakszerű s az eddigiektől sok részletben eltérő magyarázatot fűzve Julius Caesar „Commentarii de bello gallico"-jának a haditechnika körébe vágó fejezeteihez.

Bárha a római hadseregnek már korábban is voltak valamilyen műszaki alakulatai, a haditechnikát csak a nagy hódító galliai hadjárata fejlesztette ki rendszeresen. Julius Caesar jól látta, hogy olyan súlyos feladattal áll szemben, amelynek sikeres megoldhatása végett, lépten-nyomon a haditechnika segítségéhez kell folyamodnia. Még mielőtt galliai hadjáratát megindította volna, 58-ban Kr. e. elrendelte a genfi tó nyugati vége és a Jura-hegység közötti széles hézag elzárását, árkok, tornyok és castellumok rendszerével, amelyben az ókori határvédelem tanulságos példáját láthatjuk.

Kr. e. 55-ben vitte át seregét a Rajnán, még pedig egy külön erre a célra vert hídon, a szerző véleménye szerint, a mai Köln táján. Clausetti tábornok részletesen magyarázza, hogyan készültek az egyes hídjármok s hogyan kötötték őket egymással össze. A híd 10 nap alatt készült el. Sajátságos, hogy éppen a világ legnagyobb hadvezére — I. Napoleon — nem méltányolta eléggé Caesarnak ezt a maga idején nagyszerű alkotását, sőt azt mondotta róla, hogy 6 nap alatt is elkészülhetett volna.

Egy másik ilyen jeles műszaki teljesítmény az a hatalmas földgát volt, amellyel Caesar elzáratta az ostromolt Avaricumból kivezető egyetlen járható hézagot. Ez az „agger" mintegy 110 méter hosszú, 17 méter széles és 24 méter magas lehetett. Kedvezőtlen évszakban, az ellenség folytonos ellentámadásai között, körülbelül egy hónap alatt készült el (52. Kr. e.).

A harmadik példa, amelyet a szerző idéz, Alesia, a mai Alise Sainte Reine (Côte d'or departement) ostroma. A hajdani Alesia egy, most Auxois nevű, környezete fölé 160—170 méternyire emelkedő, teljesen elszigetelt magaslatra épült, amelynek északi oldalán az Ose, déli oldalán pedig az Oserain folyik.

Caesar, miután a rendszeres ostromot elhatározta, a gyalogság és a lovasság számára 4—4 tábort készíttetett; körülbelül 16 kilométer hosszú vonalon 23 támaszpontot építtetett s az egész vonal elé 20 láb széles árkot ásatott. Azután pedig kiépíttette a „Contravallatio" és a „Circumvallatio" vonalát. Az előbbi mintegy 16 kilométer hosszú kettős árokból állott. A városhoz közelebb esőbe az Oserain vizét vezették, a másik árok száraz volt s mögötte 4 méter magas földgát húzódott. A gát külső oldalán cölöpsor s 25 méterenkint egy-egy torony volt. Ezenkívül mindkét vonalat többsoros ágtorlasz és farkasverem is biztosította.

Ugyanilyen szerkezetű volt a körülbelül 21 kilométer hosszú Circumvallatio is. Természetes, hogy egyik se alkotott összefüggő és egységes mintára épült vonalat, hanem a térszín szerint váltakozó összetételű volt. A Circumvallatio a Monte Auxoistól nyugatra eső sík területen volt legerősebb, mert arrólfelől felmentőhad jövetelére lehetett számítani. Ezt a nagy munkát nem is egészen egy hónap alatt végezték el Caesar katonái. Alesia ostroma és bevétele nem csupán az egykorúak körében keltett bámulatot; hanem bámulat tárgya ma is, a szakértők és tudósok világában.

Gyalókay Jenő.

Pio Paschini: *La flotta di Callisto III (1455—1458).* Archivio della R. Società Romana di Storia Patria. Voll. LIII—LV. Roma 1933. pp. 177—254.

Az 1456-i belgrádi hadjárat sötét hátterének megvilágítását nyujtja Paschini jelen tanulmánya, s mint ilyen, hiánytpótló a magyar történeti irodalomban is, mely ezt a világraszóló eseményt az európai politika keretéből kiragadva, elszigetelt jelenségként szokta tárgyalni.

A szerző szerint Mohamed belgrádi hadjárata visszahatása ama nagyszabású akciónak, melyet III. Callixtus pápa indított

a szultán ellen azon szándékkal, hogy kereszteseivel Fülöp burgundi herceg vezetése alatt a szárazföld felől, flottájával pedig a tengerről ostromolva meg Konstantinápolyt, kiszorítsa a törököt Európából. Bíboros legátusai és keresztes hadjáratot hirdető szerzetesei közreműködésével, sikerült európaszerte némi rokonszenvet és érdeklődést keltenie terve irányában, de midőn annak kivitelét megzavarta a szultán váratlan támadása, teljesen magára hagyatva, egy nagyszerű flotta vízrebocsátásával igyekezett a Magyarországot fenyegető török haderőt megbontani. Ebben a keretben szemlélve a belgrádi hadjárat előzményeit, Paschini tanulmánya sok homályos tény megfejtésével szolgál, azonfelül teljesen átfesti azt a magyar történetíróktól különben figyelemre nem méltatott képet, melyet Pastor nyujtott a Belgrádot védelmező magyar sereg és a pápai flotta viszonyáról.

A pápák jeles történetírójával szemben, ki Callixtus flottájának működését Pietro Urrea tarragoniai érseknek parancsnokká való kinevezésétől, vagyis 1455 szeptember 20-ától datálja, Paschini kimutatja ez állítás lehetetlenségét, beigazolva, hogy a pápának nápolyi követéhez írt, alább idézendő dátum nélküli levele nem vonatkozhatik 1455 őszére, hanem csakis Belgrád ostromának idejére. De ott is téved Pastor, midőn Urrea „árulásával" hozza kapcsolatba Scarampo bíboros megbizatását, holott a tarragoniai érsek távozása csak 1456 augusztusában történt, a bíboros kinevezése pedig még 1455 december 20-án.

Mindezzel ellentétben való igaz, hogy Urrea csak a szervezés és átépítés alatt álló flotta kapitánya („prefetto e capitano") volt, míg Scarampo bíboros legatiója admirálisi címmel és jelleggel („governatore generale, capitano e condottiere generale") bírt. De az akció már csak azért sem indulhatott meg 1455-ben, mert a gályák építése csak 1456 tavaszán végződött be, melyről Scarampo április 26-án értesíti Kapisztránói Szt. Jánost, kérve őt, tartsa készen a magyarországi keresztes hadakat, hogy vele egybehangzóan kezdjék meg a hadműveleteket. Ekkor már külön e célra rendelt futár, Giacomo da Bergamo, tart állandó összekötő szolgálatot a magyarországi keresztes hadsereg és a pápai flotta között. Sajnos, a bíboros admirális csak kénytelen-kelletlen teljesítette rendkívüli megbizatását, s április helyett csak június 11-én szállott a tengerre flottájával, mely 26 nagy gályából állott 1000 tengerésszel, 3000 katonával és 300 ágyúval.

A pápa egyenes útasítására, a flottának Ragusa elé kellett volna felvonulnia, e helyett azonban Scarampo Nápolyban kötött ki, hol Urrea nem átallotta a vezetése alatt álló 16 gályát Alfonso király egyéni érdekeinek szolgálatába állítani, ugyanakkor, midőn Mohamed szultán már elérte volt (július 5-án) Belgrád várát. A magára hagyott Magyarország kétségbeesett sikolyának ad megrázó kifejezést a pápának nápolyi követéhez (s nem Carvajalhoz, mint Paschini hiszi) írt levele, hogy a hanyag Scarampót kötelességének teljesítésére sarkalja: „Csak a gályák megmutatása Ragusa előtt a mi nevünkben, ha kis számban is, elég volna, hogy bátorságot öntsön a magyarokba, kik semmi hasznát nem látva a mi flottánknak, az ég felé szórják panaszaikat: Hol van a mi Istenünk, hol a pápa, hol a keresztény fejedelmek? Megöljük a

legátust, békét kötünk a törökkel, s pusztulni engedjük a keresztény nemzeteket, melyek cserben hagytak minket! Óh árulók: tarragóniai érsek, Olzina kommendátor, parancsnokai annyi gályának, melyekkel a törököket megzavarhatnák, a görögöket lázadásra késztethetnék és megszabadíthatnák a magyar nemzetet!... Et placet nobis quod omnes videant quae seribimus Deum invocando in testem, *et iterum praecepimus et mandamus legato nostro quod... cum nostris galeis recedat et ostendat se in Ragusio*" hogy Magyarországon mindenki tudomást szerezzen jelenlétéről.

Erre az erélyes útasításra már cselekedni kellett, mindazonáltal Scarampo nem Ragusa, hanem egyenesen Konstantinápoly elé vezette flottáját, általános rémületbe ejtve az egész török birodalmat. Az újabb történetírók Guglielmotti nyomán, a bíborosadmirális ezen lépését egyenes kapcsolatba hozzák a július 22-én kivívott belgrádi győzelemmel, azt állítva, hogy a flotta akciója öntött lelket a magyarokba, s futamította meg a szultánt. Ezzel szemben Paschini kimutatja, hogy Scarampo csak augusztus 6-án indult el Nápolyból, s következéskép semmi befolyással sem lehetett a belgrádi csata sorsára.

A keresztény fejedelmek a belgrádi győzelem után nem tekintették többé aktuálisnak Callixtus nagy tervét, aki teljesen magára hagyatva sem szűnt meg újabb gályák építésével gyarapítani flottáját, hogy — mint Carvajal bíborosnak írta — „képessé tegye nem csupán a Magyarországot fenyegető török haderő megosztására, hanem Konstantinápoly visszafoglalására is". Egyelőre azonban be kellett érnie szerényebb eredményekkel, minő Stalimene, Mitilene és Tasso szigeteinek visszafoglalása volt 1456 őszén, vagy legdicsőbb fegyverténye 1457 aug. 9-én, mikor szétverte a Mitilenét ostromló török haderőt, mely 2000 halottat és 1000 sebesültet hagyott hátra. Hovatovább azonban be kellett látnia a pápának, hogy szárazföldi hadsereg nélkül nem valósíthatja meg álmát, de kérése a keresztény fejedelmekhez, kiket Rómába tanácskozásra hívott, siket fülekre talált.

Vérmes reményeit csakhamar fellobbantotta Hunyadi Mátyásnak királlyá választása, akit Scarampóhoz írt levelében az isteni gondviselés küldöttjének vél nemcsak Konstantinápoly, de Görögország, sőt a Szentföld visszahódítására is. Éppen ezért féltő aggodalommal viseli szivén Magyarország helyzetét: „Buzdítjuk okosságodat e nehéz időkben — írja a bíboros admirálisnak 1458 május 29-én — midőn a török újra megtámadni készül Magyarországot, de mi teljes erőnkből fogunk neki ellenállani flottánk fenntartásával, nehogy távozásod még nagyobb bátorságot adjon a töröknek." Sajnos, Callixtus pápa nem érte meg, hogy Mátyás királyban meglássa álmai megvalósítóját, mert 1458 augusztus 6-án elhalálozott, amely eseménnyel a pápai flotta expedíciója is lezárult.

Végeredményben Callixtus flottája, ha többé-kevésbbé jelentékeny győzelmekkel meg is tudta akadályozni a törökök tengeri hatalmának terjeszkedését, nagyszabású támadás kifejtésére, minő épp Konstantinápoly visszafoglalása lett volna, képtelennek bizonyult egy vele egybehangzóan működő szárazföldi hadsereg hiá-

nyában. E miatt kellett elbuknia utódja, II. Pius vállalatának is, midőn Callixtus álmát felelevenítve, Scarampo viharvert hajóit újra vízre bocsátotta.

Paschini önálló kutatásokon alapuló, s eredeti meglátásokban bővelkedő tanulmánya magyar szempontból is érdekes olvasmány, mely sok új vonással színezi ama kornak történelmünkben feltetsző zord képét.

(Róma.) *Florio Banfi.*

A M. KIR. ORSZ. LEVÉLTÁR
KÖNYVTÁRA